

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Περιοδικό τιμημένο με τὸ Ζάππειο βραβείο ἀπὸ τὸ Σύλλογο γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν στὸ Παρίσι.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

1. Δ. ΓΑΗΝΟΥ	Ἡ κρίσις τοῦ δημοτικισμοῦ . . . Σελ.	3
2. ΑΔΚΗ ΘΡΥΛΟΥ	Σολωμός	» 46
3. Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ	Ψυχολογικά μελετήματα	» 94
4. ΟΛΓΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ	Ἀπὸ τὴν ψυχολογία τοῦ φτωχοῦ παιδιοῦ	» 125
5. Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ	Ἄσκολος καὶ ἡ διδασκαλία τῶν ἐκθέσεων	» 137
6. ΓΙΑΝΝΗ ΙΜΒΡΙΩΤΗ	Ψυχανάλυσις. Ἐκθεσις τῶν θεωριῶν τοῦ Freud	» 154

Μικρὰς μελέτες

1. Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ	Πανεπιστήμιο	» 184
2. ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ	Ἄπ' ἀφορμὴ ἑνὸς βιβλίου	» 204
3. Μ. ΦΙΑΝΤΑ	Ὄρθογραφία	» 215

Ἐπιθεώρησις — Βιβλιοκρισιές — Ἄπ' ὅσα μᾶς γράφουν

Βιβλιογραφία — Δωρεές — Καταστατικόν.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ (1914)

Ἡ ἀναμόρφωση τῆς ἐλληνικῆς παιδείας εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς, πού στὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια τὴν αἰσθάνεται ὄχι μόνο ἕνας στενὸς κύκλος ἀπὸ νέους ἐπιστήμονες μὰ τὸ ἔθνος ὁλόκληρο. Ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὀμιλός» σκοπὸ τοῦ ἔβαλε νὰ βοηθήσῃ τὴ ριζικὴ ἀναμόρφωση τῆς παιδείας ἀπάνω σ' ἕνα σύστημα ἀπὸ ἰδέες βγαλμένες ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ζωὴ. Οἱ ἰδέες αὐτές, πού ἀποτελοῦν τὴν πίστη καὶ τὸν ἐνωτικὸ δεσμὸ τῶν μελῶν τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου» εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. *Ἡ παιδεία πρέπει νὰ γίνῃ κτῆμα ὅλου τοῦ ἔθνους.* Πρέπει μὲ τὸ φῶς τῆς καὶ τῆς δυνάμει τῆς νὰ ὀπλιστοῦν γιὰ τὴ ζωὴ ἀνάλογα καὶ ὁ ἀγρότης καὶ ὁ ἐργάτης καὶ ὁ μικρὸς καὶ ὁ μεγάλος ἀστός. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μὴ θυσιάζῃ τὴ μόρφωση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ἔθνους γιὰ νὰ προετοιμάσῃ τοὺς λίγους γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον.

2. *Ἡ παιδεία πρέπει νὰ στήσῃ τὰ θεμέλια τῆς ἀπάνω στὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς,* ὅπως τὴ διαμόρφωση ἢ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἔθνους. Ὁ ἰδανικὸς τῆς σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι, ν' ἀναπτύξῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερο τὶς σωματικὰς, πνευματικὰς καὶ ψυχικὰς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνα, γιὰ ν' ἀνθήσῃ πλοῦσια καὶ πολύτεροισι ἡ ζωὴ.

3. *Ἡ παιδεία μας πρέπει νὰ θεμελιωθῇ στὸ γνήσιον νεοελληνικὸν κόσμον,* δηλαδὴ στὴ ζωντανὴ γλώσσα, λαϊκὴ παράδοση (δημοτικὰ τραγοῦδια, παραμῦθια, θρύλοισι, παροιμίαις, νεοελληνικὰ ἔθνη καὶ ἔθιμα, ποιήματα, τροποὶ ζωῆς, φανερώματα τῆς τέχνης) καὶ τὴ δημιουργικὴ λογοτεχνία.

4. Κοντὰ σ' αὐτὴν τὴ βάση, ἐπειδὴ ἡ νέα Ἑλλάδις πρέπει νὰ εἶναι ἰσοτιμία καὶ ἀξιο μέλος τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ ἐπειδὴ ὁ νέος Ἕλληνας πρέπει νὰ εἶναι καὶ σημερινὸς ἄνθρωπος, *εἶναι ἀνάγκη νὰ φωτισθῇ μὲ εὐληγία ἡ παιδεία μας καὶ ἀπὸ κάθε πραγματικῆς, ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς κατάχτησι τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ.*

Εἶναι ὁμως ἀδύνατον νὰ καλλιεργήσωμε ὅπως πρέπει τὶς δυνάμεις ἑνὸς λαοῦ, ἂν καθάλληλα μὲ τὴν ἐπίγνωσι τοῦ ἠθικοῦ κόσμου δὲν προβαίνει καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ κόσμου τοῦ φυσικοῦ. Γι' αὐτὸ *εἶναι ἀνάγκη νὰ πάρῃ τὴ θέσι τῆς στὸ πρόγραμμα τῶν μορφωτικῶν σχολείων καὶ στὴ διδασκαλία ἢ ἐπίγνωσι τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ πρέπει νὰ καλλιεργήσωμε στὸ ἐλληνόπουλον κάθε ἰκανότητα, πού θὰ τὸ βοηθήσῃ νὰ μεταχειρισθῇ σκόπιμα τὶς φυσικὰς δυνάμεις καὶ νὰ τὶς ὑποτάξῃ στοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς του.*

6. Πρέπει ἀκόμη νὰ ὀργανωθοῦν σχολεῖα συμπληρωματικὰ γιὰ τὸ λαὸ καὶ σχολεῖα ἐπαγγελματικὰ, πού νὰ δύνουν τὶς ἀμειώτερες χρήσιμες εἰδικὰς γνώσεις προσιάνων στοὺς τεχνίτας καὶ στὴ μέση ἀστική τάξιν καὶ πού σήμερον λείπουν ὁλότελα.

7. Ἡ ἀναμόρφωση τῆς παιδείας ἀδύνατον νὰ εἶναι συνειδητὴ καὶ φωτισμένη καὶ νὰ ἔχῃ συνέχεια, ἂν κάθε μέσο ἀγωγῆς δὲ στηρίζεται στὴν ἐπιστη-

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Περιοδικὸν τμημένον μὲ τὸ Ζάππειον βραβεῖον ἀπὸ τὸ Σύλλογον γιὰ τὴν ἐπίσχυση τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν στὸ Παρίσι.

ΤΟΜΟΣ 11 (1923-1924)

ΑΘΗΝΑ
1924

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ¹

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ 1922

A.

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ

Ο δημοτικισμός περνάει μιά διπλή κρίση, εξωτερική και εσωτερική.

Από τη μιά μεριά τόν χτυπούν τὰ παλιά συντηρητικά στοιχεία παρουσιάζοντας τώρα πιά τὸ κύρος τους φανερά καθιερωμένο καὶ ἀπὸ τὴ λαϊκὴ βούληση. Γιατὶ μιά ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐρμηνείες, ποὺ δόθηκαν στὴν ἱστορικὴ ψήφῳ τῆς 1 Νοεμβρίου 1920, ἦταν καὶ αὐτή. Νὰ χτυπηθῆ ὁ δημοτικισμός, ποὺ μὲ τὴν προστασία τῆς «τυραννίας» ἔβαλε τὴ δημοτικὴ γλῶσσα στὰ σχολεῖα μὲ τὴ βία, ἐπιχειρώντας τὴ λεγόμενὴ γλωσσοεκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση. Ἀπὸ τὸ κόμμα ποὺ νίκησε στὶς ἐκλογὲς αὐτές, ἀκούστηκαν καὶ στὴ Βουλὴ καὶ ἔξω κάποιες ἀντίθετες φωνές καὶ γνώμες², μὰ δείχτηκαν πολὺ ἀδύνατες καὶ πολὺ ἀνίκανες νὰ σταματήσουν τὸ κακό.

Τὴν ἐπίθεσή του αὐτὴ τὴ φορὰ τὴ διεξάγει ὁ καθαρευουσιανισμὸς πρὸ πάντων μὲ μέτρα κρατικά, νομοθετικά καὶ συνταγματικά. Ὅχι μόνο καταργεῖ τὴ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς ἀπὸ τὰ σχολεῖα τοῦ λαοῦ καὶ πετάει μὲ ἀηδία καὶ ἀγανάχτηση τὰ «μαλλιαρὰ ἀναγνωστικά βιβλία», μὰ καὶ προσπαθεῖ μὲ συνταγματικὰς διατάξεις σκοπιμώτερες ἀπὸ κείνες, ποὺ ψηφίστηκαν στὰ 1911, νὰ ὑψώσῃ ἀκατανίκητα ἐμπόδια στὸ δημοτικισμὸ καὶ γιὰ τὸ μέλλον. Προτείνονται ἄρθρα στὸ σύνταγμα, ποὺ ὀρίζουν πιά σὰν νὰ εἶναι ἄρθρα ἀναλυτικοῦ σχολικοῦ προγράμματος, τὴ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν βιβλίων.

Φροντίζουν νὰ πάρουν ἀπὸ τὸ σύνταγμα «οἱ ἀμύνητες τῶν πα-

¹ Δημοσιεύεται ἔδω τὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης, «*Η κρίση τοῦ φιλολογικοῦ δημοτικισμοῦ*». Ὑπάρχουν ἄλλα τρία μέρη. «*Ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Δημοτικισμὸς*», «*Ὁ Ἐθνικοκοινωνικὸς Δημοτικισμὸς*» καὶ «*Ὁ Δημοτικισμὸς ὡς ἀναπλαστικὸ ἰδιαιτικό*». Τὸ μέρος, ποὺ δημοσιεύεται ἔδω, διαβάστηκε σὲ τρεῖς διαλέξεις τῆς «*Φοιτητικῆς Συντροφιάς*» στὸ Ἑλληνικὸ Ὑδατο στὶς 27 τοῦ Νοεμβρίου καὶ στὶς 4 καὶ 11 τοῦ Δεκεμβρίου 1922. Συζητήσεις ἀπάνω στὴ μελέτη ἔγιναν στὶς δευτέρας τοῦ Ἐκπαιδ. Ὁμίλου στὶς 28 τοῦ Νοεμβρίου καὶ στὶς 5, 12 καὶ 19 τοῦ Δεκεμβρίου 1922.

² Μανιφέστο ἀντιβενιζελικῶν δημοτικιστῶν, ἄρθρα καὶ σχόλια τῶν ἐφημερίδων «*Πολιτεία*», «*Πρωτάρους*», «*Νέα Ἡμέρα*», «*Ἀθηναϊκὴ*», διαμαρτυρία τῶν βουλευτῶν Φ. Αραγούμη καὶ Βαρβούτη, δταν ψηφίζοταν ἡ κατάργησις τῆς δημοτικῆς γλώσσας ἀπὸ τὰ σχολεῖα κτλ.

τρίων» τὸ δικαίωμα νὰ διαλάβουν κάθε σωματεῖο, ποῦ ἐργάζεται γιὰ γλωσσικοὺς σκοποὺς «ἀντιθέτους πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ συντάγματος καθοριζομένην ἐπίσημον γλῶσσαν» καὶ νὰ στείλουν τὸ χωροφύλακα στὰ γραφεῖα τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» νὰ μᾶς διπλοσφραγίσῃ τὸ στόμα¹.

Καὶ τὰ μέτρα αὐτὰ—ἀληθινὰ ἀποτελέσματα ἐνὸς ἀπελευθερωτικοῦ «λαϊκοῦ» ἀγῶνα!—δὲ μένουν χωρὶς δικαιολογία καὶ ὑπόσθηξη ἐπιστημονικῆ². Ἡ καθαρουσιανικὴ ἐπιστήμη δοκίμασε ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ παλιὰ σκουριασμένα της ὄπλα. Μπήκαν στὸν ἀγῶνα διαλεχτοὶ μαχητές. Κλασικοὶ φιλόλογοι, ποῦ ἐρασιτεχνικὰ παιδαγωγοῦν, παιδαγωγοί, ποῦ ἐρασιτεχνικὰ γλωσσολογοῦν, γλωσσολόγοι, ποῦ ἐρασιτεχνικὰ φιλοσοφοῦν, ἀξιωματοῦχοι τῆς πολιτείας, ποῦ μοναδικὰ ὕβρεολογοῦν καὶ ὄλοι μαζί ὑποκριτικὰ θεολογοῦν, καπηλικὰ πατριδολογοῦν, σεμνότευφα ἠθικολογοῦν, κακόπιστα διαστρέφουν, ἀνθρώπιαστα ψευδολογοῦν, κακόβουλα συκοφαντοῦν, ἀναίσθητα ἀδικοῦν καὶ θριαμβευτικὰ ἀνοηταίνουν. Ἡ ἐπιστήμη στὰ χέρια των μέσο συσκοτισμοῦ, ἡ θρησκεία, ἡ πατρίδα καὶ ἡ ἠθικὴ, ἀσπίδα γιὰ τὰ πάθη τους καὶ τὰ συμφέροντά τους, ὁ λαὸς τὸ παραπλανημένο θῦμα τους.

Τὸ θῦμα παραδομένο πιά ὀλότελα, ἡ νίκη ἐξασφαλισμένη. Νίκη θλιβερὴ καὶ ἀξιοθρήνητη, γιὰ τὸ λαὸ καὶ γιὰ τὰ παιδιά του, μὰ ὄχι καὶ τόσο ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ δημοτικισμό, ὅσο πιστεύουν οἱ ὄχτροί του. Γιατὶ τὰ συνταγματικά, νομοθετικά καὶ ἀστυνομικά μέτρα δὲν προσβάλλουν παρὰ ἓνα μόνο φανέρωμα τοῦ δημοτικισμοῦ, τὸ ἐκπαιδευτικό.

Καὶ αὐτὸ πάλι ὄχι ὄσλο του τὸ πλάτος, παρὰ μόνο μέσα στοὺς τέσσερούς τοίχους τοῦ σχολείου.

Τὸ χέρι τοῦ χωροφύλακα ἀδηγημένο ἀπὸ τὸ δάχτυλο τῶν σοφῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου, δὲ φτάνει παρὰ μόνο γιὰ ν' ἀρπάξῃ βάνουσα ἀπὸ τὰ τρυφερὰ χεράκια τῶν παιδιῶν τὸ «Ἀλφαθητάρι μὲ τὸν Ἥλιο» καὶ νὰ σβύσῃ ἀπὸ τὰ προσωπάκια των τὸ χαμόγελο τῆς χαρᾶς, γιὰ νὰ τὰ ξαναφέρῃ στὸ συγγνὸ μαρτύριο τῆς ἀκαταληψίας, τοῦ σκοταδισμοῦ καὶ τῆς ψυχικῆς Σαχάρας. Πέρα πέρα δὲ φτάνει. Ὅυτε στὰ μικρὰ παιδιά θὰ σβῆσῃ τὴ θύμηση τοῦ φωτὸς καὶ τῆς δροσιάς, μιὰ φορὰ ποῦ τὰ αἰσθάνθησαν. Θὰ ξυπνήσῃ ἀκόμη ἡ βάρβαρη

¹ Ἡ τελευταία πρόταση ἀνήκει σὲ ἰεροφάντη τῶν ἀρχαίων Γραμμάτων τὸν καθηγητὴ καὶ πληρεξούσιο κ. Ἰ. Κοῦσουλα.

² «Ἐκθέσις τῆς Ἐπιτροπίας» 1921. Μέλη τῆς Ἐπιτροπίας Σ. Σακελαρόπουλος, Γεν. Γραμματέας, Α. Σιδεῖς, Ν. Ἐξαρχόπουλος καθηγ. στὸ Πανεπιστήμιον, Θ. Μιχαλόπουλος, Διευθ. Διδακταλίου, Ἰ. Μεγαρεὺς, Τμηματάρχης Δημ. Ἐκπ. καὶ Χρ. Οἰκονόμου, Ἐκπ. Σύμβουλος.

χειρονομία καὶ τὸ δάσκαλο, ποῦ ἦταν ὡς τώρα ναρκωμένος ἀπὸ τὴν πρόληψη καὶ ποῦ μιὰ φορὰ καὶ βούφηξε τὸν ἀέρα τῆς ζωῆς θὰ νοιώσῃ, ἂν δὲν εἶναι νεκρός, τὴν ἀσφυξία τῆς καθαρῆουσας.

Πολὺ λιγώτερο βέβαια θὰ μπορέσῃ νὰ σβῆσῃ τῆς ἐπιστήμης τὸ φῶς καὶ τὸ ἱερὸ χρέος στὶς ψυχὰς ἐκείνων ποῦ τὸ βλέπουν, νὰ τὸ μεταδώσουν στὸ ἔθνος τους, καὶ νὰ στερέψῃ τῆς δημιουργικῆς λογοτεχνίας τὴν πηγὴ, ποῦ ὀλοένα ξεχύνεται σὲ ποτάμι. Πῶς νὰ σταματήσουν τῆς ζωῆς τὸ Νιαγάρρα μὲ τὰ χάρτινα προπετάσματα τῶν συνταγμάτων; Ἡ ἐπιστήμη τῆς καθαρῆουσας καὶ ἡ ἠθικὴ τῆς καθαρῆουσας χρεωκοπημένες στὴ φωτισμένη συνείδηση τοῦ ἔθνους κερδίζουν μιὰ πρόσκαιρη καὶ τυχαία νίκη, γιὰ νὰ κάμουν αἰσθητὴ σὲ πλατύτερος κύκλους τὴ σκλαβιά τὴν ψυχικὴ τῶν Ἑλλήνων, ἔργο δικό τους. Νομίζοντας πῶς ἀποτελεῖν ὀριστικὰ τὸ δημοτικισμό, στὴν ἀλήθεια τὸν δυναμώνουν. Γι' αὐτὸ ἡ ἐξωτερικὴ κρίση τοῦ δημοτικισμοῦ εἶναι φαινομενικὴ. Ἡ περίοδος αὕτη τοῦ διωγμοῦ πρέπει νὰ εἶναι γι' αὐτὸν ἐποχὴ ξαναβαπτισμοῦ στὰ πηγαιὰ του νάματα, στὶς γενεσιουργές του ἰδέες. Ἐποχὴ ποῦ οἱ δημοτικιστὲς στὴν αὐτογνωσία τους βαθύτεροι, στὴν αὐτοπειθαρχία τους ἀσθηρότεροι, στὸν αὐτοαγνισμό τους σκληρότεροι θ' ἀτσάλωσουν τίς ψυχὰς, θὰ τρανέψουν τὴν ἠθικὴ ὀρμὴ, θὰ μεστῶσουν τὴ δημιουργικὴ δουλειά.

Καὶ θάπρεπε κι ὄσας, ὅσο κι ἂν βλέπουν καθαρὰ τὸ μάταιο ἔργο, ποῦ ἐπιχειροῦν οἱ ἀντίπαλοί τους νάταν ἀπέναντι στὸν ἐξωτερικὸ διωγμό, στὴν ἀμυνά τους καὶ στὴν ἐπίθεση, γιὰ χάρη τοῦ λαοῦ, ποῦ πρέπει νὰ ξυπνήσῃ, ὀρμητικώτεροι καὶ ζωντανότεροι, λιγώτερο κλεισμένοι σὲ μιὰν ὑπερήφανη ἀκαταδεξιά, λιγώτερο ἀδιάφοροι, περισσότερο ἐνωμένοι.

Μὰ ἴσα ἴσα τὸ ὅτι δὲν ἔγινε αὐτὸ, τὸ ὅτι παρουσιάσθησαν φαινόμενα χαλαρότητας τῆ στιγμῆ, ποῦ ἔπρεπε τὸ ἀντίθετο νὰ συμβαίη, μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ἐξετάσουμε τὴ δευτέρη, πολὺ σημαντικώτερη κρίση τοῦ δημοτικισμοῦ, τὴν ἐσωτερικὴ.

Β.

Ἡ ἘΣΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ

1. Καταλυτικὲς καὶ συνθετικὲς κρίσεις.

Μὰ ὑπάρχει λοιπὸν ἐσωτερικὴ κρίση τοῦ δημοτικισμοῦ;

Τὸ ἐρώτημα εἶναι δικαιολογημένο, γιὰτὶ πρώτη φορὰ δίνεται ὁ χαρακτηρισμός. Δικαιολογημένη καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ γεννᾶ, γιὰτὶ

παιός ξέρει τί βγαίνει από μιὰ κρίση; Μὰ ἡ ἀνησυχία εἶναι σωτήριο συναίσθημα καὶ ἐνδειξη ζωτικότητος, προτιμότερη πάντα ἀπὸ τὴν ἀταραξία τῆς νέκρας, ἢ τὴν αὐτάρεσκη ἱκανοποίηση, ποὺ εἶναι σημάδι ξεπεσμοῦ.

Μιὰ κρίση δὲν εἶναι πάντα ἐπικίνδυνη, γιατί δὲν εἶναι πάντα καταλυτικὴ. Ὑπάρχουν καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ στὴ ζωὴ τῶν λαῶν καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἰδεῶν κρίσεις συνθετικές, ἀναβρασμοὶ ποὺ δημιουργοῦν τὸ δυνατὸ μεθύσι, ἀμφιβολίες, ποὺ γεννοῦν τὴν πίστη, διαταγμοὶ ποὺ φέρνουν ἀποφάσεις, διχασμοὶ ποὺ σπέρνουν ἀλήθειες, ἀντιθέσεις ποὺ δυναμώνουν τὰ ἰδανικά, κρίσεις δημιουργικές.

Καὶ ἡ αὐτογνωσία, τὸ ἐσωτερικὸ, ἐπίπονο, βαθύ ὄργωμα εἶναι ὑποχρέωση τῶν ζωντανῶν, μιὰ ἱερὴ ἀνάγκη.

Ποιά εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς καταλυτικῆς κρίσης σέβαν κοινὸν ἀπώτερο σκοπὸ, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε πνευματικὸ ἢ κοινωνικὸ ἰδανικὸ;

α') Ὑπάρχει κρίση ἐκεῖ, ποὺ βρίσκομε καὶ μόνο μιὰν ἀδυναμία ἀπλή, μιὰ χαλάρωση στὴ συνείδηση τοῦ ἰδανικοῦ καὶ στὴν ὁρμὴ γιὰ τὴν πραγμάτωσή του.

β') Ὑπάρχει κρίση βαθύτερη ἐκεῖ, ποὺ ἡ ἀδυναμία φέρνει μαζί τῆς διαταγμοὺς γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἰδανικοῦ, τὴν ὀλιγοπιστία.

γ') Ὑπάρχει κρίση ἀκόμη βαθύτερη ἐκεῖ, ποὺ ἡ χαλάρωση καὶ ἡ ὀλιγοπιστία φέρνει μιὰν ἐκτροπὴ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἰδανικὸ, μιὰ προσαρμολογίαν στὸ εὐκολώτερο, στὸ πιὸ κατορθωτὸ ἢ σὲξωτερικὸς μόνο καὶ φαινομενικὸς ἐπιτυχίας.

δ') Ὑπάρχει κρίση πιὸ βαθιὰ ἐκεῖ, ποὺ ἀντιγνωμίες καὶ ἐναντιώσεις μὲ πολυποικίλα ἐλατήρια ἐξωτερικὰ ἢ ἐσωτερικὰ φέρνουν σὲ μιὰ καταστροφή τῆς ἐνότητος, μιὰ διάσπαση τῶν ἀρχικῶν σκοπῶν. Καὶ ἀκόμα χειρότερη κρίση ὑπάρχει.

ε') Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐναντίωση καὶ ὁ διχασμὸς ὁδηγεῖ σὲ μιὰ μετάπτωση σὲ ἀντίθετο, μιὰν ἀντιστροφή τῶν σκοπῶν, ποὺ σημαίνει τὸ θάνατο τοῦ ἀρχικοῦ ἰδανικοῦ.

Γιὰ τίς ἰδέες δυὸ εἰδῶν ὑπάρχει θάνατος, ἢ τὸ σθῆσιμό τους ἀπὸ τίς ψυχές, ἢ λήθη ἢ ἡ μετάπτωσή τους σὲ ἀντίθετο, ὁ ἐκφυλισμὸς.

Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ σημάδια εἶναι κοινὰ καὶ στίς καταλυτικὲς καὶ στίς δημιουργικὲς κρίσεις ἐκεῖνα, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ στάδια τὰ ζυμωτικά, οἱ διαταγμοὶ, οἱ ἀμφιβολίες, οἱ ἀντιγνωμίες, οἱ ἀντιθέσεις, οἱ ἀνησυχίες, οἱ ἀδοξέλεγχοι. Ἐκεῖ ποὺ ξεχωρίζονται εἶναι τὰ στάδια τὰ τελειωτικά, τὰ καταντήματα, οἱ χαλαρώσεις, οἱ ἐκτροπές,

οἱ ὀριστικὲς διασπάσεις, οἱ μεταπτώσεις, οἱ θάνατοι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸ ξαναδυναμώμα τῆς πίστεως, τὸ ἄρπαγμα τῶν σκοπῶν συνειδητότερα καὶ οὐσιαστικώτερα, ἢ στενώτερη ἔκωση, ἢ νέα σύνθεση, ἢ ἐξύψωση τοῦ ἰδανικοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ποὺ βρίσκεται σήμερὰ ὁ δημοτικισμὸς ὡς ἰδανικὸς;

Γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰπαντήσωμε στὸ προβληματικὸ ἐρώτημα πρέπει νὰ ἐρωτήσωμε τί ἦταν δημοτικισμὸς καὶ ὄχι τόσο τί ἦταν, ὅσο τί θεωρήθηκε. Γιὰ μιὰ ἰδέα τὸ τί ἦταν εἶναι κρίση ἐκ τῶν ὑστέρων, τὸ τί θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἐνεργητικῆς τῆς ὑπαρξῆς. Καὶ αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει τώρα, τὸ ἄλλο θὰ τὸ ἴδουμε ἀργότερα.

2. Τὰ τρία στάδια τοῦ Δημοτικισμοῦ.

Μέσα στὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ στοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνες μοναδικὸ κέντρο ἀγῶνων πνευματικῶν παρουσιάζεται ἡ γλωσσικὴ ἰδέα. Μὰ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ τῆς τὰ τόσο σημαντικὰ χαρακτηριστικώτερα γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἶναι φυσικὰ τὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια, ποὺ ἔχουμε τὸ πιὸ δυνατὸ καὶ ὀριστικὸ φανέρωμα, τοὺς ἀγῶνες τῆς, τὸ ἀπλωμὰ τῆς σὲ πλάτος καὶ σὲ βάθος. Ξεκίνημα τῆς ἰδέας τὸ πρόβλημα τὸ γλωσσικὸ. Οἱ ἀντίρροπες καταστάσεις, ποὺ τὸ γεννοῦν παίρνουν τριπλὴ κατεύθυνση. α') Οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν τὴ γλῶσσα, ποὺ μίλησαν καὶ γράψανε οἱ πρόγονοὶ τους στὴν καλύτερη ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς, τὴν κλασικὴ—Ἀττικισμὸς—β') Οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ καθαρίσουν τὴ γλῶσσα τους τὴν τωρινή, ποὺ εἶναι χυδαία καὶ ἐκφυλισμένη κρατῶντας ἀπ' αὐτὴν μόνο τὰ στοιχεῖα τὰ φτογγολογικά, τὰ τυπικὰ καὶ τὰ λεκτικὰ, ποὺ προσαρμολογῶνται ἀκινδυνότερα καὶ εὐπρεπέστερα μὲ τὴν ἀρχαία βάση, ποὺ πάντα θάποτελῆ τὸ πρότυπο—Καθαρευουσιανισμὸς—γ') Οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν καὶ νὰ ὑψώσουν σὲ λογοτεχνικὴ γλῶσσα καὶ σὲ ὄργανο τῆς πνευματικῆς τῶν ζωῆς, τὴ νεώτερη κοινὴ ὀμιλουμένη ποὺ δημιουργήθηκε φυσιολογικὰ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη—Δημοτικισμὸς.

Ἐθὺς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἴτε ὅλως διόλου ὑπασυνείδητα, ὅπως μᾶς φανερώνει μὲλαταῦτα ἡ ὁρμὴ, τὸ πάθος καὶ ἡ σημασία ποὺ δίνεται στὸ πρόβλημα ἀπ' ὄλους—εἴτε καὶ λίγο ἢ πολὺ συνειδητά, σύμφωνα μὲ τὰ βαθύτερα ἱστορικὰ αἴτια, ποὺ γεννοῦν τίς ἀντιθέσεις, συνυπάρχει καὶ στὴν περιωρισμένη γλωσσικὴ ἀποψὴ ἀκόμη καὶ ἐκδηλώνεται ποικιλότροπα ἢ σιγὴν σχέση, ποὺ ἐνώνει τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ ὅλη τὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ συνείδηση αὐτῆς τῆς σχέσης ἀνάμεσα ἀπὸ τίς περιπέτειες τῶν πραγμάτων καὶ τίς διανοητικὲς συλλήψεις τῶν προσώπων ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς σιγᾶ σιγᾶ καὶ ὁλοένα γίνεται ἐντονώτερη.

Δίνοντας στὴν ἐξέλιξη τοῦ Δημοτικισμοῦ μιὰ τυπικώτερη μορφή γιὰ λόγους μεθοδολογικοῦς, χωρὶς νὰ μποῦμε σὲ ἱστορικὲς λεπτομέρειες, μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε τρία στάδια, ποῦ καὶ χρονικὰ ἀκολουθεῖ τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ τὸ ὑστερώτερο περιέχει μέσα του τὰ προηγούμενα, δείχνοντάς μας ἔτσι καὶ τὸ ἀπλωμα τῆς γλωσσικῆς ἰδέας καὶ τὴν βαθύτερη ὁλοένα σύλληψη τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ δημοτικισμοῦ.

Τὰ στάδια αὐτὰ εἶναι α') τὸ φιλολογικόν, β') τὸ ἐκπαιδευτικόν, γ') τὸ ἐθνικοκοινωνικόν.

α') Ὁ δημοτικισμὸς ξεκίνησε ἀπὸ τὴ γλῶσση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς παλαιότερες περιπέτειες καὶ μορφές τοῦ ἀγῶνα τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ δεκάτου ἑνωτοῦ αἰῶνα μᾶς δίνει τὸ κορύφωμα τῆς νίκης τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὸ δημοτικισμὸ βροπῶν. Ὁ Ἀτικισμὸς νικᾷ περισσότερο στὴ θεωρία παρὰ στὴν πράξη, μὰ στὴν παιδεία κυριαρχεῖ μὲ τὸν Κοντισμὸ, ὁ καθαρευουσιανισμὸς εἶναι κυρίαρχος στὴν πράξη σὺν τὰ ἐπίπεδα, λογοτεχνία, ἐπιστήμη, δημοσιογραφία κτλ. Μὰ μόλις μπαίνουμε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα, ὁ δημοτικισμὸς ὀρμητικὰ ξεχύνεται σὰν ἄρνηση ἑνὸς καθολικοῦ παραστρατήματος καὶ σὰν θέση ἑνὸς νέου ἰδανικοῦ σκοποῦ, τῆς γλωσσικῆς ἀναγέννησης, (μὰ ἔχει καὶ μόνο γλωσσικῆς) ἀπὸ δυὸ πηγές, ἀπὸ τὴν ἑστανθισιακὴ λογοτεχνικὴ σχολή, ποῦ κράτησε τὴν παράδοση τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γλωσσολογία. Ἀπὸ τὴν πρώτη κυρίως σὰν ἀναγέννηση τῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὴ δεύτερη σὰν ἀναγέννηση ὅλου τοῦ λόγου τοῦ ἑλληνικοῦ. Τρία ὀνόματα καὶ τρία ἔργα ἄρκουσι γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὸ στάδιο αὐτό, τὸ δίμορφο, στενώτερον λογοτεχνικὸ καὶ γενικώτερα γλωσσολογικόν. Ψυχάρης (Τάξιδι), Ροῖδης (Ἐξῶλα) Πολυλάς. (Ἡ φιλολογικὴ μας γλῶσσα).

Καὶ στὴν πρώτην ὁμοίως αὐτῆ, καθαρώτερα γλωσσικῆ, μορφή του ὁ δημοτικισμὸς δὲν εἶναι μόνο μορφολογικός. Πιστεύει, πὼς ἡ ἀλλαγὴ τῆς φόρμας σημαίνει κατὰ πολὺ βαθύτερο, ἀλλαγὴ τῆς ψυχῆς. Τὸν οὐσιαστικώτερον χαρακτηρισμὸ αὐτοῦ τοῦ στοιχείου, ποῦ κάπως ἀόριστα διατυπώνεται τότε, θὰ τὸν ἀναζητήσωμε παρακάτω. Γιατί ἐδῶ σκισάρομε μόνο τὴν ἐξέλιξη γιὰ νὰ ξεχωρίσωμε τὰ στάδια τοῦ δημοτικισμοῦ. Τὸ πρῶτο αὐτὸ στάδιο μὲ τὸν ἐπικρατέστερον λογοτεχνικόν καὶ γλωσσικόν τόνον του, ἄς τὸνομάσωμε φιλολογικόν δημοτικισμόν.

Σύμβολόν του ἐπαναστατικόν καὶ ἰδανικόν σκοπός, ἀναγέννηση τῆς

νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ γενικώτερα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς μὲ τὴν ἀλλαγὴ πρὸ πάντων τῆς γλώσσας.

β') Μὰ ὅσο προβαίνει ἡ πραγμάτωση τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ γίνεται γρηγορὰ συνειδητὸς ἓνας δεύτερος ἀπώτερος σκοπός. Πρέπει ἡ νέα ψυχικὴ σύσταση νὰ περάσῃ στὴν ψυχὴ ὅλου τοῦ ἔθνους. Μιὰ ποῦ ἡ ἐπαναστατικὴ ἀνησυχία, ἀξάνοντας παράλληλα μὲ τὴν παράλυση τῆς ἐθνικῆς ζωῆς σὺν τὰ φανερώματά της, ξέσπασε ἀναζητώντας τίς αἰτίες τοῦ ξεπεσμοῦ καὶ τὰ μέσα τοῦ ἐθνικοῦ ξαναγεννημοῦ, κυνηγώντας τὸ δάσκαλον, τὸν ἐργάτην καὶ πρόμαχον τῶν παλιῶν ἰδανικῶν, γρηγορὰ τὸν ἔφτασε στὸ προπύργιον του, τὸ ψυχοφθόρον ἐργαστήριον του, τὸ νεοελληνικόν σχολεῖον.

Καὶ τότε ὁ δημοτικισμὸς ὕψωσε μιὰ δεύτερη ἐπαναστατικὴ σημαία, τὴ σημαία τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀναγέννησης.

Ἀναμοχλεύοντας βαθύτερα τὸ νεοελληνικόν κόσμον γιὰ νὰ ξεριζώσῃ ὁλοτελῶς τὰ γριβοτάνα καὶ νὰ ριξῇ τὸ σπόρον τῶν νέων ἰδεῶν σὲ χῶμα παρθένον, πάει στὸ παιδί, σὲς ἀχάλαστες ἀκόμη ψυχές, στὴ μελλοντικὴν Ἑλλάδα, ποῦ πρέπει νὰ εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴ σημερινὴ γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ζήσῃ. Κι ἐδῶ τὴ νέα πρόβαση τοῦ δημοτικισμοῦ μᾶς τὴ σημαδεύουν τρία ὀνόματα. Φ. Φωτιάδης (Τὸ γλωσσικόν ζήτημα καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ μας ἀναγέννηση), Μ. Τσιριμώκος (Στ. Ραμᾶς. Τὰ παλιά καὶ τὰ καινούργια. Δοξοί Στρατοκόποι), Ἀλ. Δελμούζος (Σχολεῖον τοῦ Βόλου, Δίκη Ναυπλίου. Τρία χρόνια δάσκαλος) καὶ ἓνα ἔργο ὁμαδικόν, ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Ὀμιλος.

Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερον στάδιον τοῦ δημοτικισμοῦ, ποῦ προϋποθέτει καὶ περιέχει τὸ πρῶτον, εἶναι ὁ Ἐκπαιδευτικὸς Δημοτικισμὸς. Σύμβολόν του ἐπαναστατικόν καὶ ἰδανικόν σκοπός, ἡ ἀναγέννηση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

γ') Μὰ ὅσο μεστῶνεται καὶ δυναμώνει μὲ τίς πρῶτες ἀναζητήσεις αὐτῆς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη, ὁλοτελῶς πρὶν ἀνεδαφικῆ, ἀποναρκωμένη, βυθισμένη σὲ ὄνειρα καὶ ἀπατηλὰς ὀπτασίας, παιδαριώδικη, πρωτόγονη, μικροπόνηρη, σοφιστικὴ, ἀερολόγια, ψεύτρα καὶ ὑστερόβουλη, ὅσο κατορθώνει βοηθημένη ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴν διανόηση νὰ ξεδιολύνη τίς καταχνιὰς καὶ νὰ βλέπῃ τίς πραγματικότητες, νὰ ξεχωρίσῃ βαθύτερα τὴν ἀλληλουχίαν τῶν πνευματικῶν φαινομένων πρὸς ὅλη τὴ σύσταση τῆς κοινωνίας, πρὸς τίς ὁμαδικὰς ῥοπὲς καὶ τὰ ὁμαδικὰ συμπεφέροντα καὶ ἰδανικά, τόσο ἀπλώνεται καὶ τὸ ἐπαναστατικόν πνεῦμα τοῦ δημοτικισμοῦ σὲ νέα ἐπίπεδα. Μοιραία κάθε ἀνικανοποίητη, ἐπαναστατικὴ, ζωντανὴ ψυχὴ, ποῦ τραβίει πρὸς τὸ φῶς, ἀγκαλιάζει καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ δημοτικισμοῦ.

Μέσα στην καθολική δυσαρέσκεια, που κορυφώνεται στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα, χωρίς να έχει καμιά ξεκαθαρισμένη συνείδηση για τάληθινά αίτια του ξεπεσμού και για τα σωστά μέσα της θεραπείας, οι δημοτικιστές ήταν οι μόνοι άνθρωποι στην Ελλάδα, που ζητούσαν αλλαγή ψυχικών καταστάσεων και όχι άλλους προσώπων ή συμπτωματικές θεραπείες εξωτερικές. Και ο δημοτικισμός τότε ξεπερνώντας το φιλολογικό και εκπαιδευτικό του στάδιο, τότε με μιαν απλή διαίσθηση ή και φωτεινότερη ενόραση γενικώτατων σκοπών από καθαρούς δημοτικιστές, τότε με μιαν αναγκαία συρροή νέων κοινωνικών βευμάτων, που δπωσδήποτε φτάνουν και στην Ελλάδα, αφού ξετρέχουν ολο τον άλλο κόσμο, με το μόνο αρχέγονο και πηγαίο επαναστατικό βέβημα, που δπηρχε στον τόπο μας, ύφάνεται σε ιδανικό αναπλαστικό ολόκληρης της ελληνικής ζωής, σε κήρυγμα ξαναγεννημού εθνικού και κοινωνικού.

Κι εδώ μπορούμε να αναφέρουμε λίγα ονόματα, αρχίζοντας από το ρωμαντικό μάλλον δραματιστή τον *Περικλή Γιαννόπουλο*, περνώντας στον *Ίδα* («Μαρτύρων και ήρώων αίμα». «Σαμοθράκη» «Όσοι ζωντανοί» «Ελληνικός πολιτισμός»), στο *Σκληρό* (Το κοινωνικό μας ζήτημα και αργότερα «Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού») με τη σημαντική συζήτηση που έγινε στο «Νουμά» ύστερα από το πρώτο του βιβλίο, αναφέροντας ακόμη το *Χατζόπουλο* και τους *Κοινωνιολόγους*, την «Έρευνα για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής» του περιοδικού «Γράμματα», τα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά προγράμματα, τα προγράμματα της Δημοκρατικής Ένώσεως και του «Συνδέσμου των Ελληνίδων υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας» για να τελειώσω με το «Ανοιχτό Υπόμνημα στη Μεγαλειότητά του» του κ. Άγγ. Σικελιανού.

Αν έχουμε το δικαίωμα να τα συμπεριλάβουμε όλα αυτά μέσα στην έννοια του δημοτικισμού θα εξεταστή παρακάτω, αναμφισβήτητα όμως σε όλα μέσα υπάρχει ο δημοτικισμός και με τα δυο προηγούμενα επαναστατικά του σύμβολα, το φιλολογικό και το εκπαιδευτικό.

Αυτό είναι το τρίτο στάδιο του δημοτικισμού, το εθνικό-κοινωνικό, με ιδανικό σκοπό την καθολική ανάπλαση της ελληνικής ζωής, εθνικής και κοινωνικής.

Και τώρα θα πρέπει να αναμετρηθούν οι σκοποί αυτοί με τις πραγματικότητες, που δημιουργήσαν ως τώρα. Μα ή πολυσύνθετη ζωή, πόσο δύσκολα μπορεί να μπη κάτω από τους φακούς, που διαθέτομε για να την κοιτάξωμε και να αναλυθθί όλα της τα βάρη και τις πτυχές!

Πόσες δυναμικότητες μένουν κρυμμένες, πόσες καταστάσεις γενετικές άδηλες, πόσες όρμες ανέκφραστες, πόσες νέες συνθέσεις αγέννητες και όμως σε αναβρασμό δημιουργικό. Έπειτα τα χρονικά διαστήματα είναι σύντομα ακόμη, οι ψυχικές ζυμώσεις τόσο αργοκίνητες και τα ξεπάσματα τόσο αιφνίδια και πολλές φορές αναπάντεχα. Το έργο του κριτικού νου είναι πάντα μετροημένο στη δύναμή του και τα μέσα που διαθέτει, ως τώρα τουλάχιστον, πολύ πρωτόγονα. Οι αναλύσεις του έχουν χαρακτήρα κατευθυντικό και μόνο τις μεγάλες οδηγητικές γραμμές μπορεί να συλλάβη και να τις χρωματίση έντονότερες.

Μα και ή ζωτικότητα ενός ιδανικού δε μπορεί να κρίνεται μόνο απ' αυτή την άποψη. Η ένταση της πίστης και ή δραμητικότητα, ή πειθαρχημένη ενέργεια και ή ενότητα στην κατεύθυνση και ακόμα παραπάνω ή φωτεινή συνείδηση των σκοπών είναι άλυστα σημάδια ζωής και ως λείπη ακόμη κάθε πραγμάτωση. Μαυτές τις προϋποθέσεις και μαυτές τις επιφυλάξεις είναι σωστό να προσπαθήσωμε να εκτιμήσωμε τη σημερινή θέση του δημοτικισμού στις διάφορες μορφές του ιδανικού του, συγκεντρώνοντας και περιορίζοντας την έρευνά μας σε μιá και μόνη στιγμή, το άμεσο παρόν.

Γ.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ

α) Ο μορφικός δημοτικισμός.

1. Η βασική άρχή του μορφικού δημοτικισμού. — Ο φιλολογικός δημοτικισμός ήρθε με μιá πρωτόγονη νεανική όρμη.

Βγαίνοντας από το μεσαίωνα του, που βάσταξε τέσσερις αιώνες παραπάνω απότι στους άλλους πολιτισμένους Ευρωπαϊκούς λαούς, ο νέος Ελληνισμός ξεπλανήθηκε προς μιαν εικονική αναγέννηση και γι' αυτή σπατάλησεν άπειρες ζωτικές δυνάμεις ολο το δέκατο έννατον αιώνα.

Για την κοινωνιολογία και τη φιλοσοφημένη ιστορία τι αληθινά εξαιρετική περίπτωση αυτός ο λαός, με τη βιολογική του άδεξιότητα, τα δραμητικά κυνηγήματα άπιστων ονείρων, τους άσκοπους ήρωϊσμούς και τη σπατάλη των δυνάμεών του, τις εικονικές λατρείες ιδανικών και τις θυσίες για μωρά ιδανικά, τις ταλαντεύσεις μεταξυ παιδικότητας και άνδρισμού, με μιá καρδιά που δεν έχει νου και μένα νου, που δεν έχει πίστη αληθινή και δύναμη για την αλήθεια.

Έτσι φλογισμένος τον καιρό εκείνο ο Ελληνικός λαός από μιá

νοσταλγία του παλιού του πολιτισμού, έδωκε τις πολυτιμότερες του διανοητικές προσπάθειες για να πλαστοργήσει στην τέχνη και στην επιστήμη ένα ναό από άσβεστωμένο πηλό, που νόμιζε, πως γίνεται πεντελήσιο μάρμαρο σκαλισμένο από χέρι Φειδία, αν του χαραξή με αδέξια μίμηση τις έξωτερικές γραμμές του Παρθενώνα.

Ο φιλολογικός δημοτικισμός εσήμανε το γκρέμισμα του ψεύτικου είδωλου. Ήταν ή άρνηση ή βασική.

Η μορφή δε μπορεί να πλάσει την ουσία, ή ουσία πλάθει τη μορφή, τη μορφή της, την αντίστοιχη προς το είναι της.

Το είναι το νεοελληνικό έχει πλάσει τη μορφή του. Η αληθινή μας τέχνη και ή αληθινή μας επιστήμη, προέκταση και ύψωση του είναι μας, δε μπορεί να γίνει παρά με προέκταση, εξύψωση και πλαστοργία των μορφικών μας μέσων, που υπάρχουν κιόλας. Γιατί κάθε ουσία, άρα και ή οποιαδήποτε ουσία μας, υπάρχει με κάποια μορφή, αφού αλλοιώτικα δεν είναι εκφρασμένη, άρα δεν υπάρχει. Με ξένη μορφή, την οποία δήποτε, δεν εκφράζουμε τον εαυτό μας, παρά μόνο ξένα πράγματα, ψευτίζουμε το είναι μας. Αυτοί είναι οι κεντρικοί στοχασμοί του φιλολογικού Δημοτικισμού. Και δεν είναι μόνο άρνητικοί στοχασμοί, μα περιέχουν κιόλας τους θετικούς σκοπούς του νέου ιδανικού. Τα μορφικά μας μέσα πρέπει να ύψωθούν παράλληλα με την ύψωση του εαυτού μας. Νεοελληνικός πολιτισμός και καλλιέργεια των γνησίων νεοελληνικών μορφών είναι το ίδιο πράγμα. Άρα ειδικά για την τέχνη του λόγου, την πλατύτερη και συνειδητότερη έκφραση της ψυχικής μας οντότητας, πρώτος ιδανικός σκοπός παρουσιάζεται ή καλλιέργεια της νεοελληνικής γλώσσας, της νέας κοινής ομιλουμένης σε όλα και για όλα τα είδη του λόγου, για κάθε της ζωής μας ανάγκη, που με του λόγου το ύπεροχο μέσο πρέπει να ικανοποιηθή.

Την τελειότερη διαπίστωση σε θεωρία και σε πράξη του ιδανικού αυτού την έχουμε για πρώτη φορά με το Σολωμό. Μα στην εποχή που εξετάζουμε, εποχή, που είχε λησμονήσει το Σολωμό, προβαίνει με όρμη αξιοθαύμαστη και συνέπεια αλύγιστη, ο Ψυχάρης. Κι αυτό είναι το κεντρικό σημετό της ιστορικής του προσωπικότητας. Ο Ψυχάρης ύψωσε το ιδανικό και το κράτησε. Τον παίρνω για σύμβολο, δεν συζητώ τις λεπτομέρειες. Ο Ψυχάρης είναι ή ήρωική προσωπικότητα του μορφικού δημοτικισμού, είναι το μέτρο της σύγκρισης για όλους τους ερχόμενους, είναι το μέτρο της ζωτικότητας για το δημοτικισμό της μορφής. Ο Ψυχάρης είναι ή απόλυτη άρνηση και ή απόλυτη θέση, ή απόλυτη πίστη και ή ελλικρίνεα, ή σκληρή πειθαρχία, ή επί-

πονη και επίμονη προσπάθεια για την αντίστοιχη εξύψωση της μορφής παράλληλα με την ουσία. Και άθελα έρχεται ο Ψυχάρης στο νού του έρευνητή, που θέλει να κρίνη την άρνηση και τη θέση, την πίστη και την ελλικρίνεα, την πειθαρχία και την προσπάθεια για συνθετική πλαστοργία του μορφικού δημοτικισμού της τωρινής στιγμής. Τι μās παρουσιάζει αυτή ή τωρινή στιγμή;

Η δημοουργική λογοτεχνία, χειραγωγημένη άμεσώτερα από τη βασική αλήθεια, δηλ. τον ταύτισμό ζωτικής ουσίας και μορφής και την αντίστοιχη εξύψωσή τους και μπαίνοντας όλοένα περισσότερο από τις απλούστερες ως τις συνθετώτερες μορφές της στην περιοχή της ζωής και της αλήθειας και προβαίνοντας στη συνθετική πλαστοργία, κράτησε την πίστη και μās έδωκε και μās δίνει την πραγμάτωση του ιδανικού στην πλατιά του σύλληψη, ανεξάρτητα από ιδιοτροπίες ή στιγμιαίες παρεκτροπές, που θα μās δοθή άφορμή να τις δούμε παρακάτω.

Έκει όμως, όπου ο μορφικός δημοτικισμός δείχνει πολλά σημάδια κρίσης είναι όλο το άλλο πλάτος του λόγου, που για την πνευματική ζωή και μάλιστα τη σύγχρονη έχει σημασία, που όλοένα γίνεται πιο απόλυτη.

2. Οι λογοτέχνες και ο πεζός λόγος.—Ο λόγος ο πεζός, ή μετρημένη, ύποταγμένη, δεμένη με τις πραγματικότητες έκφραση, ο λόγος, ο δυνάστης των στοχασμών, ο λόγος, του φιλόσοφου, του επιστήμονα, του ρήτορα, του πολιτικού, του δημοσιογράφου, του δασκάλου, του ιεροκήρυκα, του δικαστή μα και του κάθε ανθρώπου το ψυχικό όργανο «κατ' έξοχήν», των ψυχών το φλογόβολο σπαθί και των έργων ο πατέρας, το ένωτικό στοιχείο των κοινωνιών και των πολιτισμών ο στυλβάτης, δεν προβαίνει άκόμα σε μās με όμοια ανιστοιχία και εξύψωση μορφής και ουσίας. Το ιδανικό του μορφικού δημοτικισμού δεν περιορίζεται βέβαια στη λογοτεχνία. Ένας τέτοιος απόλυτος χωρισμός του λόγου σε ποιητικό και πεζό σήμερα θα ήταν αδιανόητος, γιατί ή τέχνη χάνοντας τον τελετουργικό της χαρακτήρα ενώθηκε άμεσώτερα με τη ζωή και ή ζωή χύθηκε πολύ πλατύτερα στην τέχνη. Και ή τέχνη, που μπορούσε ναχη το δικό της λόγο, σαν ένα είδος θρησκευτικού συμβολισμού, δεν υπάρχει πιά. Και ή βασική αλήθεια του μορφικού δημοτικισμού, ο ταύτισμός ζωτικής ουσίας και μορφής, είναι αλήθεια για όλη την περιοχή του λόγου. Αναγέννηση της πνευματικής ζωής, όπως ήταν το επαναστατικό σύμβολο του φιλολογικού δημοτικισμού, χωρίς αυστηρά πειθαρχημένη καλλιέργεια του πεζού λόγου είναι αδιανόητη όπως ήταν αδύνατη κάθε αναγέν-

νηση μέσα στη λογοτεχνία. Και όμως ο δημοτικισμός παρουσιάζει στο σημείο αυτό τα τελευταία χρόνια αναμφισβήτητη κρίση.

Με το πρώτο κοίταμα θά μπορούσε κανείς, βλέποντας την έκταση νά πη τὸ αντίθετο. Ἀλλά μιὰ κάπως προσεχτικώτερη και βαθύτερη ἔρευνα μᾶς ξεσκεπάζει μὲ ἄφθονα και σημαντικὰ και ὄχι τυχαία παραδείγματα, διαταγμὸς και προσαρμογὸς στο εὐκολώτερο, ἀναρχία και ἀνυποταξία, ἀπροσεξίες, ἀδυναμίες, προχειρότητες ἀκόμα και ἀπαρνήσεις, ἔντονα χαρακτηριστικὰ ὀλιγοπιστίας, χαλάρωσης και ἐκτροπῆς ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἰδανικό.

Τὸ φαινόμενο εἶναι πολὺμορφο. Ἄς προσπαθῆσουμε νὰ τἀναλύσωμε. Θετικὲς και συστηματικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς νέας γλωσσικῆς μορφῆς σὲλα τὰ εἶδη τοῦ πεζοῦ λόγου ἔχομε ἀπὸ τρεῖς σχολῆς ὡς τώρα. Τὸν Ψυχᾶρη και τοὺς ψυχαριστῆς, τὴν Ἑγγλέζικη Σχολῆ (Πάλλη, Βλαστό, Μαρκέτη, Παπαδόσκου) και τὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο. Ἀπέναντι σαυτῆς τις προσπάθειες ἡ γενικώτερη πνευματικὴ ζωὴ μᾶς δείχνει 1) δημοτικιστῆς, ποὺ δὲ γράφουν διόλου τὴ δημοτικὴ και γράφουν καθαρεύουσα, 2) δημοτικιστῆς ποὺ γράφουν συστηματικὰ και τὴν καθαρεύουσα, 3) δημοτικιστῆς, ποὺ γράφουν δημοτικὴ ἀναρχικῶς, ἀνυπόταχτη, ἀκανόνιστη, 4) δημοτικιστῆς, ποὺ ἀναγνωρίζουν και κηρύττουν και καλλιεργοῦν σὺν ἀναγκαστικῶ μεταβατικὸ στάδιο τῆ μιχτῆ και 5) δημοτικιστῆς ἀκόμη ποὺ δείχνουν τάσεις γιὰ ἕνα νέο εἶδος ἐθνεγενιστικοῦ καθαρισμοῦ.

Τὰ παραδείγματα, ποὺ θά φέρωμε γιὰ νὰ διαπιστώσωμε τὴν κατάσταση, δὲν ἔχουν φυσικὰ τὸ χαραχτῆρα και τὴν πρόθεση προσωπικῆς κατάκρισης. Ὁ κοινωνιολόγος και ὁ κριτικὸς, ποὺ ἀναλύει και προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ φαινόμενα, ἔχει χρέος νὰ εἶναι ἀπροσωπὸληπτος. Τὰ πρόσωπα εἶναι γι' αὐτὸν φανερώματα καταστάσεων και ἡ κρίση του δὲν εἶναι φῶγος.

Σὺν παραδοξολογία φαίνεται τὸ γεγονός, πὺς ἡ λογοτεχνία ἔμεινε πιστὴ στο δημοτικισμό, μὰ ὄχι και οἱ λογοτέχνες. Οὔτε αὐτοὶ οἱ πρωταγωνιστῆς τῆς λογοτεχνικῆς ἀναγέννησης. Και ὄμως εἶναι ἀλήθεια.

Ὁ Δροσίνης, ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ μορφικοῦ δημοτικισμοῦ στη λογοτεχνία, καλὰ θρεμμένος μὲ τὴ γνώση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, μὲ κλασικὸ μεταχειρίσμα τῆς δημοτικῆς στην ποίησή του, γράφει καθαρεύουσα σὲ διηγήματά του ἡ μιὰ ἀτολμη και ἀνακατωμένη δημοτικῶ. Ἀργότερα γίνεται ἡ ψυχὴ τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων» ποὺ καλλιεργεῖ συστηματικὰ τὴν καθαρεύουσα σὲ πλατιὰ λαϊκὰ στρώματα, στηρίζοντας ἔτσι και δυναμώνοντας τὴ δι-

γλωσσία, ποὺ ὁ δημοτικισμὸς τὴ θεωρεῖ μὲν ὀλέθρια ἐθνικὴν ἀδυναμία. Ἐκναδημοσιεύει τώρα τελευταία μετὰ 25 30 χρόνια πάλι στην καθαρεύουσα τὰ διηγήματά του, ὑποστηριγμένα ἀπὸ τὸ καλὸ γνωρισμένο ποιητικὸ του ὄνομα και δημιουργεῖ ἔργα, ὅπως τὸ «Ἡμερολόγιον τῆς Νεράλης Ἑλλάδος», ὅπου ἡ δημοτικὴ ἔχει λιγώτερη θέση ἀπ' ἄτι στην «Ἔστία» τοῦ 2890-1895¹. Ὁ Νιρβάνας, ὁ Ξερόπουλος, ὁ Μελᾶς, ὁ Παπαντωνίου γιὰ νὰ πάρω τέσσερα διαλεκτὰ ὀνόματα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ μορφικοῦ δημοτικισμοῦ, χρονογραφοῦν ἀδιάκοπα στίς ἐφημερίδες μὲ ἀκλόνητη ὁμοιομορφία σὲ μιὰ καθαρεύουσα, ποὺ τῆς γίνονται ἐνέσεις ζωῆς ἀπὸ ἕνα ὑποκειμενικὸ ἐντελῶς και αὐθαίρετο ἀνακάτωμα μὲ φράσεις λέξεις και τύπους τῆς δημοτικῆς. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ παρασταίνει ἀντικειμενικὰ τάχα τὸ ἀκαθόριστο γλωσσικὸ αἶσθημα τῆς σύγχρονης γενιᾶς, ἐνῶ ἀλήθεια τὸ δημιουργεῖ και τὸ καλλιεργεῖ.

Κάποτε μεταχειρίστηκαν γιὰ αἰτιολογία τῆς ἀντινομίας, ποὺ εἶναι βέβαια αἰσθητὴ και στοὺς ἰδίους, τὴν ἀντιδιαστολὴ μεταξὺ ἔργων, ποὺ γράφονται σὺν ἔργα τέχνης «μὲ τὴν πρόθεση τῆς αἰωνιότητος» νὰ ποῦμε, και τῶν περαστικῶν καθημερινῶν ἔργων τῆς ἀνάγκης, ὅπως εἶναι τὰ χρονογραφήματα. Μὰ πρῶτα - πρῶτα οἱ ἴδιοι ἀναίρουν τὴν ἀσύστατη ἀντιδιαστολὴ βγάζοντας ἀργότερα σὲ βιβλία τὰ περαστικὰ αὐτὰ ἔργα τῆς ἀνάγκης. Κι ἔπειτα ξεχνοῦν, πὺς ἡ διαπαιδαγώγηση τοῦ κοινοῦ γίνεται πολὺ περισσότερο και σὲ πολὺ πλατύτερους κύκλους, μάλιστα ἐδῶ στην Ἑλλάδα, μὲ τὸ καθημερινὸ χρονογράφημα, ποὺ διαβάζεται ἀπ' ὄλους σὺν ἔργο τέχνης, παρὰ μὲ τὰ καθ' αὐτὸ λογοτεχνήματα ποὺ πολὺ λιγώτεροι τὰ παίρνουν σὲ χέρια τους. Γι' αὐτὸ και σήμερα πάρα πολὺς κόσμος θέλοντας νὰ φανῆ συγχρονισμένος σὺς ἐκθειάζει τὴ γλῶσσα τοῦ Νιρβάνου λ. χ., ἐνοῶντας μ' αὐτὴν ὄχι τὴ γλῶσσα τῶν λογοτεχνικῶν του ἔργων, ἀλλὰ τὴν ἀλατισμένην καθαρεύουσα τῶν χρονογραφημάτων του. Ὅστε οἱ λογοτέχνες αὐτοὶ μὲ τὴν καθημερινὴ τους ἐνέργεια μένοντας κι οἱ ἴδιοι ἀπὸ ἀδυναμία στην ἀκατανόητη ἀντίφασή τους, κρατοῦν εἴκοσι χρόνια ἀνεξέλικτη γλωσσικὰ τὴν πλατειὰ κοινὴ γνώμη, ποὺ εἶναι χωρὶς ἄλλο προετοιμασμένη γιὰ αὐτὴ τὴν πρόοδο και τὴν ἀποζητᾶει μὲ τὸ καλύτερὸ τῆς μέρος. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα κακό. Τὸ ἄλλο εἶναι, ὅτι ἀποφεύγοντας νὰ μεταχειριστοῦν κανονικὴ δημοτικὴ σὲ ποικιλώτατα και πολλὰς φορὲς λεπτὰ θέματα,

¹ Μὲ τὸ τελευταῖο του μυθιστόρημα στην «Ἔραση» ὁ Δροσίνης συγχρονίστηκε σὲ γλωσσικὴ φόρμα τοῦ πεζογραφημένου ποιητικοῦ λόγου.

πού εξετάζουν στα χρονογραφήματά τους, την ἀποστεροῦν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἐξύψωση, πού ἡ δοκιμασμένη ἀνώτερη καλαισθησία τους θὰ τῆς ἔδινε, ἐκφράζοντας μαυτὴν μὲ τρόπο κομψὸ καὶ ἐξευγενισμένο σὲ περίτεχνη διατύπωση, ἀντίστοιχη μὲ τὴν καλαισθησία τοῦ «καλοῦ κόσμου» τὶς ἀποχρώσεις τῆς σημερινῆς ζωῆς. Ἔτσι μὲ μιὰ δάθυμη προσαρμογὴ στὸ εὐκολώτερο ἀπιστοῦν οἱ λογοτέχνες αὐτοὶ στὸ ἰδανικὸ τοῦ μορφικοῦ δημοτικισμοῦ.

Μὰ ἂς ἔλθωμε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Παλαμά. Ὁ Παλαμᾶς, τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου σήμερα ὁ ὑπέρτατος ἱεροφάντης, τοῦ δημοτικισμοῦ ἢ ρομφαία, ἢ λογοτεχνικὴ συνείδηση τῆς ἀναγεννητικῆς ἐποχῆς, ὁ Παλαμᾶς τῆς ἡρωικῆς εἰπωμένης φράσης «ὁ μαλλιαρισμὸς μου εἶναι ἢ ἀρετὴ μου», χρονογραφεῖ χρόνια τώρα σὲ μιὰν ἐφημερίδα μὲ τὸ ψευτόγραμμα W. Στὰ χρονογραφήματά του, πού εἶναι πολλές φορές μελέτες, περνοῦν θέματα φιλοσοφικά, ἐπιστημονικά, κοινωνικά, φιλολογικά, ἱστορικά, καλλιτεχνικά, μὲ μιὰ κριτικὴ ἐνδραση, πού εἶναι πάντα ἢ ἐνδραση ἑνὸς Παλαμά μὲ τὸ ὄψος, πού εἶναι πάντα τὸ ὄψος ἑνὸς Παλαμά, μὲ τὴν ψυχικότητα ἑνὸς Παλαμά. Γιατὶ πῶς μπορεῖ νὰ δεχτῆ κανεὶς ἕναν ψυχικὸ διχασμὸ, πού θάκαμε ἄλλον τὸν Παλαμᾶ, πού κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ W. καὶ ἄλλον τὸν Παλαμᾶ τῆς Ἀσάλευτης ζωῆς καὶ τοῦ Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου; Καὶ ὁ Παλαμᾶς λοιπὸν αὐτὸς καλλιεργεῖ χρόνια τώρα μὲ ἄκρα εὐσυνείδησι τὴν καθαρεύουσα, μιὰ καθαρεύουσα αὐστηρή, καθαρεύουσα τοῦ καλοῦ καιροῦ τῆς, χωρὶς καν ἄνομες ἐπιμιξίες μὲ τὴ «ζωὴ» τῆς δημοτικῆς.

Πῶς νὰ τὸ ἐξηγήσῃ κανεὶς τὸ φαινόμενο αὐτό; Ὑπάρχει βέβαια πρόχειρη ἢ αἰτιολογία τοῦ ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ. Ἐνας λόγιος, ὁποιοδῆποτε, ἔχει ἀνάγκες ὀλικές. Ἐκβιάζεται λοιπὸν νὰ δεχτῆ τοὺς ἔρους, πού τοὺς θέτει ἢ ἐφημερίδα του. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἔρους αὐτοὺς ἴσως ὁ βασικός, ἢ καθαρεύουσα. Νὰ ἢ ἐξηγήσῃ. Μὰ ἐκεῖνοι ἄρᾳ γε, πού θέτουν ἔρους στὸν W, θὰ ἔθεται στὸν Παλαμᾶ; Καὶ ἂν ὁ Παλαμᾶς χρονογράφος θέλει νὰ εἶναι W καὶ ὄχι Παλαμᾶς, κατὰ τί ἀλλάζει τὸ πραγματικὸ γεγονός, ἀφοῦ ὁ ἴδιος πολλάκις μιλάει σὰν Παλαμᾶς, γιατί δὲ μπορεῖ ἀδιάκοπα ἔστω καὶ τεχνητὰ νὰ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του; Ἐπειτα ἂν ὁ A θέτει αὐτὸ τὸν ἔρο. τὸν θέτει ἄρᾳ γε καὶ ὁ B; ἀσφαλῶς σήμερα θὰ ἦταν πάρα πολλές οἱ καλὲς ἐφημερίδες, πού σφυγμομετρώντας μὲ ἀκρίβεια τὴν κοινὴ γνώμη, θὰ ἦταν περήφανες νὰ δώσουν στὸ κοινὸ τους μιὰ γλώσσα δημοτικὴ γραμμὴν ἀπὸ ἕναν Παλαμᾶ, ἔστω καὶ κρυμμένο πίσω ἀπὸ ἕνα γράμμα τοῦ ἀλφαβήτου. Ἀναμφισβήτητα λοιπὸν ὁ ἐξωτερικὸς καταναγκασμὸς εἶναι

ἐμπόδιο, πού θάπεφε στὴν παραμικρότερη προσπάθεια. Ἄρα δὲν εἶναι «ἀποχρῶν λόγος».

Πρέπει λοιπὸν νὰναζητήσωμε τὴν ἐξήγησιν σὲ αἷτια ἐσωτερικά. Καὶ τὰ αἷτια αὐτά, εἴτε εὐκολία καὶ προχειρότητα στὸ γράψιμο τῆς καθαρεύουσας θὰ ἦταν, εἴτε ὑποτίμηση τῆς σημασίας, πού ἔχει αὐτὴ ἢ καθημερινὴ τροφοδότηση τοῦ κοινου μὲ καθαρεύουσα πραγματευομένη τὰ πιδ ἐνδιαφέροντα θέματα καὶ ἢ παρεπόμενη ἐνίσχυση καὶ διατήρηση τῆς διγλωσσίας, εἴτε παραμέληση τῆς σημασίας πού θὰ εἶχε καὶ γιὰ τὸ κοινὸ καὶ γιὰ τὴ γλώσσα ἢ καλλιέργεια τῆς κανονικῆς δημοτικῆς στὰ ἴδια θέματα, ἔλα μᾶς φέρουν στὸ ἴδιο θλιβερὸ συμπέρασμα. Ὑπάρχει χαλάρωση, ὑπάρχει ὀλιγοπιστία ἢ τὸ λιγώτερο ἀμέλεια ἀπέναντι στὸ ἀρχικὸ ἰδανικὸ τοῦ δημοτικισμοῦ. Γιατὶ εἴτε ἀναγνωρίζεται, διτὴ ἢ καθαρεύουσα εἶναι μιὰ λειτουργικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς μας, ἄρα ἔχομε περιορισμὸ στὸ πλάτος καὶ στὸ βάθος τῆς βασικῆς ἀρχῆς τοῦ μορφικοῦ δημοτικισμοῦ, εἴτε παραγνωρίζεται ἢ σημασία μιᾶς ἐνέργειας, πού φέρνει ἀντίθετα καὶ βλαβερά γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ ἀποτελέσματα, ἄρα ἔχομε τοῦλάχιστον χαλάρωση τοῦ ἰδανικοῦ.

Ἄλλη ἐξήγησιν δὲ χωρεῖ.

Μὰ ἢ γενικότητα πού παίρνει τὸ φαινόμενο αὐτό,—(ἀκόμη καὶ ὁ κ. Ταγκόπουλος, ὁ Κέρβερὸς τοῦ ψυχαισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, δημοσίεψε τελευταῖα σὲ καθημερινὴ ἐφημερίδα φιλολογικὰ πορτραῖτα σὲ ἀλατισμένη καθαρεύουσα), μᾶς ἀναγκάζει νὰ πάμῃ βαθύτερα στὴν ἀνάλυσή μας.

Οἱ λογοτέχνες τῆς γενιᾶς, πού πρωτοστάτηος στὴν ἐπικράτηση καὶ διαμόρφωση ἀκόμη τῆς δημοτικῆς στὴ λογοτεχνία, δὲν αἰσθάνονται τὴν ἴδια ἄρνησιν καὶ τὴν ἴδια θέσιν προκειμένου γιὰ τὸν πεζὸ λόγο ἔξω ἀπὸ τὰ καθαρὰ ἔργα τέχνης.

Τὸ ζήτημα εἶναι πολὺ πιδ ἐσωτερικὸ. Οἱ αἷτιες εἶναι στὴ γλωσσικὴ τους συνείδηση. Εἶναι πολὺ πιθανὸ, εἶναι βέβαιο μάλιστα, πῶς κανένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λογοτέχνες γιὰ ὁποιοδῆποτε ἐξωτερικὸ λόγον δὲ θάγραφε ἔργο τέχνης στὴν καθαρεύουσα. Τὴ γράφουν ὅμως σὲ ἔλα τᾶλλα. Τὴν αἰσθάνονται ἴσως καὶ φυσικώτερη. Καὶ αὐτὸ μὸς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσω τὴ γνώμη, πού καὶ ἄλλα παραδείγματα πάρα κάτω θὰ τὴ δυναμώσουν καὶ πού φαίνεται τόσο ἀπλῆ καὶ ὁμως τόσο παραγνωρίζεται ὡς τώρα. Ὅλοι περιμένουν τὸν ποιητῆ, πού θὰ λύσῃ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ὀδο του τὸ πλάτος. Αὐτὸ εἶναι θεμελιακὴ πλάνη. Ὁ ποιητῆς—ἢ ποιήσῃ—μίλησε. Μὰ τὸ πρόβλημα τοῦ πεζοῦ

λόγου έξω από τη λογοτεχνία, δε θα το λύσουν οι λογοτέχνες, θα το λύσουν οι *επιστήμονες* και οι *δήτορες*. "Όταν αυτοί αισθανθούν και ζήσουν τη βασική αρχή του μορφικού δημοτικισμού, *ένότητα ζωτικής ουσίας και μορφής και αντίστοιχη εξέγερση*, στα δικά τους επίπεδα της πνευματικής ενέργειας, το πρόβλημα θάχει λυθεί. Γιατί θα είναι τότε γι' αυτούς το ίδιο αδύνατο να γράφουν καθαρεύουσα στον επιστημονικό και ρητορικό λόγο, πού είναι οι δυο καλόνες του πεζού λόγου, όπως είναι αδύνατο σήμερα σέναν λογοτέχνη να γράψη έργο τέχνης σαυτή.

Μά δέν τελειώσαμε ακόμη με τους λογοτέχνες. *Η νεώτερη γενιά των ποιητών*, όταν δέν χρονογραφη κι αυτή σε καθρεύουσα, δείχνει μιάν ακατανόητη *αμέλεια* στο μεταχείρισμα της δημοτικής στον πεζό λόγο.

Σε όποιοδήποτε από τα περιοδικά πού βγάζουν οι νεώτεροι δε, τι γράφεται κριτικό, φιλοσοφικό, κοινωνιολογικό είναι γραμμένο τις περισσότερες φορές σε μιάν ανυπότακτη, απρόσεκτη, δόλτελα ακανόνιστη, υποκειμενική και ακαλαίσθητη δήθεν δημοτική ή σωστότερα μιχτή, πού ως προς τη σύνταξη μάλιστα είναι μιά καθαρεύουσα μασκαρεμένη. Το ίδιο και στις μεταφράσεις ξένων έργων πού άφθονα δημοσιεύονται τελευταία.

Το φαινόμενο μάλιστα εδώ παρουσιάζεται πολύ γενικώτερο. Τα παραδείγματα είναι άπειρα. Μά ως περιοριστοίμε να διαπιστώσωμε το φαινόμενο με μιά χτυπητή περίπτωση.

Ακόμη κι ένας φορμίστας σαν τον Σικελιανό σέργο του δε, χι πρόχειρα γραμμένο, μά με πολύ σοβαρές αξιώσεις προφητικής μεγαλοστομίας και μεγαλόπνοιας, το «*Άνοιχτό Υπόμνημα στη Μεγαλειότητά του, 1922*» μάς διαπιστώνει τη γενική ροπή της γενιάς αυτής. Έκει βρίσκομε α') Πολυτυπίες *αδικαιολόγητες*, σαν τα «*εύρίσκεται*» «*έδρισκόνταν*» «*βρισκόντανε*» «*εύρεθήκανε*» «*εύρίσκονταν*» «*ν' άβρουνε*». «*Δέν έδισθανθήκανε*» «*δέν δισθάνθης*» «*δέν δισθάνθηκες*» στην ίδια σελ. 29, «*άκολούθησε*» «*άκλούθησε*» κτλ. β') Σύντάξεις *καθαρευουσιάνικες* από τις πιδ χτυπητές, «*άντιμέτωποι στο αιώνιον ορίζοντων μεγαλειό μιάς απόλυτα ήθικης απόφασής Σου κι εντολής*» (σελ. 12) «*την εκδήλωση της τόσους αιώνες προαγγελμένης και μοιραίας εκπόρωσής της*». «*Ο μπροστά στα θαμπωμένα μάτια ενός κλονιζόμενου κόσμου συμβολίζοντας την τέλεια νίκη με ύψωμένη την πολύπτυχη σημαία της καθολικής Ανάστασης του Άνθρώπου, Ίησούς*» σελ. 12, «*θα. Σ' εξέθετε μπροστά στις Δυνάμεις από τις οποίες ως τόσο περιοσιώνοντας όλδγυρα*

τα βράκη της διανόησής των, αν και απ' έξω άφθογα ντυμένοι διπλωματικοί υπήρετες, έπαιτούνε για σε το Στέμμα» σελ. 14, «*ή πρόοδο των καθόλου ιστορικών ρευμάτων*» σελ. 15, «*ως μιά μόνη διαστέλλουσα Όρασις φωτός*» σελ. 16, «*στο σταδίο μιάς βοσκηματώδους ήθικης*» σελ. 20, «*στο στάδιο της εύρύτατα δυναμικής άποστολής του πάθους και των ενεργειών του*» σελ. 20, «*άλλά μιά από τις ζωικότητες των συνθέσεών της*» (γενική διαιρετική) σελ. 34, «*δλα τα κύτταρα της μάζας, περιεκτικά της πλέον βαθιάς ιστορικής αντίληψης και εύθύνης*» σελ. 47 γ') *προτάσεις μεγάλες, από μιά και δυο και τρεις σελίδες*, όπου μπερδεύονται τα υποκείμενα, τα αντικείμενα και τα αναφορικά, έτσι πού ο αναγνώστης μένει μέσα σε μιά συγχυσμένη έντόπωση σαν να τον χτύπησαν οι καπνοί του Δελφικού Μαντείου λ. χ. «*Άλλ' ή παθητική ίσορρόπηση έχει πιά τελειώσει το έργο της, για κείνους πού είδαν μιά στιγμή την εποχή μας να συντρίβη τούς φραγμούς της ιστορίας, όπως ως με χθές τη νοούσαν και ζητούσανε να κρατηθούν για λίγο ακόμα, απ' τα συντρίμια μιάς παλιάς σχεδίας στην εφήμερη επιφάνειά της, (της ιστορίας;) εξαρτώντας την ιδέα της συνοχής της (ποιανής; της ιστορίας ή της σχεδίας;) σε προβλήματα, πού επήρανε μιά σταθερή άπεικόνιση βαθιά τους και τούς έντυπώθηκαν σά μιά βουνοσειρά δε' ώκλειε παραπέρα στην κοντόφθαλμη δρασή τους, τούς νεώτατους ορίζοντας της ζωής*». *Εποχές, ιστορίες, φραγμοί, συντρίμια σχεδίας, εφήμερη επιφάνεια, συνοχή εξαρτημένη σε προβλήματα, πού γίνονται βουνοσειρές, δλα μιά σαλάτα σε μιά φράση μέσα. Αυτό για τένομα του Θεού, ποίηση, προφητεία, ύφος, σαφήνεια, βάθος, ύφος τί είναι;*

Ένα νέο είδος γλωσσικού μακαρονισμού δημιουργείται. Το σύνολο γίνεται *αδιάβαστο* και *ακατανόητο*. Και ο συγγραφέας, πού θέλει να διατυπώσει τρομερά βαθιά νοήματα, εκθέτει *άληθινά* το δημοτικισμό με τον τρόπο, πού μεταχειρίζεται τη νεοελληνική γλώσσα.

Και το έργο αυτό του Σικελιανού, ως το ξανασημειώσωμε, είναι γραμμένο σαν έργο τέχνης, *sub specie aeternitatis*.

Οι λογοτέχνες της νεώτερης γενιάς (και δε μιλώ φυσικά για όλους) πάσχουν από κάτι πού θα μπορούσαμε να τονομάσωμε *λυρική άταξία*. Είναι ένας δρος, πού αποδίδει εύφημιστικά κάτι πολυσύνθετο και δε πάντα σπουδαίο. Μέσα στη λυρική άταξία περιέχεται πρώτα πρώτα ή αποκλειστικά, εκείνη λυρική διάθεση και πνοή, πού κάνει όλους σχεδόν τούς νέους, πού καταγίνονται με τα γράμματα τα τελευταία χρόνια να ξεχύνουν και να *ικανοποιούν* τις πνευματικές τους ανάγκες

μέ λίγα ποιηματάκια, πολλές φορές βέβαια καλοδουλεμένα και ανώτερα στη μορφή από πολλά έργα των μεγάλων της περασμένης γενιάς. Μά άπάνω στα λίγα αυτά τραγουδάκια ή και μερικά έντελώς υποκειμενικά κριτικά προχειρολογήματα στήνουν οι περισσότεροι τό άγαλμα του έαυτού των και ναρκισσεύονται για όλη τους τη ζωή.

Γιά να στηριχτή όμως άπάνω σε τέτια πενιχρά στοιχεία μία τέτια άκόρεστη έγωπάθεια και έπαρση, χρειάζονται κάποια σημεία ύπεροχής άπέναντι στους προγενέστερους, σημεία έξωτερικά, χτυπητά, σημεία αντίδιαστολής εύκολοδιάκριτα και να τό προχειρότερο άπόλα, ή γλωσσική άναρχία, άπέναντι στη δουλική, στενόχωρη, άκαλαίσθητη κανονικότητα των άλλων.

Υπάρχουν βέβαια και άλλα λ. χ. ή χρήση λέξεων και φράσεων λατινικών, ή μετρική άναρχία, ή κραυγαστική μουσικοπάθεια και θρησκοληψία, ή προκλητική ήδοнопάθεια και αιοχρολογία, που πολλές φορές είναι κι αυτά άκόμα άτεχνη μίμηση μέσωσν, που άληθινά μεγάλοι καλλιτέχνες ή και άνάλογοι «καλιιάζοντες έγωϊσμοί» μεταχειρίζονται σε ξένα μέρη και πρό πάντων στη Γαλλία.

Η γλωσσική άναρχία φανερώνεται μέ τό έπιτηδευμένο ανακάτεμα λέξεων και φράσεων και συντάξεων από την καθαρεύουσα μέσα στη δημοτική σαν ένα νέο είδος «εύγενιστικού αρχαϊσμού» και μέ τό αντιγραμματικό πνεύμα, τό ξετίναγμα μέ μία περήφανη χειρονομία του «ψυχαρισμού», που είναι «αντίθετος μέ τη ζωή». Ένώ τό ταύτισμα που κάνουν ψυχαρισμού και άρμονίας και τάξης στη γλώσσα είναι άπλούστατα ένα σόφισμα. Γιατί αποκρούοντας τις άτομικές του Ψυχάρη ύπερβολές, έστω, και αυθαιρεσίες, καταργούν και τό στοιχείο, που άποτελει αυτή την ανώτερη δύναμη της μορφής, την ύποταγή σε κανόνες. Γλωσσική άναρχία σημαίνει άμορφία. Αυτό δέν ένόησαν άκόμα οι νέοι δημοτικιστές.

Μά στο βάθος όλων αυτών έκτός από τό ονομισμο, κρύβεται κάτι θλιβερώτερο, ή άπροσεξία, ή μικρόπνοη προσπάθεια, που βρίσκει εύκολο καταφύγιο στην κατάργηση της ύποταγμένης και χαλιναγωγμένης όρμης, ή όκνηρία της σκέψης, που ίκανοποιείται ξεθυμαίνοντας σε πρόχειρους λυρισμούς, ενώ γύρω βοά ή ζωή μέ τά προβλήματα της και κεντρίζει τη σκέψη σε μελέτη και σε βαθύτερους μά και πειθαρχημένους στοχασμούς. Η λυρική αυτή διάθεση και ίκανοποίηση, ενώ θα ήταν πολύτιμη σαν ξεκίνημα για πλατιά πετάματα, σαν προανάκρουση για δυνατώτερες δονήσεις ψυχικές, σαν δροσιά μέσα στην ιδροκοπημένη προσπάθεια για τό μέστωμα της σκέψης της

νεοελληνικής, τώρα ξεπέφτει σενα γνώρισμα ψυχικού λαγγεμού, σε μιά άποσκευασμένη και μεταμορφωμένη φανέρωση της ίδιας όλιγόπιστης ψυχικότητας, που γέννησε στην Ελλάδα τον ψευτοκλασικισμό και την καθαρεύουσα, τη μιμητική διάθεση και τον άγονο ιστορισμό. Αυτή είναι στο βάθος της ή λυρική άταξία που δείχνουν πολλοί νέοι τά τελευταία χρόνια¹.

3. Η επιστήμη και ο πεζός λόγος.— Η χρήση όμως του πεζού λόγου και από τους λογοτέχνες άκόμη έξω από έργα τέχνης μπαίνει μέσα στο πλατύτερο πλαίσιο της πεζογραφίας. Εκεί είναι, που ενεργεί ο φιλόσοφος και ο επιστήμονας, ο δάσκαλος και ο ιεροκήρυκας, ο πολιτικός και ο δημοσιογράφος. Επιστήμη και όητορική είναι τά δυό κύρια έπίπεδα του πεζού λόγου, που κι αυτά έχουν ένα κοινό σημείο που ένώνονται σφικτά, την προφορική διδασκαλία της επιστήμης. Μά εδώ νομίζω πως είναι άνάγκη να σαφηνισή κάποιος λόγος, που είπώθηκε παραπάνω και που μπορούσε να φανή άβάσιτος. Στη διατύπωση της θεμελιακής αρχής του μορφικού δημοτικισμού, περιλαβα και την επιστήμη. Μά ενώ για την τέχνη και άκόμα και για τη όηταρεία, που τόσο στέκεται κοντά στην τέχνη, ή αρχή αυτή φαίνεται σαν αυτονόητη, θα μπορούσαν πολλοί να μπισθητήσουν αν ή αρχή έχει κύρος και για την επιστήμη. Γιατί σαυτήν ή ούσία φαίνεται σαν τό μόνο σημαντικό και ή μορφή άδιάφορη. Έδώ μάλιστα είναι νοητή και έπιθυμητή ή διατύπωση και σε μία γλώσσα διεθνική σαν τά λατινικά ή σαν τό έσπεράντο. Και όμως ή ιστορική εξέλιξη διαπιστώνει τό αντίθετο. Όπως ή αναγέννηση της τέχνης ταύτιστηκε μέ την ύψωση των ένθικων γλωσσών σε γλώσσες λογοτεχνικές στη Δυτική Ευρώπη, έτσι και της φιλοσοφίας και των επιστημών ή αναγέννηση

¹ Μιά άλλη μορφή γλωσσικού ονομισμού μάς παρουσιάζεται μέ την περίπτωση του κ. Α. Χατζοπούλου. Και αυτός άλλοτε σαν νέος μέ την ίδια «λυρική άταξία» επαναστάτης μαζί μέ τον Καμπύση ενάντια στον «ψυχαρισμό», δημοτικιστής βέβαια φανατικός, μά και κήρυκας της γλωσσικής άναρχίας. Τώρα τελευταία, που «όλος ο κόσμος» έγινε δημοτικιστής, χρονογραφώντας αυτός μέ διάφορα φευτόνόματα στις εφημερίδες, σημείο αντίδιαστολής και ύπεροχής από τον όχλον αυτόν βρήκε την έξύμνηση της άπλης καθαρεύουσας. Και ταυτόχρονα φέλνει όμνους στη γραμματική, όπου ή δημοτική τάχα δέν έχει τίτια. Και δέν παρατηρεί ότι ή «άπλη καθαρεύουσα» που γράφει ο ίδιος και που δέν είναι τίποτε άλλο παρά μία καθαρεύουσα έντελώς υποκειμενικά και αυθαίρετα και χωρίς άτομική καν συνέπεια άλατισμένη εδώ κι εκεί μέ λέξεις και φράσεις και τύπους από τη δημοτική, καμιά γραμματική άπολύτως δέν έχει. Την ίδια τάση ακολουθούν και μερικοί άλλοι χρονογράφοι.

ταυτίστηκε με την εξύψωση των έθνικων γλωσσών σε γλώσσες φιλοσοφικές και επιστημονικές. Η διεθνική γλώσσα στη φιλοσοφία και στις επιστήμες, ή λατινική, υπήρχε και αφέθηκε. Το αισθάνθηκαν σαν έσωτερική δημιουργική ανάγκη οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες. Κι ακόμη όπως ή Τέχνη έχασε στους νέους χρόνους τον τελετουργικό της χαρακτήρα και δεν είναι νοητή μιὰ χωριστή συμβολική γι' αυτή γλώσσα, γιατί δεν μπορεί να ξεχωριστή από την άμεση ζωή, έτσι και ή επιστήμη έπαψε να είναι μιὰ λίγων σοφών μελετητών προνόμιο κλεισμένων μέσα στών μοναστηριών τα καλλιὰ.

Επιστήμη και ζωή ενόθησαν σφιχτά. Και δεν ζή ή επιστήμη παρά μέσα στη ζωή. Δεν είναι ή ζωή της επιστήμης καν κλεισμένη μέσα στο βιβλίο. Υπάρχει ή επιστήμη όσο είναι ζωντανή μέσα στις ψυχές των ανθρώπων. Γι' αυτό ή διδασκαλία της επιστήμης, το άπλωμα των φώτων της σε πλατύτερους όλοένα κύκλους, από τα πανεπιστημιακά «έδωλια» ως τα θρανία του δημοτικού σχολείου και ως μέσα στο έργαστήρι του χαλκιὰ, είναι όρος σήμερα της ζωής των λαών. Και θά ήταν άχρηστη για ένα έθνος ή επιστήμη, που θάμενε κλεισμένη σαν σιδυλικός χρησμός σε λίγα σοφά κεφάλια και ένας λαός θά ήταν άφωτος σήμερα, αν ή επιστήμη του δεν ήταν οδηγός για τη ζωή του σε κάθε τι. Έτσι λοιπόν και από τη διπλή άποψη τη δημιουργική και τη διαφωτιστική ή επιστήμη έχοντας ανάγκη από ζωτικότητα ψυχική και μη δυτας δυνατό να υπάρξει έξω από την έκφραση με το μέσο του λόγου, υπάγεται κι αυτή στη βασική αρχή του μορφικού δημοτικισμού. Γιατί το κύριο έκφραστικό μέσο της ψυχικής ζωτικότητας δε μπορεί να είναι άλλο από την κοινή γλώσσα, ή την έθνική ή λαϊκή, Έλληνική επιστήμη άληθινή θά υπάρξει ταυτόχρονα με την εξύψωση της γλώσσας της νεοελληνικής σε γλώσσα επιστημονική. Γι' αυτό ή καθαρευουσιάνικη επιστήμη δεν είναι οργανικά ενωμένη με τη ζωή του ελληνικού λαού, είναι άφιλοσόφητη και όχι δημιουργική, άπλη ήπληξηση και αναμάσσημα και μίμηση της ξενικής.

Η αναγέννηση της επιστήμης ως τα τώρα ήταν, όπως και ή καθαρευουσιάνικη αναγέννηση της τέχνης, εικονική.

Και με την έννοιαν αυτή και αυτός, ο στενά μορφικός δημοτικισμός σημαίνει και προσπάθεια γι' αναγέννηση ουσιαστική, επιστημονική και φιλοσοφική.

Όμως κι εδώ παρουσιάζονται σημάδια κρίσης. Είναι σαράντα τώρα χρόνια, που ο Ψυχάρης θεωρητικά και πρακτικά έβαλε και έλυσε το πρόβλημα με το δικό του τρόπο (και δε μπορούσε να γίνει

κι άλιώς), που όσο και αν φαίνεται σε μερικά σημεία τεχνητός, είναι από τους πιο επιστημονικά αντικειμενικούς. Γιατί παντού και πάντα ή προέκταση της πραγματικότητας παίρνει κάτι το τεχνητό, μα το τεχνητό δεν είναι ψεύτικο όταν έχη τις ρίζες του και τον αιώδη λόγο της υπάρξης του μέσα στην πραγματικότητα. Ό,τι όμως έγινε ύστερ' από τον Ψυχάρη για τη συστηματική καλλιέργεια της δημοτικής στον επιστημονικό λόγο δεν είναι σημαντικό. Έξω από τα έργα του Ψυχάρη, της Έγγλέζικης Σχολής, ένα δυο εκλαϊκευτικές απόπειρες, (Ματιά του Άδάζου) ένα ιστορικό δοκίμιο, («Ιστορία της Ρωμοσύνης» του Έφταλιώτη) και το Δελτίο του Όμίλου, τίποτα ή σχεδόν τίποτα.

Ένας διαταγμός κι εδώ, μιὰ χαλάρωση, μιὰ όλιγοπιστία, μιὰ προσαρμογή στο προχειρότερο και εύκολότερο, ένα ξεψύχημα της επαναστατικής όρμης και πολλές έκτροπές από το βασικό ιδανικό. Ο δημοτικισμός παίρνει σχεδόν το χαρακτήρα της πλατωνικότητας, όπου δε δουλεύει καθαρά ενάντια στο ιδανικό του.

Νέοι επιστήμονες δεν αισθάνονται την ανάγκη να ξαναιώσουν την επιστήμη την ελληνική. Παίρνω για παράδειγμα το Μουστοξύδη. Μορφώνεται στην Εύρώπη και παίρνει μέρος δημιουργικά στής Ευρωπαϊκής επιστήμης τον όργανισμό. Έρχεται στην Ελλάδα και φιλοδοξεί να δώσει κάτι στην ελληνική πατρίδα από την επιστήμη του και της δίνει ένα έργο στην καθαρεύουσα¹. Με ήσυχη τη συνείδησή του μεταχειρίζεται το έκφραστικό μέσο της ρουτίνας. Μα τον υπηρετεί καν αυτό; Θα έγραφε ποτέ Γαλλικά ο κ. Μουστοξύδης φράσεις άόριστες, άνακριθείς, συγχυσμένες, άντιεπιστημονικές ή και λανθασμένες όπως λ. χ. οι ακόλουθες: «εν καλλιτεχνικόν δόγμα έχει ως κύριον αυτού σκοπόν τον άφελιμισμόν» (σελ. 18) θέλει να πη το άφελιμο, το χρήσιμο, ο άφελιμισμός είναι ή σχετική θεωρία και αυτή δεν είναι ο σκοπός του δόγματος). «Ο κόσμος ως θέλησις και ως εμφάνισις (σελ. 48) (die Welt als Wille und Vorstellung του Schopenhauer). «Ο Ribot φρονεί, ότι ή μετάβασις από του άπλουστέρου παιγνίου (κινήσεων έκτελουμένων μόνον προς τέρψιν) εις την κυρίως αισθητικήν ενέργειαν, εύρηται αρχικώς εν τη όρχήσει. Φαίνεται άνευ σχολίων (;), ότι εν τφ σημείφ τούτφ συγκολλώνται (;), ή ενέργεια, ή προς άπλην τέρψιν και ή αισθητική δημιουργία» σελ. 49. «Η θεωρία της ανάγκης, άρκετά έκτεταμένη άφ' εαυτής (;) γίνεται παρά τφ Taine

¹ Θ. Μ. Μουστοξύδη, Στοιχεία Αισθητικής Άθ. Έλευθερουδάκης, 1922.

λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ ἀνωτέρω ἐλαττώματος, ἀόριστος καὶ κατὰ πολλὰ ἀσυνάρτητος», σελ. 52. «Ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς τὴν εὐτυχίαν. Ἐὰν αἱ ἡδοναί, τὰς ὁποίας ἐπιζητεῖ εἶναι ἀμεσοί, καθίστανται αἰσθητικά· ἐὰν θεωροῦνται ἐν τῇ σχέσει τῶν πρὸς τοὺς ὄρους καὶ τὰς συνεπείας αὐτῶν, ἀνήκρυσιν εἰς τὰς πρακτικὰς κατηγορίας» σελ. 57. «Ἡ χρυσὴ τομὴ εἶναι ἡ σχέσις δύο ποσῶν, ὧν τὸ πρῶτον ἔχει πρὸς τὸ δεύτερον ὡς ὅσον ἔχει τούτο πρὸς τὸ ἄθροισμα τῶν δύο ἄλλων» (ποίων δύο ἄλλων; Ἄκατανόητη διατύπωση τοῦ καλαισθητικοῦ νόμου τοῦ Fechner ποῦ θὰ μπορούσε ἀπλούστατα νὰ διατυπωθῆ ἔτσι. «Χρυσὴ τομὴ εἶναι ἡ σχέση δύο ποσῶν, ποῦ τὸ πρῶτο μὲ τὸ δεύτερο ἔχουν τὴν ἴδια ἀναλογία ποῦ ἔχει τὸ δεύτερο μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν δύο ποσῶν). «Ἡ ἀκατέργαστος αἴσθησις, περὶ τῆς ὁποίας ἀσχολεῖται ἡ φυσιολογία, εὐθὺς ὡς ἐμφανισθῆ ἐν τῇ ἐγκεφάλῳ εἶναι ἤδη ἐρμηνευμένη (:). Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἢ ἐνεργητικὴ μεταμορφώνει τὴν παθητικότητα τῆς αἰσθήσεως καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν αἰσθητικὴν (sensitive ou esthétique?) ζωὴν. Ἡ αἰσθησις λοιπὸν καθίσταται ἀντίληψις, ἢ δὲ ἀντίληψις ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τῆς ψυχολογίας. (Ἐνῶ τὸ ἀπλὸ αἰσθημα δὲν ἀνήκει στὸν κύκλον τῆς ψυχολογίας;) Οὕτως εἰς τὴν μουσικὴν εἰς ἤχος δὲν ἔχει οὐδεμίαν μουσικὴν σημασίαν. Πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς ἐν τῇ σχέσει τοῦ πρὸς ἄλλους ἤχους. Αἱ σχέσεις αὗται δύνανται νὰ γίνουσι ἀντιληπτὰ ταυτοχρόνως. Τοῦτο εἶναι ἡ ἁρμονία καὶ ἐν τῇ διαδοχῇ τῆς ἢ μελωδία. Πάντως ἐν τῇ ἀντιλήψει, ἥτις εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ ἐργασία τῆς προσωπικότητός μας, τὰ πάντα ἐδράζονται» σελ. 64.

Ἄς ἀφήσωμε κατὰ μέρος κάθε ζήτημα ὑφους, κάθε ἀπαίτηση γιὰ ὁμορφιά, δροσιά, ζωὴ καὶ σαυτὴ τὴν ἐπιστημονικὴ γλῶσσα, μὰ πῶς μπορούμε νὰνεχθοῦμε τὴν ἀσάφεια, τὸ σκοτισμὸ, τὴ σύγχυση; Ὁ ἀναγνώστης ποῦ δὲν ξέρει τὰ πράγματα καὶ θέλει νὰ τὰ μάθῃ ἀπὸ τὸ συγγραφέα δὲν ἐννοεῖ τίποτε, ἐκεῖνος ποῦ ξέρει τὰ πράγματα, λογαριάζει τὸ συγγραφέα γιὰ κακὸ ἐπιστήμονα. Γιατί αὐτό; Ἄφου ἔχομε μπροστά μας ἕναν ἐπιστήμονα, ποῦ δοκιμάστηκε μ' ἐπιτυχία στὴ Γαλλικὴ ἐπιστήμη, ποῖος φταίει; Φταίει ἀρὰ γε ὁ κ. Μουστοξόδης, ποῦ δὲν ξέρει τὴν καθαρεύουσα ἢ φταίει ἡ καθαρεύουσα, ποῦ τοῦ θολώνει τόσο τὴν ἀντίληψη, τὸ αἰσθημα τῆς σαφήνειας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκρίβειας ὥστε νὰ νομίζῃ, πῶς λέει ἕκαστι ἐκεῖ ποῦ δὲ λέει τίποτε; Κι ἐπαναλαβαίνω τὴν ἐρώτησή μου. Θάγραφε ὁ κ. Μουστοξόδης παρόμοιες φράσεις στὰ Γαλλικά; Μὰ ὁ κ. Μουστοξόδης μπορεῖ καὶ νὰ μὴν εἶναι θεωρητικὸς δημοτικιστὴς. Ὑπάρχουν ἔμως καὶ δημοτικιστές, πάρα πολλοὶ δημοτικιστὲς ἐπιστήμονες, ποῦ γράφουν συστημα-

τικά τὰ ἔργα τους στὴν καθαρεύουσα. Οἱ περισσότεροι προφασίζονται τὴ σκοπιμότητα τὴν ἀνάγκη δηλ. νὰ διαβαστοῦν τὰ ἔργα τους· καὶ ἄλλοι τὴν ἀδυναμία, δὲ μποροῦν δηλ. νὰ γράφουν στὴ δημοτικὴ ἐπιστημονικὰ ἔργα, γιατί ἡ δημοτικὴ δὲν ἔχει ἀρκετὰ καλλιεργήθη. Ἡ σκοπιμότητα τις περισσότερες φορές εἶναι καθαρὰ προσωπικὴ, ἐπίτευξη ὀρισμένων ἐξωτερικῶν σκοπῶν ἢ πρόφαση γιὰ συγκάλυψη τῆς ὀλιγοπιστίας, τῆς προσαρμογῆς στὸ εὐκολώτερο καὶ προχειρότερο. Ἡ ἀδυναμία εἶναι ὑπεκφυγὴ. Ποῖος λοιπὸν θὰ τὴν καλλιεργήσῃ τὴ δημοτικὴ στὴν ἐπιστήμη; Οἱ καθαρευουσιάνοι ἐπιστήμονες; ἢ οἱ γλωσσολόγοι δημοτικιστὲς θὰ γράφουν νομικὰ καὶ χημειὰ στὴ δημοτικὴ; Ἡ «ἀδυναμία» αὕτη εἶναι ἡ ὑδροφοβία τῶν δημοτικιστῶν, θέλουν νὰ μάθουν κολύμπι χωρὶς νὰ μποῦν στὴ θάλασσα. Στὸ βάθος τῆς ψυχῆς ὅλης τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι ἡ ὀλιγοπιστία στὸ ἀρχικὸ ἰδανικὸ, ἢ ἀνεξέλικτη γλωσσικὴ αἰσθησις, ὁ πλατωνικὸς δημοτικισμὸς. Μὲ τὴν ἴδια θεωρία τῆς σκοπιμότητος καὶ τῆς ἀδυναμίας θἔπρεπε ὁ Παλαμάς καὶ ὁ Δροσίνης νᾶγράφαν ὡς σήμερα τὰ λογοτεχνήματά τους στὴν καθαρεύουσα.

Ὑπάρχουν ἔμως καὶ πολλοὶ ἐπιστήμονες, ποῦ ὑπερνικῶντας αὐτὸ τὸ στάδιο τοῦ Πλατωνικοῦ δημοτικισμοῦ, μὰ καὶ μὴν ἔχοντας τὴ δύναμη νὰ προχωρήσουν ἀρκετὰ καὶ νὰ ὑποτάξουν τὸν ἑαυτὸ τους στὸν κανόνα καὶ τὴν ἁρμονία, δημιουργοῦν μίαν ἄλλη μορφή τοῦ γλωσσικοῦ δημοτικισμοῦ, τὴν ἀναρχικὴ. Ὁ ἀναρχικὸς δημοτικισμὸς παρουσιάζεται εἴτε ὡς συνειδητὴ θεωρία, εἴτε ὡς ἀσυνειδητὴ χρῆση. Καθαρώτατος τύπος τοῦ πρώτου εἶδους, ὁ Γ. Σκληρός.

Ὁ Σκληρός, ὁ ἐξαιρετικὰ φωτεινὸς καὶ πρόωρα χαμένος γιὰ τὴν Ἑλλάδα νοῦς, εἶναι κείνος, ποῦ ἀνακάλυψε κοινωνιολογικὰ τοὺς δημοτικιστὲς. Καὶ στὰ δύο τοῦ βιβλίου (Τὸ κοινωνικὸν μας ζήτημα 1907 καὶ Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ 1919) τονίζει τὴν ἐντελῶς ἰδιαιτέρη σημασίαν τῶν δημοτικιστῶν γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ πρόοδο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ταυτόχρονα ἔμως, ἂν καὶ εἶχε πίσω του τριάντα χρόνια τὴν Ψυχάρη καὶ ὅλη τὴν ἐργασία τῆς λογοτεχνίας, φτάνει νὰ διατυπώσῃ τὴν καθαρώτατη θεωρία τοῦ ἀναρχικοῦ δημοτικισμοῦ καὶ νὰ ὑψώσῃ σὲ σκοπιμότητα τὴν ἀδυναμία καὶ τὴ μορφικὴ ἀνυποταξία. Νὰ τί λέει. «Τελειώνοντος θὰ ποῦμε δύο λόγια γιὰ τὸ νέο γλωσσικὸ μικτὸ σύστημα, ποῦ παραδεχθήκαμε στὴ νέα μας αὕτη ἐργασία. Κάθε ἄλλο παρὰ νὰ τὸ θεωροῦμε τέλειον ἢ τελειωτικὸν καὶ δὲ θὰ ἐκανοποιήσωμε βέβαια οὔτε τοὺς ὁπαδοὺς τῆς καθαρεύουσας, οὔτε τοὺς φίλους τῆς ἀμιγροῦς δημοτικῆς. Κανένα ὀσθημα γλωσσικὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκανοποιήσῃ σήμερα ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Ἐνα

είναι βέβαιο, ότι όλοι μας λίγο πολύ ύφιστάμεθα την εξέλιξη και άπλοποιούμε καθημερινώς τή γλώσσα μας. "Όλοι θέλομε νά τή ζωντανέψωμε. Πολλοί, όπως και μείς, δέν μπορούν πιά νά ύποφέρουν τήν καθαρεύουσα, πού τή βρίσκουν άνυπόφορη, νεκρή και κρύα. Έξ άλλου δέν μπορούν νά μεταχειριστούν τήν άμιγγή δημοτική σέ επιστημονικά θέματα, γιατί ούτε όλοι έχουν τήν τριβή της, ούτε αυτή μπόρεσε γιά τήν ώρα νά θριαμβεύσει έξω άπό τή λογοτεχνική περιοχή. Είναι άπαράιτητα λοιπόν γιά κάμποσο καιρό μερικά μεταβατικά μικτά στάδια. Αυτό άλλως τε ύποδεικνύει και ή άπλή λογική της βαθμιαίας εξέλιξεως των πραγμάτων και ή πείρα της καθημερινής ζωής. Έκτός άπό τους ειδικούς γλωσσολόγους και καλλιτέχνες, πού πρέπει νά καλλιεργούν τήν άμιγγή δημοτική γιά νά μās δώσουν τό ύπόδειγμα πρός τό όποιο νά τεινώμε, όλος ό άλλος κόσμος δέν μπορεί παρά νά είναι μικτός, κάνοντας πρόχειρα τή δουλειά του και ζωντανεύοντας καθημερινά τή γραπτή γλώσσα του. Η ιστορική άποστολή της πρώτης γενιάς είναι μάλλον νά χαλάσει τά παλαιά γλωσσικά καθεστώτα και όχι νά χτίσει καινούργια τελειωτική γλώσσα. "Αμα γκρεμιστή τó οικοδόμημα της καθαρεύουσας, τότε άπό τά χαλάσματά της και άπό τó ύλικό της δημοτικής θά μορφωθή σιγά σιγά ή νέα μας γλώσσα. "Ας προσπαθήσει λοιπόν ό καθένας μας νά χαλνάη με ό,τι μπορεί και όπως μπορεί τή νεκρή και ψεύτικη καθαρεύουσα. Είναι ή καλύτερη ύπηρεσία, πού μπορεί νά προσφέρει στη γλωσσική και κοινωνική μας άναγέννηση. (Γ. Σκληρού. Τά σύγχρονα προβλήματα του Έλληνισμού σελ. 14).

Αξίζει νά αναλυθούνε λίγο οι θεωρίες αυτές, πού παρουσιάζουν με λογικοφάνεια, με τó αισθητήριο του κοινού νου, σάν κάτι πολύ φυσικό και πολύ χρήσιμο μιá θεωρία σφαλερή και βλαβερή. Η άρνηση ύπάρχει — ή καθαρεύουσα είναι άνυπόφορη, νεκρή και κρύα. Μά δέν ύπάρχει θέση. Γιατί; Γιατί οι επιστήμονες «δέν έχουν τήν τριβή της δημοτικής και ή δημοτική δέν έχει θριαμβεύσει έξω άπό τή λογοτεχνία». Λοιπόν άς τήν καλλιεργήσουν πρώτα οι λογοτέχνες και οι γλωσσολόγοι άς μās δώσουν τó ύπόδειγμα. Μά οι λογοτέχνες μόνο στη λογοτεχνία μπορούν νά μās δώσουν τó θρίαμβο της δημοτικής και μās τόν έδωσαν. Είναι άδύνατο νά μās τόν δώσουν στη Φυσική ή στη Χημεία ή στην Ανατομία. Μά ούτε και οι γλωσσολόγοι. Νά ή βασική πλάνη. Οι επιστήμονες μόνο γράφοντας τή δημοτική και θάποκλήσουν τήν τριβή της και θά μās δώσουν τó ύπόδειγμα και θά τήν κάνουν νά θριαμβεύσει έξω άπό τή λογοτεχνική περιοχή. Αυτό είναι πολύ πιά λογικό και πολύ πιά φυσικό άπό τó άλλο μεσαιωνικό θάμα, πού περι-

μένει ό Σκληρός και πού δέ θά γίνη ποτέ. Γιατί κάθε ουσία πλάττει τή μορφή της και τήν ουσία της επιστήμης τήν κατέχει ό επιστήμονας, όχι ό λογοτέχνης ούτε ό γλωσσολόγος. Έπειτα ό Σκληρός σάν κοινωνιολόγος θάπρεπε νάντιλαμβάνεται έστω και διαισθαντικά, πώς σέ κάποια επίπεδα ψυχικής ενέργειας τó χάλασμα ή άρνητική μόνο έργασία, ίσοδυναμεί με αντίδραση. Δέν ύπάρχει άληθινή δημιουργία χωρίς αντίστοιχη μορφή και κείνος, πού γράφει και με τήν πρόθεση έστω νά γράψη πρόχειρα, δίνει κάποια μορφή στη σκέψη του πού αν δέν είναι όργανική, αν δέν έχει τά στοιχεία γιά κάποια βιωσιμότητα, άντικειμενικούς δηλ. κανόνες, είναι γιά τó λαό, γιά τó σύνολο, μιá σπατάλη δυνάμεων, μιάν άσκοπη ενέργεια. Και ως ποτε ό Έλληνας θά κάνη αυτές τίς άσκοπες αντιβιολογικές ενέργειες; Δέ θέτει καν χρονικά όρια ό Σκληρός στην άναρχία, τάφηνει στην τύχη. Και προσαρμόζεται κι αυτός στο προχειρότερο και εύκολώτερο «κάνοντας πρόχειρα τή δουλειά του». Κι επειδή «κανένα σύστημα γλωσσικό δέ μπορεί νά ικανοποιήση σήμερα όλους τους Έλληνες» προτιμά τήν άναρχία, πού φαντάζεται πώς θά ικανοποιήση τους περισσότερους, ενώ λογικώτερο ήταν, άφου κανένα σύστημα δέν ικανοποιεί όλους, νά μήν άποβλέψη σαυτή τήν ικανοποίηση παρά σταντικειμενικά μορφικά στοιχεία. Μά στο ζήτημα αυτό ό φωτεινός νους του Σκληρού πλανήθηκε. Ήταν λιγώτερο όδηγητής και λιγώτερο ύποταγμένος στη βαθύτερη κοινωνική σκοπιμότητα παρά παντού άλλου.

Υπάρχουν όμως κι άλλοι επιστήμονες, πού έχουν τήν πρόθεση νά δώσουν σωστή γλώσσα, πού τά έργα τους γράφονται sub specie aeternitatis και με προθέσεις μάλιστα άναγεννητικές και όμως είναι τó ίδιο άναρχικοί. Παίρνω γιά παράδειγμα ένα βιβλίο με σοβαρό θέμα και σοβαρές προθέσεις. Επιγράφεται: Βιολογική Φιλοσοφία. Εθώνη και Έλευθερία, και είναι γραμμένο άπό τόν κ. Β. Γιαννόλα «πρώην έπιμελητή της άνατομίας στο Πανεπιστήμιο της Γενούης, πτυχιούχο των φυσικών επιστημών της Ιατρικής σχολής της Πάδοβας, διδάχτορα της Ιατρικής του Πανεπιστημίου του Τουρίνου κτλ.» Κάίρο, 1921. Ο συγγραφέας όχι μόνο θέλει νά γράψη δημοτική, παρά καταργεί και τούς τόνους και τά πνεύματα, προβαίνοντας έτσι σέ μιá σημαντικώτατη άπλοποίηση, πού λίγοι τήν τολμήσανε ως τώρα. Και όμως τί γλώσσα γράφει; Παραθέτομε δυό τρεις φράσεις γιά δείγμα παρμένες στην τύχη.

«Οι ποιητές, τούς όποιους πιά πολύ άπ' όλους αγάπησε ό Ματσί- νης είναι ό Δάντε και ό Βύρων. Η σκιά του Δάντε του ποιητή της

έθνικής αναγεννήσεως άρχισε τώρα να πετά σ' όλη τη χώρα και η ίδια να κάνει το λαό να όμιλή και να σωπά. Καθότι η Τέχνη είτε συνοψίζει τη ζωή μιας εποχής που πάει ναποθάνη είτε ανακηρύττει τη ζωή της εποχής που μόλις ανατέλλει» σελ. 27. Κοντά σαυτή την ύποφερτη φράση διαβάζομε «Οί από τὰ πράγματα μορφές, που φαίνονται να διαρκούν και να άνθίστανται στο βέδμα της ζωής είναι οί εκ του μέρους της διανοίας μας απόψεις της ζωής πραγματικότητας» σελ. 38, «Η ψυχή διακρίνεται του σώματος. Όταν δὲ τὸ σῶμα ἐξαφανισθῆ ἡ ψυχή ἀπελευθερωθεῖσα ἐκπληρώνει τὸν προορισμὸς της, πὸν τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ζωὴν» (σελ. 41) «χαράσσει λοιπὸν τὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς εἰκόνας (ὁ καλλιτέχνης) κρατούντας (ἐλες τίς μετοχές τίς σχηματίζει εἰς οὐντας! εὐγνωμονούντας, πόθουντας, ἀκολουθούντας, διατηρούντας κτλ.) σύμφωνα με τοὺς κανόνες τῆς προοπτικῆς τὴν ἀναλογία τοῦ ὕψους ἀπὸ τοὺς τόσους λόφους με τὰ πυκνά τὰ δένδρα και τὲς χιονοσκεπείς τῶν βουνῶν τὲς κορυφές, πὸν μέσα στο τοπίο αὐτὸ βαθειὰ πλατειὰ ἀνυψώνονται» σελ. 47.

«Πράγματι οί τελευταίοι αὐτοί ὄργανισμοί ὑπόκεινται ὄχι μόνο στο δαπανηρὸ ἔργο τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐκ τῆς γονιμοποιήσεως ἐμβρύων κατὰ τὴν ἐτούτων ἐννεάμηνη ἐνδομήτρια ζωὴ, ἀλλὰ και στές δαπάνες διὰ τὴν κατόπι τοῦ τοκετοῦ λειτουργία τῶν γαλακτοφόρων ἀδένων, πὸν κρατοῦν τὰ νεογὰ στο πλάγι τῶν γεννητόρων τῶν» (σελ. 159).

Υπάρχουν λοιπὸν ἄνθρωποι, πὸν αὐτὸ τὸ διασυρμὸ δημοτικῆς και καθαρεύουσας, αὐτὴ τὴν τραγικὴ καρικατούρα τὴ θεωροῦν γλωσσικὴ ἀναγέννηση. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀσυνείδητη μορφή τοῦ ἀναρχικοῦ δημοτικισμοῦ, πὸν κι αὐτὸς κάνει «πρόχειρα» τὴ δουλειά του, ὅπως και ὁ δημοτικισμὸς τοῦ Σκληροῦ. Καί στίς δυὸ μαζί ἀδυναμία, προχειρολογία, ἀπροσεξία ἀποτελοῦν τὸ βαθύτερο αἷτιο.

Ἔτσι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δημοτικιστῶν ἐπιστημόνων εἶναι ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα ἢ πλατωνικοὶ δημοτικιστὲς ἢ ἀναρχικοί. Γι' αὐτὸ τὴ στιγμή, πὸν ἕνας λαὸς προσμένει τῆς ἐπιστήμης τὸ φῶς, μένει τόσο βαθιὰ στο σκοτάδι.

4. Οί ῥήτορες και ὁ πεζὸς λόγος. — Καί ἄς ἐρθωμε τώρα στο ἄλλο φανέρωμα τοῦ πεζοῦ λόγου, τὴ ρητορεία. Ὁ δάσκαλος και ὁ ἱεροκήρυκας, ὁ πολιτικὸς και ὁ δημοσιογράφος εἶναι οί ἱεροφάντες του. Ὁ λόγος τους εἶναι λόγος προφορικὸς, ὅσο κι ἂν γράφεται και πρέπει νὰ πηγαινὴ ἀμεσώτερα στίς ψυχές ἀπὸ κάθε ἄλλο λόγο γραφτό. Καί θάταν φυσικὸ νὰ περιμένη κανεὶς, πὸς ὕστερα ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ λογοτεχνία, ὁ δημοτικισμὸς θὰ καταχτοσε ὀρηκτικὰ και

ἀσυγκράτητα τὴ ρητορεία, τὴν πολιτικὴ ἄρθρογραφία και τὴ δημοσιογραφία.

Ὅμως και δὴ μᾶς φανερώνεται και πάλι τὸ ἀντίθετο φαινόμενο σὲ τόση γενικότητα, πὸν δὲν εἶναι τυχαῖο γεγονός ἢ καθυστέρηση τοῦ δημοτικισμοῦ.

Στὴν ἀκαδημαϊκὴ ἢ ἄλλη ἀνώτερη διδασκαλία φυσικὸ εἶναι νὰ περιμένωμε ζωντανεμα τοῦ λόγου μαζί με τὴν καλλιέργεια τῆς δημοτικῆς στὴν ἐπιστήμη. Γι' αὐτὸ συστηματικὴ διδασκαλία ἐπιστημονικὴ σὲ δημοτικὴ γλῶσσα ἔχομε μόνο τελευταία στὰ μνητήματα τῆς «Ἀνωτέρας Γυναικειᾶς Σχολῆς»¹. Στὲ διαλέξεις ἐπιστημονικῆς ἢ κοινωνικῆς, πὸν γίνονται και ἀπὸ δημοτικιστὲς ἀκόμη ἔχομε ἢ καθαρεύουσα ἢ μιχτή². Ἄν ὑπάρχει ζωντανεμένο ἐκκλησιαστικὸ κήρυγμα δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μαρτυρήσω. Ἱεροκήρυκας δημοτικιστῆς, ὅσο ξέρω, δὲ φανερώθηκεν ἀκόμη³. Τὸ ἴδιο με τὴ δικηγορία: ἂν και τὸ ὀρκωτὸ δικαστήριον παρουσιάζει ἕνα τόσο κατάλληλο ἔδαφος γιὰ νὰ ἐνεργήση ἕνας προφορικὸς ζωντανὸς λόγος, δὲ φαίνεται νὰ μπόρεσαν οί δικηγόροι, ἀκόμη κι ὅταν εἶναι ἀνώτερες διανοητικῆς μορφῆς, νὰ σπάσουν τὰ στενὰ δεσμὰ τῆς ξερῆς συνθηματικῆς νομικῆς γλῶσσας. Παίρνω ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ δικανικὴ ρητορικὴ, πολὺ ἐξαιρετικὸ.

Στὴ δίκη τῶν δημοκρατικῶν στὴ Λαμία, ἕνας ἀπὸ τοὺς πῖδ ζωντανοὺς ἄνθρώπους τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας, συγχρονισμένους δημοτικιστῆς και δυνατός ῥήτορας, ὁ κ. Γ. Παπανδρέου μιλάει μπροστὰ στοὺς ἐνδρκοὺς σὲ καθαρεύουσα. Ἄν και ἡ καθαρεύουσά του εἶναι σχεδὸν μόνο στο τυπικὸ τέτιο, με σύνταξη νεοελληνικὴ, ἀπλή και διάφανη, ἂν και παίρνοντας προθέσεις, συνδέσμους και ἀντωνυμίες ἀπὸ τὴ δημοτικὴ δίνει στο λόγο του μιὰ ἐλεύθερη γοργὴ περπατησιὰ, εἶναι πάντα ἕνας λόγος στὴν καθαρεύουσα. Ἐνας πὸν τὸν ἀκουσε νὰ τὸν λέη, με βεβαίωσε πὸς θάχε τριπλάσια συναρπαστικὴ ἐπίδραση ἂν ἦταν εἰπωμένος στὴ δημοτικὴ. Γιατί ἡ καθαρεύουσα και στο στόμα τοῦ πῖδ καλοῦ ῥήτορα ἔχει κάτι τὸ καθαρὰ διανοητικὸ, τὸ δευτερογενὸ ψυχικὰ. Τῆς λείπει ἡ ἀμεσότητα. Εἶναι κάτι μαθημένο και πὸν πάντα λίγο πολὺ μεταφράζεται στὴν ψυχὴ μας μέσα. Μὰ ἄς προχω-

¹ Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸν κ. Α. Γληνό, Ψυχολογία ἀπὸ τὸν Κ. Σωτηρίου. Ἑλληνικὴ Λογοτεχνία ἀπὸ τὴ Δίδα Μυροῦνη Κλακίθους.

² Οί διαλέξεις τοῦ Συνδέσμου Ἑλληνίδων ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικὸς γίνονται στὴ δημοτικὴ.

³ Ὁ κ. Παντελεήμων Φωστίνης, ἱεροκήρυκας Ἀττικῆς ἔκαμε τὰ κηρύγματά του σὲ ἀρκετὰ ζωντανὴ γλῶσσα.

ρήσουμε ἀκόμα. Ὁ Ἰων Δραγούμης ἀπὸ τῆ στιγμῆ, πού ἀφήνοντας τὴ λογοτεχνο-θεωρητικὴ σφαῖρα, μπήκε στὴν ἐνεργητικὴ πολιτικὴ ἔγραφε ἄρθρα, προγράμματα, ὑπομνήματα, πολεμικὲς στὴν καθαρεύουσα. Ὁ Βενιζέλος ὁ μεταρρυθμιστὴς, ὁ πολιτικὸς, πού πῆρε τὴν εὐθύνη τῆς γλωσσικῆς ἀλλαγῆς στὸ σχολεῖο, ποτὲ δὲ μίλησε εἴτε στὸ λαό, εἴτε στὴ Βουλὴ μὲ κάποια συνέχεια καὶ συνέπεια στὴ δημοτικὴ γλῶσσα.

Ἀπὸ τοὺς δημοσιογράφους ὁ πιὸ μορφικὰ ἐπαναστατημένος, ὁ Βλάσιος Γαβριηλίδης, ἂν καὶ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους κήρυκες τοῦ γλωσσικοῦ λυτρωμοῦ καὶ σύγχρονος τῆς λογοτεχνικῆς ἀναγέννησης ποτὲ δὲ βγήκε ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ ἀναρχικοῦ δημοτικισμοῦ. Οἱ νεώτεροι δημοσιογράφοι ἂν καὶ πολὺ περισσότερο φωτισμένοι στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, κρατοῦν ἀκόμη τὴ γλῶσσα τους μέσα στὰ συμβατικὰ δεσμά μιανῆς πολιτικολογίας καὶ μιανῆς διανόησης, πού μαζὶ μὲ τὴν καθαρεύουσά της διατηρεῖ καὶ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀνεδαφικότητος καὶ τῆς σοφιστικῆς πολεμικότητος, πού ἀποτελεῖ ὡς τώρα τὸ ζωϊκὸ νεῦρο τοῦ Ἑλληνικοῦ δικηγορισμοῦ. Μὰ καὶ αὐτὰ τὰ νεωτεριστικὰ κόμματα, οἱ δημοκρατικοί, οἱ σοσιαλιστές, οἱ κομμουνιστές, ἂν καὶ ἀναγνωρίζουν θεωρητικὰ πῶς εἶναι ἀπόλυτα συνδυασμένη μὲ ὅλη τους τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία, ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ πῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑψωθῆ ὁ λαὸς ἀπὸ πολιτειακῆ, πνευματικῆ καὶ ἠθικῆ καὶ κάθε ἄλλη ἀποψη, ἂν δὲν ὑψωθῆ ταυτόχρονα τὸ μέσο τῆς ψυχικῆς του κατεργασίας δηλαδὴ ἡ γλῶσσα του, μολαταῦτα ἐκτός ἀπὸ μερικὲς σπασμωδικές, ἀπρόσεχτες καὶ ἐντέλως πρόχειρες προσπάθειες νὰ ἐκλαϊκέψουν τάχα τὴ γλῶσσα τους κόβοντας ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μερικὰ ἢ καὶ προσθέτοντας μερικὰ πού, μιᾶν στὸ λαὸ καὶ στὰ προγράμματά τους καὶ στίς προκηρύξεις τους καὶ στίς ἐφημερίδες τους καὶ στὰ περιοδικὰ τους μὲ ὅλη τὴ στρυφνὴ, ψυχρὴ, συνθηματικὴ καθαρὰ πλαστὴ, τεχνητὴ καὶ μεταφρασμένη φρασεολογία τῶν δικηγόρων. Βρίσκονται ἀκόμη σὲ ἀπειρὴ ἀπόσταση ἀπὸ κάθε ἀμεσο ἀγγίγμα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Μόνο ὁ Σύνδεσμος τῶν Ἑλληνίδων ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικὸς δουλεῖ γράφοντας συστηματικώτερα δημοτικῆ.

Ὡστε ἐδῶ, στὴ ρητορεία στὸ πλησιέστερο πρὸς τὸν προφορικὸ λόγον ἐπίπεδο, ἐκεῖ, πού ἀμεση ἐπικοινωνία καὶ συγκίνηση ψυχικῆ ἐπιδιώκεται, βρίσκομε παράδοξα τὴν ἀπιστία πρὸς τὸ ἀρχικὸ ἰδανικὸ τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ τὴν πρόχειρη προσαρμογὴ στὸ ὑποκειμενικὰ εὐκολώτερο, καὶ στὸ καθιερωμένο ἐκφραστικὸ καλοῦπι, γενικὴ καὶ

χωρὶς σχεδὸν ἐξαίρεση. Γιατὶ ἀκόμα δὲ φανερώθηκε ὁ ρήτορας, ὁ πολιτικὸς, ὁ δημοσιογράφος, πού νὰ δώση τὸ ρητορικὸν ἀέρα στὴ δημοτικῆ, νὰ συγκινήσῃ τίς λαϊκὲς μάζες μὲ τὸ πύρινο κύμα τοῦ ζωντανοῦ λόγου, τῆς ἀμεσης λέξης. Καὶ αὐτὸ γίνεται γιατί ἐκεῖνο πού φαινομενικὰ περιμένεται πρότερο, οὐσιαστικὰ εἶναι ὕστερο καὶ προϋποθέτει τὰλλα. Τὸ μεταχείρισμα τοῦ ζωντανοῦ λόγου στὴ ρητορεία, προϋποθέτει τὴν καλλιέργειά του στὴν ἱστορία, στὴν ἐπιστήμη καὶ σὺν τὴν περισσότερο μελετημένη, γραφειακὰ καὶ οὐσιαστικὰ γραφτὴ χρῆση. Γιατὶ ἀπὸ δυὸ μεριεὶ σπρώχνεται καὶ ἀναγκάζεται ὁ ρήτορας, ὁ πολιτικὸς, ὁ δημοσιογράφος νὰ μεταχειριστῆ ἑτοιμοὺς φραστικοὺς τύπους, καὶ ὑποκειμενικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ. Ὑποκειμενικὰ, γιατί ἡ διανοητικὴ του ἐνέργεια, ἡ φραστικὴ του σύλληψη πρέπει νὰ εἶναι ἀκαριαία, ἀντικειμενικὰ γιατί πρέπει νὰ βρῆ ἀκαριαία ἀπήχηση στὸ ἀκροατήριον.

Καὶ ἐπειδὴ στὴ σφαῖρα τῆς διδαχτικῆς, ρητορικῆς, δικανικῆς, πολιτικῆς καὶ δημοσιογραφικῆς διανόησης, ὅλη ἡ ξεπλανεμένη καὶ ἀντιλαϊκὴ ἐργασία τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔχει δημιουργήσει ἑτοιμοὺς τοὺς φραστικοὺς τύπους, σπρωγμένοι ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, τὴν ἰδέα τοῦ ἐφήμερου, τὴν ἀμεση προσπάθεια ἀρπάζουν τὰ πρόχειρα μέσα. Μὰ πέφτουν σὲ μιὰ πλάνη ριζικὴ καὶ ἀπιστοῦν στὴ δημιουργικότητα τοῦ δημοτικισμοῦ. Δὲ στοχάζονται, πῶς ὁ κύκλος, πού οἱ φραστικοὶ αὐτοὶ τύποι ἔχουν ἀποχτήσει τὴν ἀναγκαστικὴ τους προχειρότητα καὶ τὴν καθαρὰ διανοητικὴ καὶ πλαστὴ τους ὑπαρξὴ εἶναι πολὺ στενὸς καὶ δὲν εἶναι ὁ λαὸς ὁ ἑλληνικός. Καὶ ἐξακολουθοῦν κι αὐτοὶ οἱ δημοτικιστὲς τὸ κύριο, τὸ ἀρχικὸ ἀμάρτημα τῆς ξεπλανεμένης ἀστικῆς τάξης, τὴν ὀλιγόπνοη προσπάθεια, τὴ διανοητικὴ νωθρότητα, τὴν προχειροδράνεια.

Ὡστε ἡ πραγματικὴ ἀντικειμενικὰ ἐξετασμένη μᾶς εἰδείξε διὰ τὸ φιλολογικὸν δημοτικισμὸς, πού μὲ τὸν Ψυχάρη πρὶν σάραντα χρόνια καθαρὰ καὶ ξάστερα θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ πρόβαλε τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀναγέννησης τῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ τὴν ἀλλαγὴ πρὸ πάντων τῆς γλώσσας, σήμερα περνᾷ ἀναμφισβήτητα μιὰ περίοδο κρίσης ὡς πρὸς τὴν πραγμάτωσιν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐξωτερικοῦ, μορφικοῦ μέσου στὸν πεζὸν λόγον. Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς κρίσης, χαλάρωση στὴ σύλληψη καὶ ἐπιδίωξη τοῦ ἰδανικοῦ, διαταγμοί, ὀλιγοπιστίες, προσαρμογὴ στὸ προχειρότερο, ἐκτροπὲς ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ μᾶς φανερώθηκαν παντοῦ. Μὰ ἂς μὴ βιαστοῦμε γιὰ συμπεράσματα. Ἄς προχωρήσωμε στὴν ἀνάλυσή μας, στὸ ξεκαθάρισμα καὶ τὴ διαπίστωση τῶν πραγμάτων.

β) 'Ο ιδεολογικός Δημοτικισμός.

1. *Η νέα εθνική συνείδηση.*—Τὸ ἰδανικὸ τοῦ φιλολογικοῦ δημοτικισμοῦ εὐτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν δὲν περιέχεται ὁλόκληρο στὴν ἀλλαγὴ τοῦ μορφικοῦ μέσου. Γιατί, καθὼς εἶδαμε ὅταν θέταμε τὴ βασικὴ ἀρχή, αὐτὴ ἢ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς προϋποθέτει τὴν ἀλλαγὴ τῆς οὐσίας, ἔχει γιὰ γενεσιουργὸ καὶ πλαστικὸ αἴτιο νέα ψυχικὴ θέση, ἀλλαγὴ ψυχικῆς προσαρμογῆς. Ποιὰ εἰν' αὐτή;

Ἐκεῖνο, ποῦ ὀνομάσαμε παραπάνω *εἰκονικὴ πνευματικὴ ἀναγέννηση*, ἔχει μιὰ διπλὴ βασικὴ ἀφετηρία καὶ ἓνα διπλὸ ἀποτέλεσμα. *Βασικὴ ἀφετηρία*, μιὰ ὀρισμένη ἀξιολογικὴ κρίση γιὰ τὰ τωρινὰ καὶ γιὰ τὰ περασμένα, γιὰ τὰ δικά μας καὶ γιὰ τὰ ξένα. Τὰ τωρινὰ, τὸ ψυχικὸ μας παρὸν, αὐτὸ τὸ ἐσώτατο εἶναι μας καὶ τὰ φανερώματά του, γλώσσα, ἰδέες, καλλιτεχνικὰ μοτίβα καὶ ἄλλα ἐκφραστικὰ μέσα τῆς σημερινῆς μας ψυχικότητος εἶναι καταφρονημένα. Αὐτὰ οὔτε τὰ γνωρίζομε, οὔτε τὰναγνωρίζομε. Ἀναγνωρίζομε καὶ θέλομε νὰ γνωρίζομε καὶ νὰ ξανακάμωμε δικά μας, ὅσα ἦταν φανερώματα τῆς ψυχικότητος τῆς φυλῆς μας σὲ μιὰ ὀρισμένη περασμένη ἐποχὴ. Ἄρα ἰδανικὸ μας εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἡ μεταμύηση, μὲ τὴ μίμηση τῶν παλιῶν, τῶν κλασικῶν μορφικῶν μέσων. Αὐτὸ τὸνομάσαμε ἄγονο ἱστορισμὸ. Ἡ νέα ἀξιολογικὴ κρίση εἶναι καὶ ἡ βασικὴ ἀφετηρία τοῦ δημοτικισμοῦ. «Ἀληθινὰ δικό μας εἶναι ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴ σημερινὴ μας ψυχικότητα. Αὐτὸ εἶναι τὸ προζύμι τῆς δημιουργίας. Σαυτὸ θὰ στηριχτοῦμε καί, ἀφομοιώνοντας καὶ μετουσιώνοντας δημιουργικὰ, σύμφωνα μαυτὸ, κάθε ἀξία πολιτισμοῦ ἀπὸ τὰ περασμένα, θὰ πλάσομε τὸ δικό μας σημερινὸ πολιτισμὸ, ποῦ θὰ εἶναι ἀληθινός, ζωντανός, ὀργανικός καὶ ὄχι ἐπίστρομα, κονίαμα». Ἄρα ἀναγνωρίζομε, ἐκτιμοῦμε καὶ θέλομε νὰ γνωρίζομε τὸ ψυχικὸ μας παρὸν καὶ ὅλα τοῦ τὰ μορφικὰ μέσα. Τὰ περασμένα θὰ γίνουν γιὰ μᾶς κέντρισμα γιὰ πλουτισμὸ, ὕψωση, δυνάμωσι καὶ ἀπλωμα τοῦ σημερινοῦ ἑαυτοῦ μας. Αὐτὸ τὸνομάσαμε *δημιουργικὸ ἱστορισμὸ*.

Συμπέρασμα: ὁ δημοτικισμὸς ἀλλάζει τὴ θέση μας καὶ ἀπέναντι στὸ παρὸν καὶ ἀπέναντι στὸ παρελθόν μας, εἶναι γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ ἢ κοπερνικανικὴ μεταστροφή τῆς ἱστορικῆς του συνείδησης, ἢ ἠθικὴ του χειραφέτηση. Μὰ ἡ ἴδια σφαιερὴ θέση ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας, τοῦ τωρινοῦ εἶναι μας, ὅμοια μᾶς στεροῦσε ἀπὸ κάθε σταθερὴ βάση καὶ μᾶς ἔκανε ἀνίκανους γιὰ νὰ προσανατολιστοῦμε δημιουργικὰ ἀπέναντι στὸ πλατύτερο ἀνθρώπινο παρὸν, στοὺς σύγχρονους ξένους

πολιτισμούς. Ἐπειδὴ δὲ μποροῦμε νὰ τοὺς κατανοήσωμε γενετικὰ καὶ νὰ φομοιώσωμε ὀργανικὰ τὰ στοιχεῖα τους, ποῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζωὴ μας, θαμπωμένοι ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τους λάμψη, ὅπου καὶ ὅσο τοὺς πλησιάσαμε, παρασυρνόμεστε καὶ σὰν άτομα καὶ σὰν σύνολο, σὰν ἀκυβέρνητο καράδι, στὴν ἀντίστοιχη μορφικὴ πλάνη, ποῦ μᾶς παράδερνε καὶ ἀπέναντι στὸ φυλετικὸ μας παρελθόν. Μᾶς πλημμύρισαν οἱ φόρμες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μᾶς ξέφευγεν ἡ οὐσία του, ἡ ἐσωτερικότητά του. Ἄρλεκίνοι τῶν ἀρχαίων καὶ Ἄρλεκίνοι τῶν Εὐρωπαίων! Νὰ τὸ κατάντημά μας. Σὰ ζητιᾶνοι μπασμένοι ξαφνικὰ σὲ βεστιᾶριο παλατιοῦ, στολίσσαμε τὸν ἑαυτὸ μας ἐξωτερικὰ μὲ τὰ πιὸ λαμπερὰ καὶ τὰ πιὸ χτυπητὰ φορέματα καὶ μέيناμε ἐσωτερικὰ φτωχοὶ καὶ ἄδαιοι. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἄγονου ἱστορισμοῦ, ὁ *μυμητικὸς συγχρονισμὸς*, ἴδια στείρος, ἴδια πιθηκικός. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια αὐτὴ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ νοσηρὸ ἱστορισμὸ, μιὰ καὶ μόνη ἀπολύτρωση, ἡ νέα θέση ἀπέναντι στὸν ἑαυτὸ μας. Ἡ ἴδια μεταστροφή ἀξιών καὶ ἀποτέλεσμά τῆς ὁ *δημιουργικὸς συγχρονισμὸς*. Ἡ χειραφέτησή μας ἀπὸ τὸν τυφλὸ καὶ μωρὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ ἀρλεκίνικο μασκάρεμα τοῦ ἐγὼ μας, πρὸς τὴ φιλοσοφημένη ἐνόραση καὶ κατανόηση τοῦ σημερινοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου, πρὸς τὴν ὀργανικὴ ἀφομοίωση τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ του, πρὸς τὴν ἐναρμόνιση τοῦ εἶναι μας καὶ τὴν ἐξύψωσή του στὶς διανοητικὰ καὶ ἠθικὰ κορφές, ποῦ ὅστερα ἀπὸ ἀδιάκοπη πάλη, αἰματηροὺς ἀγῶνες καὶ ἰδρώτες, κατάχτησεν ἡ ἀνθρωπότητα.

Αὐτοεπίγνωση καὶ αὐτοεκτίμηση — ἀντὶ καταφρόνηση καὶ φευτισμοῦ τοῦ ἐγὼ μας. — Δημιουργικὴ κατανόηση καὶ ἐκτίμηση, ἐνεργητικὴ ἀφομοίωση καὶ μετουσίωση ἀντὶ δουρικὴ ὑποταγὴ καὶ μίμηση. Ἀπὸ αὐτὲς τίς νέες βασικὰς ἀφετηρίας, τὸ *δημιουργικὸ ἱστορισμὸ* καὶ τὸ *δημιουργικὸ συγχρονισμὸ*, γεννιοῦνται τρεῖς μερικώτεροι οὐσιαστικοὶ σκοποὶ τοῦ δημοτικισμοῦ.

Ἄ *πρῶτος*. Ἀναγέννηση τῆς κλασικῆς καὶ δημιουργία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ποῦ θὰ εἶναι τὸ ὄργανο τῆς νέας ἱστορικῆς συνείδησης τοῦ ἔθνους.

Ἄ *δεύτερος*. Μελέτη καὶ ἐπίγνωση τῆς σύγχρονης ἀνθρωπότητος σὲ ὅλα τὰ φανερώματα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς καὶ τίς γενεσιουργὰς τῶν αἰτίες, ἱστορικὰ καθεστῶτα, κοινωνικὰ ὁρμὰς, τέχνη, ἐπιστήμη, θρησκεία, φιλοσοφικὴ ἀπίληψη τῆς ζωῆς.

Ἄ *τρίτος*. Ἀναγέννηση ὅλης μας τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν νέα βάση μὲ ὀδηγητικὰς δυνάμεις τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν δημιουργικότητα.

Αυτό είναι το βαθύτερο νόημα του φιλολογικού δημοτικισμού, πέραν από τη στενή γλωσσική αποψη, που ενώ αυτή φανερώνεται ως το αίτιο, πραγματικά είναι ένα μόνο από τα ποτελέσματα του ηθικού και πνευματικού λυτρωμού, που φέρνει εκείνη ή ψυχική μεταστροφή.

Με τη νέα του συνείδηση ο Έλληνισμός θα παλαίψη για την ανώτερη ζωή κοντά στους άλλους λαούς μέσα έχω δικό του, με την εσωτερική αυτοπεποίθηση και περηφάνεια του δημιουργού, για να πλαστοουργήσει τον πολιτισμό του. Μια νέα συναισθηματική κατάσταση, κύριο στοιχείο στη νέα του αξιολογική κρίση για τα περασμένα και τα τωρινά, δικά του και ξένα, του δίνει τα φτερά για το πέταμα προς τα νέα ιδανικά. Μά από τον καιρό που αγωνίζεται ο άνθρωπος για το καλύτερο, ή γνώση, ή ιδέα είναι το όπλο της ζωής. Είτε σά γνωστική και δογματική διαίσθηση των θρησκειών, είτε σά διανόημα, ένδραση του φιλοσοφικού νοού, είτε της συστηματοποιημένης αόστηρά του ανθρώπου πείρας επιστημονική κατάκτηση. Μαύτην υψώνονται ή γκρεμίζονται τα ιδεολογικά κάστρα, των άνησυχιών τα προπύργια, ρομφαία και ασπίδα των συναισθηματικών στοιχείων, που κινούν από τα εσωτάτα βάθη την ανθρώπινη ψυχή.

Γι' αυτό το σταμάτημα του δημοτικισμού μόνο στη γλωσσική αλλαγή είναι άδιανόητο.

Αν ο Έλληνισμός έχει ζωή, ή θα είναι ο δημοτικισμός κάτι πέραν από τη μορφική αυτή μεταβολή, αλλαγή ουσίας, ιδεών, επιστήμης, πνευματικού κόσμου, αξιών πολιτισμού, ή όλα (και αυτή ή γλωσσική μεταβολή) θα γίνουν μισά, άτσαλα, φτωχά, ανατολίτικα, γιατί ή ζωτική δύναμη του Έλληνισμού, ή βιολογική του αξία θα είναι μειωμένη.

Μά όσο προβαίνουμε στις βαθύτερες και οργανικώτερες μεταβολές, στις άνασυνθέσεις των αξιών της ζωής μας, τόσο το έργο γίνεται βαρύτερο.

Τά εμπόδια υψώνονται πολύ πιο δυνατά και ή δοκιμασία του ψυχικού μας δυναμισμού είναι πολύ σοβαρότερη.

Η άναδημιουργία της επιστήμης είναι μια τέτλια «πέτρα δοκιμαστική».

2. Η Έλλαδική επιστήμη.— Γιατί ή επιστήμη από την ευρωπαϊκή Αναγέννηση και δώθε είναι ο κύριος φορέας της ανθρώπινης γνώσης, άρα αυτή το κύριο και επιθετικό και άμυντικό όπλο για την κατάκτηση της ζωής. Μια επιστημονική «αλήθεια» είναι το όργανο της επανάστασης και της άνατροπής παλιών καθεστώτων, μια επιστημονική «αλήθεια» είναι ο άποχρών λόγος για τη διατήρηση παλαιάς

καθιερωμένης τάξης. Η επιστήμη, όσο και να θέλη ή να νομίζει πως μπορεί να ποτραβηχτή σένα γιάλινο πύργο ούδετερότητας άπόλυτης, έβρεια της «αλήθειας» και μόνης, είναι, έστω και άθελα και άσυνείδητα για τους έργάτες της, «όργανο» ζωής.

Οι φυσικές επιστήμες ήταν το πνευματικό όπλο της άστικής τάξης ενάντια στη μεσαιωνική πνευματική φεουδαρχία. Η κριτική ιστορία, μια νέα επιστημονική αντίληψη για τη σύνθεση και εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας, είναι σήμερα το πνευματικό όπλο του προλεταριάτου ενάντια στην άστική όργάνωση της ζωής.

Έτσι παρουσιάζεται και ή επιστήμη με διπλό χαρακτήρα επαναστατικό και συντηρητικό, καθόσον ρίχνει τις παλιές «αλήθειες» υψώνοντας νέες ή στηρίζει τις παλιές δυναμώνοντας την επιστημονική τητά τους, δηλαδή τα έπιχειρήματα για την άπόλυτη παραδοχή τους. Όταν βάζουν στη φυλακή το Γαλιλαίο για τις επιστημονικές «αλήθειες» που διδάσκει, ή επιστήμη του είναι επαναστατική, όταν αυτοκράτορες παρασημοφορούν τους σοφούς για τις επιστημονικές «αλήθειες» που διδάσκουν, ή επιστήμη τους είναι συντηρητική ή τουλάχιστον θεωρείται άκίνδυνη.

Τά κράτη, τά καθεστώτα, οι κυριαρχούσες τάξεις πρέπει να χουν την «επιστήμη» τους και με χίλιους τρόπους, χίλιους πόρους άσκούν μια τέτλια άμεση και έμμεση επίδραση, μάλιστα σέποχή κρατικής συγκέντρωσης και παντοδυναμίας όπως ή σημερινή, ώστε να επιβάλλουν τον τύπο της «επιστήμης» που τους συμφέρει και να πνίγουν στη γένεσή τους τά σπέρματα της αντίθετης ροπής.

Και ή επιστημονική συνείδηση τις περισσότερες φορές ελλικρινής, αλλά και πάντα ύποσυνείδητα καθωρισμένη γίνεται συχνά άκούσιο θύμα συμφερότων, που μάχονται για επικράτηση.

Στην Ελλάδα το κράτος ήταν και είναι ακόμα στα χέρια της παραστρατημένης φεουδοαστικής τάξης, που βγήκε από τον έλληνικό μεσαίωνα στα τέλη του 18ου και τις άρχές του 19ου αιώνα.

Και ή τάξη αυτή έχει την «επιστήμη» της και ή επιστήμη της, ή επιστήμη της Έλληνικής ψευτοαναγέννησης, είναι θρονιασμένη στο Έλληνικό Πανεπιστήμιο, έναν αιώνα τώρα. Στενόκαρδη, συντηρητική, στεγνή, χωρίς ένα γενναίο πέταγμα, χωρίς μιάν άναλαμπή, σηματοφόρα της καθυστέρησης και της αντίδρασης, πιστή εικόνα της έλλαδικής κοινωνίας, αίτιο και αίτιατό του ψυχικού ξεπεσμού της.

Ο άγονος ιστορισμός και ο πιθηκικός συγχρονισμός εκεί έχουν το παλάτι τους. Στους φυσιογνωστικούς κλάδους μια λίγο ή πολύ

καλοσυνείδητη, μὰ λίγο ἢ πολὺ πάντα καθυστερημένη μετάδοση γνώσεων ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ θησαυρισμὸ τῆς Δύσης. Μὰ καὶ μόνο γνώσεων. Οὔτε τὸ πνεῦμα τῆς παρατήρησης καὶ τῆς συστηματικῆς ἔρευνας, οὔτε ἡ νηφαλιότητα καὶ τῶν μεσαιωνικῶν προλήψεων τὸ ξεκαθάρισμα, οὔτε τῆς ζωῆς τὸ πλούσιο πότισμα καὶ δυνάμωμα ἀπὸ τις ἐπιστήμες αὐτὲς μεταδόθηκε ποτὲ στὴν Ἑλλάδα. Τὸν περισσότερο ἄλλως τε καιρὸ ἦταν φιλολογία φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ὄχι φυσικὲς ἐπιστήμες. Δὲν εἶχεν ἡ Ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τὴ δύναμη ὄχι νὰ αὐτενεργήσῃ στοὺς κλάδους αὐτούς, μὰ οὔτε νὰ παρακολουθήσῃ παθητικὰ τὴ γοργή περπατησιὰ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ κοινωρία δὲν εἶδνε τὰ μέσα γιατί ζώντας μέσα στὸν πνευματικὸ τῆς μεσαίωνα δὲν τις εἶχεν ἀνάγκη τις ἐπιστήμες αὐτὲς. Ἡ κοινωρία ποὺ ἄφηνε ὡς τὰ 1910 σὴν τὴ Μέση Ἐκπαίδευση καὶ ἀνέχεται ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ διδάσκονται στὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα τὰ φυσιογνωστικὰ μαθήματα ἀπὸ φιλολόγους καὶ—θεολόγους!!

Στοὺς κλάδους τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἢ μιὰ διακοσμητικὴ ἱστορία χωρὶς βαθύτερο νόημα, ἢ ἓνας ἄγονος ἱστορισμὸς. Κουτσαίνοντας κι ἐδῶ παρακολουθῆται ἡ Εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη ἀπὸ τις ἀπόψεις, ποὺ προσαρμύζονται στὸ πνεῦμα τῶν σχολῶν. Στις ἐπιστήμες τοῦ δικαίου ἓνας ξερὸς ἱστορικὸς ρωμαϊσμὸς καὶ ἡ τρεχούμενη δικονομία, στὴ θεολογία ὁ ἴδιος ἱστορισμὸς σφικτοπεδικλωμένος ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας τὰ δεσμά, στοὺς ἱστορικοὺς κλάδους, ἡ λεγόμενη «καθαρὴ ἐπιστήμη» ἢ μικρομπακάλικη δηλ. ἔρευνα, τὸ ἐντρύφημα τῆς σοφίας, χωρὶς μιὰ συνθετικὴ ἀπόπειρα, χωρὶς ἓνα στοχασμὸ. Κλάδοι δλόκληροι τῶν ἐπιστημῶν, τῆς νεώτερης ἔρευνας καταχτήσεις, μένουν γιὰ δλόκληρες δεκαετηρίδες ἀγνωστοὶ στὴν Ἑλλάδα.

Ἄφελος ἢ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς σκοπιμότητος στὸ βάθος τῶν ψυχῶν. Ἡ φιλοσοφία (ἢ ἔρμη), ἐξωρισμένη ἀπὸ τὴ χώρα, ποὺ τὴν εἶδε νὰ γεννιέται, δὲν ἐτόλμησεν ὡς τώρα νὰ προβάλλῃ ἀπὸ πουθενά!

Αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη ἔχει ἀντίκρου τοῦ δ Δημοτικισμοῦ. Ἄν πρόκειται νὰ φέρῃ πνευματικὴ ἀναγέννηση στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ κρατήσῃ γερὰ στὸ χέρι τοῦ καλὰ ἀκονισμένο πελέκι.

Μὰ θὰ μπορέσῃ; Ἐχει μέσα τοῦ τὴ δύναμη; Ἀπέναντι στὴν

ἀπόλυτα συντηρητικῆ, τὴν ἀποστεγνωμένη κρατικὴ ἐπιστήμη, ἢ δικὴ τοῦ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐπιστήμη ἐπαναστατικὴ πέρα καὶ πέρα. Γιατὶ ἐπανάσταση θὰ εἶναι καὶ σαυτὲς ἀκόμη τις φυσικὲς ἐπιστήμες ἢ καλλιέργεια τοῦ ἐρευνητικοῦ πνεύματος καὶ ἡ ἀπροκατάληπτη ἐνατένιση ὄλων τῶν πορισμάτων τῶν, ἀφοῦ θεωρήθηκε πρὶν λίγα χρόνια ἐπαναστατικὸ κίνημα ἢ διδασκαλία τῆς Δαρβίνειας θεωρίας στοὺς φοιτητὲς.

3. Ἡ ἀναδημιουργία τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης.—Μὰ ἐκεῖ, ποὺ ὁ δημοτικισμὸς φέρνει μέσα τοῦ γενετικὰ τὴν ἐπανάσταση εἶναι ἢ φιλολογικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἀφοῦ γι' αὐτὴ σημαίνει καθὼς εἶδαμε μιὰν ἄμεση ἀντιστροφή ἀξιών. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόψη αὐτῆ, ἡ φιλοσοφικὴ (κατ' εὐφημισμὸν) Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ Ἑλληνικοῦ μανδαρινισμοῦ τὸ προπύργιο, βρίσκεται στὸ ἔσχατο κατάντημά της. Τοῦ Κοντισμοῦ καὶ τοῦ Μιστριωτισμοῦ τὰ τελευταῖα ξεφτιλῖδια εἶναι οἱ τελευταῖες καὶ μόνες ἐλπίδες τοῦ περίφημου κλασικισμοῦ της.

Ἐνας Φουτριδῆς, καθηγητὴς τῆς κλασικῆς φιλολογίας σὲ Ἀμερικάνικο Πανεπιστήμιο, ὁ τύπος τοῦ φιλόλογου, ποὺ ἐνώνει καὶ ἀναλύει δημιουργικὰ τὸ ἀρχαῖο καὶ νεώτερο ἑλληνικὸ πνεῦμα, δὲν εἶναι ἀνεχτὸς ἐκεῖ μέσα.

Ὁ μεσαιωνικὸς καὶ νεώτερος ἑλληνισμὸς δὲν ὑπάρχει ἀκόμη γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπως δὲν ὑπάρχει ὅλος ὁ νεώτερος Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ κόσμος.

Ἀναγέννηση τῆς κλασικῆς καὶ δημιουργία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης εἶναι τὸ πρῶτο ἐπιστημονικὸ αἶτημα τοῦ δημοτικισμοῦ. Μελέτη καὶ ἐπίγνωση τοῦ σύγχρονου Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ τὸ δεύτερο.

Στὸ πρῶτο ἔχει καθαρὰ κηρυγμένο ἐχθρὸ τὴ σημερινὴ κρατικὴ ἐπιστήμη. Καὶ ἡ ἐχθρα αὐτὴ παίρνει δύο μορφές. Ἡ μιὰ εἶναι καθαρὴ ἀρνηση (τύπος Σκιας). Ἡ ἄλλη εἶναι σοφιστικὴ καὶ ὑπουλη ἀρνηση, δόλια νόθευση (τύπος Χατζιδάκης). Ὁ πρῶτος τύπος χωρὶς κὰν νὰ δημιουργῆ τίποτε σχετικὸ μὲ τὴν κλασικὴ φιλολογία, γιατί ὁ ψευτοκλασικισμὸς ἔχασε στὴν Ἑλλάδα κάθε παραγωγικὴ δύναμη, ὑποστηρίζει ἀπόλυτα τὸν ψευτοκλασικισμὸ καὶ ἀρνιέται καθαρὰ τὴ βάση τοῦ δημοτικισμοῦ. Ὁ δεύτερος τύπος ἀντιπροσωπεύει μιὰ περιεργότερη ἐκδήλωση. Ἡ κρατικὴ ἐπιστήμη χειραγωγημένη ἀπὸ τὴν πρόδοα τῶν ἀντίστοιχων Εὐρωπαϊκῶν ἐπιστημῶν βρέθηκε ἀναγκασμένη, ἂν δὲν ἤθελε νὰ κλείσῃ πεισματικὰ τὰ μάτια της στὸ φῶς νάναγνωρίσῃ μερικὲς ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες λ. χ. ὅτι ἡ δημοτικὴ

¹ Πρὶν λίγα χρόνια ἓνας Ἑλληνας φιλόσοφος, ποὺ ζῆ σὲ ξένη χώρα, μόλις πάτησε τὴν εὐλογημένη γῆ, ἔφυγε ἔσχατος καὶ ἐπικατάρατος. Ὁ Πρωτοπυργὸς τῆς Κυβερνήσεως ποὺ τὸν εἶχε κίβλας καλέσει γιὰ ὑπηρεσία, δὲν τὸν δέχτηκε οὔτε σὲ ἀκρόαση.

γλώσσα δὲν εἶναι χυδαία καὶ «ράκος δουλείας» ἢ ὅτι τὸ λεγόμενον λαογραφικὸ ὄμιλό, τραγούδια, παραμύθια, παροιμίες, ἔθιμα καὶ τὰ τέττα ἔχουν ἀξία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ λαοῦ. Καὶ τότε μένοντας συναισθηματικὰ καὶ βουλευτικὰ προσανατολισμένη στὴν παλιὰ ἰδεολογικὴ κατάστασιν, κηρύττει τὸ χωρισμὸ τῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πράξιν.

«Καλὴ ἡ δημοτικὴ γλῶσσα γιὰ θέμα ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ ἀνάλυσης καὶ «οὐδεμιᾶς τῶν συγχρόνων Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν ὕστερη». Εἶναι ὁμως ἀκατάλληλη γιὰ τὴν ἔκφραση τῆς σύγχρονης ψυχικῆς μας ζωῆς». Ἡ ἀλήθεια γίνεται διμορφή. Καὶ πολεμιέται ἐπὶ σαράντα χρόνια μὲ ἀκόρεστη λύσσα κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ ὑφωθῆ ἡ γλῶσσα αὐτὴ, σὰν νὰ ἦταν τὸ πιὸ ἐπικατάρτο ἐγκλημα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά διατυπώνεται ἡ εὐχὴ νὰ προσπαθήσουν οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ συγγραφεῖς νὰ τὴν καλλιεργήσουν.

Καὶ ἰδρύεται γιὰ χάριν τῆς θεωρίας τὸ ἱστορικὸ λεξικὸ καὶ τὰ κρατικὰ μέσα χύνονται ἀφθονα, σὲ ἑκατομμύρια γιὰ νὰ μὴ γίνῃ ὡς σήμερον τίποτε, ἢ μάλλον γιὰ νὰ γίνῃ κάτι. Νὰ ἐγκατακλησθῶν μὲ κρατικὰ μέσα γιὰ χρόνια τώρα εἴκοσι ἐπιστήμονες καὶ νὰ δουλεύουν πιστοὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ «χωρισμοῦ θεωρίας καὶ πράξης».

Οἱ ἴδιοι βέβαια δὲν τὸ καταλαβαίνουν καὶ εἶναι ἔτοιμοι νὰ διαμαρτυρηθοῦν.

Μὰ ὅταν ἕνας λαὸς δλόκληρος διψᾷ γιὰ παιδεία καὶ γιὰ φῶς καὶ μένει στὸ σκοτάδι κάτω ἀπὸ τὴν ταφόπλακα τῆς καθαρευούσας καὶ σῆναν τόπο, ποῦ δὲν ἔχει περίσσεια ἀπὸ ἐπιστημονικὴς δυνάμεις εἴκοσι ἐπιστήμονες ἀντὶ νὰ τοῦ δώσουν τὸ λεξικὸ του ἢ νὰ χύσουν στὸ λαὸν αὐτὸν ἕνα μικρὸ ἐδηγητικὸ φῶς, μιὰ γραμματικὴ χρηστικὴ τῆς δημοτικῆς, μιὰ γενικώτερη μελέτη τῆς γλώσσας του καὶ τῆς λογοτεχνίας του, καταγίνονται ὅλοι τους μὲ ἐτυμολογίες, ποῦ τίς γκρεμίζει κάποτε σὰν πύργους ἀπὸ τραπουλόχαρτα ἕνας ἐμπειρικὸς γλωσσολόγος, ὁ Φιλήντας, μποροῦν οἱ ἴδιοι νὰ φρονοῦν ὅτι θέλουν, εἶναι ὁμως ἀναμφισβήτητα θύματα μιᾶς ἐμμεσης ἐκμετάλλευσης. Τὰ κρατικὰ μέσα γίνονται ὄργανο «παρακρατήσεως» ἐπιστημονικῶν συνειδησεῶν καὶ γιὰ τὸν ὥραϊο αὐτὸ σκοπὸ ξοδεύτηκαν ὡς τώρα πολλὰ ἑκατομμύρια, ἐνῶ εἶναι βέβαιο πὼς τίποτε δὲ γίνεται ὡς τώρα καὶ μιὰ μέρα μπορεῖ νὰ μείνουν ὅλα στὴ μέση. Μὰ ὁ σκοπὸς τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκφυλισμοῦ, αὐτὸς καὶ μόνος αὐτὸς θάχῃ πετύχει. Γιατί ὅλα αὐτὰ στηρίζονται σὲ μιὰ βασικὴ πλάνη ποῦ τοὺς σιερεῖ ἀπὸ τὸ ἰδανικόν. Δὲν τοὺς γεμίζει τὴν ψυχὴ ἕνας ἰδανικὸς σκοπός. Ὁ χωρισμὸς θεωρίας καὶ πράξης τοὺς κόβει τὸ νεῦρον τῆς ζωῆς.

Καὶ στὸν ἴδιο δρόμο ὑπάρχει φόβος νὰ κατακυλήσῃ καὶ ἕνα ἄλλο ἔθρομα ἀνάλογο, τὸ λαογραφικὸ ἀρχεῖο. Τί γίνεται ἐκεῖ μέσα κανεὶς ξέρει. Πολλοὶ λέγουν πὼς ἔγινε πρυτανεῖο γιὰ μερικὲς ὑψηλότερες συνειδήσεις, ποῦ ἡ ἀτεγκτὴ ἠθικολογία τους παράδοξα συμβιδάζεται μόνον μὲ τὴν ἀργομισθία. Τὸ κράτος εἶχε διορίσει πρόεδρο τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου, ποῦ σκοπός του εἶναι ἡ ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν ψυχικῶν μνημείων τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, τὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ ψευτοκλασικισμοῦ, ποῦ τὰ θεωροῦσε ὅλα αὐτὰ σκουπίδια, τὸν μακαρίτη Σκια. Μ'αὐτὰ κανεὶς δὲν τὰ προσέχει μῆσα σὲ μιὰ κοινωνία, ποῦ ὅλα γίνονται μοιραία καὶ τυχαία καὶ οἱ δυνάμεις τοῦ λαοῦ ἀποστραγγίζονται καὶ σπαταλοῦνται ἀσκοπα.

Ἔτσι τὸ κράτος συντηρητικὸ ὡς σήμερον ἡ μισοφωτισμένον καὶ ἀνακόλουθο στὶς ἐνέργειές του ἐξασκεῖ ἕνα διπλὸ ἐπηρεασμὸ. Κρατᾷ μακριὰ ἀπὸ τίς νέες ἰδέες τίς πνευματικὴς δυνάμεις, ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ φερθεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τους, γιατί ἡ συμμόρφωσή τους μὲ τίς ἐπίσημες ἰδέες καὶ ἐπιθυμίες εἶναι ὁρος καὶ πόρος ζωῆς, ἢ τίς παρεκτρέπει σὲ μικρόλογες ἐπιστημονικοφανεῖς προσπάθειες, τὴ στιγμὴ ποῦ δλόκληροι ζωτικώτατοι κλάδοι τῶν ἐπιστημῶν μένου ἀκαλλιέργητοι. Ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν φυσικὴ συνέπεια εἶναι ὅτι ἡ ἐπιστήμη, ποῦ θὰ εἶναι φωτισμένη ἀπὸ τὴ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ δημοτικισμοῦ δὲ μπορεῖ παρά νὰ εἶναι ἀκόμη ἐξωκρατικὴ, ἐπαναστατικὴ καὶ ἔτσι μᾶς παρουσιάζεται ὡς τώρα. Ἀντιπρόσωποι τῆς εἶναι ἐπιστήμονες ποῦ ζοῦν ἐξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐνεργοῦν σὲ ξένα πνευματικὰ κέντρα, ἢ μῆσα στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μακριὰ ἀπὸ τίς εἰδικὲς δημόσιες λειτουργίες.

Ὅσο κι ἂν εἶναι ὁμως ἀναμφισβήτητο, ὅτι χωρὶς τὰ κρατικὰ μέσα ἢ τὸ χειρότερον μὲ φανερὴ ἔχθρα τοῦ κράτους, εἶναι πολὺ δύσκολο σήμερον νάνθισῃ μιὰ ἐπιστημονικὴ καλλιέργεια, δὲ θάρκουσεν ἴσως ὁ λόγος αὐτὸς ὁ σημαντικὸς γιὰ νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ ὅπως διόλου τὴ σημερινὴ θέσιν τοῦ Δημοτικισμοῦ καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη.

Γιατί βέβαια καὶ ἂν ἐξηγεῖται ἔτσι γιατί λείπουν τὰ ἔργα, ποῦ μιὰ μακρόχρονη, συστηματικὰ ὑποστηριγμένη καὶ πολὺμερὴ δουλειὰ θὰ μπορούσε νὰ φέρῃ, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ σήμερον καὶ ἡ ὀρμητικὴ ἀδιάκοπη ἐπίκριση καὶ ἀρνήσις τοῦ κακοῦ, ποῦ γίνεται καὶ ὀσφάνερη ἢ διάθεσις τῶν νέων ἐπιστημόνων γιὰ μιὰ θετικὴ δημιουργία. Καὶ αὐτὸ εἶναι ποῦ δὲ φαίνεται καὶ γεννάει τὸν κριτικὸ στοχασμὸ. Ὁ νέος κλασικισμὸς, ποῦ μιὰ ἰδέα του ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πρακτικῆς διδασκαλίας μᾶς δίνει ἡ ἀξιολογώτατη μελέτη τοῦ Δελμούζου. «Οἱ κλασικοὶ σὲ μετάφραση» (Δελτίο 6, 1916, σελ. 121-182) καὶ ἀπὸ τὴν

ἀποψη τῆς θεωρητικῆς ἔρευνας ἢ μελέτη τοῦ Α. Φουτρίδη. «Τὸ φανέρωμα τοῦ Ἡσιόδου στὸν Ἄσκρατο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ (Δελτίο 6, 1916, σελ. 183-193) περιμένει ἀκόμη τὶς νέες δημιουργικὲς δυνάμεις.

Στὴν ἔρευνα τῆς νέας γλώσσας ὁ Ψυχάρης στηριγμένος σὲνα μεγάλο ἐπιστημονικὸ κέντρο ἔδωκε πολὺτιμες συμβολές, μὰ ἡ ἐξαγγελμένη τόσα χρόνια τώρα Γραμματικὴ τῆς Νέας Γλώσσας (μεγάλῃ καὶ μικρῇ) δὲν εἶδεν ἀκόμη τὸ φῶς. Ὁ Τριανταφυλλίδης γιὰ λίγο μόνο καιρὸ χρησιμοπονημένος ἀπὸ τὸ Κράτος, στὰ τρία δὲ μοναδικὰ χρόνια τῆς φωτεινῆς εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς (1917-1920), προετοιμασμένος γερὰ μὲ τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης τὰ μέσα, ἐμπνευσμένος μαχητῆς καὶ ἀπολογητῆς τοῦ δημοτικισμοῦ, μὲ τὸν κανονισμὸ τῆς γλώσσας καὶ τῆς ὀρθογραφίας τοῦ Δελτίου καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ὁμίλου καὶ πρὸ πάντων τῶν Νέων Ἀναγνωστικῶν τῆς Δημοτικῆς, ποὺ κυκλοφόρησαν στὰ σχολεῖα τὰ τρία ἐκεῖνα χρόνια καὶ μὲ τὴ σύνταξη τῶν γραμματικῶν ὁδηγῶν γιὰ τὶς τέσσερες τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἔδωκε θετικὴ καὶ γόνιμη βοήθεια γιὰ νὰ λυθοῦν καὶ νὰ κανονιστοῦν σημαντικὰ πρακτικὰ προβλήματα τοῦ μορφικοῦ δημοτικισμοῦ. Μὰ πάντα μένει ἀνοιχτὸ τὸ αἴτημα τῆς συστηματικῆς γραμματικῆς τῆς νέας γλώσσας στὴ σημερινή της μορφή, ὅσο κι ἂν μερικὰ σημεῖα δὲν εἶναι ἀντικειμενικὰ ὅλως διόλου ὄριμα καὶ ὅπως πρέπει ἐξερευνημένα. Οἱ ἀξιοθαύμαστες μὰ ἀταχτες προσπάθειες τοῦ Φιλῆντα, ἐνὸς γεννημένου γλωσσολόγου, ἀποδιωγμένου κι αὐτοῦ καὶ ἀχρησιμοποίητου ἀπὸ τὸ κράτος, μένουν πάντα σὰν προεργασίες. Μὰ οἱ νέες δυνάμεις, οἱ νέες προσπάθειες; Τίποτε ἀκόμη.

4. Ἡ δημιουργία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. — Μὰ εἶναι πολὺ περισσότερο χτυπητὴ ἢ καθυστέρηση τοῦ Δημοτικισμοῦ στὴ δημιουργία τῆς Νεοελληνικῆς φιλολογίας. (Νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης). Ἡ μεταστροφή τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὶς ἀξίες τοῦ παρόντος τοῦ γεννάει τὴν ὑποχρέωση τῆς ἀντιπλάνωσης, ἀνάγκη ζωτικῆ.

Ἡ ψυχὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, πλαστουρημένη ἀπὸ τὶς μύριες περιπέτειες τῆς ἱστορικῆς του ζωῆς, ἀπὸ τὶς κληρονομικότητες καὶ τὰ κατασταλάγματα τῆς ἐμπειρίας γενεῶν ποὺ ἔζησαν καὶ πάλαιψαν καὶ δημιούργησαν καὶ ἔπαθαν καὶ εἶδαν καὶ λαχτάρισαν καὶ ὠνειρεύτηκαν καὶ κλάψανε καὶ στοχάστηκαν, χυμένη παθητικὰ μέσα στὶς γλωσσικὲς μορφές καὶ στὰ τραγοῦδια, τοὺς μουσικοὺς σκοποὺς καὶ τοὺς χορευτικοὺς ρυθμούς, μέσα στὶς ἀγιογραφίες, τὰ κεντήματα καὶ τὰ μικρὰ χειροτεχνήματα, μέσα στὶς παραδόσεις, τῶν ὄνειρων καὶ τῶν

πόθων τῆς ἀποκρυταλλώματα, μέσα στὰ παραμύθια καὶ τὶς παροιμίες, τῆς φαντασίας καὶ τῆς σοφίας τῆς παιδείας, μέσα στὰ ἔθιμα καὶ τῆς λογῆς λογῆς πλαστικὲς φόρμες καὶ τελετουργίες τῆς ζωῆς, ἐκφρασμένη πιστὰ ἢ πλανερὰ στῶν ποιητῶν καὶ τῶν ἄλλων πνευματικῶν τῆς τεχνιτῶν τὰ ἔργα, πρέπει νὰ γνωρίσῃ ὅσο μπορεί πληρέστερα καὶ εὐκρινέστερα τὸν ἑαυτὸ της, ὄχι ἀπὸ ἀπλή περιέργεια ἐπιστημονικῆ ἢ φιλοτιμία ἐθνικῆ, ἀλλὰ γιὰ νὰ κρατηθῆ ἔτσι μέσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ ξεφύγῃ τοὺς πλανεροὺς δρόμους τοῦ παραγνωρίσματος, τῆς ἀγῶνης μίμησης, τῆς εἰκονικῆς δημιουργίας, γιὰ νὰ βασίση ἀπάνω στὴ γνώση αὐτῆ, σὰ σὲ ἀκλόνητο θεμέλιο τὴν ἀληθινὴ αὐτοεκτίμησή της, γιὰ νὰ διδαχθῆ ἀπὸ τὰ παραστρατήματά της καὶ ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά της, γιὰ νὰ δώσῃ στὸν κόσμο τὸ ἀληθινὸ της εἶναι ἐξυψωμένο ἀπὸ τὴν εὐγενικὴ λαχτάρα τοῦ καλύτερου, ἀπὸ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν κατάχτηση τῆς ἀνώτερης ζωῆς, τοῦ ἀνθρώπινου ἰδανικοῦ.

Ἀπὸ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς βγαίνει τῆς νέας ἐπιστήμης, τῆς Νεοελληνικῆς φιλολογίας τὸ πρόγραμμα: Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά: ἡ γλώσσα καὶ τὰ λαϊκὰ μνημεῖα αὐτούσια, ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς τεχνικῆς δημιουργίας καὶ μέσα αὐτὰ ἰδιαίτερα ἀξιομελέτητο τὸ λαϊκὸ ἢ δημοτικὸ τραγοῦδι, θησαυρὸς ἀνεξερεύνητος ἀκόμη καὶ ἀμελέτητος μδλες τὶς μικρὲς συλλεκτικὲς προεργασίες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά: τὰ δημιουργήματα τῆς συνειδητῆς προσπάθειας, ὁ ἐντεχνος λόγος καὶ ἡ ἄλλη πνευματικὴ κίνηση. Καὶ στὸ κάθε ἐπίπεδο ἡ ἀναζήτηση τοῦ παραλληλισμοῦ καὶ τῆς ἀλληλουχίας πρὸς τὴν καθολικὴ ἐξέλιξη τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τὶς ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς του περιπέτειες, τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, τὸ μεσαίωνα, τὴν ἐκκλησιά, τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ξένους λαοὺς. Πρόγραμμα πλατὺ, πλούσιο, ἀνεξάντλητο γιὰ γενεὲς ἀπὸ ἐπιστήμονες, κριτικούς, ἱστορικούς καὶ φιλόλογους μὰ ποὺ ὡς τώρα δὲν ἔχει στὴν Ἑλλάδα μέσα ἐξασφαλισμένη οὔτε μιὰ ἔδρα οὔτε μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυὸ κρατικὲς ἐγκαταστάσεις, τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ καὶ τοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου, ποὺ χαρακτηρίσαμε παραπάνω καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶμαστε ἀπολύτως εὐχαριστημένοι, ἂν θὰ μᾶς δώσουν τοῦλάχιστον εὐσυνειδητῆ καὶ ταχτοποιημένη συλλογὴ ὕλικου.

Μὰ ἡ ἐπιστήμη, ποὺ θὰ πάη στὸ βάθος τῶν πραγμάτων, θὰ ψυχολογήσῃ, θὰ ἀναλύσῃ καὶ θὰ συνθέσῃ ὀλοκληρωτικὲς εἰκόνας τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς σὲ ὀρισμένα ἐξαιρετικὰ άτομα, σὲ ὀρισμένους στιγμὲς ἢ σέποχες ὀλόκληρες δὲν ἔχει ἀκόμη μεταξὺ μας τοὺς ἐργάτες της.

Ἐδῶ κι ἐκεῖ διεσπασμένα, τυχαῖα καὶ ἀσυνάρτητα, κοιτάζουν μερικοὶ ἀπὸ εἰδολογικῆ ἀποψη ἓνα μέρος τοῦ ὕλικου, ὅπως λ. χ. γίνεται μὲ τὴ γλῶσσα. Καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἢ ὄχι κἀν δλοκληρωτικῆ γλωσσικῆ ἔρευνα, ποῦ εἶναι ἀπλὸ παρακλάδι τῆς γλωσσολογίας, κινδυνεύει νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ σύνολο τῆς *Νεοελληνικῆς φιλολογίας*, ὅπως φάνηκε ἀπὸ κάποιες ὑποψηφιδότητες, ποῦ πρόβαλαν γιὰ τὴ σχετικὴ ἔδρα στὸ Πανεπιστήμιο. Μὰ εἶναι δυνατόν ἢ σημερινὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου, ποῦ εἶδαμε παραπάνω τὴ σύστασή της νὰ μᾶς δώσῃ τὸ κριτικὸ μέτρο γιὰ τὴ *νεοελληνικὴ φιλολογία*;

Ὁ Ζαμπέλιος, ὁ Πολυλάς, ὁ Ροῦθς, ὁ Παλαμᾶς, ὁ Βλαστός, ὁ Φουτρίδης θὰ μπορούσαν κάπως νὰ θεωρηθοῦν σάν κριτικοὶ πρόδροκοὶ τῆς νέας ἐπιστήμης. Μὰ ἡ παλαιότερη γενιὰ μᾶς ἔδωκε πρὶν λίγα χρόνια τὸ μέτρο τῆς διανόησής της μὲ τις διαλέξεις τοῦ Παρνασσοῦ.

Οἱ πιδ νεώτεροι, τῆς «*λυρικῆς ἀταξίας*» θύματα οἱ περισσότεροι, προβάλλουν τὸν προχειρόλογο, νωθρὸ καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τις τελευταῖες σελίδες τῶν γαλλικῶν περιοδικῶν ὑποκειμενισμὸ τους γιὰ μέτρο ἀπόλυτο τῶν ἀξιών, ποῦ καταδέχονται νὰ ἐρευνήσουν σκόρπια καὶ ἀσυστηματοποίητα καὶ κατὰ τις ἀνεξηρεύνητες βουλές τῆς «*ἐμπνευσης*», ποῦ ὀδηγεῖ τὸ πνεῦμα κατὰ τὴν περίστασι ἢ σὲνα λυρικὸ τραγουδάκι ἢ σὲ μιὰ κριτικὴ μελέτη γραμμὴν ἐπίσης στὸ γόνατο.

Ἔτσι καὶ ὁ δημοτικισμὸς δὲν φαίνεται νάντιλαμβάνεται ὡς τὴ στιγμὴ αὐτὴ τῆ *σοβαρότητα* τῆς πνευματικῆς ἀναδημιουργίας ποῦ θέλει νὰ ἐπιχειρήσῃ. Ἡ ἐχθρότητα τοῦ κράτους, ἢ ἡ ἀκαταληψία του δὲ μπόρεῖ νὰ τοῦ χρησιμεύσῃ γιὰ πρόφασιν. Ὁ δημοτικισμὸς εἶναι πνευματικὴ ἐπανάστασι. Πρέπει νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐπαναστατικὴν τοῦ ἐπιστήμης ἀνεξάρτητα καὶ ἐνάντια στὴν ἐπίσημην διανόησιν, ἐνάντια στὴν παράδοσιν ποῦ εἶναι κοντὰ στὰ ἄλλα καὶ παράδοσιν *πνευματικῆς νωθρότητας*.

Μὰ θὰ βρεθοῦν οἱ δυνάμεις, οἱ ἄνθρωποι τῆς συστηματικῆς ἐπίπονης προσπάθειας καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς δημιουργικῆς σύνθεσης; Νὰ καὶ ἄλλο ἐρώτημα, ποῦ μᾶς ἀφήνει ἀνοιχτὸ ἢ ἔρευνα τοῦ σημερινοῦ δημοτικισμοῦ.

Μὰ ἰδανικὰ μεγάλα χωρὶς ψυχές, ποῦ νὰ πιστεύουν καὶ νὰ παλεύουν γι' αὐτά, εἶναι ἰδανικὰ ἢ ὄνειροπολήματα λαγγεμένων ψυχῶν;

5. *Ἡ ἀναγέννησι τῆς πνευματικῆς ζωῆς.* — Ἡ γενικώτερη σημασία, ποῦ ἔχει ἢ καθυστέρησι στὴ δημιουργίαν τῆς νέας κριτικῆς συνείδησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ φαίνεται καθαρὰ στὴν ἐπίδρασιν ποῦ

ἔχομε, στὸ τρίτο τὸ πιδ οὐσιαστικὸ αἴτημα τοῦ φιλολογικοῦ δημοτικισμοῦ, τὴν *καθολικὴ ἀναγέννησι τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς*.

Καὶ γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἄλλη πνευματικὴ ζωὴ ὁ δημοτικισμὸς δὲν ἔπρεπε νὰ σημαίνῃ μόνον ἀλλαγὴ γλώσσας.

Γιὰ τὴ λογοτεχνία τὸ αἴτημα γίνεται συνειδητὸ στὴ γόνιμη δεκαετία μεταξὺ 1880 καὶ 1890. Τότε ἔγινε πρὸ πάντων αἰσθητὴ ἢ κενότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἰδιαίτερα τὸ κούφιο στὴν ποίησιν. Οἱ Σούτσοι καὶ οἱ Ραγκαβῆδες, οἱ Ζαλοκώστηδες, οἱ Παπαρρηγόπουλοι, οἱ Βασιλειάδηςδες, οἱ Ἄγγελοι Βλάχοι, οἱ Παράσχοι, ῥητορικὰ γυμνάσματα, ἄρθρα στιχουργημένα, φλυαρία, ὠχρὴ ἀντανάκλασι τῆς σύγχρονης γαλλικῆς λογοτεχνίας. Μέσα στὴν ἀπέραντη ἐπίκλησι πρὸς τὸ παρελθόν, μέσα στὴν τραγικὴ προσπάθειαν κυνηγοῦσαν ἄπιαστες σκιές, γιὰτὶ ἡ ψυχὴ τους ἦταν ἄδεια. Τὸς ἔλειπε τὸ παρόν, τὸς ἔλειπε ὁ *ἐαυτός των*, τὸς ἔλειπε ἡ σύγχρονη ἀνθρωπότητα καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλα τὸς ἔλειπε ἡ Ἑλλάδα. Τὸ βαθυστόχαστο λόγο τοῦ ποιητῆ—ἔξασμένου τότε—δὲν τὸν εἶχαν νοιώσει.

Δὲν εἶχαν νοιώσει πόσο εἶναι ἄδεια ἡ ζωὴ γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ψυχὴ—δὲν εἶχαν κλεισθεῖ μέσα στὴν ψυχὴ τους τὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν μπορούσαν νὰ νοιώσουν μέσα τους νὰ σπαριαθῶ κανένα μεγαλεῖο. Πρὸς αὐτὴ τὴν Ἑλλάδα στρέφεται τότε ἡ ἑλληνικὴ συνείδησι καὶ τὸ μέτρο τῆς ἀληθινῆς ἀναγέννησιν στὴ λογοτεχνία πάει κοντὰ κοντὰ μὲ τὴν κατάχτησίν της. Γίνεται σύμβολο ὁ Σολωμὸς, ὁποῦ τὴν εἶχε πλησιάσει καὶ αἰσθανθῆ. Μέναν τρόπο τὴν εἶχεν αἰσθανθῆ καὶ ὁ Βαλαωρίτης καὶ ἦταν ζωντανός. Καὶ κάθε ποιητῆς ἀπὸ τὸς σύγχρονους τῆς ἀναγέννησιν τόσο περισσότερο ἀπολυτρώνεται ἀπὸ τὸ ξένο, τόσο περισσότερο γεμίζει στὴν ψυχὴ του τὸ ἄδειο καὶ ἀνθίξει μέσα του ἢ ζωὴ, μὲλα τὰ πλούτια πῶχει, ὅσο γίνεται ζωντανότερη, ἀληθινώτερη μέσα του, ἢ Ἑλλάδα, ἢ μιὰ καὶ αἰώνια μᾶ, καὶ ἡ νέα καὶ ζωντανὴ Ἑλλάδα. Ἡ μορφικὴ ἀπολύτρωσι δὲν εἶναι ἀρκετὴ, γιὰτὶ κι ἐδῶ ὁ νόμος τοῦ ξεπεσοῦ στὴν ἄδεια μίμησι μπόρεῖ νὰ λειτουργήσῃ, τὸ παραστράτημα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀλήθειας καὶ δημιουργικότητος εἶναι εὐκόλο. Ἡ ἀπολύτρωσι πρέπει νὰ εἶναι ἐσωτερικὴ, γκρέμισμα καὶ χτίσιμο, ἀρνησι καὶ δημιουργία, ἀγῶνας ἐσωτερικός γιὰ τὸ ἄρπαγμα τῆς δικῆς μας καὶ τῆς σύγχρονης ζωῆς, στίς πηγές ποῦ βρῶν τὰ νάματά της.

Καὶ ὅλοένα πρέπει νὰ γίνεται βαθύτερη, δλοκληρωτικώτερη ἢ συλλήψη. Ὁ Παλαμᾶς προβαίνει σταθερὰ στὴν κατάχτησι μιᾶς τέτιας νεοελληνικῆς συνείδησιν ἀπὸ τὰ «*Τραγοῦδι τῆς πατρίδας μου*» ὡς τὸ *Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου*. Καὶ παράλληλα μὲ τὴν κατάχτησι αὐτὴν

βαίνει και ἡ δημιουργία τῆς ποιητικῆς του προσωπικότητας. Μὰ ὡς ἓνα βαθμό. Ὁ Παλαμάς εἶναι ἓνα εἶδος σύνθεσης, ἓνα εἶδος συνείδησης, ἓνα εἶδος ἀπολύτρωσης. Ἔχει τὰ δριά του, δρια τῆς προσωπικότητας και τῆς ἐποχῆς του.

Μὰ και σὲν βάθος και σὲν πλάτος και σὲν οὐσία τῆς ἡ σύνθεσης αὐτῆ, ποῦ θὰ προβαίνει ὀλοένα ὑψηλότερα σὲν ἑλληνικὸν — ἀνθρώπινο και σὲν ἀνθρώπινο — ἑλληνικὸν εἶναι πολύμορφη, πολυδύναμη, μυριόβαθμη, μυριοπλοῦσια. Ὁ κάθε Ἑλληνας τεχνίτης τοῦ λόγου, ἀν θὰ εἶναι τέτιος ἀληθινά, μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία του, μὲ τὸν τρόπο τῆς διαίσθησῆς του και τῆς ἐνόρασῆς του θὰ προβῆ σὲν σύλληψη και ἐκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ — ἀνθρώπινου και τοῦ ἀνθρώπινου — ἑλληνικοῦ. Ἡ τέχνη θμως ἡ Ἑλληνικὴ ὡς ἐνότητα πρέπει νὰ αὐτοὑπερβαίνεται, ὄχι μόνο μορφικά, ἀλλὰ και οὐσιαστικά. Καὶ ἐδῶ εἶναι τὸ πρόβλημα. Οἱ δημοτικιστὲς ξηναπέφτουν σὲν μορφικὴ πλάνη τῆς καθαρῆς μένοντας ἀδειοὶ ἀπὸ οὐσία; Τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία πλημμυρίζουν και πνίγουν οἱ διάφοροι -ισμοί. Ρωμαντισμοί, παρνασσοισμοί, νεοκλασικισμοί, ντεκαντανισμοί, συμβολισμοί, ρεαλισμοί, ζολαδισμοί, νιτσισμοί, καρλαυλισμοί, μορεαδισμοί, μπωντελαρισμοί, ἐμπρεσιονισμοί, ἐξπρεσιονισμοί, χαμσουνισμοί, κλωντελισμοί, μυστικισμοί, σοσιαλισμοί, ἀνατολισμοί, λογῆς - λογῆς μάρκες, φόρμες, παπαγαλισμοί και ὄργια τοῦ πιθηκικοῦ συγχρονισμοῦ. Ὅπως τὸ φέρνει τὸ κάθε γαλλικὸ ταχυδρομεῖο, τὸ κάθε πράσινο ἢ κίτρινο ἐξώφυλλο τῶν φιλολογικῶν περιοδικῶν τῆς μόδας. Ἡ τεχντροπία συγχίζεται μὲ τὴν τέχνη, ἡ ἰδεολογικὴ μόδα γίνεται ὑπόδαθρο ἐγώισμῶν. Ὁ καθένας βγάξει ἐπιδειχτικὰ περίπατο τὸ τελευταῖα ἀρπαγμένο ἰδεολογικὸ φιγουρίνι. Καὶ ὁ ξεπεσμός σὲν κούφιο και σὲν μιμικὸ στέκεται ἀδιάκοπα μπροστά μας. Γιατί μας φεύγει πάλι ἀπὸ τὴν ψυχὴ μας ἡ Ἑλλάδα και ἡ σύγχρονη ἀνθρωπότητα, ἡ σταθερὴ ἀφετηρία τοῦ ἐσωτερισμοῦ μας, τὸ ἀσθησο ἰδανικὸ, ποῦ μπορεί κρατώντας μας μέσα σὲν ἐγὼ μας, νὰ μᾶς ἀνεβάξει ὀλοένα ὑψηλότερα σὲν ἐνόραση τοῦ γενικὰ ἀνθρώπινου μέσα σὲν ἑλληνικὸν και σὲν ὕψωση τοῦ ἑλληνικοῦ σὲν γενικὰ ἀνθρώπινο. Ὅλοι οἱ ἀνεμοὶ φυσοῦν σὲν διάνοιες τῶν Ἑλλήνων και δὲν ἔχουν ἓνα σταθερὸ βᾶθρο γιὰ νὰ σταθοῦν και νὰ ἰδοῦν τὸν κόσμο και τὴ ζωὴ. Καὶ αὐτὸ πέραν ἀπὸ τὴ λογοτεχνία μᾶς φανερώνεται σὲν καθολικὰ ἀφιλοσόφητο και ἀκυβέρνητο παραδάρμο δλης μας τῆς πνευματικῆς ζωῆς, και δλης μας τῆς σκέψης.

Ὁ δημοτικισμὸς ἀρά γε ἔχει μέσα του τὴ δύναμη τοῦ ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ; Ἀφοῦ βασικά σημαίνει τὴ μεταστροφή τῶν

ἀξιών, τὴ μεταστροφή ἀπὸ τὸν ἀγὸνο σὲν δημιουργικὸ ἱστορισμὸ και ἀπὸ τὸ μιμητικὸ σὲν δημιουργικὸ συγχρονισμό, γιατί δὲν ἔδωκεν ὡς τώρα τὴν ἀρκετὰ καθαρὴ, τὴν ἀρκετὰ βαθιὰ, οὐσιαστικὴ, πλοῦσια, πολύμορφη και πολύτροπη σύλληψη τῆς νέας μας συνείδησης, τῆς νέας μας ἐκτίμησης; Γιατί μένομε ἀκόμα σὲν χάος, ψηλαφώντας γιὰ ἓνα δρόμο, ποθώντας ἓνα φῶς σταθερό;

Γιατί ἡ θεωρητικὴ μας σκέψη μένει ἀκόμη κομματιασμένη, πεδικλωμένη πάντα, πάντα ἀνήλικη και ἀωρη, ποθενά δική μας και παντοῦ ξένη, ἀχειραφετήγη, ἐτικεταρισμένη πάντα γιὰ νάχη δικαίωμα ζωῆς ἀνάμεσό μας; Γιατί μένομε οὐσιαστικὰ ἀκυβέρνητοι ἀνθρωποι; Κοινωνία χωρὶς ἠθικὸ τιμόνι; Τί ἐλείψεν; Ἡ ἀρκετὰ καθαρὴ, ἐντονη, φωτεινὴ σύλληψη τῶν ἰδανικῶν ἢ ἐλείψεν οἱ δυνατές, οἱ ἐπαναστατικές, οἱ πιστές, οἱ ἐπίμονες, οἱ ἐκπυρωμένες ψυχές;

Ὁ δημοτικισμὸς μᾶς ἀφήνει ἀνοιχτὰ τὰ ἐρωτήματα ταῦτα, τίς ἀπορίες, τοὺς διαταγμούς. Καὶ χαταντάει νὰ κορυφωθῆ ἡ ἀνησυχία μας σὲ μιὰ γενικώτερη ἀμφιβολία. Εἶναι ἀλήθεια ὁ δημοτικισμὸς ἀναπλαστικὸ ἰδανικὸ σὲν πλατύτερη σύλληψη, ποῦ τοῦδωκαν πολλοὶ δημοτικιστὲς; Νὰ ποῦ μᾶς ἔφερεν ἡ ἔρευνα και ἀνάλυση τῆς σημερινῆς θέσης τοῦ φιλολογικοῦ δημοτικισμοῦ. Μὰ πρὶν νὰ δώσωμε ἀπάντηση σὲν γενικώτερη αὐτῆ ἀμφιβολία, πρέπει νὰ ἐξετάσωμε και τὰλλα ἐπίπεδα τῆς ἀναπλαστικῆς του ἐνεργείας. Τὴν τελειωτικὴ ἀπάντηση θὰ τὴν ἀναζητήσωμε σὲν τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης ταύτης, δταν ἀφοῦ ἐξετάσωμε και τὸν «Ἐκπαιδευτικὸ» και τὸν «Ἐθνικοκοινωνικὸ Δημοτικισμὸ», θάχωμε δλα τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀναλύσωμε τὸ ἀναπλαστικὸ ἰδανικὸ τοῦ Δημοτικισμοῦ.

Γιὰ τὸν Κορθιοῦ Ἀγούστος 1922.

Α.

Ο ποιητής τραγουδεί. Νόημα απλό για τους άνιδεους μονάχα. Το τραγούδι του Ποιητή. Μιά εμπνευση και μία μελέτη. Όλοκληρος ένας κόσμος. Το τραγούδι είναι πρώτα απ' όλα καλλιτεχνική έκφραση. Σκοπός της τέχνης είναι ή αισθητική κι όχι ή διανοητική συγκίνηση, ή Τέχνη δέν είναι φιλοσοφικό ή επιστημονικό σύγγραμμα, που δέν αποκλείεται άλλωστε να είναι κι αυτό καλλιτεχνικό όταν κοντά στη σκέψη γεννά και την αισθητική ήδονή που δίνει μόνο ή μορφή. Τέχνη απόλυτα σημαίνει μορφή. Μά όπως στον κόσμο, στη ζωή, δέν υπάρχει αυτούσια μορφή, κάθε μορφή είναι μοιραία το φανέρωμα κάτι βαθύτερου, έτσι και στην τέχνη που δέν είναι τίποτε άλλο παρά μία εκδήλωση ζωής. Η δημιουργία μιας μορφής χωρίς ουσία που επιζητήσε ο Gauthier είναι αντιζωντανή προσπάθεια, έντελως ψυχρή.

Το τραγούδι του ποιητή για ν' άντηχήση πλατιά, για να ζήση μέσα στο χρόνο πρέπει να κλείση μέσα του καλλιτεχνικά έκφραμένο όλο τον έσωτερικό κόσμο του ποιητή, το βαθύτερο Έγώ του. Το Έγώ που έστω κι αν φαινομενικά ίσως και δε ζήση ποτέ, έσωψυχα όμως υπάρχει. Υπάρχει μόνον αυτό. Βάση απαραίτητη για τη δημιουργία μιας όμορφιάς ή ειλικρίνεια. Το ψέμα, ή μίμηση πλάθει μόνο τ' άζώητο. Κάποτε ίσως μπορεί να μην έχη κι ο ίδιος ο Ποιητής άποχτήσει την όλοφάνερη συνείδηση του έγώ του όπως ο άώνυμος Τραγουδιστής των δημοτικών τραγουδιών. Ο τόνος της έσωτερης ειλικρίνειας διακρίνεται, υψώνει το τραγούδι, αλλά στην έντεχνη λογοτεχνία σπάνια άρκει το άσυνείδητο, πάρα πολύ σπάνια, σχεδόν ποτέ. Το τραγούδι είναι έργο, εμπνευση και μελέτη, συνείδηση και γνώση που μετουσιώνονται σε εμπνευση. Τόσο το αισθήθηκε, το ένιωσε και το είπε ο ίδιος ο Σολωμός. Γνώση του έαυτού του και σύγχρονα του γύρω κόσμου, των ανθρώπινων ψυχών γύρω του.

Βέβαια στην Ιστορία της παγκόσμιας φιλολογίας στέκονται άξιόμνημόνευτοι πάντα, άξιοι κάθε θαυμασμού, ποιητές που πολύ ξένοι στο περιγυρό τους τραγούδησαν μόνο τον έαυτό τους, την ψυχή τους αντιμετώπιη

¹ Από διαλέξεις, που έγιναν στο «Σύνδεσμο υπέρ των δικαιωμάτων της Γυναίκας» την άνοιξη του 1923.

μάλιστα στις γύρω ψυχές. Παράδειγμα χαρακτηριστικό ο Oscar Wilde. Ποητές εξαιρετικοί ίσως, ιδιόρρυθμοι πάντα, ποτέ απόλυτα μεγάλοι. Ο μεγάλος ποιητής κι ο πιό υποκειμενικός άκόμα, είναι πάντα κι ο αντιπροσωπευτικός τύπος μιας έποχής. Ο μεγάλος ποιητής τραγουδεί το Έγώ του, το μεγάλο, πλατύ του Έγώ που αόθόρμητα και συνειδητά κλείνει μέσα του τα αισθήματα, τις σκέψεις, τους πόνους, τις χαρές, τις αντίληψεις, τις τάσεις, τα ιδανικά της Φυλής του. Φυσικά μπορεί να είναι πιό περιορισμένος, πιό στενός, να είναι δηλαδή λίγα τα θέματα που τραγουδεί, αλλά για να είναι μεγάλος έστω και σε λίγα μόνο θέματα πρέπει τραγουδώντας μέσα σ' αυτά τον έαυτό του, να τραγουδή την έποχή του, να τραγουδή τη Φυλή του. Ο μεγάλος ποιητής είναι πάντα κι ο ποιητής της Φυλής. Μέσα του ζή όλη ή Φυλή με τα περασμένα της, τα τωρινά και τα μελλούμενα. Ο πολύ μεγάλος ποιητής είναι πάντα και προφήτης. Ότι τρικυμίζει άπραματοποίητο μέσα στην ψυχή της Φυλής ο πολύ μεγάλος ποιητής το διαισθάνεται, το νιώθει, το συγκεντρώνει, δημιουργικά το τραγουδεί και το επιστρέφει έτσι στη Φυλή, σαν άξια πλασμένη πιά, σαν άξια ζωντανή.

Κι ο κριτικός που πρέπει πάντα σε αντικειμενικές βάσεις να στηρίξη την κριτική του όσο κι αν την εμπνέει μιάν άγάπη θά μελετήσει την ειλικρίνεια του ποιητή, τη αντιπροσωπευτική του άξια και τί ζωή κι όμορφα κατώρθωσε να δώση στην έξωτερικήψη του έσωτερικού αυτού κόσμου του, πόσο τον μετουσίωσε καλλιτεχνικά.

Τραγουδώντας το σήμερα ο ποιητής κι ίσως και το αύριο πρέπει με βαθύτατη γνώση να κατέχη την περασμένη εξέλιξη της ανθρωπότητας όλης και ξεχωριστά της φυλής του μέσα στην ίδια τη ζωή και μέσα στην ουσία και στη μορφή της τέχνης. Οί περασμένοι ποιητές μορφώνουν το νέο ποιητή. Εκείνος ως τους συνεχίση δημιουργικά. Δυστυχώς ή πολύτιμη αυτή προσφορά του χθές που αν κάποτε λίγο σκλαδώνει, έμποδίζει όμως το χάσιμο τόσων δυνάμεων στο άνοιγμα των δρόμων κι έτσι μόνον οδηγεί τους άξιους στους άπερίοριστους όρίζοντες έλειψε σχεδόν όλότελα στο Σολωμό. Είταν τόσο φτωχό το έλληνικό λογοτεχνικό χθές άμα έμφανίσθηκε ο Σολωμός.

Κρίμα που ο περιορισμένος πάντα χρόνος μιας διάλεξης δέν μας επιτρέπει να εξετάσωμε κάπως πλατύτερα όπως θά έπρεπε τις φτωχές αυτές, αλλά σημαντικώτατες για μιά βαθιά κατανόηση πηγές της Νεοελ. Λογοτεχνίας. Εύτυχως σάς τις έδειξε πλατιά και φωτεινά έδώ τις τελευταίες έβδομάδες ο κ. Μηλιαδης κι έτσι θα μπορέσωμε έντε-

λως διαδατικά μόνο να τις ξαναθυμηθούμε. Ο περίπλοκος στην απλό-τητά του στρατιωτικός, απολυταρχικός, χριστιανικός και σύγχρονα εξωτερικά διακοσμητικός βυζαντινός πολιτισμός στερείται σχεδόν ολότελα από έργα καθαρής δημιουργικής λογοτεχνίας. Η ίδια όμως λογοτεχνική νέκρα παρατηρείται κεινή την εποχή σ' όλους τους λαούς.

Ένας υπέρλαμπρος κόσμος είχε πεθάνει κ' είχε γεννηθεί ένας άλλος εσωτερικά άγνος κι ωραίος, αλλά που είχε για δόγμα την άρνηση της ζωής και κάθε γήινης ομορφιάς. Είχε επιβάλει μια σιωπή κι οτι δημιουργία ήταν ήταν αντίταξη της ζωής ενάντια του. Η διακοσμητική εκκλησιαστική τέχνη, μια αντίταξη, ή ποίηση ή απόλυτη αυτή ανάγκη του ανθρώπου να εκδηλώνει τον εαυτό του σπώντας κάθε περιορισμό, διωγμένη από την έντεχνη επίσημη εμφάνιση είχε εβρει αντίταξη μοναδικό καταφύγιο στο λαό. Είναι η εποχή του δημοτικού τραγουδιού σ' όλη την Ευρώπη ως που η ζωή ή πάντα κυρίαρχη, ή πάντα νικήτρια νίκησε τον άρνητικό χριστιανισμό κι απομειωμένο πιά, αλλάγμένο, χαμογελώντας ειρωνικά ή ζωή τον άφησε να ζήσει.

Η Αναγέννηση... Ο ελληνικός κόσμος φερμένος αργότερα και πολύ από το Βυζάντιο κι ως μὴν είχε ξανανθίσει εκεί, γιατί οι βυζαντινοί μόλις απολυτρώθηκαν από τα άσφυκτικά δεσμά του απόλυτου χριστιανισμού κ' είδαν τον Αρχαίο Κόσμο, θαμπωμένοι, κοντόφθαλμοι θέλησαν να τον αναστήσουν αυτούσιο στη γη του, μὴ νιώθοντας το πνεύμα του επιζήτησαν μια δουλική και στεῖρα μίμηση, δημιούργησαν το σχολαστικισμό που σαν κατάρα ακόμα σήμερα μας πιέζει, ο ελληνικός κόσμος αγκαλιάσθηκε στη Δύση με το χριστιανισμό και έπλασαν εκεί μια καινούρια τέχνη. Μ' αλοίμονο! Ένω όλοι οι λαοί αναγεννιούνταν στο Βυζάντιο, σ' όλη την Ελλάδα, μόλις είχε αρχίσει ή τέχνη χάρις στην πνοή της Δύσης, που είχε έρθει μαζί με τους Σταυροφόρους, να σπάνη μετά τις άλυσσίδες του χριστιανισμού, τις άλυσσίδες του σχολαστικισμού και να εκφράζεται κάπως συνειδητά, ιδιαίτερα στην Κρήτη που έμεινε περισσότερο καιρό ελεύθερη με τον Έρωτόκριτο του Κορνάρου και το Κρητικό Θέατρο, πριν προφθάση να εύρη πλατύτερη απήχηση στη Φυλή, πριν προφθάση να αναπτύξη οτι ήταν ακόμα μονάχα υπόσχεση, στην Ελλάδα άπλωσε την τυραννική σκλαβιά ένας απολίτιστος, στρατιωτικός μόνο, δυστυχώς δυνατός, αλλά χωρίς ψυχή λαός, ένας λαός που δὴν έφερε μαζί του παρά ένα στενό φανατισμό και μια τυραννία. Οι Έλληνες μαρτύρησαν, μαρτυρούν.

Κι όμως ή ιστορία που πάντα βλέπει μακρότερα από τους εφήμερους ανθρώπους πιθανόν αργότερα, όταν μελετήσει βαθύτατα τα χρόνια της

σκλαβιάς, πιθανόν όσο κι αν κλάψη τα δυστυχισμένα θύματα πολύ πικρότερα ακόμα να θρηνήση την αναπλήρωτη απώλεια που υπήρξε για τον ελληνισμό, για την ελληνική διάνοια, για τον ελληνικό πολιτισμό ή έλλειψη της συγχρονισμένης του Αναγέννησης μαζί με τους άλλους λαούς. Στην έλλειψη αυτή πρέπει ν' αναζητήσωμε και τα πρώτα αίτια της τρομερής άγλωσσίας που τραγικά κόβει τα φτερά στο νεοελληνικό πνεύμα: 400 χρόνια, κι ο χαμένος καιρός δὴν ξανακερδίζεται, 400 χρόνια μετά τους άλλους λαούς αναγκαζόμαστε σπασμοδικά, για να συγχρονισθόμε όπωσδήποτε, χωρίς φυσική εξέλιξη, να δημιουργήσωμε την Αναγέννησή μας, ακόμα και στο πρώτο της όργανο, τη γλώσσα.

Στη Δύση οι ποιητές της Αναγέννησης ελεύθεροι να υπάρχουν πήραν το Τραγούδι από το λαό όπου είχε καταφύγει και συνεχίζοντας το λαό, με έντεχνα πιά, έδωσαν στο Τραγούδι τα φτερά της συνειδητής ανάπτυξης, στην Ελλάδα το Τραγούδι καταδιωγμένο αναγκάστηκε να εξακολουθήση να υπάρχει μόνον άνωνομα, άσυνείδητο φανέρωμα της λαϊκής ψυχής. Μετά τα βυζαντινά μυθιστορήματα, τον δημοτικό Ακριτικό κύκλο, τον εφήμερο Κρητικό πολιτισμό — τα δημοτικά Τραγούδια. Τίποτε άλλο. Κι όσο κι αν ή λαϊκή ψυχή ή άγνή κι άπλη εκφράζει κάποτε ή και συχνά έντελως άριστουργηματικά τον εαυτό της, δὴν εκφράζει παρά τον εαυτό της. Όραία τραγούδια αλλά πολύ περιορισμένα, αθόρμητα, χωρίς ένσυνείδητη δημιουργική πνοή, ένσυνείδητη αντίληψη Τέχνης, δὴν μπορούν να είναι σταθμοί μιας εξέλιξης. Φυλακισμένα στον ίδιο τους κύκλο δὴν μπορούν να προοδεύουν παρά πάρα πολύ σιγά όπως προοδεύουν οι λαϊκές μάζες, όταν δὴν τις ζωογονεί τίποτε έξωτερικό τους, καμιά ψυχή ή διάνοια αντιπροσωπευτική μὴ πρωτότυπη. Έπαναλαμβάνουν αδιάκοπα τα ίδια περίπου θέματα τελειοποιώντας τα μόνο ίσαμε ένα όρισμένο σημείο, που δὴν μπορούν να υπερβούν.

Και μόνο όταν κάποια πνοή ελευθερίας στην Ελλάδα άρχισε κρυμμένη ακόμα, όμως κι όλας όλοδύναμη, να προαναγγέλη το χαρμόσυνο Αύριο, όταν άρχισαν να σαλεύουν οι άσφυκτικοί τοίχοι της σκλαβιάς και οι βαριά πιεσμένες, όδυνηρά σιωπηλές ψυχές να διαγείρονται, τότε άμέσως σαν αυτόματα εμφανίζονται οι πρώτοι ποιητές.

Ο Ρήγας που άμεσα τραγούδησε την ελευθερία, αλλά που άμόρφωτος έμεινε πολύ περισσότερο στιχοπλόκος, κι αυτό άτεχνα, παρά ποιητής, μ' όλο τον ειλικρινή του όλόψυχο ένθουσιασμό, ο Χριστόπουλος κι ο Βηλαράς που τραγούδησαν πολύ στενά, άτομικά θέματα μονάχα, μινότερα,

έρωτικά, σατυρικά. Δεν υψώθηκαν σε καμιά γενικότητα, δεν αγκάλιασαν το τρικύμισμα της γύρω ψυχής, δεν απολυτρώθηκαν από τη μίμηση ώρισμένων αρχαίων και δυτικών ποιητών, κι όχι από τους ανώτερους, άλλ' έδωσαν στο τραγούδι τους κάποια χάρη, δροσιά, αρμονία μορφής κι έμμεσα φανερώνουν πώς στο πιά ανεξάρτητο περίγυρο μπορεί ν' αρχίσει να ξυπνά η νεοελληνική Τέχνη. Έντελώς πρώτοι στον δρόμο άπροετοίμαστο δρόμο και με αδύναμη ποιητική ιδιοσυγκρασία δε μπορούσαν να προχωρήσουν περισσότερο, κατάλαβαν όμως τη βασική Αλήθεια πώς ο ποιητής θα υψωθεί στηριγμένος από το λαό, πώς θα δημιουργήσει, αλλά μένοντας πάντα πιστός στη γλώσσα του λαού.

Τέτιες οι πολύ γρήγορα δυστυχώς ιδωμένες, αναγκαστικά φτωχές, μα ζωτικές πηγές που πρόσφερε η Ελλάδα στο Σολωμό. Ο Ρήγας, ο Χριστόπουλος κι ο Βηλαράς δεν είχαν φυσικά πολλά να του δώσουν, μα άντλησε ο Σολωμός από το δημοτικό τραγούδι κι από τη νεοελληνική ζωή, τι ήταν δυνατό κι αν όχι δε θέλησε η μήπως και δε μπορούσε ν' άντλήσει περισσότερα; Κανένας κι από τους βαθύτερους κριτικούς του Σολωμού, που άλλως έμπνευσμένα και μελετημένα εισχωρέσανε στο νόημα του έργου του, ούτε ο Πολυλάς, ούτε ο Καλοσγοβρός, πάρα πολύ ποτισμένοι οι ίδιοι από τη Σολωμική ψυχή και διάνοια, πάρα πολύ εφτανήσιοι οι ίδιοι για να τον κρίνουν από κάποια απόσταση, άλλ' ούτε ο Παλαμάς, ούτε κι αυτός ο Σπαταλάς, ο ίσως κάπως ξερός μα επιστημονικώτατος κριτικός του Σολωμού δεν τόνισαν, πώς ο Σολωμός δε συνεχίζει τη νεοελληνική παράδοση. Δεν είναι ανάγκη βέβαια να σημειωθεί πώς συνέχεια της παράδοσης δε σημαίνει καθόλου δουλική προσκόλληση σ' αυτήν, δε σημαίνει μίμηση, σημαίνει απλά δημιουργία αλλά μόνο σύμφωνη με το πνεύμα του λαού.

Ο Σολωμός συνέχισε την παράδοση μόνο πολύ περιωρισμένα, μόνο γλωσσικά και στιχουργικά, όπως θα το αναλύσωμε, καθόλου ουσιαστικά. Την ουσία της παράδοσης τη συνέχισε πρώτη δημιουργικά αργότερα, όπως θα δούμε στις όμιλές μας για τον Παλαμά, η νεοαθηναϊκή Σχολή με αρχηγό τον Ψυχάρη. Ο Σολωμός μελέτησε βέβαια την παράδοση με όλη του την αγάπη και με όλη του τη θέληση να την κατακτήσει, κι ίσως αυτός ο πόθος του να πλάνεσε τους κριτικούς του στο να μη δούν βαθύτερα: άπειρες μαρτυρίες φίλων του μάς λένε πόσο αγάπησε τα δημοτικά τραγούδια στη συλλογή του Faurliel που τη διάβασε περί τα 1820, δηλαδή όταν είχε πιά συμπληρώσει τη

μόρφωσή του στην Ιταλία. Δεν τον μεγάλωσαν αυτά, στον Ύμνο τραγουδεί το Ρήγα, στο διάλογο μεταξύ Ποιητή και Σοφολογιώτατου αναφέρει με πολύ εκτίμηση το Χριστόπουλο, αλλά μόνο για το γλωσσικό του ιδανικό, χωρίς καμιά πλατύτερη κριτική παρατήρηση για την ποιητική του αξία ή για τη θέση του απέναντι στην ελληνική πραγματικότητα.

Ο Σολωμός άνοιξε διάπλατα την ψυχή του στην παράδοση, θέλησε όλοψυχα να κλείσει στην ψυχή του όλη την Ελλάδα για να αίστανθή να λαχταρίζη μέσα του κάθε είδος μεγαλείου, όπως το είπε ο ίδιος, την αγκάλιασε πολύ σφιχτά, δε συνταυτίστηκε, δεν απομοιώθηκε όμως μαζί της. Η πνοή της Ελλάδας περνά μέσα στο έργο του, δεν είναι όμως καθόλου η ίδια του πνοή. Ο τόπος της ποίησής του και θα το αναλύσωμε μελετώντας το έργο του είναι έντελώς άλλος από τον τόπο της ελληνικής ψυχής: δέχτηκε τις εξωτερικές ελληνικές εκδηλώσεις, έμεινε ξένος στις εσωτερικές. Η ιδεολογία που αποκλειστικά υπηρετεί η ποίησή του, η ιδεολογία της Δύσης εκείνης της εποχής δεν άπηχεί κανένα αίσθημα του δημοτικού τραγουδιού. Βέβαια η μακριά σκλαβιά που έμπόδισε την αναγέννηση και την πρόοδο του νεοελληνικού πολιτισμού αναγκάζει και θα αναγκάζει για χρόνια τον ελληνισμό να δέχεται κάθε ανυψωτική ώθηση από την πολύ προοδευμένη Δύση, είναι αναγκαστικά υποδουλωμένος στην υπεροχή της Δύσης, ο ποιητής όμως για να μη μείνει έντελώς ξένος στο περίγυρό του δεν πρέπει να δέχεται άμεσα τη δυτική έπιρροή, αλλά μόνο αφού πέρασε από την ελληνική ζωή, μόνον αφού άφωμοιωμένη η έπιρροή από την Ελλάδα έχει αρχίσει να διαμορφώνει την ελληνική ζωή. Στην εποχή του Σολωμού μέσα στο πνευματικό του σκοτάδι ο σκλάβος ελληνισμός επικοινωνώντας και πολύ δύσκολα με τη Δύση δεν είχε ούτε καν υποπτευθή τα καλλιτεχνικά και διανοητικά ρεύματα που εκφράζανε τότε αποκλειστικά την ψυχή της Δύσης.

Αν και πόσο η έλλειψη αυτή του συνδετικού κρίκου με την παράδοση ελαττώνει την αντιπροσωπευτική αξία του Σολωμού και γενικά την αξία του, θα εξετάσωμε στο τέλος της δεύτερης όμιλίας μας στη συνολική κρίση για το έργο του, για τη θέση του στη Νεοελληνική Λογοτεχνία, πρέπει όμως από τώρα να τονιστή πώς για την έλλειψη αυτή δεν ευθύνεται ο Σολωμός. Ήταν μοιραία. Μια στιγμή ίσως μόνο, όπως θα δούμε, του δόθηκε ευκαιρία να υπερνικήση τη Μοίρα του και δεν την έκμεταλλεύτηκε.

Ο Διονύσιος Σολωμός γεννήθηκε στη Ζάκυνθο στα 1789. Η ζωή του, ή εξωτερικά απλή κι όμαλή, ή αποκλειστικά άφροισμένη στην Τέχνη, ή τόσο σύμφωνη με τὸ ιδανικὸ πὸν τραγούδησε, ή ζωή του, τὸ ωραιότερό του ἴσως ποίημα, σὰς εἶναι βέβαια γνωστή. Ὁ Σολωμός εἶναι μὰ ἀπὸ τις παγκόσμιες πιδ ἀγνά ποιητικὲς μορφές. Οἱ βιογράφοι του μὰς διηγούνται διάφορα ἐπεισόδια πὸν μὰς τὸν δείχνουν ἀπὸ πολὺ μικρὸ ἐντελῶς ξεχωριστό. Κάθε ὠραίο τὸν ἔδινε βαθιὲς συγκινήσεις πὸν ἀπορούσε πῶς δὲν τις αἰσθάνονταν τὰ ἄλλα παιδιὰ, μὰ καὶ κάθε ἀρετὴ τὸν συγκινοῦσε.

Ὁ ἴδιος εἶχε μιὰν ἀπέραντη καλωσύνη γιὰ τοὺς φίλους του, τοὺς φτωχοὺς, τοὺς ἀδύναμους, γιὰ δλους, μιὰν ἀπεριόριστη εὐγένεια πάντα.

Ἡ Ἐφτάνησος τότε ζοῦσε πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Δὲν εἶχε δεχτὴ ποτὲ τὴ βάρβαρη τουρκικὴ εἰσβολή, εἶχε ὑποδουλωθῆ μονάχα σ' ἐντατικὸς φιλελεύθερους πολιτισμοὺς, τὸν ἐνετικὸ πρῶτα κι ὕστερα τὸν ἀγγλικό, πὸν ὄχι μόνον δὲν ἐπνίγαν τις δυνάμεις της, ἀλλὰ τις ἀναπτύσσανε, ἐπιβάλλοντας ὅμως σ' αὐτές, φυσικά, χωρὶς βία, τὴ δική τους σφραγίδα. Ἡ Ἐφτανησιακὴ κοινωνία, ὅπως ὁ Σολωμός, λάτρευε τὴν Ἑλλάδα χωρὶς νὰ ἔχη ἀντιληφθῆ πόσο εἶχε ψυχικὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ αὐτήν.

Ἡ Ἐφτάνησος πὸν ἐπικοινωνοῦσε ἐλεύθερα κι ἀδιάκοπα με τὴ Δύση, καὶ ἰδιαίτερα με τὴν πιδ κοντὰ Ἰταλία, εἶχε γίνε πλούσιο κέντρο δυτικῆς διανόησης. Καὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ παραδεχτὴ κανένας ἀπόλυτα τὴ γνώμη τοῦ Taine, πὸν θεωρεῖ τὸν ποιητὴ ἀποκλειστικὸ δημιούργημα τοῦ περίγυρου, ὁ ποιητὴς εἶναι πρῶτα ἀπ' ὄλα ὁ ἑαυτὸς του, σύμφωνα με τὴν ἀτομικὴ του ποιητικὴ ἰδιοσυγκρασία θὰ δεχτὴ τις γύρω ἐντυπώσεις, εἶναι ἀδύνατο καὶ ν' ἀρνηθῆ κανεὶς τὴν τεράστια μορφωτικὴ δύναμη τοῦ περίγυρου. Ἀκριβῶς γιὰτὶ μόνον ἡ Ἐφτάνησος ἀπὸ τὴν ὄλη Ἑλλάδα μποροῦσε τότε νὰ δώσῃ τὴν ἀπαραίτητη πνευματικὴ τροφή σ' ἕναν ποιητὴ, γιὰτὶ μόνον αὐτὴ μποροῦσε νὰ ἀναπτύξῃ ὄλες τις δυνάμεις μιὰς ἐντελῶς ἐξαιρετικῆς ποιητικῆς ἰδιοσυγκρασίας, ὅπως ἦτάν τοῦ Σολωμοῦ, — ἀν δὲν εἶχε γέννηθῆ στὴν Ἐφτάνησο δὲ θὰ εἶχε ποτὲ ἀπλώσει πλέρια τὰ φτερά του, — ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ἔμεινε πολὺ περισσότερο Ἐφτανήσιος παρὰ Ἑλληνας. Καὶ πάντα μ' εὐγνωμοσύνη τραγούδησε στὰ ποιήματά του τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἰταλία.

Ὁ πατέρας του, ἀριστοκράτης, εὐπορος, μορφωμένος, παντρεύτηκε με τὴ μητέρα του μόνον τὴν ὠρα τοῦ θανάτου του, μὰ ἡ ἐφτανησιακὴ κοινωνία ἀνεχόταν τότε αὐτοὺς τοὺς δεσμούς, μᾶλλον ἀπὸ

ἐπιείκεια γιὰ τὴν ἀριστοκρατία παρὰ ἀπὸ βαθύτερη συνείδηση, ἀλλ' ὀπωσδήποτε ὁ Σολωμός ἀνατράφηκε ὅπως ὄλα τὰ ἀριστοκρατόπουλα τῆς Ἐφτάνησος τότε, ἰταλικά. Οἱ δάσκαλοι του ἦταν ἰταλοὶ, ἡ γλῶσσα του ἡ ἰταλική, 10 ἐτῶν ἔφυγε στὴν Ἰταλία ὅπου συνέχισε ὄλες του τις σπουδές. Τὴν Ἑλλάδα τὴν πλησίασε μόνον ἀφοῦ μεγάλωσε, δὲν τὸν ἀνάθρεφε αὐτὴ, κι οἱ παιδικές ἐντυπώσεις ὅπως τόσα ὄμορφα τὸ εἶπε ὁ ἴδιος ἀργότερα στὸ λόγο του γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φώσκολου, καθοδηγοῦν ὄλη τὴ ζωή. Ἀπὸ μικρὸ οἱ δάσκαλοι του πολὺ τὸν θαύμαζαν διαβλέποντας ὄλη του τὴν ἐξέλιξη. Σπούδασε νομικὰ χωρὶς ὄμως ποτὲ νὰ πάρῃ τὸ δίπλωμά του. Δὲ συμβιβάζοταν με τοὺς σχολαστικὸς τύπους κι ἡ Τέχνη ἀπὸ νωρὶς τὸν εἶχε καταχτήσει ὄλοκληρο. Μελέτησε βαθύτατα τὸ Dante, ὄλη τὴν ἰταλικὴ καὶ γενικὰ τὴν ξένη φιλολογία, μελέτησε καὶ τοὺς ἀρχαίους, Ἑλληνας, Λατίνους κι Ἑβραίους. Μερικὰ ἰταλικά σονέττα του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς πὸν εὐτυχῶς σώζονται, φανερώνουν κι ὄλας ὄλες τις καλλιτεχνικὲς καὶ ψυχικὲς του τάσεις.

Ὁ Σολωμός ἦταν βαθύτατα χριστιανός. Ἀπὸ παιδί, καὶ στὴ ζωή του πάντα ἀγαποῦσε τις ἐκκλησιές, πήγαινε συχνὰ καὶ προσευχότανε, δὲ μπόρεσε ποτὲ νὰ ὑποφέρῃ καμιά ἀντιθρησκευτικὴ ὄμιλία, πίστευε στὸ Θεὸ με ὄλο του τὸ εἶναι. Ἦταν χριστιανός καὶ στὴν ποίησή του τὴ γεμάτη ἀπὸ χριστιανικὲς εἰκόνες, χριστιανικὴ πνοή, ἦταν χριστιανός με κανέναν ἑλληνικὸ πανθεισμό, μ' ἕνα φωτεινὸ μόνον μυστικισμό, ἦταν χριστιανός ἀπόλυτος, ἀλλὰ μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἕνας χριστιανός πὸν αἰσθάνθηκε μονάχα τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ ὠραίου. Ὅλη τὴ χριστιανικὴ του διάθεση τὴ φανερώνουν τὰ πρῶτα του σονέττα κι ὄλη του τὴν ἀνυψωτικὴ ἰδεολογία, τὴ λατρεία του στὸν ἐξαγνισμένο ἄνθρωπο. Τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ εἶναι ἀπόλυτα ἐνιαίο, ἐντελῶς στενὰ ἐνιαίο. Ἀπὸ τὸ πρῶτο του ποίημα ἴσαμε τὸ τελευταῖο θὰ παρακολουθήσωμε μιὰ ἐντελῶς ὄμαλή ἐξέλιξη, χωρὶς καμιά μεταστροφή, τραγουδεὶ πάντα τὰ ἴδια ἀπαράλλαχτα ἰδανικά, μόνον ὄλοένα πιδ συνειδητά.

Τότε στὴν Ἰταλία εἶπε καὶ τὴν περίφημη ἐκείνη φράση στὸ Monti πὸν ὄλοι σχεδὸν οἱ κριτικοὶ του ἀναφέρουν σὰ νὰ κλείνῃ μέσα της ὄλη τὴν ποιητικὴ του. Μιὰ μέρα πὸν ὁ Σολωμός συλλογιζόταν πολὺ ὁ Monti τὸν εἶπε: «Δὲν πρέπει νὰ συλλογιζεται κανένας τόσο· πρέπει νὰ αἰσθάνεται, νὰ αἰσθάνεται». Ὁ Σολωμός ἀποκρίθηκε ἀμέσως. «Πρέπει πρῶτα με δύναμη νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς κι ἔπειτα ἡ καρδιά νὰ αἰσθανθῆ ὄτι ὁ νοῦς συνέλαβε». Φράση βαθύτατη, ἰδιαίτερα γιὰ ἕνα νέο, μὰ ἴσως οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός, πὸν εἶδεμὴ φωτεινὰ

έβλεπε τόν έαυτό του, να μὴ ένιωσει απόλυτα ποιὰ ακριβῶς έργασία γινότανε μέσα του. Αάτρευε ειλικρινὰ τὸ νοῦ, τὸ πνεῦμα, θεωροῦσε τὸ αίσθημα κάτι κατώτερο, κι όμως δὲν εἶναι καθόλου διανοητικὸς ποιητής, δὲν εἶναι βέβαια καὶ καθόλου ποιητὴς τῆς καρδιάς, εἶναι, ὡς τὸ ποῦμε ἔτσι, ποιητὴς τῆς ψυχῆς, ποιητὴς τοῦ έσωτερικοῦ του κόσμου. Διανοεῖται ἀδιάκοπα ἀλλὰ πολὺ στενά, ὁ νοῦς του δὲ συλλαμβάνει καμιά ἰδέα έξωτερική, ξένη στὸν έαυτό του· ἀπὸ τὸν έξωτερικὸ κόσμο δέχεται μόνον ὅ,τι μπορεῖ ν' ἀφομοιώσει, δὲν τραγουδεῖ αὐθόρμητα, ἀστόχαστα, τὸν έσωτερικὸ του κόσμο σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο καὶ ζῆ, ἀλλὰ διανοεῖται μόνο αὐτόν. Διανοεῖται μόνο τὸν έσωτερικὸ κόσμο ποὺ ὑπάρχει μέσα του ἔμφυτα, ποὺ γεννήθηκε μέσα του ἅμα γεννήθηκε κι αὐτός, γεννήθηκε μὲ μιὰ ἰδιοσυγκρασία έντελῶς σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Δύσης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τὸν έσωτερικὸ του κόσμο ποὺ ἡ μελέτη τῆς διανοητικῆς ζωῆς, τῆς φιλοσοφίας τῆς Δύσης, μονάχα τὸν ἀνάπτει.

Μετὰ τῆ Γαλλικῆ Ἐπανάσταση, πρὶν κατασταλάξουν ἀκόμα οἱ ἀρχές τῆς, στὴν ἀγωνία κάθε μεταβατικῆς περιόδου, ὅπως εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ σημερινή, ποὺ κι αὐτὴ δημιουργεῖ αὐθόρμητα μιὰ ἰδεολογική, ἀντίδραση ἐκφρασμένη σήμερα στὴ Δύση ἀπὸ πολλοὺς ποιητὲς ἐνάντια στὴν πραγματικότητα ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ ἄνθρωπος εἶχε αἰστανθῆ τὸν έαυτό του τρομερὰ δυστυχισμένο. Δυστυχισμένος εἶχε ὑπερλατρέψει τὸ Ἐγὼ του, κι εἶχε θελήσει τὴν ἀπολύτρωσή του ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωὴ συγχωνεύοντάς το μὲ ἓνα ἐξιδανικευμένο Σύμπαντο, μ' ἓναν ὀνειρεμένο κόσμο ἀγνότητος, ὁμορφιάς, καλωσύνης... Ὁ Ῥωμαντισμός... Ὁ Σολωμὸς ὑπῆρξε έντελῶς ρωμαντικὸς ἀλλὰ τόσο αὐθόρμητα, τόσο ειλικρινὰ, χωρὶς καμιά μίμηση, ἐπιτήδευση, ρητορεία, ποὺ ἔδωσε στὸ ρωμαντισμὸ ἓναν έντελῶς λιτὸ τόνο. Τὸν εἶπαν κλασσικὰ ρωμαντικὸ. Ἴσως ἡ μελέτη τῶν Ἀρχαίων νὰ τοῦ δίδαξε τὴ λιτότητα ποὺ τὴν ἤθελε καὶ συνειδητά, ἀλλ' ἴσως κι ἀπλούστερα, ὁ Σολωμὸς σκεπτόταν μόνο ὅ,τι ὑπῆρχε μέσα του, ἡ ψυχὴ του νὰ ἦταν απόλυτα, αὐτούσια ρωμαντικὴ καὶ τὸ έντελῶς φυσικὸ ἐκφράζεται πάντοτε λιτά. Οἱ ἄλλοι ρωμαντικοὶ ποιητὲς τῆς Δύσης ἐπιζητώντας τὸ συνταυτισμὸ τους μὲ τὸ Σύμπαντο αἰσθάνονταν τὴν ἀντίδραση, τὴν ἐχθρότητα τῆς πραγματικότητος, ὑποφέρανε, θρηνοῦσαν...

Ὁ Σολωμὸς δὲ θρηνεῖ, οὔτε χαίρεται, αἰσθάνεται τὴ γαλήνη ποὺ δίνει τὸ πνεῦμα, ἡ ἔλλειψη κάθε πάθους· έντελῶς ἐξαιρετικὴ ἰδιοσυγκρασία, ὅπως εἶπα, δὲν ἀνοίξε τὰ μάτια στὴν πραγματικότητα, ἔζησε ὀλόκληρος μέσα στὸν ἰδανικὸ του κόσμο. Σ' αὐτὸ τὸν βοήθησε καὶ

πολὺ τὸ ὅτι εὐπορὸς δὲ γνώρισε ποτὲ τὴν πάλη τῆς ζωῆς. Μιὰ στιγμή ἀργὰ στὴ ζωὴ του ἀπέληξε μιὰ περίφημη οἰκογενειακὴ δίκη τὴν περιουσία του, μὰ κέρδισε τὴ δίκη κι εἶναι ἡ μόνη περιπέτεια τῆς ὁμαλῆς ζωῆς του. Κι ὅσο κι ἂν πονοῦσε τὴ δυστυχία τῶν ἄλλων ἢ ἀριστοκρατία τότε ζοῦσε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ πλῆθος. Δὲ γνώρισε καὶ τὴν πάλη τῆς Τέχνης. Προσωπικὲς φιλοδοξίες ἄλλωστε δὲν εἶχε, ἐργαζόταν μόνο γιὰ τὸ ὄρατο, ἀλλὰ κι ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐπιβλήθηκε στὸν κύκλο του. Τίποτε δὲν τὸν ἀπομάκρυνε ποτὲ ἀπὸ τὸν ἰδανικὸ του κόσμο.

Τὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ τὴ χαρακτηρίζει ὁ στίχος του. «Πάντ' ἀνοιχτά, πάντ' ἀγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου». Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς ποὺ βλέπουν μακριὰ καὶ βαθιά, ἀλλὰ πάντα ὑποκειμενικοὺς ὀρίζοντες. Ὁ Σολωμὸς εἶναι ποιητὴς διανοητικὰ ψυχικός, ἀπόλυτα ὑποκειμενικός, καὶ γι' αὐτὸ τόσο ένιατος. Ἡ μεγάλη παρεξήγηση σχεδὸν ὅλων τῶν κριτικῶν του, ἴσως ἡ βάση ὅλων τῶν παρεξηγήσεων, εἶναι πῶς θεώρησαν τὸ Σολωμὸ ἀντικειμενικὸ ποιητὴ. Βέβαια εἶναι πάρα πολὺ δύσκολο νὰ ὀρίση κανένας τί εἶναι ὑποκειμενικὸ, καὶ τί ἀντικειμενικὸ στὴν ποίηση, γενικὰ στὴν Τέχνη. Κανένας ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὸν έαυτό του, κι ὁ ποιητὴς ἀναγκαστικὰ ἐκφράζει τὸν έαυτό του. Ἀλλ' ὑπάρχουν Ἐγὼ ποὺ μποροῦν νὰ αἰστανθοῦν, νὰ νιώσουν καὶ κάτι ξένο, ἀλλοιώτικο ἀπὸ τὸν έαυτό τους, ποιητὲς ποὺ μποροῦν νὰ πλάσουν χαραχτήρες διαφορετικοὺς ἀπὸ τοὺς δικούς των. Τέτιοι πρέπει νὰ εἶναι ἀπαραίτητα οἱ δραματικοὶ συγγραφεῖς. Τέτιος ὑπῆρξε ἀσὸγκριτα ὁ Shakspeare. Ὑποκειμενικὸ λοιπὸν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ τραγοῦδι ἐνὸς στενοῦ Ἐγὼ, ἀντικειμενικὸ τὸ τραγοῦδι ἐνὸς Ἐγὼ πολὺμορφου, ποὺ δέχεται κάθε ἐκδήλωση τῆς έξωτερικῆς ζωῆς.

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ποὺ ἴσως εἶναι ἡ μόνη σωστὴ, ὁ Σολωμὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιδ ὑποκειμενικοὺς, ἀπὸ τοὺς πιδ περιωρισμένους στὸ στενὸν έαυτό τους ποιητὲς τῆς παγκόσμιας φιλολογίας. Τὸν έσωτερικὸ του κόσμο βέβαια τὸν ἐκφράζει ἀντικειμενικά, δὲν τραγουδεῖ δηλ. ἐγὼ αἰσθάνομαι, ἐγὼ σκέπτομαι, μὰ τί σημαίνει ἀφοῦ ὅλα τὰ πλάσματα ποὺ δημιουργεῖ αἰσθάνονται, σκέπτονται ὅπως αὐτός, ἔχουν ὅλα τὸν ἴδιο χαραχτήρα, ἀφοῦ ὅλα του τὰ πλάσματα, τὰ ὄχι καὶ τόσο ζωντανά, εἶναι ὅλα ἀντικαθρεφτίσματα τῆς ἴδιας του ψυχῆς; Τί σημαίνει ἀφοῦ ὅ,τι παρουσιάζει γιὰ έξωτερικὸ κόσμο δὲν εἶναι παρὰ ἡ δικὴ του ἰδανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ; Εἶναι παράδοξο πῶς κριτικοὶ βαθιὰ καλλιτεχνικὰ μορφωμένοι μπόρεσαν ν' ἀπατηθοῦν τόσο.

Και τώρα θ' αναλύσωμε τὸ ἔργον του.

Ὁ Σολωμὸς γύρισε ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴ Ζάκυνθο τὸ 1818. Διάφοροι νέοι ποὺ ἡ γύρω χαρούμενη κι ἐλαφριά φύση εὐκολα τοὺς ἐσπρωχνε στὴν ἀπλή καντάδα, ἀλλὰ ποὺ ἀναπτυγμένοι συζητοῦσαν καὶ διάφορα σοβαρὰ θέματα τῆς παγκόσμιας φιλολογίας ἀποτελοῦσαν τὴν ἐκεῖ καλλιτεχνικὴ συντροφιά. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Σολωμοῦ ἀμέσως τοὺς ἐπιβλήθηκε· ἔγινε ἀμέσως ἡ ψυχὴ τῆς συντροφιάς, μὰ κι αὐτὴ τὸν ἐπηρέασε. Ἄρχισε κι αὐτὸς νὰ αὐτοσχεδιάζῃ ποιήματα, μάλιστα καὶ μὲ δοσμένες ρίμες, σχεδὸν ὅλα ἰταλικά, συμμορφώθηκε καὶ μὲ τὴν ἀγάπη τοὺς στὸν περιγελαστικὸ τόνο καὶ αὐτοσχεδίασε καὶ σάτυρες. Τὰ ποιήματά του αὐτὰ δὲν τὰ ἔγραφε ποτέ, τὰ περισσότερα χάθηκαν, μερικὰ ὅμως τὰ γράψανε οἱ φίλοι του ποὺ τὸν θαύμαζαν κι ἔτσι σώζονται δύο του σάτυρες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς: τὸ ἱατροσυμβούλιο καὶ ἡ Πρωτοχρονιά, κι ἐλάχιστα σατυρικὰ ἐπιγράμματα. Ἦσαν σάτυρες ἑλληνικὲς μὲ γλῶσσα ἀκόμα ἀρκετὰ ἰδιωματικὴ, μὲ πολλὰς ἰταλικὰς λέξεις, ἀλλὰ κι ὅλας ζωντανῆ. Ὅσο κι ἂν δὲν ἔδινε ὁ Σολωμὸς καμιὰ σημασία σ' αὐτὲς τοὺς σάτυρες, καὶ δὲν ἔχουν, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀπλά, πρόχειρα, ἀδοῦλετα, χωρὶς κανὸν σύνθεσι σχεδὸν παιγνιδίσματα μιᾶς εὐθυμῆς βραδιάς γιὰ νὰ διασκεδάσῃ ἡ συντροφιά, ὅσο κι ἂν ἐκφράζουν μόνον τὴν εἰρωνεία τῆς συντροφιάς γιὰ τὰ γιαιτροφιλόσοφο Ροῦδη, τὸν κωμικὸ τύπο τῆς παρέας (ὁ Ροῦδης ἀφοῦ ἀπέτυχε στὴ γιαιτρικὴ θέλησε νὰ γίνῃ ποιητὴς κι ἀπέτυχε καὶ ἐκεῖ, διατηρῶντας ὅμως μιὰ κωμικὴ τεράστια οἴηση), ὅσο κι ἂν φορτῶνει αὐτὲς τὶς σάτυρες μιὰ κουραστικὴ ἀτέλειωτη πολυλογία, φανερώνουν ὅμως κοντὰ στὴν ἀντικαλλιτεχνικὴ ἔκφρασι τῆς ἀντικειμενικῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Σολωμοῦ, πόσο καὶ μέσα στὸ κέφι του ἔμενε πάντα εὐγενικός. Ὁ Σολωμὸς, ποὺ ἅμα τύχαινε ὁ Ροῦδης μέσα στοὺς ἀθλοῦσι στίχους του νὰ πῆ κι ἕνα καλὸ, τόσο συγκινοῦνταν, ποὺ ἀμέσως ἔτρεχε καὶ τὸν φιλοῦσε, κι ὅταν εἰρωνεύεται ποτέ δὲν προσβάλλει πρόστυχα. Ἴσως ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη νὰ μποροῦν νὰ διδάξουν πολλὰ οἱ σάτυρες του στοὺς σημερινοὺς σατυρικοὺς.

Μὲ τὰ ἰταλικά του πρόχειρα ποιήματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲ θὰ ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερα. Ἄν καὶ αὐτοσχεδιάσματα, ἡ ἰταλικὴ τους μορφὴ θεωρεῖται τέλεια, φανερώνουν κι αὐτὰ πολὺ μουσικὰ ὅλη τὴν ἰδανικὴ διάθεσι τοῦ Σολωμοῦ, τὴ λατρεία του σὲ κάθε ἀγνότητα, ἀλλὰ τραγουδοῦν ὅ,τι καὶ τὰ ἑλληνικά του ποὺ γι' αὐτὰ θὰ μιλήσωμε τώρα. Ὁ Σολωμὸς ὅπως σὰς εἶπα, κι ἂς μὴν εἶχε ἀνατραφῆ ἑλληνικὰ λάτρειε τὴν Ἑλλάδα, τὴν πατρίδα. Θέλησε νὰ τραγουδήσῃ κι ἑλληνικά.

Τὴ θέλησή του αὐτὴ δυνάμωσε καὶ πολὺ ὁ Τρικούπης ποὺ πέρασε τὸ 1822 ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο. Ἀντιλήφθηκε ἀμέσως τὴ μοναδικὴ ποιητικὴ ψυχὴ τοῦ Σολωμοῦ καὶ ποιὰ ἀπόλεια θὰ ἦταν γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἂν δὲν τραγουδοῦσε ἑλληνικά. Δὲ σκέφτηκε βέβαια τίποτε βαθύτερο ἀπὸ τὴ μορφὴ, φαντάστηκε τὸ Σολωμὸ θεμελιωτὴ τῆς νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ τὸν ἐσπρωξε σ' αὐτό. Ὁ Σολωμὸς ἄρχισε πρῶτα μὲ μεταφράσεις ποιημάτων, πάντα σύμφωνων μὲ τὴν ἰδεολογία του, μεταφράσεις πολὺ ἐντεχνες, μουσικὲς, δημιουργικὲς. Μετάφραζε τὸ πνεῦμα τοῦ ποιήματος. Ἡ μίμησι τοῦ τραγουδιοῦ τῆς Δεσδεμόνας θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ἀνώτερη κι ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Ἔμεινε ἄλλωστε πάντα ἐμπνευσμένος μεταφραστής. Ὅσο εὐκολα αὐτοσχεδίαζε ἰταλικά τόσο δύσκολα ἔγραφε ἑλληνικά, κι ἂς μὴ φανερώνουν κανέναν κόπο οἱ τελειωμένοι του στίχοι, τόσο δουλεμένοι ποὺ μοιάζουν αὐθόρμητοι ἢ γλῶσσα του ἢ ἐντελῶς φυσικὴ, μουσικὴ, εὐλόγιστη. Μὰ κι ὅταν ἐντελῶς τὴν κατάχτησε, τὴν καταχτοῦσε πάντα δύσκολα. Τὰ περισσότερα τοῦ ποιήματα τὰ ἔγραφε πρῶτα ἰταλικά σὲ πρόζα κι ὕστερα τὰ μετάφραζε σ' ἑλληνικοὺς στίχους.

Τὰ πρῶτα του ἑλληνικά ζακυνθινὰ τραγούδια εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς συντροφιάς καὶ καντάδες, μὰ πόσο ξεχωριστὰ. Ὅπως τόσο σωστὰ τὸ παρατηρεῖ κι ἐπιστημονικὰ τὸ ἀναλύει ἰδιαίτερα ὁ Σπαταλάς, ὁ Σολωμὸς ὑπῆρξε πάντα ἐντελῶς ἐπικαιρικὸς ποιητὴς. Ἐνεπραματικὸ κοινὸ γεγονός τὸν ἐμπνέει πάντα, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα τὴ βλέπει μὲ τὰ δικά του μάτια τῆς ψυχῆς, αὐθόρμητα τὴν ἐξιδανικεύει, τὴ μετουσιώνει μέσα του, κι ὕστερα μουσικώτατα, ἀρμονικώτατα τὴν τραγουδεῖ. Τὰ πρῶτα του τραγούδια μ' ὅλη τὴν ἀπλότητά τους ἐκφράζουν κι ὅλας ὅλο τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον. Ἄς δοῦμε δύο του τραγούδια, ἀπὸ τὰ ὑψαιότερα του, τὴν Ἀγνώριστη καὶ τὸ «εἰς τὸν Κόριον Γεώργιον Δὲ Ρώσσην ἐδρικόμενον εἰς Ἀγγλίαν».

Ἡ Ἀγνώριστη

Ποῖα εἶναι τούτη ποὺ κατεβαίνει
ἀσπραντυμένη ὄχι τὸ βουνό;
Τώρα ποὺ τούτη ἡ κόρη φαίνεται
τὸ χόρτο γίνεται ἄνθι ἀπαλό.
Κι εὐθὺς ἀνοίγει τὰ ὄρατα του κάλλι
καὶ τὸ κεφάλι συρροκοῦνε.
Κι ἐρωτημένο νὰ μὴ τὸ ἀφήσῃ
νὰ τὸ κατήσῃ παρακαλεῖ.
Κόκκινα κι ὀμορφα ἔχει τὰ χεῖλα,
ὡσὰν τὰ φύλλα τῆς ροδοριᾶς,

Ὅταν χαράξῃ καὶ ἡ ἀγοῦλα
λαπὴν βροχοῦλα στέρνει δροσίδες.
Καὶ τῶν μαλλιών της ἴσ' ὄρατο πλῆθος
πάνου σὸ κοίθητος λάμπει ξανθό.
Ἔχουν τὰ μάτια της, ὅπου γελοῦνε,
τὸ χεῖμα ποῦναι σὶ τὸν οὐρανό.
Ποῖα εἶναι τούτη ποὺ κατεβαίνει
ἀσπραντυμένη ὄχι τὸ βουνό;

Πρός τον Κύριον Γεώργιον Δε Ρώσση εύρισκόμενον εις την Αγγλία

*Τὸν πατέρα σου, διαν ἔλθης,
δὲ θὰ ἴδῃς παρὰ τὸν τάφο
εἶμαι ὀμπρός σου, καὶ σοῦ γράφω,
μέρα πρώτη τοῦ Μαΐου.*

*Θὰ σκοπίσουμε τὸ Μάη
πάνου σὶ ἄκαμα τὰ στήθη
γιατὶ ἀπόψε ἀποκοιμήθη
εἰς τὸν ὕπνο τοῦ Χριστοῦ.*

*Ἦταν ἤσυχος καὶ ἀκίνητος
ὡς τὴν ὕστερη τὴν ὥρα,
Καθὼς φαίνεται καὶ τώρα
πὸν τὸν ἄφησε ἡ ψυχὴ.
Μόνο, μιὰ στιγμή πρὶν φύγη
τ' οὐρανοῦ κατὰ τὰ μέρη
ἀγοκίνησε τὸ χέρι,
ἴσως γιὰ τὰ σ' εὐχηθῆ.*

Πόσο συγκρατημένα ἀπὸ κάθε πολυλογία ἢ στόμφο, φυσικά, ἀδρά, εὐγενικά τραγούδια, μουσικά, πόσο σύμφωνη ἢ μορφῇ μὲ τὴν οὐσία, καλλιτεχνική. Πόσο ἀνταποδίνουν ὅλη τὴν ἀπαλή, ἱριδένια συγκίνηση τοῦ Σολωμοῦ. Μὲ πόση ἐξαιρετικὴ λεπτότητα, ἐξαιρετικὸ αἶσθημα μέτρου, στὴν πλατιά σημασία τῆς λέξης, σιωπᾶ τῆ στιγμῇ ποῦ πρέπει στὸ Ἐλεγείο πρὸς τὸν Κύριον Δε Ρώσση ὑποβάλλοντας τὸ ἀπεριόριστο, τὸν πόνο ποῦ δὲν εἶναι πιά οὔτε κἀν λύπη, ἀλλὰ μιὰ μουσικὴ συγκίνηση, τὸ χωρισμό, ποῦ δὲν εἶναι πιά παρὰ μιὰ ἐξαύλωση. Ὅπως σὰς εἶπα ὁ Σολωμὸς εἶναι ἐξαιρετικὰ μονότροπος καὶ τραγουδοῦν αὐτὰ τὰ τραγούδια του ὅ,τι κι ὅλα τ' ἄλλα.

Τραγουδεὶ τὴν Ἀγάπῃ, τὴν ἐντελῶς ὀνειρεμένη, ἐξαγνισμένη ἀπὸ κάθε πόθο, ἰδανικῇ, τῇ γυναίκα σὰ μιὰν αἰθέρια παραδεισένια ὄπτασια. Τέτια ἢ ὄπτασια τῆς Ἀγνώριστης. Κλασσικὰ ρωμαντικὴ γιατί ὁ ρωμαντικὸς κόσμος ζῆ μέσα στὸ Σολωμό, ὁ ἴδιος ζῆ μέσα στὸ ρωμαντικὸ κόσμο, μέσα στὸ χριστιανικὸ κόσμο ποῦ τοῦ δίνει ἀπαιρες καλλιτεχνικὲς εἰκόνες. Ὅλοι οἱ βιογράφοι του μᾶς μιλοῦν γιὰ τὶς πνευματικὲς, ἰδανικὲς του ἀγάπες. Τὶς γυναῖκες ποῦ τοῦ ἄρεσαν, τὶς πλησίαζε ὅσο λιγώτερο μπορούσε, οὔτε μιλοῦσε μαζὶ τους, ἀποροῦσε μάλιστα πῶς εἶ φίλοι του πλησίαζαν περισσότερο τὶς ἀγαπημένες τους γυναῖκες. Ἴσως ἀπὸ διαίσθηση καὶ ἀπὸ φόβο τῆς ἀπογοήτεψης, (δὲ μπορούσε νὰ βλέπῃ μιὰ γυναίκα νὰ τρώῃ), ἐφευγε τὴν πραγματικότητα ποῦ θὰ τὸν πλήγωνε, πρὶν τὸν πληγώσῃ, καὶ ἀρκοῦνταν στὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο. Τὶς γυ-

ναῖκες τὶς λάτρευε ἀπὸ μακριά, ἤθελε νὰ φοροῦν πάντα ἄσπρα: «Ποιὰ εἶναι τούτη ποῦ κατεβαίνει, ἀσπραντυμένη». Τραγουδεὶ ἀποκλειστικὰ τὴν ἀγνότητα, τὴν παρθενιά τῆς γυναίκας, τραγουδεὶ καὶ τὴ σωματικὴ τῆς ὁμορφιά, μιὰν εὐλη πάντα ὁμορφιά σὰν τῆς Ἀγνώριστης, γιατί σὰν καλλιτέχνης ἤθελε τὸ ὄρατο, πίστευε πῶς ἡ ὄραια ψυχὴ δὲ μπόρεῖ νὰ χωρέσῃ παρὰ σ' ἓνα ὄρατο περίβλημα, ἤθελε τὴν ἀπόλυτη συνολικὴ ὁμορφιά, τὸν συγκινεὶ ἡ γυναίκα ὅπως καὶ τὸ παιδί ποῦ καὶ αὐτὸ τὸ λάτρευε, ποῦ καὶ αὐτὸ ποτὲ πραγματικὰ δὲν τὸ ψυχολόγησε γιὰ νὰ δῇ μέσα σ' αὐτὸ αὐτούσια, πρὶν τὰ ἀπαλύνη ἢ κοινωνικὴ ἀνατροφή, ὅλες τὶς ἀρετὲς μὰ καὶ ὅλα τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ πάντα τὸ τραγουδεὶ, πιστεύοντας στὴν ἐμφυτὴ καλωσύνη τοῦ ἀνθρώπου, σὰν τὸν ἀποσταλμένο τοῦ Θεοῦ πρὶν τὸ μολύνῃ ἢ ζωῇ. Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν ἐκλείνε τὰ μάτια του στὴν πραγματικότητα ὁ Σολωμὸς τὴ διαιστάνε-ταν, δὲν ἐκλαίε ὁμως γι' αὐτὴν, συγκεντρωνόταν ἀκόμα πῶς ἐντατικά στὴν ἐνατένιση τοῦ ἰδανικοῦ του κόσμου ποῦ τὸν τοποθετοῦσε μέσα στὸ βασίλειο τοῦ θανάτου. Ὁ θάνατος γιὰ τὸ Σολωμὸ δὲν ἔχει τίποτε ὀδυνηρὰ πικρὸ, τίποτε τραγικὸ, εἶναι τὸ φυσικὸ καταφύγιο τῶν εὐλίων πλασμάτων του.

Κι οἱ ἄντρες του εἶναι ὁμοιά ἐξαυλωμένοι, ἀγγελικοί. Τραγουδεὶ τὰ πλάσματά του καὶ μέσα στὴ ζωῇ, μέσα στὴ φύση, τῇ φύση ποῦ τὴ ζωγραφίζει μὲ πολὺ ἀπλές, λιγὸλογες εἰκόνες, μέσα στὴν ἡρεμῃ, εὐωδιασμένη ζακωβινὴ Φύση, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο μέσα στὴ Φύση ποῦ τὴ βλέπει πάντα μὲ τὰ δικά του μάτια τῆς ψυχῆς, πάντα τυλιγμένη σ' ἓνα διάφανο μαγνάδι ὀνείρου, πάντα γαλήνια ὅπως τὸ λέει στὴν ἀρχὴ τοῦ Διαλόγου του μεταξὺ Ποιητῆ καὶ Σοφολογιώτατου δὲν τοῦ ἄρρσει παρὰ ἡ γαλήνη στὴ Φύση γιατί μόνον αὐτὴ συμφωνεῖ μὲ τὸν ἀνθρώπο ποῦ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὶς ἀνησυχίες τοῦ κόσμου, καὶ αὐτὴ σχεδὸν μόνον τραγουδεὶ, πολὺ καλλιτεχνικὰ τραγουδεὶ τὰ πλάσματά του καὶ μέσα στὴ Φύση ἀλλὰ τὰ διαισθάνεται πάρα πολὺ ὄρατα γιὰ τὴ ζωῇ καὶ γλυκὰ πεθαίνουν, μεταβαίνουν ἐκεῖ ὅπου ἀπολυτρωμένα, ἐλεύθερα, θὰ μπόρουν ν' ἀναπτύξουν ὅλη τους τὴν ἀξία. Δὲν εἶναι ἀνάγκη φαντάζομαι νὰ ἐπιμένω γιὰ νὰ νιώσετε πόσο οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ὅσο καὶ ἂν τὶς ἐκφράσανε γενικὰ ὀρισμένες φιλοσοφίες, ἢ πλατωνικὴ, ἢ χριστιανικὴ, ἢ ρωμαντικὴ, εἶναι πάντα ὑποκειμενικὲς, ἐξάπαντος καθόλου νεοελληνικὲς.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σολωμοῦ ὁ ἑλληνισμὸς δὲν εἶχε προχωρήσει καθόλου πέρα ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, τραγουδεὶ τὴν ἀγάπῃ τῇ φυσικῇ, τὴν ὀλικῇ, καὶ ἂν ὕμνεῖ τὴν παρθενιά

της γυναίκας δὲν τὴν ὕμνει ἰδεαλιστικά, σὰν ἰδέα, ἀλλ' ἀπλὰ γιὰτι κάθε ἄντρας θέλει νὰ τὴν κατακτήσῃ γιὰ τὸν ἑαυτό του, κι ἡ γυναίκα, καθόλου χειραφετημένη, ἔχοντας ἀνάγκη τὸν ἄντρα, θέλει νὰ διατηρήσῃ τὸν ἑαυτό της ὅπως τοῦ ἄρέσει, ὕμνει τὴν ἀγνότητα γιὰ λόγους καθαρὰ πρακτικούς. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι τραγουδεῖ πάντοτε ὕλικὰ αἰσθητήματα, κι ἂν τὰ ἀυλῶνει κάποτε ὁ θρόλος, ὁ ἑλληνικὸς θρόλος κρύβει πάντα ἓνα νόημα ὕλικό, ποτὲ μεταφυσικό, τραγουδεῖ τὴ ζωὴ, μισεῖ τὸ θάνατο, τὸν ἀραχνιασμένο Ἄδη ποὺ «μαραζώνει τις νιές καὶ τρώει τὰ παλληκάρια». «Καὶ μὲ τὰ χίλια βόσσανα πάλι ἡ ζωὴ γλυκιὰ εἶναι». Κι ἂν συμπάσχη ἡ Φύση καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι μὲ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος δὲ συνταυτίζεται ρομαντικά μαζί της, μὲ τὸ Σύμπαντο, πολὺ ἀφελέστερα σύμφωνα μὲ τὴν πρωτόγονη κι ὄχι τὴν ἰδεαλιστικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ βρῆσκη κάποια συμπάθεια γύρω του, ἡ Φύση προσωποποιημένη ἐνδιαφέρεται στὶς ἀτομικὲς του χαρὲς κι ἐννοίες. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι τραγουδεῖ πλαστικά τὴ Φύση, ὄχι μουσικά, οὔτε μὲ διαύγεια, ὅπως ὁ Σολωμὸς, ζωγραφίζει πλαστικά, ἀλλ' ἀντίθετα μὲ τοὺς ἀρχαίους μιὰ Φύση ποὺ τὴν πιέζει κι αὐτὴ βαριά ὁ πόνος τῆς σκληριάς. Ὁ Σολωμὸς εἶναι ὄλο φῶς, τὸ ὑπερούσιο φῶς τοῦ μεταφυσικοῦ του κόσμου.

Κι εἶναι ἀλήθεια παράδοξο, πῶς ὁ Passow ἀπατήθηκε τόσο ἀπὸ τὴ γλῶσσα τοῦ Σολωμοῦ κι ἀπὸ τὸ ἰσοῦλάδο του, τὸν ἄλλωστε ὄχι καὶ τόσο ἀγνὰ δημοτικῶς, — ἔχτος κι ἀπὸ ἄλλες ὀργανικὲς διαφορὲς ποὺ δὲν ἔχομε καιρὸ νὰ τις ἐξετάσωμε ὁ ἰσοῦλλάδος τοῦ Σολωμοῦ εἶναι πολὺ λιγώτερο πλαστικὰ ἐκφραστικός, πολὺ πῶ ἀπαλὰ μουσικὸς ἀπὸ τὸν δημοτικῶ, κι ὁ Σολωμὸς μεταχειρίζεται καὶ τὴ ρίμα, — εἶναι παράδοξο πῶς ὁ Passow ἀπατήθηκε τόσο ὥστε νὰ συμπεριλάβῃ στὴ συλλογὴ του τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ δυὸ τραγούδια τοῦ Σολωμοῦ, τὸ Θάνατο τῆς Ὀρφανῆς καὶ τὸ Θάνατο τοῦ Βοσκού. Κι ἂν ἴσως ὁ Passow ξένος δὲ μπορούσε νὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ Σολωμὸ ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, κατανατὰ πῶς ἐντελῶς ἀκατανόητο πῶς ὁ Ψυχάρης θεώρησε τὸ μεγαλύτερο ἐπαινο τοῦ Σολωμοῦ τὸ ὅτι τὸν πῆραν γιὰ δημοτικὸ τραγουδιστῆ, δὲν κατάλαβε πῶς ὁ ἐπαινος αὐτὸς στηρίζεται σὲ τεράστια παρανόηση.

Ὁ θάνατος τοῦ Βοσκού καὶ τῆς Ὀρφανῆς ὅσο κι ἂν εἶναι τὰ μόνια τραγούδια τοῦ Σολωμοῦ ὅπου προσπαθεῖ νὰ τραγουδήσῃ λαϊκοὺς τύπους, ὅσο κι ἂν διαφαίνεται ἴσως σ' αὐτὰ κάποια προσπάθεια μίμησης τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, εἶναι κι αὐτὰ ἐντελῶς δημιουργήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου, ἡ Ὀρφανὴ κι ὁ Βοσκὸς ἔχουν τὴν ἴδια

ἰριδένια μουσικὴ ψυχὴ ὅπως ὄλα τὰ ἄλλα του πλάσματα. Ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ θρόλο δὲ δανείστηκε ποτὲ καμιά εἰκόνα ἢ ἐκφραση. Δὲ μιλεῖ ποτὲ γιὰ νεράιδες, βασιλοπούλες, στοιχειά, μόνον ἐντελῶς διαδρατικὰ κάποτε λέει τὸ Θάνατο Χάρο, δὲν προσωποποιεῖ ποτὲ κανένα φυσικὸ στοιχείο. Καὶ τραγουδεῖ τὰ καλλιτεχνικὰ αἰθέρια τοῦ τραγουδίου χωρὶς οὔτε ἓνας τόνος σ' αὐτὰ νὰ ἀπηχηθῇ καὶ νὰ προαναγγέλῃ τὸν ἀναβρασμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Κι ὅμως ὁ Σολωμὸς ἤξερε πῶς τὸ ἔθνος ἐτοιμαζόταν μόνις εἶχε γυρίσει στὴ Ζάκυνθο εἶχε γίνῃ μέλος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας μ' ὄλη τὴν θέληση ἀγαποῦσε τὴν Ἑλλάδα, ἡ ψυχὴ του μακριὰ δὲ συγκλονιζόταν.

Κι ἐξαφνὰ ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση. Τὸ 1821... Ἡ ἐκδηλωμένη πῶς ἐξέγερση, αἱματηρὴ καὶ μεγαλόπρεπη, ἐντατικὴ, τὸν ἀνάγκασε νὰ διακόψῃ τὸ ἀγνάντεμα τῶν παραδεισένιων του κόσμων καὶ νὰ κυτάξῃ τὴν πραγματικότητα. Ἡ θέλησή του ἐπιβλήθηκε στὴν ψυχὴ του. Ὁρὸς ἔμνε ἀκίνητος ἀκούοντας τὸ κανόνι τοῦ Μεσολογγίου, ἔκλαιε σὰν παιδί κι ἐπαναλάμβανε «Βάστα καὶ μένα Μεσολόγγι», ἔτρωγε ἐντελῶς λιτὰ γιὰτι συλλογιζόταν τοὺς δυστυχισμένους ποὺ πεινοῦσαν κεῖ πέρα. Ἡ συγκίνηση ὅμως κι ὁ ἐνθουσιασμός δὲν τὸν ἔσπρωξαν, ὅπως τοὺς περισσότερους Ἐφτανήσιους ἄλλωστε ποὺ πρόσφεραν ἀπεριόριστη συμπάθεια καὶ χρήματα, μὰ ἐλάχιστα τὸν ἑαυτό τους στὸν ἀγῶνα, δὲν τὸν ἔσπρωξαν νὰ πολεμήσῃ ὁ ἴδιος. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ συζητήσωμε γενικὰ ἂν ὁ ποιητῆς ὀφείλει νὰ προσφέρῃ τὸν ἑαυτό του στὴν Πατρίδα ὁ ποιητῆς μ' ἀνθρωπιστικὴ συνείδηση πιθανὸν ὄχι, ὁ Romain Rolland μένοντας ὑπεράνω τοῦ Μεγάλου Πολέμου, πιστὸς στὸν ἑαυτό του, πρόσφερε βέβαια πολλὲς περισσότερες ὑπηρεσίες στὴν ἀνθρωπότητα παρὰ ἂν εἶχε πᾶει νὰ πολεμήσῃ, μὰ στὴν ἐθνικιστικὴ ἐποχὴ τοῦ Σολωμοῦ, ὅπου ὁ ἐθνικισμὸς παρουσιάζεται σὰ ζωτικὴ ἀνάγκη ἀπολύτρωσης, ἡ φυγομαχία τοῦ Σολωμοῦ φανερώνει ἢ μιὰ τρομερὴ ἀνυπακοή στὴ συνείδησή του ποὺ θὰ ἦταν ἢ μόνη δυσαρμονία μεταξὺ ζωῆς του κι ἰδανικοῦ του, ἢ μᾶλλον πῶς ἀγάπησε τὸν ἀγῶνα, ἀλλ' ὅτι δὲν αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ τὸν βοηθήσῃ, γιὰτι ἔστω κι ἀσυνείδητα, ἔστω κι ἂν τὸν πίστευε δικό του, δὲν τὸν αἰσθάνθηκε δικό του.

Οὔτε στιγμὴ δὲ φαίνεται νὰ συλλογίστηκε καν νὰ τρέξῃ στὴν Ἑλλάδα. Ἀγάπησε τὸν ἀγῶνα, τὴν Ἑλλάδα, ὡς ἔχομε τὸ θάρρος νὰ τὸ ποῦμε, ὄχι σὰν Ἑλληνας ἀλλὰ σὰν Φιλέλληνας, καὶ μάλιστα λιγώτερο ἀπὸ πολλοὺς Φιλέλληνες, λιγώτερο ἀπὸ τὸ Byron. Οἱ βιογράφοι του προσπαθώντας νὰ τὸν δικαιολογήσουν περιγράφουν τί τρομερὴ

απώλεια θα ήταν για τον έλληνισμό αν ο Σολωμός είχε σκοτωθεί, κανένας βέβαια δεν το συζητεί, άλλ' έχτος που ο Σολωμός δε μπορούσε να το κρίνει αυτό προκαταβολικά ο ίδιος, πιθανόν και να μην είχε σκοτωθεί και τότε κοντά στην πράξη που θα τον έδειχνε δλόφυχα Έλληνα, ο αγώνας θα είχε δώσει ανεχτήμητους έλληνικούς θησαυρούς στην ποιητική του ιδιοσυγκρασία.

Ο Σολωμός δε μπόρεσε ούτε καν να έπωφεληθεί της ευκαιρίας που του δινόταν να υπερνικήσει το ξενικό του μοιραίο. Όπωςδήποτε συμπαθώντας από μακριά τον αγώνα αισθάνθηκε την ανάγκη να τον τραγουδήσει. Αμέσως, πριν τον απομωίωση, πριν τον μετουσίωση μέσα του. Ο Ύμνος στην Έλευθερία που τα πρώτα του τετράστιχα έγιναν μάλλον τυχαία, όπως πολλά στην Ελλάδα, παρά συνειδητά, ο Έθνικός μας Ύμνος, ή Ώδή στο Θάνατο του Βυγον, μερικοί στίχοι από ένα ατέλειωτό του ποίημα, ή Ώδή στο Μάρκο Μπότσαρη, το Έπιγραμμα στα Ψαρά, είναι τα μόνα αντικειμενικά του τραγούδια. Στέκονται σαν παράμερα από το άλλο του έργο και πολύ κατώτερα. Ακόμα και ή γλώσσα τους είναι τόσο πολύ λιγώτερο μουσική φανερώνει κι αυτή την προσπάθεια στην έκφραση. Η Ώδή στο Μπότσαρη, ίσως και αδόουλητη, είναι μια συσώρευση λέξεων χωρίς πολύ νόημα, ο Ύμνος, το ανώτερο πάλι από τα αντικειμενικά του τραγούδια, και ή Ώδή στο Βυγον μακριές κουραστικές αφηγήσεις διάφορων επεισόδων του αγώνα.

Βέβαια δεν τα διηγείται έντελώς δημοσιογραφικά, δε γίνεται ποτέ στιχοπλόκος, ή εξαιρετική του ποιητική διάθεση τον έσωσε από το δλότελα κοινότοπο, αν και συχνά δεν αποφεύγει την πεζότητα, του ένέπνευσε μερικές εικόνες ζωντανές, ιδιαίτερα της μάχης της Τριπολιτσάς όπου όμως και πάλι απόλυτα δημοφής, συγκρατημένη, έκφραστική, είναι μόνον ή περιγραφή της νίκης, της γαλήνης, μετά την αγωνία και το αίματοκύλισμα, του έδωσε στιγμές κάποια όρμη, αλλά το σύνολο είναι μια αφήγηση μ' ιστορική ακρίβεια, χωρίς καμιά προφητική ιδέα, χωρίς φτερά, χωρίς σύνθεση μόνον ο Ύμνος έχει κάποια άδριστη σύνθεση, καθόλου σφιχτοδεμένη, έντελώς έξωτερική, τραγουδει μ' έναν πρόλογο κι έναν επίλογο τέσσερα επεισόδια του αγώνα ένωμένα αναμεταξύ τους από το ίδιο τετράστιχο που επαναλαμβάνεται ή αφήγηση είναι ρητορική, γεμάτη άπαριθμήσεις, παραγεμίσματα. Σημάδια χαρακτηριστικά της αδυναμίας μιας έμπνευσης. Ο ποιητής αισθάνεται το κενό της, κοπιάζει να το συμπληρώσει με λέξεις, δεν τις αισθάνεται, ψυχρά πολυλογεί, χάνει το μέτρο. Το μέτρο και την εκ-

φραστική δύναμη που ποτέ δε χάνει ο Σολωμός στα τραγούδια που από μέσα του πηγάζουν.

Και ή χριστιανική του διάθεση ακόμα παίρνει στον Ύμνο έναν τόνο έντελώς έξωτερικό, και ή περίφημη εικόνα της προσωποποιημένης Έλευθερίας « Σε γνωρίζω από την κόψη του σπαθιού την τρομερή, σε γνωρίζω από την όψη που με βιά μετρά τη γή » κτλ. άμα απολυτρωθούμε από τη συνήθεια που μας αναγκάζει να την άκούμε με κάποια συγκίνηση και την κρίνουμε άμερόληπτα φανερώνεται ζωγραφισμένη με λέξεις χωρίς βαθύτερη ουσία. Πολύ πλαστικώτερη βέβαια, ίσως έντελώς πλαστική, με τέλεια γραμμή αλλά κι αυτή έξωτερική, χωρίς ψυχή, την ψυχή της Έπανάστασης, ύψώνεται ή ζωγραφιά της Δόξας στα Ψαρά. Η θέληση του Σολωμού, ο νοός του, μπορούσε να επιβάλλη στην κυρίαρχη ιδεαλιστική ψυχή του να ένδιαφερθή μια στιγμή, αλλά όχι και να συγκινηθεί καλλιτεχνικά από την αίματοβαμένη Έλευθερία, από τον άγριο πόλεμο, από την πολιτική άδιαφορία της Δύσης, από τη μεγαλόπρεπη, αλλά γήινα καταχτητική μορφή του Ναπολέοντα, από τις διχόνοιες που είχαν άρχισει να κατασπαράζουν την Ελλάδα, από την ποιητική αλλά πολύ ζωντανή καθόλου παραδεισένια μορφή του Βυγον. Ο θάνατός του για ένα ώρισμένο κι όχι άπεριόριστο ιδανικό, έχει κάτι πολύ πραγματικό, το ιδανικό τον σκότωσε, δεν τον άπορρόφησε όμως και γλυκά, ο Βυγον άγωνίστηκε για το ιδανικό, δεν έσθησε μέσα του, ο Σολωμός τραγουδώντας τον αντικειμενικά άπαριθμεί ρητορικά, στεγνά, διάφορα γεγονότα της ζωής του και διάφορα έργα του. Γιατι δεν έχει τίποτα ουσιαστικό να πη τα λέει όλα. Κι ότι δλοφάνερα δείχνει ακόμα πόσο ο Σολωμός έμεινε ξένος στην ψυχή της Φυλής που άγωνίζεται είναι πώς πουθενά δεν άναφέρει την Πόλη, τον πόθο της Πόλης, της Πόλης που συγκεντρώνει όλα τα όνειρα του έθνικού έλληνισμού, που την τραγουδούν όλα τα δημοτικά τραγούδια και παραμύθια: « Πάλι με χρόνια, με καιρούς, πάλι δικά μας θάνασ ».

Άς μην κρύβουμε την αλήθεια. Χωρίς να δικαιολογείται μ' αυτό καθόλου ή άγνοια του έλληνισμού για τη λογοτεχνία του, που εύθύνεται γι' αυτή το Σχολείο και το καθαρευουσιάνικο Κράτος, δε φταίει και τόσο ο έλληνισμός αν δεν ξέρει περισσότερα από δυο τετράστιχα του Ύμνου. Κι ίσως και να μην πρέπει να ξέρη περισσότερα. Ο Ύμνος στην Έλευθερία και ή Ώδή στο θάνατο του Βυγον σήμερα δε διαβάζονται παρά με τεράστια θέληση κι ύπομονη που δεν άναπαύονται σχεδόν από καμιά αισθητική ευχαρίστηση. Ο Σολωμός μόλις

θέλησε να πλησιάσει τον αντικειμενικό κόσμο απομακρύνθηκε από την Τέχνη. Ο ίδιος το ένωσε αργότερα και δε μπορούσε ν' ακούη να μιλούν καν για τον Ύμνο και την Ώδή.

"Όμως σύγχρονα με την ελευθερία τον συγκίνησε βαθύτατα και το περίφημο πιά σήμερα πρόβλημα της γλώσσας «Δεν έχω άλλο στο νοῦ μου πάρεξ Ἐλευθερία και γλώσσα». Και δὲν ἀρκέστηκε νὰ γράφῃ, δουλεύοντας τὴν ἀδιάκοπα μιὰ δημοτικὴ ὁλοένα πὶο τέλεια, ὁλοένα πὶο ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε ιδιωτισμὸ, πανελληνια, ὁλοένα πὶο εὐλύγιστη και πλούσια· ὅπως σὰς εἶπα γλωσσικὰ συνεχίζει ὁ Σολωμὸς δημιουργικὰ τὴν παράδοση, και στιχουργικὰ, με τὴ βοήθεια και τῆς ἰταλικῆς στιχουργικῆς ἀφωμοίωσε τὸν ἑλληνικὸ στίχο, ὅπως και τὴ γλώσσα, τὰ ἐκφραστικὰ ὄργανα με τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμου, τὰ ἔκανε ἱκανὰ νὰ ἐκδηλώσουν εἰς τὰ βαθιὰ του νοήματα, μὰ θέλησε και θεωρητικὰ νὰ ὑπερασπίσῃ τὴ δημοτικὴ. Τὸ 1824 ἔγραψε τὸ Διάλογο μεταξὺ Ποιητῆ και Σοφολογιώτατου, ἓνα διάλογο και καλλιτεχνικὰ ἀρκετὰ φυσικὸ και ζωντανό, ἀν και ὁ Σοφολογιώτατος μιλεῖ πολὺ λιγώτερο σύμφωνα με τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὸν Ποιητῆ. Δὲ μιλεῖ στρυφνὰ, δὲν ἐκφράζει ὅλο τὸ Σχολαστικισμό, ὅπως ὁ Ποιητῆς τὸ Δημοτικισμό, ἀπλὰ ἀπαντὰ ἢ προκαλεῖ τὸν Ποιητῆ νὰ ἐξυμνήσῃ τὴν πίστη του. Ὁ τύπος του εἶναι πολὺ ἀόριστος, θολὰ ζωγραφισμένος. Ἀπόδειξη κι αὐτὸ τῆς ἑλλειψῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ Ποιητῆς ἀν δὲ φανερώνει δλη τὴν ἀλήθεια τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, δυστυχῶς χάθηκε κι ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ Διαλόγου και δὲν τὸν ἔχομε ὀλόκληρο, ἀν δὲν τὸ συζητεῖ κι ἐπιστημονικὰ, βλέπει πολλὰς ἀλήθειες, πολλὰς βαθύτατες παρατηρήσεις του ἀκούονται και σήμερα ὁλοζώντανες, θὰ τις ὑπόγραφε και σήμερα ὁ πὶο θερμὸς δημοτικιστῆς. Ὁ Σολωμὸς ἤθελε τὴν ἀπόλυτη δημοτικὴ χωρὶς συμβιβασμό, στοῦ Διαλόγου σατυρίζει πολὺ και τὴ μιχτῆ, (δὲν τὸν ἐπηρέασε σ' αὐτὸ ὁ Τρικούπης, ὁπαδὸς τοῦ Κοραῆ) τὴν ἀπόλυτη Δημοτικὴ, μόνον ἀναπτυγμένη ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη ὥστε νὰ ἐκφράζῃ κάθε αἰσθημα και σκέψη. Ὅτι κατῴρθωσε στοῦ ἔργου του ἐπιγραμματικὰ τὸ εἶπε και θεωρητικὰ στοῦ Διαλόγου «Ἐποτάξου πρώτα στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ κι ἀν εἶσαι ἀρκετὸς κυριεψέ την» και σ' ἓνα γράμμα του στοῦ Τερτσέτη, ἓνα ἀπὸ τὰ μόνου του ἐνδιαφέροντα γράμματα. Εἶδεμῆ στὴν ἀλληλογραφία του πὸς δείχνει βέβαια πάντα τὴν ψυχικὴ του εὐγένεια, τὴ συμπάθειά του γιὰ τὸν ἄλλο, μὰ τίποτε περισσότερο, δὲ μιλεῖ παρά πρῶτὰ γιὰ ὑποθέσεις ἐντελῶς πραχτικῆς, δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τις ἰδέες ἢ τὰ ἔργα του, ἢ ἀλληλογραφία του δὲν εἶναι καθόλου διαφωτιστικὴ. Λάτρευε πάρα πολὺ τὴν Τέχνη γιὰ νὰ μιλή ἐπιπόλαια γι'

αὐτὴν, ἄλλωστε ὅπως μαρτυροῦν οἱ βιογράφοι του, φοβόταν σχεδὸν νευρασθενικὰ τὸ ταχυδρομεῖο, μὴν παραπέσῃ κανένα γράμμα του σὲ ξένα χέρια. Ἀπόφευγε ὅσο μπορούσε νὰ γράφῃ γράμματα. Στοῦ Τερτσέτη ὅμως γράφει: «Ἐκίνημα πρὸς τὰ ἔμπροσ πρέπει νὰ θεωροῦνται τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Θὰ ἐπιθυμοῦσα ὅμως ὅποιος μεταχειρίζεται τὴν κλέφτικη γλώσσα νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ψυχὴν της κι ὄχι νὰ λαμβάνῃ μόνου τὸν τύπο της. Εἶναι καλὸ νὰ ἔχῃ κανεὶς ὡς βάση αὐτὰ τὰ τραγούδια ἀλλ' ὄχι νὰ σταματᾷ ἐκεῖ. Πρέπει νὰ ὑψώνεται κατὰ κορφα. Ἡ κλέφτικη ποίησις εἶναι εὐμορφὴ ὡς ἀνεπιτήδευτη ἐκφρασις τῶν κλεφτῶν. Ἄλλ' εἰς τὸ στόμα μας δὲν ἔχει πλέον τὸν αὐτὸν σκοπὸν. Τὸ ἔθνος ζητεῖ ἀπὸ μᾶς τὸ θησαυρὸ τῆς ἀτομικῆς μας ἰδιοφυίας με ἔνδυμα ἔθνικόν». Φράση φωτεινότητι, προφητικὴ, ὁλοζώντανη σήμερα, ἀλλὰ πὸς δείχνει σύγχρονα πόσο ὁ Σολωμὸς ἔστεκε μακριὰ ἀπὸ τὰ κλέφτικα τραγούδια, τὰ μόνου ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ. Ὁ Σολωμὸς ἤθελε τὴ δημοτικὴ ἀπόλυτη και μόνη γιὰ ὅλες τις ἀνάγκες τοῦ ἔθνους ἐπιστημονικῆς, πολιτικῆς κτλ. ἤξερε τὴν ἀξία της, πίστευε σ' αὐτὴν. Εἶδε ἐντελῶς φωτεινὰ τὴ γλωσσικὴ Ἀλήθεια. Εἶναι ὁ πρόδρομος τοῦ Ψυχάρη. Ἀποδείχνει αὐτὸ καμιά ἐξαιρετικὴ ἑλληνικότητα;

Δὲν εἶναι στιγμὴ νὰ συζητήσωμε ἐδῶ τὸ πολυθρόλητο γλωσσικὸ πρόβλημα, νομίζω ὅμως πὸς μπορεῖ κανεὶς χωρὶς νὰ χαρακτηριστῆ αὐθαίρετος νὰ θεωρήσῃ πιά σήμερα ὅπου τὸ ζήτημα ἔχει οὐσιαστικὰ λυθῆ σὲ κάθε φωτισμένη συνείδηση, ὅτι ἡ πίστη στὴ δημοτικὴ δὲν πηγάζει ἀπὸ κανένα ἐξαιρετικὸ αἰσθημα ἢ ἐξαιρετικὴ σκέψη ἀλλ' ἀπλὰ ἀπὸ μιὰ ἐντελῶς στοιχειώδη λογικὴ βασισμένη σὲ κάποια γενικὴ μορφοση. Ἡ γλώσσα δὲν εἶναι ἰδέα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ὄργανο, δὲν ὑπάρχει ὁμορφὴ ἢ ἀσχημὴ γλώσσα, εὐγενικὴ ἢ ὄχι, ὑπάρχει ἐκφραστικὸ ὄργανο ζωντανό ἢ νεκρό. Τὸ καλλιτεχνικὸ του μεταχειρίσμου ὕστερα εἶναι ἀποτέλεσμα ἐμφυτῆς καλαισθησίας και ἐργατικότητος. Προτερήματα πὸς τὰ εἶχε ἀπόλυτα ὁ Σολωμὸς. Ἡ καθαρεύουσα ἀναπτύχθηκε σὲ διανοητικότητες διαστρεμμένες και θὰ ἐξετάσωμε ἀργότερα πὸς κατῴρθωσαν νὰ ἐκμεταλλετοῦν κάποια πραγματικὴ νεοελληνικὴ ἀνάγκη ὥστε διαφθειρόντας νὰ ἐπιβάλλουν τὸν παραλογισμό τους, νὰ δημιουργήσουν αὐτοὶ και μόνου τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Σολωμοῦ ὁ Λογιωτατισμὸς εἶχε και πολὺ λιγώτερες ρίζες ἀπὸ σήμερα, ὁ Σολωμὸς δὲν αἰσθάνθηκε ὀλόψυχα τὴ γλωσσικὴ πάλη, δὲν προφήτεψε τὸ γλωσσικὸ κίνδυνου, σὲ κανένα σημεῖο τοῦ Διαλόγου δὲ διακρίνομε καμιά ἀγωνία, πουθενὰ δὲν τρέμει τὸ Σχολαστικισμό

σά δύναμη, δέν τόν συζητά καλλιτεχνικά ή επιστημονικά, τόν θεωρεῖ ὅπως εἶναι οὐσιαστικά, ἀλλά δυστυχῶς ὄχι ἑλληνικά, κάτι πού πρέπει νά μισιέται ὅπως ὁ Τοῦρκος, μὰ πού δέν τοῦ ἀξίζει παρά σατυρικά βαθιά νά καυτηριασθῆ.

Ὁ Σολωμός θέλοντας νά ἐκφραστῆ διάλεξε αὐθόρμητα τὸ ὄργανο πού μεταχειρίζοταν γύρω του, ἀργότερα ἀντιλήφθηκε στήν Ἑλλάδα κάποια παράξενη τάση, ἴσως ἀκριβῶς γιατί ἦταν μακριά δέν τόν ἐπηρέασε, τῆ διανοήθηκε φωτεινά, ἔγραψε τὸ Διάλογο σύμφωνα μέ τὰ πορίσματα τῆς δυτικῆς του μόρφωσης. Τὰ περισσότερα ἐπιχειρήματα στό Διάλογο τοῦ τὰ ἔδωκαν οἱ ξένες φιλολογίες κι ἰδιαίτερα ἡ ἰταλική. Γιατί γλωσσικό ζήτημα, καί δέν εἶναι ἀνάγκη φαντάζομαι νά τὸ πῶ, εἶχαν ὄλοι οἱ λαοί, μὰ ὄλοι τὸ ἔλυσαν φυσικά, σύμφωνα μέ τῆ ζωῆ, τόν καιρὸ τῆς Ἀναγέννησης. Ὁ Dante στήν Ἰταλία, ὁ Δούθηρος στή Γερμανία, ὁ Ronsard στή Γαλλία, ὁ Shakspeare στήν Ἀγγλία συνέχισαν δημιουργικά τὴν ἐκφραση τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ καί τοῦ τὴν ἐπιστρέψανε μαζί μέ τῆ γλῶσσα του σάν ὀριστική ἀξία.

Καί τὴν ἀληθινή του ἀντίληψη γιά τόν ἀρχαῖο κόσμο πού πρέπει νά συνεχίζεται ζωντανά, τοῦ τῆ μόρφωσε ἡ Δύση πολὺ περισσότερο παρά ἡ συνείδηση τῆς διαφορᾶς τῆς Νεοελληνικῆς Ὀμορφιάς μέ τὴν ἀρχαία. Δέν ὑποπεύθηκε κἀν τῆ στείρα ἀρχαιολατρεία. Τοὺς ἀρχαίους ἔσο κι ἂν τοὺς μελέτησε ἐλάχιστα τοὺς αἰσθάνθηκε. Ἦταν πάρα πολὺ μακριά του. Ὁ κλασικισμὸς του, τὸ συκρατημένο του καί ἡ διαύγειά του, ὅπως σὰς εἶπα, ὀφείλεται σχεδὸν ἀποκλειστικά σὲ ὑποκειμενικοὺς λόγους. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος τοῦ ἔδωσε ἐλάχιστες εἰκόνες καί θέματα ἐμπνευσης, πάντα ἀφοῦ πρῶτα τόν ἀφωμοίωσε. Πίστευε, πὼς ὁ ποιητῆς δέν πρέπει νά ἐπιδείχνη τίς γνώσεις του στό στίχο. Σκέψεις, γνώμες ἄλλων ἀνάφερε μόνο στό Διάλογο. Ἀπόφευγε γενικά τίς εἰκόνες, τίς ἀλληγορίες, τὰ σύμβολα. Πίστευε, πὼς ὁ ποιητῆς πρέπει νά ντύνη μέ ὅσο μπορεῖ πιδ ἀπλή ἐκφραση τὰ πιδ ὄψηλονόητα καί μεταφυσικά. Τὸ εἶπε καί σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς Στοχασμοὺς του γιά τὴν ποίηση: «Ἄς ἐργάζεται ὁ ποιητῆς τὸ ποίημα γιά τὴν ἀληθινή οὐσία ἀλλ' εἰς τρόπο νά μὴ τόν καταλάβουν εἰμὴ οἱ νόες οἱ γυμνασμένοι καί βαθεῖς». Ἦθελε τὴν ποίηση μοναρχική καί δημοκρατική. Δυστυχῶς μὰς ἄφησε πολὺ λίγους Στοχασμοὺς του, κι εἶναι τόσο διαφωτιστικοί μ' ὄλη τῆ σκοτεινή τους ἐκφραση. Τοὺς ἔγραφε γιά τόν ἑαυτό του καί φανερώνουν κι αὐτοὶ πόσο ὀστερα δούλευε ν' ἀπλοποιήσῃ τὴν αὐθόρμητα μυστική ἐκφραση τῆς μυστικῆς του ιδέας. Ἦθελε νά νιώθουν κι ὄσοι δὲ θὰ ἐνωθῶν ἀπόλυτα. Ἀνῆκε στό δόγμα πού κυριαρχοῦσε τότε στή Δύση

τῆς ἐξορίας ἀπὸ τὴν Τέχνη κάθε νεκροῦ τύπου καί οἱ Ἀρχαῖοι ἦταν γι' αὐτὸν νεκροί. Ἦταν αὐθόρμητη κι ὄχι συνειδητῆ ἡ ἀντίληψή του γιά τοὺς Ἀρχαίους, δέν τὴν ὄψωσε σ' ἀξία.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ μέ τὸ Διάλογο ἔγραψε κι ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα του ποιήματα μέ ἀφωμοιωμένο θέμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῆ «Σκιά τοῦ Ὀμήρου» πού σκοπὸς του ἦτανε πάλι ἡ ὑποστήριξη τῆς δημοτικῆς. Ἡ σκιά τοῦ Ὀμήρου θὰ ἔλεγε στόν ποιητῆ νά γράφῃ τῆ δημοτικῆ, ἴσως καί γενικώτερα νά γίνῃ ὁ ποιητῆς τῆς Νέας Ἑλλάδας, διτι ἐπιθυμοῦσε ὁ Σολωμός. Δυστυχῶς τὸ ποίημα αὐτὸ μὰς ἔμεινε ἐντελῶς ἀποσπασματικό, ὅπως τὰ περισσότερά του ἄλλωστε, μὰ γιά τὸ ἀτέλειωτο ἔργο του θὰ μιλήσωμε μεθαύριο. Ἀπὸ τῆ σκιά τοῦ Ὀμήρου ἔχομε μόνο μιὰ μουσική περιγραφή γαλήνης, πού ὁ κάθε στίχος πολὺ ἐντεχνα ἀπαλὸς μέ ἀρμονικῆς ἐπαναλήψεις ἤρεμων λέξεων πολὺ γλυκὰ τὴν ὑποβάλλει. Τὴν ἴδια ὄνειρεμένη ἀπεριόριστη ἐκστατική ἡσυχία τραγουδεῖ ἴδια μουσικά καί ἡ ἀποσπασματικῆ κι αὐτῆ Ὠδὴ στή Σελήνη. Μὰς φανερώνουν μιὰ πραγματικότητα μὰ ἐντελῶς παραδεισένια.

Τὸ 1828 αὐτοχτόνησε μιὰ πνευματικῆ φίλη τοῦ Σολωμοῦ ἡ Μαρία Παπαγεωργακοπούλου. Ὁ Παλαμάς μιλώντας γιά τὴν πνευματικῆ αὐτῆ φίλια χαμογελά εἰρωνικά. Δέν ἐνίωσε τὴν ἀπόλυτη εἰλικρίνεια τοῦ Σολωμοῦ. Ὅπως σὰς εἶπα, σύμφωνα μέ ὄλες τίς ἄλλες μαρτυρίες οἱ ἔρωτές του ἦταν ἐντελῶς ἰδεαλιστικοί κι ἄλλωστε καθὼς λέν ὄλοι οἱ βιογράφοι ἡ Μαρία σκοτώθηκε γιά κάποιον ἄλλο, γιά ἕναν μουσικο-διδάσκαλο πού ἀγαποῦσε ὄταν ἔμαθε πὼς ἦταν παντρεμένος. Ἀργότερα στή Φαρμακωμένη στόν Ἄδη, ὅπως θὰ δοῦμε ὄταν τὴν ἀναλύσωμε, ὁ Σολωμός ἰδανικοποίησε ἐντελῶς τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς αὐτοχτονίας τὴν πρώτη στιγμή στή Φαρμακωμένη ἀρκέσθηκε νά ὑπερασπίσῃ τῆ φίλη του ἐνάντια στήν κακογλωσσιά τῆς κοινωνίας πού πάντα πλήγωνε τὴν ἀγνή ψυχῆ του σάν κάθε τι ἄσχημο, μικρό, ταπεινό, μοχθηρό, κι ἰδιαίτερα ὄταν χτυποῦσε κάποιον πού τόσο συμπαθοῦσε καί πού τόσο εὐγενικά εἶχε πεθάνει. Ἰσως ἄλλωστε καί νά αἰσθανόταν κάποια ὑποχρέωση ἀπέναντί τῆς ὁ Σολωμός. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τραγούδι ἡ Μαρία πού πάντα τραγουδοῦσε ὄλα του τὰ τραγούδια ἦταν τόσο ψυχικά συνδεμένη μαζί του ὄστε τοῦ ἐκμυστηρευόταν ὄλους τοὺς πόνους τῆς, τοῦ εἶχε ἀκόμα ὄμολογήσει τὴν ἀπόφασή τῆς νά σκοτωθῆ. Ἰσως νά μὴ τὴν ἐπηρέασε σ' αὐτὴν ὁ Σολωμός, ἀλλ' ἴσως ἔνενα τῆς ἐμφυτῆς του ἀποστροφῆς γιά κάθε πάθος, γιά τὸν πνευματικό ξεπεσμό πού φέρνει, χάρη τῆς ἰδεολογίας του νά μὴ τὴν ἐμπόδισε ἀπ' ὄ, διτι θεωροῦσε ἀπολύτρωση. Ὅσοι θέλησαν νά διακρίνουν

στη Φαρμακωμένη κοινωνικές αντιλήψεις του Σολωμού πέρα από την εποχή του, επαναστατικές, την παρανόησαν έντελως. Ο Σολωμός καθόλου δε δικαιολογεί το δήθεν σφάλμα της Μαρίας που θα το πίστευε τεράστιο, τουναντίον το αρνιέται, υπερασπίζεται με μανία την αγνότητα της, ή Φαρμακωμένη είναι έντελως σύμφωνη με όλα του τα άλλα πλάσματα, παρθενική, αλλά την τραγούδησε άμεσως, σε στιγμή ψυχικού κλονισμού, συγκίνησης για το θάνατό της κι όργης με την κοινωνία, κάπως αντικειμενικά, πριν μετουσιώσει το επικαιρικό γαλήνιο μέσα του, και δέν έφτασε στην καλλιτεχνική τελειότητα της έκφρασης, την τραγουδεί με άρκετη ρητορική, μ' έναν τόνο άφηγηματικό, έξωτερικά διδαχτικό. Κι ό Παλαμάς παρατηρεί την ποιητική άδυναμία της Φαρμακωμένης κι αυτός ό Πολυλάς της κατακρίνει το άκαλλώπιστο υφος. Και μόνο στα τελευταία τετράστιχα όταν ή Φαρμακωμένη φθάνει πιά μπροστά στον Πλάστη εξαυλώνεται καλλιτεχνικά και το τραγουδι. Όπωςόδηποτε όμως ίσως άκριβώς γιατί δέν ύψώθηκε ό Σολωμός στις αιθέριες του σφαίρες πέτυχε τον άμεσο σκοπό του, συγκίνησε το πλήθος, και ή κατακραυγή της κοινωνίας άπότομα μεταβλήθηκε σε έπαινο. Όλη ή Ζάκυνθος, που άλλωστε άπερίοριστα θαύμαζε και σεβόταν την έξαιρετική ψυχή του Σολωμού, επαναλαμβάνοντας τους στίχους του πήγαινε στον τάφο της Φαρμακωμένης και της πρόσφερε άνθη.

Κι άλλη μιá κηδεία σχεδόν την ίδια εποχή ένέπνευσε το Σολωμό άλλ' έντελως διαφορετικά. Ό θάνατος του πλούσιου Άρχοντα Μαρτιλέγκου, ενός φιλάργυρου κακού, που τόσο πλήγωνε το ανθρώπινο ιδανικό του Σολωμού, και που μ' έλη την έσωτερική άδιαφορία του πλήθους κηδεύονταν, σύμφωνα με την κοινωνική ψευτιά, μεγαλόπρεπα, ξύπνησε πάλι τη σατυρική του διάθεση. Έγραψε το "Όνειρο, μιá σύνθεση πολύ πιό σφιχτοδεμένη από τις άλλες του σάτυρες, καυτηριάζει πολύ δριμύτερα, άν και πάντα χωρίς προστυχιά, τον άνθρωπο τον κακό. Όχι όμως και βαθύτερα την κοινωνία που επιτρέπει σ' έναν τέτιον άνθρωπο να υπάρχη. Άς μ'ήν αναζητούμε στο Σολωμό προοδευτικές, προφητικές ιδέες. Δέν έχει καμιά. Τίποτε δε διαισθάνθηκε από την τάση που αντίθετα στη ρωμαντική αναζήτηση της ευτυχίας, στο υπερκόσμιο, προσπαθούσε αναπτύσσοντας τις αρχές της Γαλλικής Έπανάστασης να άνεύρη την ευτυχία στη γή, τίποτε δέν προφήτεψε από τις σοσιαλιστικές τάσεις. Ήταν καλός, άνοιχτοχέρης, με δλους τους φτωχούς, συμπαθούσε τους δυστυχισμένους, μισούσε τους μοχθηρούς, από καθαρή χριστιανική φιλανθρωπία, από έμφυτη αγαθότητα, ζητούσε γενικά την καλωσύνη από ιδεολογία, ποτέ από πλατύτερη

κοινωνιολογική αντίληψη. Έμεινε πάντα χριστιανός κι άριστοκράτης. Το Όνειρο καυτηριάζει βαθιά, καλλιτεχνικά σατυρίζει, μ'α περιωρισμένα.

Και για το θάνατο του Φώσκολου άπάγγειλε ό Σολωμός στην εκκλησία έναν έπιμνημόσυνο λόγο που τόσο ένθουσίασε ώστε το πλήθος ξεχνώντας που βρίσκεται χειροκρότησε άσυγκράτητα. Η ψυχική συγγένεια του Σολωμού με το Φώσκοιο τον άφησε να δώσει στο λόγο του έναν έντελως ύποκειμενικό τόνο και ύμνει το Φώσκοιο, το έργο του και τη σύμφωνη με το έργο του ευγενική του ζωή, λυρικά, έμπνευσμένα, αλλά και με μέτρο, άρχιτεχτονική στη σύνθεση, και με βαθιές κριτικές παρατηρήσεις, γενικές αντιλήψεις για την Τέχνη, πολύ διαφωτιστικές και για το ίδιο του έργο. Ύμνει το μεγαλείο της φαντασίας του Φώσκολου και την άδιάκοπη μελέτη του, την εργατικότητα του, που την ήξερε τόσο άπαραίτητη, τονίζει πως ό ποιητής πρέπει να υπηρετή την πατρίδα, ν' αγαπά την Άλήθεια, να μη μεταχειρίζεται το λόγο σαν όργανο κολακείας, πως πρέπει να σέβεται την Ήθική και τη Θρησκεία.

Ό Σολωμός είχε αρχίσει δλοένα πιό συνειδητά να θέλει ό,τι πάντα αισθανόταν, τον ήθικό σκοπό της Τέχνης, ή Ποίηση να εκφράζει καλλιτεχνικά την Άρετή. Το είπε και θεωρητικά σε μιá σημείωσή του: «Η δυσκολία την όποιαν αισθάνεται ό μεγάλος συγγραφέας δε στέκεται εις το να δείξη φαντασία και πάθος άλλ' εις το να υποτάξει αυτά τα δύο πράγματα με καιρό και με κόπο εις το νόημα της τέχνης». Στο θάνατο του Φώσκολου είχε γράψει κι ένα Ιταλικό σονέττο πολύ μουσικό όπου εδχονταν να τραγουδήση κι έλληνικά ένας ποιητής της αξίας του Φώσκολου. Όχι βέβαια από προσωπική φιλοδοξία που δέν είχε ποτέ, άλλ' από έσωτερική ανάγκη πόθησε να γίνη ό τέλειος ποιητής που όνειρευόταν, άπόλυτα ήθικός κι ώραϊος. Αντιλήφτηκε πως στο έλαφρό, κανταδόρικο σατυρικό κύκλο της Ζακύνθου δε μπορούσε να συγκεντρωθή, να εργαστή, να λυτρωθή έντελως από την εύκολη προχειρολογία και σπατάλη του έαυτού του. Στη Ζάκυνθο θα τον άποροφούσαν πάντα οι οικογενειακοί και φιλικοί δεσμοί, διάφορες συνήθειες, δε θα μπορούσε ν' άφοσιωθή όλοκληρωτικά στην Τέχνη. Η Ζάκυνθος δέν τον χωρούσε πιά. Το 1828 έφυγε στην Κέρκυρα, την πρωτεύουσα, όπου και χάρη στην Άκαδημία είχε δημιουργηθή μιá άτμόσφαιρα σοβαρότερης μελέτης. Εκεί είχαν συγκεντρωθή όλοι οι σοβαρότεροι Έφτανήσιοι διανοούμενοι.

Θά ήθελα τώρα να προσθέσω για όσους τυχόν δέν έχουν διαβάσει

τούς κριτικούς του Σολωμού, για να είμαι έντελώς εν τάξει απέναντί τους, πώς βέβαια σημαντικώτατα με βοήθησαν οι κριτικές που έγιναν ως τώρα, αλλά πώς ή αντίληψή μου για το Σολωμό δεν είναι σε όλα το καταστάλαγμα των ίσαμε σήμερα κριτικών αντιλήψεων γι' αυτόν, πώς σε πολλά σημεία που προσπάθησα πάντα να υποδείξω διαφέρει μάλιστα έντελώς. Δε θα ήθελα, δε θα ήταν σωστό, πλανημένοι να δεχτούν άσυσζήτητα την αντίληψή μου. Και για όσους έχουν μελετήσει τούς κριτικούς θέλω να προσθέσω πώς βέβαια δε φαντάζομαι τη γνώμη μου τη μόνη σωστή. Απλούστατα νομίζω πώς κάθε μελετητής ενός έργου σημαντικού κι άφώτιστου ακόμα, όπως είναι το έργο του Σολωμού, έχει την υποχρέωση να εκθέσει την έντύπωση που του προξένησε, στηρίζοντας φυσικά τη γνώμη του σε όσο μπορεί περισσότερα επιχειρήματα, με την έλπίδα να φωτίσει ίσως κάποια σημεία και με την πεποίθηση πώς μόνο με την αδιάκοπη συζήτηση, την ανταλλαγή ιδεών, μπορεί κανείς μια μέρα να πλησιάσει αν όχι την άπολυτη Άλήθεια, την άφραστη πάντα, τουλάχιστο τη σχετική Άλήθεια.

B.

Μελετήσαμε το έργο του Σολωμού στη Ζάκυνθο. Το αναλύσαμε σύμφωνα με κάποια καλλιτεχνικά κριτήρια βαλμένα άμέσως από την αρχή και που έλπίζω να μη θεωρήθηκαν αυθαίρετα. Προσπάθησα να σας δείξω πόσο υποκειμενικός ήταν ο Σολωμός, πόσο καλλιτεχνικά εκδήλωνε τον έσωτερό του κόσμο, αλλά και πόσο λίγο, όσο κι αν άνοιξε την ψυχή του στην Ελλάδα, συνενώθηκε μαζί της. Όπως σας είπα το 1828 αισθάνθηκε πώς ή Ζάκυνθος δεν τον χωρούσε πια και ήρθε στην Κέρκυρα για ν' άφοσιωθεί ολοκληρωτικά στην Τέχνη. Στο νόημα της Τέχνης όπως το αντιλαμβάνονταν. Η όλοένα πιδ τέλεια μορφή να εκφράζει την όλοένα πιδ ήθικη ουσία. Ο Καλοσγούρος που το περισσότερο πρόσεξε την εξέλιξη του Σολωμού στην Κέρκυρα εξηγεί πώς ο Σολωμός στη Ζάκυνθο εξιδανίκευε τον γύρω κόσμο, ενώ στην Κέρκυρα έφτασε τον ιδανικό του κόσμο, πώς στην αρχή εξιδανίκευε τη Φύση, κι άργότερα φυσικοποιούσε την Ίδέα. Νομίζω ότι τη γνώμη του Καλοσγούρου πρέπει να τη δεχτούμε, αλλά με κάποια παραλλαγή. Το έργο του Σολωμού είναι άπολυτα ένιατο. Η εξέλιξη του είναι μόνον ή όλοένα πιδ συνειδητή αντίληψη και καλλιτεχνικώτερη εκδήλωση του έσωψυχού του, του ιδανικού του, που είναι ή άπολυτρωση του ανθρώπου από τα πάθη, από την ύλη, ή νίκη του Πνεύματος.

Ο νους του όλοένα περισσότερο συλλαμβάνει ότι ή ψυχή του

τραγουδούσε. Σ' αυτό τον βοήθησε πολύ και ή γερμανική φιλοσοφία που διάβασε τότε χάρη στον Πολυλά. Στην Κέρκυρα, όπως σας είπα, είχαν συγκεντρωθή όλοι οι σοβαρώτεροι Έρτανήσιοι διανοούμενοι. Και σ' αυτούς επιβλήθηκε άμέσως ο Σολωμός. Οι νέοι τον προσκυνούσαν σά διανοητικό ήρωα, δέχονταν κάθε λόγο του, κάθε βλέμμα του, σάν ιδιαίτερη χάρη, ο Θωμαζαίος, ο Μάντζαρος που του τόνισε τον Ύμνο κι άλλα του τραγούδια και του αποκάλυψε πολλά τεχνικά μυστικά της μουσικής που τόσο τη λάτρευε ο Σολωμός, ο Ρεγάλδης, ο Πολυλάς κι άλλοι αποτέλεσαν τον κύκλο των θαυμαστών του. Ο Πολυλάς που αν και πολύ νεώτερος συνδέθηκε με ξεχωριστή φιλία με το Σολωμό, του μετάφρασε τον Hegel και τον Schiller, που μ' έλη τη γερμανική επιστημονική διανοητικότητα είχαν εκφράσει φιλοσοφικά, ώρισμένα, καθαρά φιλοσοφικά ο πρώτος, δραματικά φιλοσοφικά ο δεύτερος, όλη τη ρωμαντική τάση της άπολυτης κυριαρχίας του Έγώ. Μά ενός Έγώ φιλοσοφικού, άπολυτα ήθικου, ενός Έγώ ύψωμένου στην αρχική πνευματικότητα του έαυτού του, στην άνώτερη Ίδέα του ανθρώπου για το Έγώ.

Φαντάζομαι ότι μετά όσα είπαμε για το Σολωμό εύκολα αντιλαμβάνεσθε πόσο ή φιλοσοφία, ή ήθικη αυτή, κι ως μη την είχε πη ποτέ τόσο θετικά ο ίδιος, ήταν σύμφωνη με την πίστη του, πόσο δεν του άνοιξε νέους όρίζοντες, δε δημιούργησε τίποτε νέο μέσα του, άλλ' άπλά τον βοήθησε στη φωτεινή κατανόηση του έαυτού του που τόσο επιζητούσε τότε. Άλλωστε άπολυτα υποκειμενικός, έχοντας τη διάνοιά του στην αποκλειστική ύπηρεσία της ψυχής του, δεχόταν από τις ξένες ιδέες, φιλοσοφίες, κι από τον Πλάτωνα άντλησε πολλά συγγενικά του, μόνο ό,τι ήταν σύμφωνο μαζί του. Τα άλλα αυθόρμητα τα άπόρριπτε, ούτε τον άγγιζαν. Κάθε άλλη αντίληψη για την έπιρροή της γερμανικής φιλοσοφίας στο Σολωμό στηρίζεται σε τεράστια παρανόηση του ζακυνθινού του έργου, της ένιαίας του εξέλιξης, φυσικής σάν την Άνάγκη κι είναι περίεργο πώς μερικοί δημοσιογράφοι κριτικοί όπως ο Βελλιανίτης μπορούν ακόμα σήμερα συνεχίζοντας το Ζαμπέλιο, που άλλωστε είπε και πολλά άλλα έντελώς αστήριχτα, σχεδόν άστεια για το Σολωμό, μά στη θολωμένη του εποχή ίσως να του επιτρεπόταν, μπορούν ακόμα σήμερα να υποστηρίξουν το όλεθριο της γερμανικής έπιρροής, πώς έδωσε κάτι σκοτεινό, κατώτερο στην έλληνική ποίηση του Σολωμού.

Και ή όλοένα πιδ συνειδητή αντίληψη του έσωτεριού του κόσμου φάνέρωνε όλοένα πιδ συνειδητά στο Σολωμό και τη διαφορά του

έξωτερικού κόσμου που στην αρχή ίσως μόλις την υποπευόταν. Ίσως και τα χρόνια, ή ζωή, να τον ανάγκαζαν, όσο κι αν αντίστροφο-ταν, ν' αντίληφτη πια και την ύπαρξη της πραγματικότητας. Ίδιαίτερα ή περίφημη οικογενειακή κληρονομική δίκη που γι' αυτήν σ'εμίλησα και πριν. Λίγο έλειψε να χάση όλη του την περιουσία, συλλογιζόταν κι όλος πώς θα κατορθώσει να κερδίσει τη ζωή του. Στο τέλος νίκησε στη δίκη, όμως είδε από κοντά πολλές ασχήμιες, όλη την ανθρώπινη ταπεινότητα και ραδιουργία. Μά όπως σ'ε είπα, ό Σολωμός έφευγε την πραγματικότητα. "Όσο περισσότερο τον πλήγωνε, τόσο λιγώ-τερο έκλαιε γι' αυτήν, έκλεινε με πέσμα τά μάτια για να μη τή βλέπη, κι άνοιγε μόνον όρθάνοιχτα τά μάτια της ψυχής του. Συγκεν-τρωνόταν όλοένα πιο έντατικά στην ένατένιση του ιδανικού του κόσμου, όλοένα πιο έντατικά ήθελε να τον επιβάλη αυτόν με την τέχνη στην πραγματικότητα. "Όχι μόνο θεωρητικά μά και στη ζωή του υπερνικούσε τό πνεύμα κάθε δοκιμασία. Δε δέχθηκε ποτέ μέσα του την ασχήμια μά και τη δύναμη της ζωής σαν αξία καλλιτεχνική.

Στην Κέρκυρα έγκαταστάθηκε πια για πάντα. Στη Ζάκυνθο δε γύρισε παρά μία φορά διαβατικά για τη δίκη, στην ελευθερωμένη "Ελλάδα δεν πήγε ποτέ. Οι διχόνοιες που είχαν έκδηλωθή, διάφορα ατοπήματα βαθιά τον είχαν πικράνει, σ' όσους τον έσπρωχναν να πάη στην "Ελλάδα άπαντούσε πάντα «Φοβούμαι». Είχε όνειρευτή πάρα πολύ ώραία την "Ελλάδα, φοβόταν την άπογοήτευση. Και πάλι δεν υπερνί-κησε τό υποκειμενικό του μοιραίο. Στην Κέρκυρα έζησε σχεδόν μόνος, καλός με όλους, άλλ' έβλεπε μόνο τους έκλεχτούς του φίλους, δεν άνεχόταν σχεδόν κανέναν άλλον, έζησε μόνος με τ' όνειρό του και με τη Φύση. "Όσο περνούσαν τά χρόνια έφευγε όλοένα πιο συχνά μακριά από κάθε κοινωνικό θόρυβο στην έξοχή. "Εμμενε εκεί μέρες, περπα-τούσε και στοχαζόταν. Κι όταν ακόμα ήταν με τους φίλους του συχνά σιωπούσε βαθιά για ώρες. "Ο ίδιος έλεγε «Στην Κέρκυρα βρί-σκομαι, όμως ή ψυχή μου δεν είναι στην Κέρκυρα» Είχε πια έντελώς συνειδητά έγκαταλείψει τη γη και τραγουδούσε.

"Όμως τό κερκυραϊκό έργο του μάς μένει έντελώς άποσπασμα-τικό. "Όπως τόσο συχνά ειπώθηκε μελετούμε τό έργο του που γρά-φτηκε δεν είναι ούτε 100 χρόνια σαν τό έργο ενός άρχαίου ποιητή για τον όποιο πιθανό να έχωμε περισσότερα σχόλια, περισσότερες έντυπώσεις των συγχρόνων του. Κανένας δε γνώρισε τό έργο του Σολωμού άλλωτίωτα παρά σαν έρείπιο. "Ο ίδιος άδιαφορούσε για τη δημοσίεψη των ποιημάτων του, δε δημοσίεψε παρά ελάχιστα. "Όταν

πέθανε οι φίλοι του που περίμεναν ν' άνεύρουں άρτιο τό έργο του δεν ανακάλυψαν παρά σχεδιάσματα, λίγα συναρμολογημένα τεμάχια ποιη-μάτων, πολλούς σκόρπιους στίχους. Μ' όλη την άπορία, την τρομερή άπογοήτεψη, πιστεύοντας πάντα πως κάποτε θ' ανακαλυφθή τό έργο του, έλπίδα που δυστυχώς διαφεύστηκε, θεώρησαν εύτυχώς όποχρέωσή τους να διασώσουν δετι ηύραν, εκδίδοντάς το. Τοποθέτησαν όπου νόμιζαν τους στίχους, κάποτε και τον ίδιο στίχο σε δύο ποιήματα, συμπλήρωσαν μερικά κενά με την άνάμνηση μερικών στίχων που τούς είχε άπαγγείλει ό Σολωμός. "Εργάσθηκαν εύσυνείδητα, με θέληση να σεβασθούν άπόλυτα τη δημιουργία του Σολωμού. Τό κατώρθωσαν; Δέν άλλαξαν, δεν παραμόρφωσαν τίποτε; "Οφείλει ό κριτικός να δια-τηρήσει πάντα και μία έπιφύλαξη; "Ίσως. Δέν του παράδωσε ό ίδιος ό ποιητής τό έργο του, ό άναγνώστης του Σολωμού είναι πάντα και λίγο αθάίρετα παρειασχος, μά αν θεωρηθή πώς τό έργο μία που όπωσδήποτε δοθή στη δημοσιότητα άποχτά μία έντελώς δική του αθύπαρξία, μία δική του θέση μέσα στη ζωή της Λογοτεχνίας, έπι-δρα στην εξέλιξη, τότε ό κριτικός ξαναποχτά όλα του τά δικαιώματα. Κρίνει τό έργο όπως έμφανίζεται, δε ζητεί εύθύνες.

"Ο Σολωμός δεν υπάρχει σαν "Ατομο για τη Λογοτεχνία, υπάρ-χει μέσα στο έργο του, δίκια ή άδικη υπάρχει τό άποσπασματικό του έργο. Και μόνο συμπληρωματικά μπορεί να έρευνηση ιστορικά και ψυχολογικά και την αίτία ό κριτικός. "Απειρα έχουν ειπωθή για τό άποσπασματικό έργο του Σολωμού. "Άλλοι ύποστήριξαν πως κάποια νοχέλειά του, ή έλλειψη κάθε έξωτερικής φιλοδοξίας τον έμπόδισαν από τη συστηματική εργασία, άλλοι πως τον έμπόδισε ή άπογοήτεψη μετά τη δίκη, ή και ή πολύ κλονισμένη στα τελευταία του χρόνια υγεία του. Γνώμες μάλλον αστήριχτες αφού ακριβώς ό Σολωμός είχε τόσο νιώσει πως δεν άρκει ή έμπνευση χωρίς την εργασία και δούλευε τελειοποιώντας άδιάκοπα, τελειοποίηση που άποδείχνει πως καμιά πραγματική άπογοήτεψη δεν τάραζε την έσωτερική του γαλήνη, του-ναντίον δυνάμισε την εύλαθητική του πίστη στην Τέχνη. "Αν ή υγεία του και τό κρασι που είχε άρχισει να πίνη τά τελευταία του χρόνια είχαν επηρεάσει τη δημιουργικότητά του θα διαφαινόταν και μία κούραση, μία άδυναμία στους στίχους που άφησε ενώ τουναντίον όλοένα ύψωνόταν προς τό νόημά του της Τέχνης.

"Άλλοι στηριγμένοι στις μαρτυρίες του Πολυλά κι άλλων φίλων του Σολωμού που έπιμένανε πως είχαν άκούσει από τό στόμα του Σολωμού κι άλλα πολλά μέρη του έργου του, και ταναφέρουν κι όνο-

μαστικά, κι άλλους πολλούς στίχους του που δημοσίεψαν μάλιστα από μνήμης, υποστήριξαν πώς ο Σολωμός είχε συμπληρώσει το έργο του και πώς τα χειρόγραφα χάθηκαν. πώς τα έκαψε ο ίδιος σε στιγμή απογοήτεψης ή πώς κλέφτηκαν από συγγενείς του που είχαν συμφέρον να τα εξαφανίσουν είτε για να εκδικηθούν τη νίκη του στη δίκη, ή μάλλον γιατί ο Σολωμός πάντα επικαιρικός τους είχε εκθέσει σε κάποια τραγούδια του, ιδιαίτερα στο Λάμπρο, όπως επιμένει ο Σπαταλάς. Επιμένει πώς σώζονται μόνο οι σημειώσεις του Σολωμού, τα σχεδιάσματά του, και πώς το έργο του κλέφτηκε. Μά όσο κι αν υποστηρίζω την ιδέα του με σοβαρά επιχειρήματα ή γνώμη του φαίνεται πολύ αβυσσική γιατί ο Σολωμός, έστω κι επικαιρικός, ήταν πάρα πολύ ευγενικός για να εκθέσει ποτέ έστω κι έναν έχθρό του με την Τέχνη του, τη λάτρευε πάρα πολύ για να την ταπεινώσει σε όργανο προσωπικής εκδίκησης, για να εκφράσει ποτέ μ' αυτήν μίσος. Χωρίς να μπορέσει κανείς βέβαια να άρνηθεί έντελως τις μαρτυρίες των φίλων του Σολωμού, να τις θεωρήσει απλό αποτέλεσμα αβυσσοπολής: ένεκα της σφοδρής τους επιθυμίας ν' άνεύρουν άρτιο το έργο του, πρέπει να τις δεχτή με κάποια επιφύλαξη. Τα συμπληρωμένα κομμάτια που λέν πώς άκουσαν είναι κι αυτά ελάχιστα, κανένας δε γνώρισε ολόκληρα τα έργα του, κι είναι άπίθανο αν τα είχε τελειώσει ο Σολωμός να μην τα είχε δείξει σε κανένα, οι ίδιοι όμολογούν πώς συχνά τους άνησυχούσε ή άργοπορία του, τίποτε δε μάς έμποδίζει να πιστέψουμε πώς τα κομμάτια αυτά ήταν κι αυτά μόνο σχεδιάσματα που ύστερα δεν τον έκανοποίησαν και δεν τα έπεξεργάστηκε ή και τα έσχισε, σπασμωδικά, νευρικά, μόνον αυτά.

Άληθινότερη πάλι φαίνεται ή γνώμη όσων υποστήριξαν πώς ή άδιάκοπη προσπάθεια προς το πιο τέλει, το άπόλυτα τέλει, το μοιραία άφταστο, άφηνε πάντα άνικανοποίητο το Σολωμό. Δεν τον εύχαριστούσε κανένα του ποίημα, τον τραβούσε μια άλλη του σύλληψη που τη φανταζόταν πιο ωραία, πιο ιδανική, και τ' άφηνε άτέλειωτο. Βλέπομε άπειρες παραλλαγές των ίδιων στίχων,—γιατί να σώθηκαν τόσες παραλλαγές των ίδιων στίχων και να χάθηκαν άλλοι ολόκληρωτικά;—έχυνε και ξαναέχυνε τους στίχους του, δούλευε πολύ άργά. Δεν τον βοηθούσε και ή άπλαστη γλώσσα, φτωχή για τα νοήματά του, που όσο κι αν την κατάχτησε, την καταχτούσε πάντα δύσκολα. Δεν ήταν ή αυθόρμητή του γλώσσα όπως ή ιταλική. Ιταλικά έγραφε πάντα πρώτα κι ύστερα μετάφραζε έλληνικά, κι έπρεπε άδιάκοπα να δημιουργή τη γλώσσα του, να δημιουργή τη μουσικότητά της, το

άπεριόριστο της άπλωμα, διατηρώντας την σύγχρονα όπως σάς εξήγησα δι ηθέλε, πάντα έντελως άπλή, εύκολονόητη. Έργο κολοσσιαία βαρό που είναι φυσικό μ' όλη τη θέλησή του και την εργατικότητα του να τον λύγισε. Όπωςδήποτε όμως μ' όλη την πιθανότητα της τελευταίας αυτής λύσης το πρόβλημα παραμένει άλυτο.

Κανένας δεν ξέρει, καθένας φαντάζεται, και μια έντελως θετική μαρτυρία που είναι σχεδόν άδύνατο ν' άνευρεθεί μετά τόσα χρόνια θα μπορούσε μόνη να φωτίσει το πρόβλημα, μα όπως σάς είπα ή αίτεια δεν ενδιαφέρει βαθύτερα την κριτική, ιδιαίτερα που το άποσπασματικό έργο του Σολωμού εύκολα μπορεί με λίγη φαντασία και μελέτη να το συμπληρώσει στις γενικές του γραμμές, στην ουσία αν όχι στη μορφή. Είναι τόσο έξαιρετικά μονότροπο και στενό. Οι μαρτυρίες του Πολυλά και των άλλων δε μιλούν για άλλα ποιήματα μόνο για πιο συμπληρωμένα εκείνα που υπάρχουν. Και τ' άποσπάσματα σύμφωνα όλα με όσα είπαμε για το Σολωμό φανερώνουν πώς δεν πάτησε ποτέ σε καινούριους δρόμους. Άκόμα και το λιγοστό του έργου του, έστω κι αν δε συμφωνήσαμε άπόλυτα με όσους επιμένουν πώς ή μεγαλοφυΐα είναι πάντα δυνατή και πολύ γόνιμη, έστω κι αν δεν το θεωρήσουμε άπαραίτητα σημείο άδυναμίας, άποδείχνει πάντα μια περιωρισμένη όποκειμενικότητα. Μπορούμε με πεποίθηση να ίσχυριστούμε πώς τελειωμένο το έργο του Σολωμού δε θα μάς έδινε τίποτε καινούριο. Η άπώλεια δεν είναι πάρα πολύ μεγάλη. Χάνομε βέβαια την καλλιτεχνική ήδονή, το άριστοόργημα που θα ήταν το τελειωμένο του έργο, χάνομε μοναδικούς μουσικούς στίχους, ή Τέχνη χάνει, δεν παραμένει όμως για τη Νεοελληνική Λογοτεχνία άγνωστη καμιά αξία. Ο καλλιτέχνης Σολωμός δεν έδωσε το Άπαντό του, το υπόδειξε μόνο, ο Δημιουργός τα έδωσε όλα.

Μόλις έφτασε ο Σολωμός στην Κέρκυρα άρχισε να γράφει το Λάμπρο, ένα έργο πλατύ, συνθετικό, που το είχε συλλάβει κι όσας στη Ζάκυνθο και που το φανταζόταν πιο έπιδεχτικό από τα άπλά του τραγούδια να εκδηλώσει τη συνειδητή του πια αντίληψη για το νόημα της Τέχνης Χάρη στον Πολυλά που μάς διηγείται την ύπόθεση αρκετά εύκολα συμπληρώνομε τα λίγα κομμάτια που έχουμε μόνο. Υπόθεση καθαρά ρωμαντική. Όπως σάς είπα ή γνώμη του Σπαταλά για το Λάμπρο φαίνεται αρκετά ριψοκίνδυνη, ούτε άλλαζε τόσο ο Σολωμός την πραγματικότητα, άπλά τη μετουσίωσε, και δεν τον ένέπνεε, δε μετουσίωσε ποτέ την άσχήμια της ζωής, είναι πιθανώτερο πώς σε μια διαβατική περίοδο, σε μια εποχή έσωτερικής δια-

μόρφωσης όπως περνούσε τότε, αναζητούσε το συνειδητό χωρίς να το έχει ακόμα εύρη, στο πρώτο του συνθετικό ποίημα, δέχτηκε την εμπνευση απ' έξω.

Μιμήθηκε ρομαντικά έργα, σ' άπειρα σημεία του Λάμπρου διακρίνουμε τη μίμηση ενός ρομαντισμού σύμφωνου φυσικά με τον εαυτό του, αλλά πολύ πιο εξωτερικού, πολύ λιγώτερο ύψηλονόητου, κλασικού από το δικό του. Τον άφωμίωσε, τον μετουσίωσε, αλλά μόνο σε μερικούς στίχους υπέροχα, — άπλα και μουσικώτατα πάλι ζωγραφίζει την άπαλή γαλήνη της Φύσης, — το σύνολο, μία κοινή ρομαντική ιστορία, δέν πήγασε από μέσα του, δέν τό δημιούργησε, μένει σχετικά πολύ αδύναμο. Μερικοί θέλησαν, όπως και στη Φαρμακωμένη, ν' άνεύρουν στο Λάμπρο προοδευτικές κοινωνικές ιδέες. Μά όπως είπαμε, ο Σολωμός δέν είδε ποτέ πιο πέρα, δέν είδε την πραγματικότητα, ούτε την εξέλιξή της. Το σφάλμα της Μαρίας τό θεωρεί τρομαχτικό, τίποτε για τό Σολωμό δέ δικαιολογεί τό έρωτικό σφάλμα, την κυριαρχία του πάθους, γι' αυτό τό σφάλμα τιμωριέται άμείλιχτα ή Μαρία, ή άτιμία τή μαράννει, υποφέρει σ' όλη της τή ζωή, όλη ή ζωή της είναι καταραμένη. Τιμωριέται ακόμα και μέσα στα παιδιά της που όλα φριχτά εξολοθρεύονται ή άμαρτία πιέζει και τις έρχόμενες γενεές όπως τό λέει ή Γραφή. Και μόνο για τή φριχτή της δυστυχία τή συμπαθεί ο Σολωμός, ρομαντικά, χριστιανικά. Μόνον άφου πόνησε άνυπόφορα, άφου την τρέλλανε ο πόνος, μπορεί να της συγχωρεθί ή βαριά της άμαρτία, μπορεί να εύρη τήν ήρεμία και πάλι μόνο σ' ένα φυσιολατρικό αλλά και χριστιανικό θάνατο που άπολυτρώνει κι αναπαύει. *Άλλωστε όλο τό Λάμπρο τόν διαπνέει μία δυνατή χριστιανική πνοή τόσο στην ουσία όσο και στις λεπτομέρειες, στις προσευχές και σε μερικές περιγραφές. Μουσικά ζωγραφίζει ο Σολωμός τό Πάσχα, τή μουσική γαλήνια ιδέα του Πάσχα, πολύ περισσότερο από τή χαρμόσυνη, αρκετά ύλική, έλληνική γιορτή κι ως του άνέπνευσε αυτή τήν εικόνα άμέσως τήν άλλαξε μέσα του. Και τήν εκκλησία τήν είδε με τά δικά του μάτια της ψυχής. *Όμως στο Λάμπρο έχει δεχτή κι ο χριστιανισμός του τήν εξωτερική έπιρροή. *Ο χριστιανισμός του, πάντα κλασικός γαλήνιος άλλωστε άπαλλαγμένος από κάθε δαντικό έφιάλτη, εκδηλώνεται στο Λάμπρο και με μερικές άγριες εικόνες όπως ή περιγραφή των τόψεων του Λάμπρου. Θέλει δηλαδή ο Σολωμός να τις τραγουδήσει τραγικά, τό άπαιτεί ή υπόθεση, μά δέ μπορεί να τραγουδήσει τό πάθος έστω και σαν έγκλημα που τιμωριέται, καμιά κίνηση και δύναμη, μπορεί μόνο να τραγουδήσει έντελώς στατικά τήν άπεριόριστη

γαλήνη, και ή περιγραφή μακραίνει δήτην δραματική μ' όλους τους ώραίους στίχους, χωρίς άρμονία, αρκετά ψυχρή. Και τό Λάμπρο τόν τιμωρεί ή χριστιανική θεία δίκη, ή μυστική δύναμη που ανακαλύπτει όλα τά έγκλήματα και τά τιμωρεί όχι με τήν κοινωνική δικαιοσύνη αλλά με τόν ίδιο εαυτό τους. *Ο Λάμπρος έρωτεύεται τήν κόρη του, τήν άναγνωρίζει από σημάδια στο σώμα της, όπως σ' όλα τά ρομαντικά μυθιστορήματα, ή κόρη σκοτώνεται, ξυπνά πιο ή συνείδηση του Λάμπρου άνήμερη, και μετά μία νύχτα τυραννικά μαρτυρική, όπου φτάνει τήν υπέρτερη άνθρώπινη άγωνία κι όδύνη μπορεί πιο κι αυτός να πεθάνει συχωρεμένος. *Ο χριστιανισμός θριαμβεύει, άλλ' όπως σας έδειξα με μέσα που τά μιμήθηκε ο Σολωμός. Κι ο Λάμπρος, ο διεφθαρμένος κι έγκληματίας αλλά σύγχρονα μεγαλόψυχος άντρας, ο μόνος αντικειμενικός του χαρακτήρας, δέν είναι δημιούργημά του, δέν τόν ψυχολογεί καν, δέν αναλύει τήν πολυσύνθετη ψυχή του, τόν πήρε αυτόςιο από τόν Chateaubriand και τόν Byron. Θέλησε βέβαια να τόν έλληνικοποιή και τή μεγαλοφυχία του τή ζωγράφησε στον πολεμικό του ήρωισμό. *Έντελώς εξωτερικά, φαίνεται καθαρά κι ως είναι λίγα τ' άποσπάσματα χωρίς καμιά βαθύτερη ένότητα, χωρίς κανέναν έλληνικό χαρακτήρα, τόν λέει άγωνιστή της Έπανάστασης. Κι αν υπήρχαν τά μέρη όπου θά τραγουδούσε ο Σολωμός τήν Έπανάσταση μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως θά τήν παρουσίαζαν έντελώς φανταστική.

*Η έλλειψη κάθε ψυχολογικής, δραματικής, αντικειμενικής ικανότητας του Σολωμού διακρίνεται και στην αυθαίρετη τοποθέτηση μέσα στο Λάμπρο δυο τραγουδιών «Τά Δυο Άδέρφια» και ή «Τρελλή Μάνα» Τά είχε γράψει στη Ζάκυνθο. Μουσικώτατα, αϊθήρια, τραγουδούν όλη τήν παιδική άφέλεια, άθωότητα και χάρη, τήν άπαλότατη έντύπωση του θανάτου στην παιδική ψυχή που τόν νομίζει έναν παράδοξο μά γλυκό ύπνο, όπως πίστευε τό θάνατο κι ο Σολωμός, τραγουδούν τόν πόνο της μητέρας για τό θάνατο των παιδιών της, τόν πόνο που τρελλάνει, μά τόν τραγουδούν κι αυτόν εξαύλωμένα, σχεδόν χωρίς τραγικότητα, τραγουδούν καλλιτεχνικώτατα, ιριδιένια αλλά καθόλου δέν αντίληφθηκε ο Σολωμός πόσο άφύσικο είναι να τραγουδή αυτά τά τραγούδια ή Μαρία, μία άπλή γυναίκα του λαού κι ακριβώς τή στιγμή που μ' άγωνία περιμένει τό Λάμπρο. *Η σημείωσή του «Οι δυστυχείς συνηθούν να τραγουδούν άσματα σύμφωνα με τήν κατάσταση τους» δείχνει ακόμα πιο καθαρά πόσο δέ μπορούσε ο Σολωμός ν' αντίληφτή, ότι μία τρίκυμισμένη από πραγματική όδύνη διάθεση δέν τραγουδεί

γαλήνια μελαγχολικά και παραδεισένια. Ὁ Σολωμός δὲ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ ἀνθρώπους ζωντανούς, οὔτε δυνατὲς ἀνθρώπινες στιγμές. Ἀργότερα ὁμοῦς διαισθάνθηκε πόσο ὁ Λάμπρος τοῦ ἦταν ξένος, ξένα τὰ ἀνήθικα παθητικά και δραματικά στοιχεῖα του, τὸν ἀφῆσε ἀτέλειωτο, κι εἶναι ἴσως εὐτύχημα γιατί στὸ συμπληρωμένο Λάμπρο θὰ μᾶς πείραζε ἀκόμα περισσότερο ἡ ἀδυναμία ποὺ τώρα μόνο κριτικὰ τὴν καταλαβαίνομε. Τραγουδῆσε πιά ἀποκλειστικὰ ἐσώψυχα τραγούδια ὁλοένα πιο συνειδητὰ και καλλιτεχνικά.

Κι ὅταν ἀκόμα ἔγραφε τὸ Λάμπρο εἶχε τραγουδήσει τέττα τραγούδια. Ὑποκειμενικὸς ἔδωσε ἀμέσως και στὰ πλάσματά του ποὺ ἦταν ἄλλωστε ἐντελῶς ἴδια, τὴ δική του συνειδητὴ πιά ἀντίληψη τοῦ ἰδανικοῦ. Τὸν κόσμο ποὺ ὠνειρευόταν πάντα, διαισθητικά, τώρα τὸν ξέρουν. Ἡ μουσική του γίνεται βαθύτερη. Εἶναι ἡ μόνη διαφορὰ, ἡ μόνη ἐξέλιξη. Τραγουδεῖ πάλι τὴν ἀγνή, ἀγγελική, ἀσπροντυμένη, αὔλα ὁμορφῆς και ἐξωτερικά, συνθηματικά ρωμαντικά χλωμὴ γυναίκα ποὺ ἐμπνέει τίς πλατωνικὲς ἀγάπες μὰ ποὺ ἔχει καταλάβει πὼς ἡ ἀνεμοζάλη τῆς πραγματικῆς ζωῆς μοιραῖα θὰ τὴ λερῶσῃ, πηγαίνει στὸ Μοναστήρι γιὰ ν' ἀναμένη ἐκεῖ ἡρεμῆ τὴν τέλεια ἀπολύτρωση κι ἀπ' αὐτὴ τὴ γῆϊνη μ' ὄλο τὸ αἰθέριό της γοητεία τῆς Φύσης, τὴν ἔνωση ποὺ ποθεῖ μὲ τὸ Χριστό. Ἡ ἐπικαιρικὴ Ὁδὴ εἰς Μοναχὴν ποὺ κι αὐτὴ τὴ θέλει ἀποσπασματικὴ ὁ Σπαταλᾶς, μὰ ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο, πολὺ αὐθόρμητα θρησκευτικὰ και κλασσικά, μὲ φωτεινὴ μυστικὴ πάθεια, καλλιτεχνικώτατα μουσικά, ὕμνει τὴ γυναίκα ποὺ φτάνει στὸν ψυχικό της προορισμό. Τὴν ὑποδέχονται οἱ Ἄγγελοι ποὺ ὑποδέχονται σ' ἓνα ἄλλο του ποίημα και τὴν Αἰμιλία Ροδόσταμου «Στὴν πόρτα τὴν ὀλόχρυσῃ τῆς Παντοδυναμίας — πνεύματα μύρια παλαιά, πνεύματα μύρια νέα — σ' ἀκαρτεροῦν γιὰ νὰ σοῦ ποῦν πὼς ἄργησες νὰ φτάσῃς». Εἶναι σχεδὸν οἱ μόνοι στίχοι ποὺ σώζονται ἀπ' αὐτὸ τὸ ποίημα ἀλλὰ πόσο ἀπλά, σχεδὸν ἐπιγραμματικά, και σύγχρονα ἀπεριόριστα ὑποβλητικά ἐκφράζουν ὄλη τὴ γνώση πιά τῆς ἀργοπορίας ποὺ εἶναι ἡ παραμονὴ στὴ γῆ ἀπὸ τὴν πλέρια ἀνάπτυξη τῆς ψυχῆς ποὺ θὰ δώσῃ ὁ θάνατος.

Τὸ 1833 ὁ Σολωμός ξαναπῆγε στὴ Ζάκυνθο, γιὰ τὴ δίκη. Θὰ ξεναεπισκέφθηκε τὸν τάφο τῆς φαρμακωμένης τῆς πνευματικῆς του φίλης, τὴ θυμήθηκε ἐντατικά, τὴν ξανατραγουδῆσε τὴ Φαρμακωμένη στὸν Ἄδη, ἔπως σὰς εἶπα και προχθές, ἐντελῶς μετουσιωμένη. Χωρὶς νὰ τὸν ἐπηρεάσῃ ἡ ταραχὴ τῆς δίκης στὴ δημιουργικότητά του ἔδωσε στὴν αὐτοχτονία της ἓνα νόημα πιά ἐντελῶς σύμ-

φωνο μὲ τὴν ἰδανική του ἀντίληψη. Ἡ Φαρμακωμένη σκοτώθηκε ὄχι ἀπὸ κοινὴ ἀπογοήτεψη, ἀπὸ κοινὸ πόνο, οὔτε στιγμὴ δὲν ὑποτάχτηκε τὸ πνεῦμα της στὸ πάθος, τουναντίον, ἐνεκα μιᾶς ἐξαγνισμένης ἰδέας, γιὰ νὰ μὴ τὴν ταπεινώσῃ ἡ πραγματικότης, γιὰ νὰ μὴ τῆς ἐπιβάλλῃ νὰ ξεχάσῃ τὸν ἀγαπημένο της. «Και μακρὸς καιρὸς μὲ βάλλει — σ' ἄλλουνοῦ τὴν ἀγκαλιά». Ἡ αὐτοχτονία της δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα παραφορᾶς ἀλλὰ φωτεινῆς σκέψης. Ἐφυγε στὸν Παράδεισο ξέροντας πὼς μόνο ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ ἀγάπη ἡ μιὰ κι αἰώνια ποὺ τίποτε γῆϊνο δὲν ἀπειλεῖ νὰ τὴ μολλῶσῃ, ἡ ἀσφαλισμένη, ἡρεμῆ, ἀγνή κι ἀπόλυτη ἐπικοινωνία τῶν ψυχῶν. Ἡ ἀγάπη ὅπως τὴν ἤθελε ὁ Σολωμός. Ποτὲ δὲν ὑποπετεύθηκε τὴν ἐσωτερικὴ ἀγριότητα μὰ και μεγαλοπρέπεια τῆς πάλης δυὸ ἀτομικότητων μέσα στὸν ἔρωτα. Κι ἡ Φαρμακωμένη στὸν Παράδεισο — γιατί ἀραγε ἐντελῶς δυσαρμονικά και ἀντίθετα στίς συνθήκες του νὰ ἔβαλε γιὰ τίτλο ὁ Σολωμός τὸ μυθολογικὸ ἡ Φαρμακωμένη στὸν Ἄδη; — μήπως γιὰ νὰ ὑποδείξῃ πὼς ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία του εἶναι και πλατωνική; — στὸν Παράδεισο περιμένει ἡ Φαρμακωμένη τὸν Ἀγαπημένο της: «Πῶς ἄργεις γλυκεῖα ψυχὴ! Ἄχ τὸ ψυχομαχητό σου θέλει εἶναι ἄγριο και βαρὺ». Πιθανόν, ἀληθινά, — ὁ Σολωμός εἶναι πάντα κι ἐπικαιρικός, — ὁ Ἀγαπημένος της νὰ τῆς εἶχε ὑποσχεθῆ νὰ σκοτωθῇ μαζί της, ὅστερα δὲν τὸ ἔκανε, ἴσως ἀπὸ δειλία, πιθανώτερα γιατί λιγώτερο ρωμαντικὸς ἡ ζωὴ νὰ τὸν τράβηξε περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἀδέδαιους αἰθέρες, και βέβαια θὰ τὴν ξαναγάπησε τὴ ζωὴ, ὁ Σολωμός ὁμοῦς δὲ μὲ πορὲ νὰ φανταστῆ τὴ ζωὴ του παρὰ ἓνα ἀδιάκοπο νοσταλγικὸ μαρτύριο. Τὸν λυτρώνει ὁ θάνατος γιατί ἡ Φαρμακωμένη ποὺ εἶδε τὸν πόνο του και τὸν ἀγαπᾶ τοῦ συγχωρεῖ τὴν παραβίαση τῆς ὑπόσχεσῆς του, τοῦ ἀνοίγει τὴν αὔλη, αἰώνια παρθενικὴ ἀγκαλιά της, ὁ Σολωμός τὸ ξανατονίζει, κι ἐνώνονται στὸν Παράδεισο.

Ὅμως ὁ Σολωμός θέλησε και πάλι νὰ περιβάλλῃ μ' ἑλληνικὴ ὑπόθεση και συνθετικώτερα τὸν ὑποκειμενικὸ του κόσμο. Σχεδίασε τὸ Νικηφόρο Βρυένιο, ἓνα ἔργο βυζαντινὸ ποὺ ἔμεινε ἀπλὸ σχέδιασμα, δὲν ἔχομε παρὰ ἐλάχιστους στίχους του, πολὺ μουσικούς, μὰ μουσικὴ μὰ ἐντελῶς ἀόριστη ἐνόραση τῆς μελλούμενης δόξας τῆς Ἑλλάδας, χωρὶς κανένα βυζαντινὸ ἡ πραγματικὸ χαρακτήρα. Φανερώνουν πὼς τίποτε ἀντικειμενικὸ δὲ θὰ ἐνωθε και πάλι ὁ Σολωμός. Ἄλλωστε εἶναι πρώτη φορὰ ποὺ τραγουδεῖ τὸ Βυζάντιο, ὅπως σὰς ἐξήγησα και προχθές ἀγνοεῖ ἐντελῶς τὸ Βυζάντιο, ἀκόμα και τὴν Πόλη, και τώρα τὴν ὑπόθεση δὲν τὴν ἀντλήσε ἀπὸ γνώση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἀπὸ μιὰ σημείωση τοῦ Schiller ποὺ ἀναφέρει τὸ

Βρυένιο σάν ήθικό ήρωα πού υπόταξε τή φυσική όρμή στο Λόγο, σάν ήρωα άξιο νά έμπνεύσει έναν ποιητήν.

Άπό τόν Κρητικό, τό άλλο συνθετικό μ' έλληνική υπόθεση έργο τής ίδιας περίπου εποχής έχομε όπωσδήποτε περισσότερο άποσπάσματα. Τραγουδώντας δήθεν ένα έπεισόδιο τής Κρητικής Έπανάστασης, κι οι ελάχιστες πολεμικές λεπτομέρειες, και οι κρητικές όνομασίες δέν φανερώνουν τίποτε τό χαρακτηριστικό, βαθύτερα άπό τις λέξεις κρητικό, μά ούτε καν πολεμικό, είναι τόσο εξαυλωμένες, τραγουδώντας δήθεν τήν Κρήτη ζωγραφίζει τά παντοτεινά του θέματα. Ζωγραφίζει έντελώς συνειδητά, με μιá εικόνα πού υπαγορεύει κάθε πινελλιά τής μιá βαθιά παρατήρηση, και είναι και σύγχρονα βαθιά υποβλητική, τή γαλήνη πάντα τής Φύσης πού γίνεται ναός, και τήν αγάπη του ήθικού πολεμιστή για τήν παραδεισένια Κοπέλλα πού μόνη τόν παρηγορεί στις συμφορές τής πατρίδας. Κρατώντας τήν σφιχτά κολυμπά για νά τή σώσει μακριά. Έξαφνα εμφανίζεται μπροστά του ή Φεγγαροντυμένη, μιá αϊθήρια όπτασία, μουσικώτατα τραγουδημένη, του μιλεί ούράνια μελωδικά, τέλεια καλλιτεχνικά υποβάλλει ό Σολωμός τήν αυλότητά τής, γαληνεύει κάθε φόβο του Κρητικού, τόν ύψώνει υπεργίγνα κι όταν συνέρχεται άπό τήν έκστασή του και φτάνει στο άκρογιάλι είναι ή κοπέλλα νεκρή στήν άγκαλιά του. Βέβαια στο συμπληρωμένο έργο ό Σολωμός θά εξηγήσει τι ακριβώς συμβολίζει ή Φεγγαροντυμένη, όπως σάς εξήγησα τήν άλλη φορά ό Σολωμός δέν ήθελε τό σύμβολο, τίποτε τό δυσκολονόητο, μά κι έτσι αρκετά εύκολα τό νιώθομε. Η Φεγγαροντυμένη δέν είναι καθόλου ή Νεράϊδα του λαού, είναι πλάσμα έσωτερικό, είναι ιριδένια προσωποποιημένη ή συνείδηση του Κρητικού πού χωρίς τραγική δραματική πάλη, έντελώς άπλά και φυσικά, ύψώνεται στή φωτεινή κατανόηση τής αγαλλιασης στήν ήρεμη απόλυτρωση άπό τις δυστυχίες τής ζωής, στήν υπεργίγνη αγάπη, τή μόνη τέλεια.

Κι ό Σολωμός όλοένα ύψώνεται πρós τό νόημά του τής Τέχνης, και ή μορφή των ποιημάτων του, όπως σάς έδειξα τελειοποιείται όλοένα, και τά όργανά τής, ή γλώσσα, ό στίχος. Θέλοντας νά είναι έλληνας μεταχειρίζεται σχεδόν άποκλειστικά πιά τό 15σύλλαβο. Γίνεται όλοένα πιό εύλυγιστος, μά κι όλοένα σύμφωνα με τόν κόσμο πού τραγουδεί, πιό προσωπικός, πιό έγχενα και βαθιά μουσικός. Ό Σολωμός φτάνει τήν τρίτη δημιουργική του περίοδο. Σωστά χωρίζει σε τρεις περιόδους ό Καλοσογούρος τό έργο του Σολωμού. Έχει τρεις σταθμούς ή ένιαία του εξέλιξη. Ό Σολωμός εκφράζει έντελώς φυσικά τή μεταφυσική ιδέα, λέει

ό Καλοσογούρος. Τή γνώμη του Καλοσογούρου πρέπει και πάλι νά τή συμπληρώσωμε λίγο. Δέν παρατήρησε ό Καλοσογούρος πώς εκείνο πού χαρακτηρίζει τήν τρίτη περίοδο του Σολωμού είναι, ότι έχοντας χάρη και στή βοήθεια τής γερμανικής φιλοσοφίας έντελώς συνειδητά πιά συλλάβει τό ιδανικό του, τή διαφορά του με τή γύρω ζωή, αντιλαμβάνεται, χριστιανός πάντα, αναπτύσσοντας πάντα έντελώς φυσικά τήν ιδεολογία του, πώς ή άληθινή νίκη του ήθικού πνεύματος δέν είναι ή φυγή πρós τόν παράδεισο άλλ' ή έπιβολή του στή γύρω ζωή. Ό θάνατος δέ χάνει τή γοητεία του, είναι πάντα τό υπερτέλειο καταφύγιο, μά δέν είναι πιά ό μοναδικός σκοπός, δέν απόλυτρώνει, άπλά συνεχίζει τή συνειδητή τελειότητα πού τά πλάσματά του έχουν φτάσει πιά και στή ζωή.

Τά πλάσματά του δέ νοσταλγούν πιά, ζούν, μακριά βέβαια πάντα άπό τήν κοινωνική άνεμοζάλη πού τήν έφευγε κι αυτός ό ίδιος, μακριά άπό τήν πραγματικότητα, αλλά πάνω στή γή, ήρεμα, άρμονικά, εύτυχημένα, τήν τελειότητά τους. Ό Παράδεισος για τους όλότελα εξαγνισμένους ύπάρχει και στή γή. Μ' αυτό τό βλέμμα τής ψυχής είδε ό Σολωμός τή Φραγκίσκα Φραιζερ, τήν κόρη του Άγγλου γραμματικού του λόρδου άρμουςτή τότε στήν Κέρκυρα, πού πιθανό νά τόν συγκίνησε βαθιά, φυσικά πάντα αγνά, όπως σάς εξήγησα ό Σολωμός υπήρξε πάντα απόλυτα ειλικρινής με τόν έαυτό του, αϊθερόπλαστη καθώς ήταν, και μάς τήν παρουσιάζουν οι βιογράφοι, πάντα άσπροντυμένη, κρατώντας πάντα ρωμαντικά λουλούδια στα χέρια τής. Μήπως πολú πιό πραγματική γυναίκα άπ' ό,τι τή φαντάστηκε ό Σολωμός επιζητούσε ακριβώς νά του άρέσει, νά τόν έμπνεύσει, μ' αυτόν τόν τρόπο; Δέν τό ξέρομε και δέ μάς ενδιαφέρει. Τραγουδώντας τήν τραγούδησε ό Σολωμός λιτά, με μουσική, βαθύτατη πλαστικότητα τό ιδανικό πού ύπάρχει στή γή.

Τόν ίδιο χρόνο, τό 1849, ένας νέος άγγλος, πραγματικά ωραιότατος, κολυμπώντας μέσα στα νερά τής Κέρκυρας, κατασπαράχτηκε άπό έναν Πόρφυρα, ή κερκυραϊκή όνομασία για τόν καρχαρία. Ό Σολωμός τόν είδε και φυσικά τέλειο, άνάγγιχτο άπό όποιαδήποτε πνοή τής Κόλασης, τόν είδε νά έχη μέσα στή ζωντανή ψυχή του κάθε άρετή και τόν τραγούδησε μουσικώτατα. Τό άπλό κολύμπι γίνεται τό άπλωμά πρós τήν κατάκτηση του Άπειρου, πρós τό συνταυτισμό με τή Φύση και με τό Σύμπαντο. Τόν σκοτώνει τό θαλάσσιο τέρας, ή έχθρική δύναμη, βέβαια τό δράμα δέν έχει και τώρα καμιά τραγικότητα, καμιά πάλη, ό νιός άπλά μεταβαίνει σ' ό,τι είχε κι όλας κατα-

χτήσει, κι άς τόν σκοτιώνη ο Πόρφυρας, έξωτερικά μονάχα, ούτε άγγίζει την ψυχή του, ψυχικά νικά αυτός τόν Πόρφυρα, συνεχίζει την τελειότητα του πού δε μπορεί πιά και να την υπερβάλη, την τελευταία στιγμή με χαρά τó αντιλαμβάνεται, βλέπει τόν έαυτό του, τή μεγαλοφυχιά του· μα ο δυνατός μπορεί να τόν κλάψη, να κλάψη τήν άξια, τó σπάνιο μεγαλείο πού χάνεται για τή ζωή.

Ο Σολωμός έφτασε στην αγάπη τής ζωής, αλλά πόσο διαφορετικά από έναν Έλληνα. Δέν είναι ανάγκη φαντάζομαι να επιμένω. Άγαπά τή ζωή μόνο αφού τήν έπλασε όπως τήν ήθελε. Άγαπά τó όνειρο, τήν ιδέα του τής ζωής, όπως είχε αγαπήσει τήν ιδέα του τού θανάτου. Άγαπά τή ζωή μόνο αφού τήν άφωμοίωσε με τó θάνατο. Άς μήν τó κρύβωμε, ή ήθικη με τήν έννοια τής άνυπαρξίας κάθε πάθους, ή άπόλυτη ήθικη είναι τó Νιρβάνα. Οι φιλοσοφίες πού λάτρεψαν άποκλειστικά τó πνεύμα ή αντίληφθηκαν έντελώς καθαρά τó νόημά τους και λάτρεψαν τó Νιρβάνα, ή έφτασαν σι' άπροχώρητο, ή αναγκάστηκαν να δεχτούν πάρα πολλούς συμβιβασμούς, παρά πολύ να μεταβληθούν, για να μπορέσουν να ζήσουν. Άκόμα κι ο χριστιανισμός, όπως σας τó είπα και στην αρχή τής πρώτης μας όμιλίας, ή χριστιανική θρησκεία έγινε κάτι πολύ, πάρα πολύ διαφορετικό, από τή χριστιανική ιδεολογία. Αυτό δέν τó ένιωσε συνειδητά ο Σολωμός, δέν έφτασε στην άκρια του έαυτού του, δέν έφτασε στην τέταρτη του περίοδο όπου μοιραία θα τόν οδηγούσε ή εξέλιξή του. Ίσως όμως να τó διαισθανόταν και ίσως να είναι κι αυτός ένας λόγος πού δε μπορούσε να τραγουδήσει, δέν ήθελε ακόμα να παραδεχτή και να όμνήση τó Νιρβάνα, και θα μάντευε έστω κι άσυνειδητα τó αντιζωντανό τής τελειότητάς πού επίζητούσε να επιβάλη στη ζωή.

Τήν ίδια εποχή σχεδίασε Ιταλικά κι αρκετά άλλα ποιήματα πού είχε σκοπό να μεταφράσει σ' έλληνικούς στίχους. Δέν τó έκανε. Άριστουργηματικά, ίσως χωρίς τή μουσικότητα τής μορφής πού ήταν τόσο σύμφωνη με τήν ούσία όπου θα έφτανε ο Σολωμός, αλλά ποτισμένος με τή σολωμική διάνοια, έντελώς δημιουργικά πιστά τά μετάφρασε άργότερα ο Καλοσογούρος. Τραγουδούν όλα τήν άρετή του ανθρώπου στη ζωή, επικαιρικά, ώρισμένων ανθρώπων πού πιθανό να υπήρξαν κι ένάρετοι, όπως ο Στυλιανός Μαρκοράς πού οι βιογράφοι τόν χαρακτηρίζουν άγγελικό νέο, αλλά πού βέβαια τούς είδε ο Σολωμός ακόμα πολύ πιο τέλειους, τούς είδε υπεράνθρωπα τέλειους, τήν τραγουδούν και γενικά, συνθετικά. Στ' Άηδόνι και στο Γεράκι άλληγορικά, μα με άλληγορία πάντα έντελώς εύκολόνητη, τραγουδεί ο Σολωμός άκριδώς

δτι και στον Πόρφυρα· στη Γυναίκα με τó Μαγνάδι· ή πεθαμένη Γυναίκα έμφανίζεται άτάραχη στο ζωντανό Άγαπημένο της, όχι για να τόν προσκαλέσει στον ούρανό, μα για να σβύσει κάθε άνησυχία μέσα του για τó ξανανάμωμά τους, για να θυμηθουνε μαζί σ' ένα πνευματικό άγνό παραλήρημα τήν αϊθήρια αγάπη του άξια να συνεχιστή όμοια όταν πεθάνη κι αυτός, αλλά πού τή ζήσανε κι όλας. Ο χωρισμός είναι ένα διάλειμμα σχεδόν άνώδυνο. Γνωρίσαν τήν άγνότητα του πόθου μας οι μέρες, μέρες γεμάτες ήλιο, νύχτες μακριές αγάπης». Άγάπης ψυχικής, πλατωνικής. Όπως τó λέει και σ' ένα άλλο του ποίημα πού θα μιλήσωμε σε λίγο γι' αυτό, στο Carmen Seculare. «Τά Σεραφειμ έγνωρίσαν τó βάθος τής Άγάπης».

Σε δυό ποιήματά του έδωσε τó θέμα στην έμπνευσή του κι ο άρχαίος κόσμος άφωμοιωμένος. Όπως σας έξηγησα τήν άλλη φορά σπανιώτατα τραγουδεί τούς Άρχαίους ο Σολωμός, από σύστημα πού του τó υπαγόρευσε όχι τόσο ή διάνοιά του όσο ή ψυχή του, ή μάλλον ή διάνοιά του πού συλλογίζεται, πού δέχεται από τή Δύση, μονάχα δτι αιστάνεται ή ψυχή του. Δέν τραγουδεί τούς Άρχαίους γιατί δέν τόν συγκινούσαν. Έδώ όμως τραγουδεί τόν Όρφέα, τó συμβολικό Ήρωα τής υπέρτερης μουσικής, πνευματικής υπεροχής, τόν τόσο σύμφωνο με τήν ιδεολογία του. Ο Όρφέας χάρισε στους ανθρώπους τήν όμορφιά, τήν άρετή, τήν ευτυχία, σ' όλη τήν Πλάση τήν υπέροχη γαλήνη. Όμως στη στερνή δοκιμασία νικήθηκε, δε μπόρεσε να υπερνικήση τόν πειρασμό, ύποτάχθηκε στο πάθος. Ίσως γιατί δέν ήταν χριστιανός. Τó έργο του, ή γαλήνη, χάθηκε. Οι άνθρωποι κι ή Φύση ξανάρθαν στη λήθη του έαυτού των. Και περιμένουν ν' άναστηθή ο νέος χριστιανός Όρφέας, ν' αναδώσει «άμίμητο κι άθάνατο τó ύστερο ρυθμό του». Τó ρυθμό πού τόν φανταζόταν ο Σολωμός ρυθμό τής υπέροχης ζωής, πού δέν ένιωσε πως θα κλείνη μέσα του μονάχα τήν άνυπαρξία.

Όταν έγραφε τόν Πόρφυρα κάποιος τόν ρώτησε αν έγραφε έργο με ύπόθεση έθνική. Ο Σολωμός άποκρίθηκε: «Τό έθνος πρέπει να μάθη να θεωρή έλληνικό δτι είναι άληθινό». Φράση βαθύτατη, από τις βαθύτερες ίσως πού έχουν ειπωθή ποτέ, άλλ' ο Σολωμός μάς δίνει κάθε δικαίωμα να άμφιβάλλωμε αν ένιωσε όλο της τó βάθος. Μπορούμε με πεποίθηση να πούμε πως τήν είπε πολύ περλωρισμένα. Ο Σολωμός ύποκειμενικός, μοναδικά στενός, και γι' αυτό με τόσο άποκλειστική δύναμη, χωρίς ένδοιασμό, πίστευε τήν Άλήθειά του τή μόνη αϊώνια άλήθεια, τή φιλοσοφία του, — ιδιαίτερα ποτέ δε φιλοσο-

φει, μὰ ἢ φιλοσοφία βγαίνει ἀπὸ ὅλο του τὸ ἔργο κι ἀπὸ κάθε του ποιήμα, — τὴ μόνη φιλοσοφία, τὴν Τέχνην του τὴ μόνη Τέχνη. Ποτὲ δὲν ὑποπεύθηκε κἀν πὼς ἀπόλυτη Ἀλήθεια δὲν ὑπάρχει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, πὼς ὑπάρχουν ἀπειρες Ἀλήθειες, πὼς ἢ Ἀλήθεια εἶναι πάντα σχετικὴ καὶ εὐμετάβλητη, καὶ πὼς ἔτσι ἀληθινὸ γιὰ τὸ Ἔθνος εἶναι μόνο, ὅ,τι πιστεύει ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἢ Φυλὴ. Θὰ ἤθελα νὰ ἐπιμένω μιὰ στιγμὴ σ' ὅ,τι ἴσως δὲν τόνοιον ἀρκετὰ στὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης μου ὀμιλίας, πὼς ἢ Φυλὴ μπορεῖ νὰ ἔχη ὅποιαδήποτε αἰσθήματα, σκέψεις, θέλει, πὼς Φυλὴ ἀκόμα κι Ἔθνος δὲ σημαίνει καθόλου ἐθνικισμός. Ἡ Φυλὴ μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται ὅπως θέλει τὴν Ἀγάπην, τὸ Θάνατο, ὅλα τὰ ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ συναισθήματα, μπορεῖ νὰ ἔχη κι ἀντεθνικὰ ἰδανικὰ. Ὅταν ἢ Φυλὴ ἀρχίζει ν' ἀρνιέται τὶς Πατρίδες, ἀλλὰ τότε μόνο, Ἀλήθεια γιὰ τὸ Ἔθνος εἶναι ὁ ἀνθρωπισμός κι αὐτὴ τὴν ἀλήθεια πρέπει νὰ καταλάβῃ ὁ μεγάλος ποιητὴς καὶ νὰ τὴν τραγουδήσῃ. Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δὲ μπορούσε ποτὲ νὰ θεωρήσῃ ἑλληνικὴ τὴν ξένη κι ὑποκειμενικὴ ἀλήθεια τοῦ Σολωμοῦ, τὸ γεμάτο ἐλαττώματα κι ὀρυκτικὰ ἀρετῆς ζωντανὸ Ἔθνος ποῦ, μόλις μ' ἠρωϊκὸ πάθος εἶχε συντρίψει τοὺς δεσμοὺς τῆς σκλαβιάς, δὲ μπορούσε ποτὲ νὰ δεχτῆ γιὰ ἠθικὴ τὸ μυστικὸ Νιρβάνα, δὲ μπορούσε νὰ δεχτῆ γιὰ Ἄσματα τῆς Φυλῆς τὰ τραγούδια τοῦ Σολωμοῦ οὔτε τὴν Ἑλληνίδα Μητέρα καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Καράδι ποῦ ἔμειναν ἄλλωστε σχεδιάσματα, ὅπου ἓνα πραγματικὸ γεγονός δίνει πάλι ἀφορμὴ στὸ Σολωμὸ νὰ τραγουδήσῃ γενικὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐγένεια: «Ὁραία καὶ μεγάλη εἶναι ἢ ψυχὴ τοῦ Ἀνθρώπου» οὔτε τὸ Carmen Seculare καὶ τοὺς Ἑλεύθερους Πολιορκημένους, ὅσο κι ἂν εἶναι καλλιτεχνικὰ ποιήματα.

Ὁ Σολωμὸς θέλησε νὰ δώσῃ καὶ πάλι στὴν ἔμπνευσή του ὑπόθεση ἐθνικὴ, θέλησε καὶ πάλι νὰ γράψῃ τὸν Ὕμνο τοῦ Ἀγῶνα. Ὅταν τὸν εἶχε τραγουδήσῃ ἀντικειμενικὰ, ὅπως σὰς εἶπα τὴν ἄλλη φορὰ, τὸν εἶχε τραγουδήσει καθόλου καλλιτεχνικὰ, χωρὶς κἀν συγκίνηση, εἶχε διηγηθῆ ψυχρὰ καὶ ρητορικὰ διάφορα ἐπεισόδιά του, τώρα τὸν μετουσίωσε, τὸν τραγουδεῖ μουσικώτατα, ἀλλ' ὑποκειμενικὰ, καθόλου ἑλληνικὰ. Γιατὶ ὁ Σολωμὸς ποτὲ δὲν κατάλαβε τὸ νόημα, τὴν ἀλήθειαν τῆς Ἐπανάστασης. Τὴν Ἐπανάσταση δὲν τὴν ὑπαγόρεψε καμιὰ μεταφυσικὴ ἰδεολογία, μὰ οὔτε καὶ καμιὰ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὑπαγόρεψε ἀπλὰ ἢ αὐθόρμητη ἀνάγκη τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀντίδρασης ἐνάντια σὲ κάθε πόνον καὶ τυραννίαν, ἢ πραγματικὴ καὶ δυνατὴ καὶ μεγάλη σὰν τὸ ἐνστικτὸ τῆς αὐτοσυντήρησης. Ὅταν οἱ Σουλιώτισσες ρίχνανε τὰ παιδιὰ τους ἀπὸ τὸ βράχο καὶ ρίχνονταν ὕστερα κι αὐτές,

δὲν ὑπακούανε σὲ μυστικὴ προσταγὴ τῆς συνείδησός του, σὲ ὑπέροκλη ἰδεολογία, δὲ διάλεγαν δηλαδὴ τὸ λιγώτερο ὀδυνηρὸ, ἀπλὰ αἰσθάνονταν τὴ σκλαβιά καὶ τὰ μαρτύρια μὲ τὰ ὅποια θὰ τιμωροῦσαν οἱ Τούρκοι τὴν ἀνταρσία τους ὀδυνηρότερα ἀκόμα ἀπὸ τὸ θάνατο καὶ τὸν προτιμοῦσαν. Κι ἐπειδὴ ὁ θάνατος κι ὅταν ἀκόμα παρουσιάζεται σὰν ἀνεμπόδιστη μοιραία ἀνάγκη εἶναι πάντα φριχτὰ σκληρὸς χόρευαν ὄχι ἀπὸ ἠρωϊκὴ ὑπεργήϊνη ἀδιαφορία ἀλλὰ γιὰ νὰ μεθήσουν. Ποτὲ δὲ θὰ ἔλεγαν ὅ,τι λέει ἢ Ἑλληνίδα Μητέρα «Χαρὲς καὶ πλοῦτη νὰ χαθοῦν, καὶ τὰ βασίλεια κι ἔλα, τίποτε δὲν εἶναι ἂν στητῆ μένει ἢ ψυχὴ κι ὀδύρεια». Ἡ Ἑλληνίδα Μητέρα ποῦ μ' ἐνθουσιασμὸ προσφέρει τὸ παιδί της στὴν πατρίδα θυσιάζοντας κάθε πάθος στὴν ἀρετὴ καὶ ποῦ μ' ὠραιότατους στίχους τὴν τραγουδεῖ βέβαια ὁ Σολωμὸς, μὲ βαθύτατο αἰσθημα, χωρὶς τίποτε κοινὸ ἢ ρητορικὸ, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ παρὰ στὴ φαντασία του. Ὑπῆρξε ἴσως μόνο στὴν ἀρχαία Σπάρτη ποῦ μὲ ἀδιάκοπη προσπάθεια, συστηματικὴ ἀνατροφή εἶχε κατορθώσει νὰ ἀναπτύξῃ τὸ φυσικὸ ἐθνικισμὸ τῶν πολιτῶν της ὅπως τὸν ἤθελε, ἀλλὰ εἶναι μοναδικὴ στὴν παγκόσμια ἱστορία ἢ τέτοια συμφωνία τῶν χαραχτήρων μὲ τὴν ἰδεολογία τους.

Κι ἄλλοι ποιητὲς βέβαια, καὶ σύγχρονοι, σ' ἐθνικιστικὰ, μὰ λιγώτερο ἀπόλυτες πάντα ἀπὸ τὴ σπαρτιατικὴ, ἐποχὴς, τραγουδῆσαν τὴν ἠρωϊκὴν μητέρα, ἀλλ' ὅλοι ξέροντας πὼς ὑπακούει σὲ προσταγὴ τῆς Πολιτείας ποῦ ζητᾷ ἀπὸ τοὺς ποιητὲς της νὰ ἐπηρεάσουν τὸ λαϊκὸ φρόνημα, νὰ τὸ ἐνθουσιάσουν ἀκόμα περισσότερο, κανένας δὲν πίστεψε ὅ,τι πίστευε ὁ Σολωμὸς πὼς ἐκφράζουν τὴν πραγματικὴ Ἀλήθεια, κανένας ἀπὸ τοὺς συνθηματικὸς αὐτοὺς πατριωτικὸς ποιητὲς δὲ θεωρεῖται ποτὲ ἀπόλυτα μεγάλος. Καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης δὲν ἦταν ἓνα στενὰ πατριωτικὸ ἰδανικὸ ἦταν ἰδανικὸ ζωῆς. Τὸ δημοτικὸ κλέφτικὸ τραγούδι ἐκφράζοντας ἀνόθευτα τὴ λαϊκὴ ψυχὴ δὲν τραγουδεῖ ποτὲ τὴν ὁμορφιά τοῦ θανάτου, τῆς θυσίας γιὰ τὴν Πατρίδα, ὁ θάνατος εἶναι πάντα σκληρὸς, ἀσχημος, τραγουδεῖ τὸν πόθον τῆς ἀπολευθέρωσης ἀπὸ τὸν ἀνυπόφορο τουρκικὸ ζυγὸ, ἀπολευθέρωση ποῦ ἀξίζει νὰ πληρωθῇ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν πολυτιμώτατην ὑπαρξήν. Τὴν Ἀλήθειαν αὐτὴ τῆς Ἐπανάστασης ποῦ τὴν αἰσθάνθηκε ἐντατικὰ ἢ λαϊκὴ, γεμάτη ἐνθουσιασμὸ, ψυχὴ τοῦ Ρήγα καὶ τὴν εἶπε σ' ἓνα στίχον ἀντιπροσωπευτικώτατο: «Καλλίτερα μιὰς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ, παρὰ σαράντα χρόνια σκλαβιά καὶ φυλακὴ» — δυστυχῶς δὲν ἦταν ἀρκετὰ δημιουργὸς καὶ καλλιτέχνης ὁ Ρήγας ὥστε νὰ ὑψώσῃ τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν σὲ ἀξία, — τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν δὲν τὴν ὑποπεύθηκε κἀν ποτὲ ὁ Σολωμὸς.

Είδε στην 'Επανάσταση μιὰ νίκη τοῦ πνεύματος καὶ τραγούδησε στὸ Carmen Seculare πὸ τὸ ἤθελε τὸ ἑκατοχρονίτικο Ἄσμα τῆς 'Ελευθερίας τὸν ἀπόλυτο θρίαμβο τῆς ἠθικῆς του. Ὁνειρεύτηκε τὴν 'Ελλάδα τοῦ 1921 πὸ τὴ συμβολίζει μιὰ μυστικὸπαθη αὐτὴ βροσκούλα, ἢ παντοτεινὴ τοῦ γυναίκα, — ἐξωτερικὰ ὅμως ἤθελε νὰ φαίνεται λαϊκός, — ὁλοτετα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε τι γήινο: «Μὴν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καὶ μὴ προσμένεις χλόη. Γιατὶ τὰ φύλλα ἂν εἶν' πολλὰ σὲ κάθε φύλλο πνεῦμα». Ἄμα ἀπολυτρωθόμε ἀπὸ τὴ γοητεία τῆς ἐξαιρετικῆς μουσικότητας τοῦ Σολωμοῦ καὶ δοῦμε τὴν ἐνδραση τοῦ πιδ συνειδητὰ ἀκόμα ἀπ' ὅ,τι τὴν εἶδε ὁ ἴδιος θ' ἀντιληφτοῦμε πὸς ὠνειρεύτηκε γιὰ τὴν 'Ελλάδα μονάχα τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴ γαλήνη τῶν Ἠλύσιων πεδίων, τῆς ἀνυπαρξίας. Ἡ προφητεία του μένει ἐναέρια, μόνο καλλιτεχνικὰ ὄρατα.

Οἱ ζωντανοὶ Ἀγωνιστὲς τοῦ Μεσολογγίου, πὸ βέβαια ποτὲ δὲ θὰ συλλογίστηκαν τὴν ἠθικὴ τοῦ ζωτικῶν ἀγῶνα, ἄλλαξαν μέσα του ἔγιναν οἱ Ἐλεύθεροὶ Πολιορκημένοι. Τίτλος ὠραιότατος, πολὺ ἐκφραστικώτερος ἀκόμα, ἀπὸ τὸ πολὺ ἐκφραστικὸ κι ἀπ' τὸν τίτλο πὸ εἶχε πρῶτὰ σκεφτῆ νὰ δώσῃ στὸ ποίημά του: «Τὸ Χρέος», ὠραιότατος τίτλος, ὅπως εἶναι ἄλλωστε ὅλο τὸ τραγούδι καλλιτεχνικώτατο, μ' ὅλο τὸ ἐντελῶς ἀποσπασματικὸ του. Ἐχομε τρία σχεδιάσματά του. Ὁ στίχος του προσπαθεῖ ὁλοένα νὰ μιμηθῆ περισσότερο καὶ σύγχρονα πάντα ἐντελῶς δημιουργικὰ, ἐντεχνα μουσικά, τὸ δημοτικὸ στίχο. Στὸ τρίτο σχεδιάσμα ἀφῆσε ὁ Σολωμὸς καὶ τὴ ρίμα, μὰ ἐπιηρεασμένος ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ποίηση κι αὐτὴ τὴν ἑλληνικώτατη συνίχηση πὸ μὲ βαθιὰ κατανόηση τῆς γλώσσας τὴν εἶχε πάντα καλλιτεχνικὰ μεταχειριστῆ, ἀκόμα καὶ θεωρητικὰ ὑμνήσει σ' ἕνα στοχασμὸ του. Δὲ δέχτηκε βέβαια καὶ τὴ χασμωδία, ἦταν πάρα πολὺ μουσικός γιὰ νὰ δεχτῆ ποτὲ ὀτιδήποτε παράφωνο, κατῶρθωσε τὸ δυσκολότατο ν' ἀποφύγῃ ἐντελῶς καὶ τὴ χασμωδία καὶ τὴ συνίχηση.

Οἱ Ἐλεύθεροὶ Πολιορκημένοι εἶναι τὸ ποίημά του πὸ τὸ περισσότερο ἀγάπησε ὁ Σολωμὸς, πὸ τὸ περισσότερο δούλεψε, ὅπου ἤθελε συνθετικὰ νὰ κλείσῃ ὅλη τὴ συνειδητὴ του ἀντιληψὴ γιὰ τὸν ὑποκειμενικὸ του κόσμο. Οἱ πειρασμοὶ τῆς κατώτερης παθητικῆς ζωῆς, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς Τούρκους πὸ μόνο διαστατικὰ τοὺς ἀναφέρει ὁ Σολωμὸς καὶ ἰδωμένους μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του, — φανερώ- νουν τὸν ὀρμητικὸ ἄνθρωπο ἀπέναντι στὸν ἐξαγνισμένο, — οἱ πειρασμοὶ τῆς παθητικῆς ζωῆς ἀγωνίζονται νὰ συντρίψουν τοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους, τοὺς ὁλοτετα πνευματικούς αὐτοὺς Ἠρώες, παιδιὰ

τῆς γαλήνιας σολωμικῆς 'Ελλάδας «μητέρα μεγαλόφυχη στὸν πόνο καὶ στὴ δόξα». Τοὺς βασανίζουν πρῶτα οἱ κακουχίες, ἢ πείνα, πολὺ λιγόλογα, λεπτά, καὶ χαρακτηριστικὰ ζωγραφισμένη: ἡ μάνα ζηλεύει τὸ πουλί πὸ βρῖσκει τροφὴ ὑστερα ἢ γοητεία τῆς Φύσης προσπαθεῖ νὰ ἐλαττώσῃ τὴ δύναμή τους τῆς ἀντίστασης. «Ἐστησε ὁ Ἐρωτας χορὸ μὲ τὸν ξανθὸν Ἀπρίλη... Ὅποιος πεθαίνει σήμερα, χίλιες φορές πεθαίνει. Τρέμει ἡ ψυχὴ καὶ ἔαστοχᾶ γλυκὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς».

Πρῶτη σχεδὸν φορὰ βάζει ὁ Σολωμὸς τὴ Φύση πὸ εἰδημὴ ἢ γαλήνη τῆς τόσο συνταυτίζεται μὲ τὴν ψυχὴ του, ἀντιμέτωπη στὸν ἄνθρωπο. Μὰ ἀκόμα καὶ τὶς δοκιμασίες, τοὺς ἐχθρούς, δὲ θέλησε νὰ τοῦ τίς δώσῃ ἢ ἀσχημὴ πραγματικότητα πὸ σ' αὐτὴν ἔκλεισε τὰ σῶψυχα μάτια του, τοὺς ἐξαγνισμένους ἀνθρώπους τοὺς φτάνουν οἱ ἐξαυλωμένοι πειρασμοὶ. Ὅλη ἡ ὀμορφιὰ τῆς Φύσης συνασπίζεται γιὰ ν' ἀποσπάσῃ τοὺς Ἠρώες ἀπὸ τὴν ἐνατένιση τοῦ χρέους, γιὰ νὰ ζυπνήσῃ μέσα τους τὸν πόθο μιᾶς πιδ εὐκολῆς ζωῆς. Καὶ γιὰ πρῶτη φορὰ παρουσιάζει ὁ Σολωμὸς καὶ τὴ γυναίκα σὰν πειρασμὸ, ὅχι βέβαια καὶ πάλι τὴν ἀγάπη τῆς γυναίκας, ἀλλὰ θέλοντας πιά, ὅπως σὰς εἶπα νὰ παρουσιάσῃ τοὺς ἀνθρώπους στὴ ζωὴ, πιστευόντας τὴ γυναίκα πιδ ἀτυνεῖδητη, ἴσως ἀκριβῶς γιὰτὶ εἶναι πιδ αὐθόρμητα κοντὰ στὸν παράδεισο, πιδ ἀδύναμη γιὰ τὴν πάλη, γιὰ τὴ θεληματικὴ ἐπιμονὴ στὸ Χρέος, τὴ φαντάζεται πρῶτη νὰ λυγίξῃ καὶ νὰ προσπαθῆ νὰ ἐπιηρεάσῃ καὶ τοὺς ἄντρες. Ὁ Σολωμὸς, σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὴν ἐποχὴ του, λάτρευε τὴ Γυναίκα σὰν Ἰδέα, οὐσιαστικὰ μὲ τὴν ἀντρικὴ του οἰσῆ τὴν ἐβλεπε κατώτερη. Οἱ πειρασμοὶ ὅμως περιγράφονται κι αὐτοὶ ἐντελῶς στατικά. Δὲν ἀγγίζονται τοὺς ἐλεύθερους πολιορκημένους Ἠρώες. Καμιὰ δραματικὴ πάλη δὲ δημιουργεῖται. Μένουν ἀσάλευτοι στὸ ψυχικὸ τους μεγαλεῖο, ἀπόλυτα πιστοὶ στὸν ἠθικὸ ἑαυτὸ τους.

Ὅμοια πιστὸς στὸν ἑαυτὸ του ἔμεινε κι ὁ Σολωμὸς ἴσαμε τὸ τέλος. Ἐνῶ τραγουδοῦσε τὸ τραγούδι πὸ θὰ τὸν πλησίαζε ὁλοένα περισσότερο στὸ ἀπόλυτο νόημά του τῆς Τέχνης, ξαφνικὰ στὰ τέλη Νοεμβρίου 1856 ἡ ἀρρώστια πὸ ἀπὸ καιρὸ τὸν βασάνιζε ἀλλὰ πὸ, ὅπως εἶδαμε, σέβονταν ἐντελῶς τὶς δημιουργικῆς του δυνάμεις, ἐκδηλώθηκε πιδ ἄγρια, ἔπαθε ἐγκεφαλικὴ συμφορήση. Δὲν ἀργῆσε ν' ἀναλάβῃ, μ' ἀπὸ τότε φυλαγόταν, ἐβγαίνει ἐλάχιστα στὴν ἀγαπημένη του Φύση, ζῶσε ἡσυχὰ βλέποντας πολὺ λίγους φίλους του. Ἄρχισε πάλι νὰ μελετᾷ. Ἡ κρᾶση του καὶ ἡ δυνατὴ του θέληση πάλεψαν ἕνα χρόνον ἐναντία στὴν ἀρρώστια, πὸ τυραννικὰ προώδευε ὁλοένα. Στὸ τέλος τὸν βύθισε σὲ νάρκη, γιὰ ὀχτῶ μέρης ζυπνοῦσε πιά μόνο στιγμῆς,

άλλά τότε με άκέρειες πάλι όλες τις πνευματικές και σωματικές του δυνάμεις, ίσαμε που πέθανε άνώδυνα στις 6 του Νοέμβρη 1857. Ο θάνατός του συγκίνησε βαθύτατα όλη την Κέρκυρα. Κι όσοι δέν ένωσαν την ποιήσή του διαιστώνταν την άγνότητα και το μεγαλειό της ποιητικής του ψυχής, αγαπούσαν την καλωσύνη και την ευγένειά του. Η Έφτανησιακή Βουλή εκφράζοντας το λαϊκό αίσθημα όμόφωνα αποφάσισε να διακόψη τις συνεδριάσεις της σ' ένδειξη δημόσιου πένθους. Η δημοτική Αρχή έκλεισε το θέατρο και κάθε κέντρο διασκέδασης ίσαμε τη μέρα της κηδείας του. Την άκολουθήσε όλος ο κερκυραϊκός λαός που ήρθε κι από τις έξοχές, βαριά πονεμένος. Άργότερα τα κόκκαλά του μεταφέρθηκαν στη Ζάκυνθο, θάφτηκαν στην πλατεία που της έδωσαν τ' όνομά του, κι έστησαν εκεί και τ' άγαλμά του.

Προσπάθησα να δείξω πόσο καλλιτεχνικά, όλοένα καλλιτεχνικώτερα, κι άπόλυτα ελλεικρινά, μ' όλοένα βαθύτερη συνείδηση, τραγούδησε ο Σολωμός το μουσικό και μονόχορδο έαυτό του. Το έργο του παραμένει παντοτεινό πρότυπο για τους νέους ποιητές μιάς τέλειας έκφρασης ενός έσωτερικού κόσμου, μιάς τέλειας συμφωνίας μορφής κι ούσίας. Πολλοί στίχοι του ιδιαίτερα όσοι ζωγραφίζουν τη γαλήνια Φύση, τα χρώματα του δειλινού «όπου δέν έχουν όνομα κι έχουν περίσσια κάλλη», τη «νύχτα γεμάτη θαύματα, νύχτα σπαρμένη μάγια» και τόσο άλλοι, είναι από τους έκφραστικώτερους κι ύποβλητικώτερους Νεοελληνικούς Στίχους. Μά όπως σας το ύπόδειξα στην αρχή της πρώτης μου όμιλίας, ο πολύ μεγάλος ποιητής δέν είναι μόνο Καλλιτέχνης, είναι κι ο αντιπροσωπευτικός τύπος της Φυλής, είναι κι ο προφητικός δημιουργός μιάς Άξίας για τη Φυλή. Το μεγάλο έργο δέν ύπάρχει ατόουσιο, πρέπει να κλείνη μέσα του δυνάμεις, πρέπει και να επιδρά. Τόσο το ένιωσε και το ήθελε ο ίδιος ο Σολωμός επιζητώντας το ήθικό νόημα της Τέχνης. Μά περιορισμένος στο στενό και δυτικό του ύποκειμενισμό δημιούργησε μόνο μιά καλλιτεχνική, άλλ' ύποκειμενική άξια. Τι έδωσε στη Νεοελληνική Ζωή, τι έδωσε, τι δίνει στους Νέους ποιητές, τι δρόμους άνοιξε στη Νεοελληνική Ποίηση;

Άντίθετα στην τάση που επικρατεί σήμερα σε πολλούς Νέους Ποιητές της έπιστροφής στο Σολωμό, μοιραία μόνο θεωρητική, που την προκάλεσε πιθανό μονάχα ή μανία της αντίδρασης στην άμέσως προηγούμενη γενεά, νομίζω, πως ο Σολωμός δέν μπορεί να τους δώσει τίποτε άλλο από μιά έντατική αισθητική απόλαυση, να τους διδάξη

τίποτε άλλο άπ' ό,τι τώρα σας είπα, να εκφράζουν καλλιτεχνικά το Έγώ τους, μ' ένα Έγώ που πρέπει να είναι πολύ διαφορετικό άπό το Έγώ του Σολωμού. Κάθε άλλη έμπνευση άπό το Σολωμό θα είναι άγονη μίμηση. Γιατί το Έγώ του Σολωμού τρομαχτικά στενό δέν έκλεισε ποτέ μέσα του τίποτε ελληνικό, αλλά και πολύ περιορισμένα το αιώνια ανθρώπινο που πρέπει πάντα ν' άνευρίσκη ο πολύ μεγάλος ποιητής μέσα στα χαρακτηριστικά της Φυλής του. Τραγούδησε μόνο μιά στιγμή της ανθρωπότητας, ένα ιδανικό, μιά φιλοσοφία, μιά θρησκεία της ανθρωπότητας, ή φιλοσοφία, ή θρησκεία της ανθρωπότητας σε καιρούς δυστυχίας που θέλει να έβγη από τον έαυτό της, να τον ξεχάση, δέν τραγούδησε ποτέ πλατιά την ίδια την ανθρωπότητα, ούτε καν την κίνησή της προς αυτή τη φιλοσοφία. Της άρνήθηκε το πάθος.

Δέν θα επιμένω και πάλι να σας αναπτύξω πόσο ή αντίληψη του Σολωμού για το θάνατο, την Άγάπη, την Ηθική, εκφράζει μόνο κι αυτή έντελώς στατικά τη νοσταλγία της κούρασης για την άνυπαρξία. Θα επιμένω μόνο μιά στιγμή γιατί ιδιαίτερα εδώ μάς ενδιαφέρει στην αντίληψή του για τη γυναίκα. Ύψωσε ο Σολωμός μιά γυναίκα μορφή που μπορεί να γίνη πρότυπο για τη ζωή, πρέπει ή γυναίκα μορφή που τραγουδεί, κι ως την αιστάνθηκε ο ίδιος ελλεικρινά, να έμπνεύση τους νέους ποιητές που θέλουν να δημιουργήσουν μιά Άξια; Θα ήταν βέβαια τουλάχιστο άνόητο να ζητήσωμε από το Σολωμό προοδευτικές ιδέες για τη γυναίκα, μά δέν είδε ούτε καν βαθύτερα μέσα στην ψυχή της. Τη μόνη φορά που την παρουσίασε κάπως πραγματικώτερα την παρουσίασε ύποδεέστερη όπως φανταζόταν το ύποδεέστερο, αλλά και ή λατρεία του της γυναίκας, ή εξάγνισή της, ή άνύψωσή της σε αϊθέριους παράδεισους, είναι ουσιαστικά μιά ταπείνωσή της, μιά δουλεία της. Ποτέ δέν ύποπτεύτηκε ο Σολωμός το μόνο πόθο της γυναίκας από πάντα ν' άπολυτρώθη τόσο από την άντρική λατρεία όσο κι από την άντρική περιφρόνηση. Όταν περιφρονή ο άντρας τη γυναίκα ή όταν τη λατρεύη, όταν της επιβάλη να φορή άσπρα, να κρατή λουλούδια, και να μοιάζη εξασυλωμένη, όμοια δέν τη νιώθει, άπλά τη θέλει όπως τη θέλει αυτός, τη διαμορφώνει σ' όργανό του. Όργανο είναι και το είδωλο. Κι ή γυναίκα από πάντα επιθυμεί να γίνη πρώτα άπ' όλα άτομο, κι ύστερα επιθυμεί όχι την ψεύτικη άγάπη, που όπως κι αν εκδηλώνεται είναι σήμερα ακόμα πάντα σκλαβιά, που πάντα τη μειώνει, επιθυμεί την άγάπη για τον έαυτό της, την άγάπη που θα είναι μιά βαθιά κατανόηση ότι είναι κι αυτή άνθρωπος με άρετες και

ελαττώματα ζωντανά, την αγάπη που θα είναι σεβασμός, χωρίς πόθο κατάκτησης, της ατομικότητάς της.

Τήν ώρα που εμφανίστηκε ο Σολωμός ή Φυλή είχε απόλυτα ανάγκη από έναν Όδηγό, δέν της άρκοῦσε ένας Καλλιτέχνης. Στόν ήρωϊκό Άγώνα είχε θριαμβέψει, μά ο Άγώνας βαρύτερος και σκληρότατος είχε καταναλώσει σχεδόν όλες της τίς δυνάμεις. Όπως ένας άνθρωπος μπορεί σέ μιá απογνωσμένη στιγμή νά επιτύχη μιá υπεράνθρωπη προσπάθεια, μά ύστερα μένει σπασμένος αν τή στιγμή της προσπάθειας δέν εϊδε πιδ πέρα, τί θα κάνη αφού επιτύχη, έτσι κι ή Φυλή μετά τόν Άγώνα που της τόν είχε υπαγορέψει μόνο ή ανάγκη της ελευθερίας, έμεινε ολότελα ανεμμάτιστη, μέ τήν απογοήτεψη μονάχα, τό άνικανοποίητο που άφίνει ή συμπλήρωση του πόθου. Είχε απόλυτη ανάγκη κάποιος νά της έμφυσήση ζωή, νά της δώση ζωντανά ιδανικά. Είχε τήν εξαιρετική τύχη νά της γεννηθί τήν κατάλληλη ώρα ένας ποιητής μέ μοναδική ποιητική ιδιοσυγκρασία που θα μπορούσε νά είχε γίνει κι Όδηγός. Όμως ο Σολωμός δέν υψώθηκε στο ύψος της αποστολής του, αγκάλιασε τό μεγαλειο χωρίς νά κλείση μέσα του τήν Ελλάδα, ούτε τόν άνθρωπο, δέ μπόρεσε νά υπερνικήση τό ζωντανό κι αϊθέριό του μοιραίο.

Είχε όλη τήν ποιητική δύναμη που δυστυχώς δέν είχε ο Βαλαωρίτης συνταυτίστηκε ο ρωμαντικός κι αυτός, κι έξωτερικά Βαλαωρίτης μ' ένθουσιασμό μέ τήν Ελλάδα που τόν ένιωσε και τόν αγάπησε, αλλά χωρίς νά μπόρεση νά τή μετουσιώση, έμεινε κατώτερος από τό δημοτικό Τραγούδι, μόνος ο Σολωμός, και ίσως κ' ο Κάλβος, μά που στενωότερος ακόμα περιωρίσθηκε ακόμα περισσότερο στο άριστοκρατικό μεγαλειο, μπόρουσαν νά είχαν γίνη ο Dante της Ελλάδας και δέν έγιναν. Κι έτσι δέ μπόρεσε ο Σολωμός νά επιβάλη ούτε τή γλωσσική του αλήθεια που τόσο τήν αγάπησε και πραχτικά και θεωρητικά. Γιατί ή γλώσσα, ο στίχος, είναι μονάχα όργανα και δέν είχε δικιο ο Σολωμός, ότι άρκει ή άπλη μορφή για νά μεταδώση τά πιδ ύψηλονόητα. Άρκει ή άπλη μορφή μόνο όταν τό πιδ ύψηλονόητο άπηχεί κάποια αλήθεια έστω κι άσυνείδητη του λαού. Δέ φταίει ο έλληνικός λαός αν δέν αγάπησε τό Σολωμό. Οι κριτικοί μέ πολύ πικρία παρατηρούν πώς ο Σολωμός έμεινε άγνωστος στη Φυλή, πώς ή Φυλή έξω από τά πρώτα τετράστιχα του Ύμνου και μερικά ζακυθινά τραγούδια που τά επαναλαμβάνει κι αυτά μάλλον μηχανικά, που της άρεσε μόνον ή έξωτερική τους μουσικότητα και τά τραγουδει σαν ζένες καντάδες, άγνωστί ολότελα τό έργο του Σολωμού, δέν ένιωσαν

δμως τήν αίτία αυτής της άγνοιας. Δέν ένιωσαν πώς ο Σολωμός δέ μπορεί ν' αγαπηθί παρά αϊσθητικά από καλλιτέχνες.

Ο Σολωμός δέν ύψωσε καμιά αλήθεια της Φυλής, δέν της είπε τίποτε ουσιαστικό, ή Φυλή δέ μπόρουσε νά καταλάβη, νά αϊστανθί τίποτε από τό Σολωμό, και φυσικά ούτε και τή γλώσσα του αφού αν κι εύκολονόητη, ζωντανή, δέν της έλεγε τίποτε ζωντανό. Κι έτσι έμεινε ανεμμάτιστη ή Φυλή νοσταλγώντας πάντα ένα ιδανικό. Κι ήρθαν στην Αθήνα, στην πρωτεύουσα, από τό Φανάρι της Πόλης πολύ μορφωμένοι, μά μέ όλο τό βυζαντινό Σχολαστικισμό, τήν ψευτογοητευτική πίστη στόν υπερούσιο λαό, οι Καθαρευουσιάνοι. Ηύραν τό έδαφος ελεύθερο. Τό επαναλαμβάνει. Η ασύγκριτη μά νεκρή για τήν Ελλάδα τουλάχιστο όμορφιά του Σολωμού δέν είχε όρθώσει τίποτε άπέναντί της.

Κι έτσι έμειναν οι Καθαρευουσιάνοι ελεύθεροι νά διαφθείρουν, νά δώσουν αυτοί στο λαό τό ιδανικό που τό άντλησαν όχι από τίς άνώτερες δυνάμεις του μ' από τήν κόπωση του. Γιατί ή Καθαρευουσιάνικη Σχολή είναι αντιπροσωπευτική, άλλ' είναι αντιπροσωπευτική όπως θα τό δούμε πριν μιλήσωμε για τόν Παλαμά μονάχα τών χαμηλότερων, τών ταπεινότερων ψυχικότητων του έλληνισμού.

Οι καθαρευουσιάνοι, έχτός από τό Ζαλοκώστα, μά άγνή, φωτεινή, ποιητική ψυχή πολύ διαφορετική μέσα στο καθαρευουσιάνικο περίγυρο, μά που αδύναμη δέ μπόρεσε νά τό συντρίψη κι έπεσε θύμα του, οι καθαρευουσιάνοι άγνόησαν έντελώς τό έργο του Σολωμού ή κι όταν κάτι μάντευαν από τήν αϊσθητική του όμορφιά τήν περιφρονούσαν, σάρκαζαν τή γλώσσα του. Είναι γνωστό τό τετράστιχο του Σούτσου: «ο Κάλβος κι ο Σολωμός ώδοποιοί μεγάλοι» — τό ω μέ ωμέγα ώδή, τραγούδι, όχι δρόμος, για νά εξηγούμαστε — «και οι δύο παρημέλησαν της γλώσσας μας τά κάλλη, ιδέαι όμως πλούσιαι πτωχά ένδεδυμένοι δέν είναι δι' αϊώνιον ζωήν προωρισμένοι» Κι ο Ραγκαβής έκρινε τό Σολωμό μέ τό ίδιο πνεύμα. Του άναγνωρίζει κάποιο ταλέντο μά τόν θεωρεί άμαθέστατο. Αυτό είναι σχεδόν τό Άπαντο της καθαρευουσιάνικης κριτικής για τό Σολωμό.

Στήν Αθήνα μόνο μετά τό κήρυγμα του Ψυχάρη που έγραψε κι ο ίδιος πολλά για τό Σολωμό, μά σχεδόν αποκλειστικά για τή γλώσσα του, ήταν άρκετό για τόν Ψυχάρη πώς ο Σολωμός στην έποχή του τραγούδησε τόσο καλλιτεχνικά στη δημοτική, στην Αθήνα μόνο μετά τόν Ψυχάρη, χάρη και πολύ στόν Παλαμά που για τήν κριτική του θα μιλήσωμε τήν άλλη φορά, άρχισε νά γίνεται γνωστός κι αγαπητός ο Σολωμός στους αθηναϊκούς καλλιτεχνικούς κύκλους. Έγρα-

φαν άρκετές κριτικές γι' αυτόν, κριτικά δοκίμια μάλλον παρά σοβαρές μελέτες, σχεδόν όλα με τάση υπερβολικής υπερτίμησής του, μερικά μόνο κάπως βαθύτερα. Η ουσιαστική έπιρροή του Σολωμού περιωρίσθηκε στην αισθητική διαμόρφωση των νέων. Τέτια άλλωστε και η έπιρροή του στην Έφτάνησο, κι άς εκδηλώθηκε εκεί πολύ έντατικώτερα, κι άς δημιούργησε εκεί όλόκληρη μιá Σχολή μόνο καλλιτεχνική, δέν ήταν δημιουργός ζωής, δέν έπλασε και για την Έφτάνησο άξίες ζωής, έναν όλόκληρο πολιτισμό. Οι Λογοτέχνες μονάχα, δυτικά κι αυτοί μορφωμένοι, και που προσωπικά είχαν γοητευθί από το Σολωμό αγάπησαν την έξαιρετική ψυχή και το έργο του που τό εκδύσανε αυτοί ιδιαίτερα ο Πολυλάς κι ο Καλοσγούρος, μετά το θάνατό του. Δέν είχαν όμως την απαιτούμενη απόσταση κι όλοένα περιμεναν ν' άνευρεθούν τά μέρη που πίστευαν χαμένα κι έτσι ή έκδοσή τους έχει κάτι τό άρκετά άνώρυμο και δυστυχώς τή μιμήθηκαν μ' ελάχιστες παραλλαγές κι όλοι οι άλλοι έκδότες κι έτσι δέν έχομε άκόμα σήμερα την έκδοση που θά έπρεπε του σολωμικού έργου.

Μά τίς έλλείψεις αυτές, τά λάθη των εκδόσεων τίς έκθέτει βαθύτατα ο Σπαταλάς στο περιοδικό Νέα Ζωή 1ο φυλλάδιο 1922 κι έτσι δέ θά σάς μιλήσω γι' αυτές. Ο Σπαταλάς δέ μάς έδωκε άκόμα όλη του τή μελέτη για τό Σολωμό. Μέρη της μονάχα δημοσίεψε σε διάφορα περιοδικά που μάς τή δείχνουν πολύ αναλυτική κάπως στεγνά, μά έπιστημονικώτατα έξηγεί τό κάθε ποίημα, την επικαιρική του βάση, άν δέν ύφώνεται σε γενικώτερες αντίληψεις διαφωτίζει όμως πολύ τό φιλοσοφικώτερο κριτικό. Οι Έφτανήσιοι Λογοτέχνες συνέχισαν τό Σολωμό ποιητικά και κριτικά, και στην κριτική πάντα σύμφωνοι με τό σολωμικό πνεύμα. Τά έμπνευσμένα Προλεγόμενα του Πολυλά στην έκδοσή του του Σολωμού, καλλιτεχνικώτατος ύμνος περισσότερο παρά κριτική, όπου έξηγεί όλη τή δημιουργία του Σολωμού θά μπορούσε σχεδόν νά τά είχε γράψει ο ίδιος ο Σολωμός. Μά ο καιρός δέ μου έπιτρέπει κι ούτε είναι μέσα στο θέμα μου νά σάς μιλήσω πλατύτερα για τους ποιητές τής Έφτάνησου, νά σάς τους όνομάσω και νά σάς τους αναλύσω, άπλά προσπαθώ νά σάς δώσω μερικούς γενικούς χαρακτηρισμούς άκριβώς για νά φωτίσω τό θέμα μου, για νά τοποθετήσω τό Σολωμό κι ύστερα και τον Παλαμά μέσα στη νεοελληνική λογοτεχνία και ζωή. Οι Έφτανήσιοι ποιητές δέ μιμήθηκαν βέβαια δουρικά τό Σολωμό, ο Σολωμός διαμόρφωσε τό βαθύτερο Έγώ τους, ελικρινά λάτρεψαν κι αυτοί την ίδια μουσική Τέχνη και Θρησκεία, τον αϊθέριο έξαγνισμένο κόσμο. Τόν τραγούδησαν μ' άπόλυτη πίστη, καλλιτεχνικώτατα, καθέ-

νας σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία του, δημιουργικά, μά μñ άντλώντας άπό τή ζωή και την πραγματικότητα ήταν καταδικασμένοι σιγά νά μαραίνωνται από άσφυξία, νά μñ μπορούν νά έχουν καμιά πλατύτερη επίδραση. Μάλλον δέχονταν αυτοί την επίδραση των καθαρευουσιάνων που είχαν δημιουργήσει έναν όλέθριο μά αντιπροσωπευτικό του λαού ψευτοπολιτισμό. Οι Έφτανήσιοι λογοτέχνες δέχτηκαν ένα συμβιβασμό με την καθαρεύουσα, στον πεζό λόγο κάτι άπό την άποτροπαιμική που τόσο την είχε σατυρήσει ο Σολωμός. Κι όλοένα έσδونه ή έφτανησιακή ποίηση μέσα στον ίδιο έαυτό της, όπου ο Μαβίλλης, νεοαθηναίος κι έφτανήσιος, την άναζωογόνησε πάλι έμπνευσμένα αλλά για νά δείξει μέσα στο πολύ πιό ανθρώπινα, ήρεμα όνειρεμένο πάντα ξανάνθισμά της τό θάνατό της, την ένωσή της με τή νεοαθηναϊκή Σχολή, τή μόνη που ύπάρχει πιά σήμερα και που τή δημιούργησε ο Ψυχάρης.

Ο Ψυχάρης ή μεγαλύτερη νεοελληνική μορφή γιατί άν και καθόλου καλλιτέχνης είπε στη Φυλή τή ζωτική της Άλήθεια, την αλήθεια που τής έδωσε τά φτερά ο Παλαμάς.

Άς μñν τό ξεχνάμε! Η Έλλάδα δέν είχε άκόμα την Άναγέννησή της. Για ν' άναφανή ο μέγας καλλιτέχνης ποιητής που θά μporή νά είναι κι αντιπροσωπευτικός, πρέπει νά περάσουν χρόνια, πρέπει νά διαμορφωθί ή έλληνική ζωή ώστε νά του προσφέρναι αισθητικές δυνάμεις, πρέπει οι Όδηγοί πρώτα νά τής δώσουν δημιουργικά τίς άξίες της που άλλοι ύστερα θά τίς τραγουδήσουν καλλιτεχνικά. Ο κριτικός δέ μπορεί κι αυτός νά κρίνει με την άνώτερη ανάπτυξη που του έδωσε ή Δύση, νομίζω, πως και με θυσία τής άπόλυτης καλλιτεχνικής αντίληψης πρέπει νά βλέπη την έλληνική πραγματικότητα, νά προσπαθί νά κρίνει όσο του είναι δυνατό με τό μέτρο τής Φυλής.

Άπέναντι στον Καλλιτέχνη Σολωμό στέκεται ο Όδηγός Παλαμάς.

Ιανουάριος 1923.

ΑΛΚΗΣ ΘΟΥΛΟΣ

Κ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Α.

Η ΝΕΑ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Έργο της επιστημονικής ψυχολογίας. Το πρόβλημα της «ψυχής». Σχέση της σύγχρονης ψυχολογίας με τη Φιλοσοφία. Άνασκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της ψυχολογίας. Ο πρωτόγονος άνθρωπος και οι τρεις βίβες του ψυχολογικού δέντρου.

Πρώτη περίοδος: Φιλοσοφική ψυχολογία. Καθυστέρηση της ψυχολογίας στην περίοδο αυτή. α) Η ψυχολογία είναι απορροφημένη από το πρόβλημα της «ψυχής». β) Το πρόβλημα της «ψυχής» συμπλέχτηκε ανέκαθεν με θρησκευτικές δοξασίες. γ) Τα ψυχικά φαινόμενα θεωρήθηκαν αυτόνομα. Άπολύτρωση της ψυχολογίας από τη θεολογία και απόσπασή της από τη φιλοσοφία. Το νέο ρεύμα στο 19ον αιώνα. Άντιδραση στη φιλοσοφία. Υλισμός. Φυσικές επιστήμες.

Δεύτερη περίοδος: Επιστημονική ψυχολογία και η νέα αντίληψη για το έργο της.

Ο δέκατος έβδομος αιώνας, ο αιώνας των φυσικών επιστημών με τις αξιοθαύμαστες ανακαλύψεις των και με την ολοένα σταθερότερη και πλατύτερη κατάκτηση του έξωτερικού κόσμου, βάζει συγχρόνως και τα θεμέλια της έρευνας και έρμηνείας του έσωτερικού, του ψυχικού μας κόσμου. Στα τελευταία πενήντα χρόνια η ψυχολογία—μόλις από τη μέση του περασμένου αιώνα αρχίζει η επιστημονική ζωή της—έχει να μάς δείξει σημαντική πρόοδο. Νέες ψυχολογικές μέθοδοι εφαρμόζονται, ψυχολογικά έργαστήρια ιδρύονται, καινούργιοι κλάδοι δημιουργούνται, προβλήματα ψυχολογικά και αινίγματα ψυχικά φωτίζονται, επικίνδυνες προλήψεις γκρεμίζονται και με πλουσιώτερο φως περιχύνεται ο ψυχικός μας βίος. Και παράλληλα μεγαλώνει και η σημασία της ψυχολογίας για τη ζωή. Σπουδαίες εφαρμογές των πορισμάτων της άρχισαν να γίνονται με αρκετή επιτυχία, δυστυχισμένοι βρίσκουν παρηγοριά και βλέπουν το φως της χαράς, παραστρατημένοι καθοδηγούνται, πολλές κοινωνικές πληγές υπάρχουν έλπίδες να θεραπευθούν, η ανατροπή και η άγωγή του παιδιού αποκτά ακλόνητη βάση, και πλούσιες, πλουσιώτατες έλπίδες για το μέλλον μάς παρέχονται.

Που άρα γε κυρίως οφείλεται η πρόοδος αυτή της ψυχολογίας;

Πρέπει εϋτὺς να τονίσω, ότι και η απόκτηση νέων μεθόδων και η απόδοση των ώριμων καρπών της ψυχολογικής έρευνας χρεωστεΐται στη νέα κατεύθυνση, που πήρε στα τελευταία πενήντα χρόνια η ψυχολογία, στη νέα δηλαδή αντίληψη για το έργο της. Ποιό είναι λοιπόν το έργο της και πώς έφτασε η ψυχολογία στη νέα αντίληψη για το έργο της;

Όπως κάθε Έπιστήμη, έτσι και η επιστημονική ψυχολογία, ασχολείται με μιὰ ώρισμένη και ξεχωριστή ομάδα από φαινόμενα, με τὰ ψυχικά φαινόμενα. Κάθε άνθρωπος τὰ ξέρει τὰ φαινόμενα αυτά. Γιατί κάθε άνθρωπος τὰ ζή. Όλοι μας ξέρομε τί θα ειπή πείνα, δίψα, πόνος, δλοι μας έχομε μέσα μας εικόνες, παραστάσεις, από διάφορα αντικείμενα, που υπόπεσαν στις αισθήσεις μας, δλοι μας έχομε αναμνήσεις και έχομε ζήσει την πολυποίκιλη δράση της φαντασίας με τον πλοῦτο των εικόνων της, δλοι μας γνωρίζομε τί θα ειπή κρίση, σκέψη, συλλογισμός και δλοι μας έχομε συγκινηθή και νιώσει αγάπη και έχτρα, χαρά και λύπη, φόβο και έλπίδα, γιατί σε κάθε στιγμή της ζωής μας λίγα ή πολλά από αυτά και άλλα ψυχικά φαινόμενα υπάρχουν μέσα μας και αποτελούν το περιεχόμενο του ψυχικού μας βίου.

Και ούτε βρίσκονται τυχαία μέσα μας τὰ ψυχικά φαινόμενα ούτε ζοῦν απομονωμένα και άσχετα αναμεταξύ των. Δέ μοιάζουν τὰ σκορπισμένα και αποκλεισμένα νησάκια. Το ένα γεννά το άλλο, το δεύτερο κανονίζει την πορεία του τρίτου, για να ρυθμίση τη δική του τη ζωή ανάλογα με τις επιδράσεις που δέχεται από άλλα, και όλα μαζί τὰ ψυχικά φαινόμενα με μεγάλη ένότητα και πρωτοφανή αλληλεπίδραση είναι μέλη ζωντανά ενός ενιαίου οργανισμού.

Μ' αυτό λοιπόν το ένιατο και οργανικό σύνολο των ψυχικών φαινομένων ασχολείται ή επιστημονική ψυχολογία.

Και το έργο της, όπως και κάθε επιστήμης, είναι διπλό: από το ένα μέρος έχει καθήκον να μαζέψη μεθοδικά και συστηματικά και να εξακριβώση δλο αυτό το υλικό, και από το άλλο μέρος να το επεξεργαστή. Πρέπει δηλαδή να το συγκρίνη, για να βρη τις όμοιότητες και διαφορές και επομένως να μπορέση να το συστηματοποίηση και να το κατατάξη, έπειτα οφείλει να εξετάση τη γέννηση και ανάπτυξη και τις αίτιες της εξέλιξης του κάθε ψυχικού φαινομένου, και τέλος να ανιχνεύση τους νόμους, που κυβερνοῦν τὰ ψυχικά φαινόμενα, για να καταλήξη στην έρμηνεία και τη βαθύτερη κατανόηση του ανθρώπινου ψυχικού βίου.

Στην εργασία της αυτή έχει η ψυχολογία να υπερνικήση πολλά εμπόδια, με πολλές δυσκολίες θα παλαίψη και πάμπολλα δυσκολοσύλληπτα και δυσκολοεξέταστα προβλήματα θα πρέπει να λύση. Μά μόνο με ένα πρόβλημα, όσο κι αν είναι σημαντικό και βαθύ, δεν έννοει και δεν πρέπει να ασχοληθῆ ἢ σύγχρονη ψυχολογία, με τὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς». Ἐάν ὑπάρχη ἢ δὲν ὑπάρχη ψυχὴ, ἂν εἶναι θνητὴ ἢ ἀθάνατη, ποῖα εἶναι ἡ οὐσία της, ποῖος ὁ προορισμὸς της καὶ ποιὸς εἶναι οἱ ἰδιότητές της, ὅλα αὐτά, ὅσο κι ἂν συγκαίνου τὸν ἄνθρωπο, δὲν τὰ ἐξετάζει ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία.

Βέβαια τὸ ἀνθρώπινο μυαλό δὲ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθῆ χωρὶς τὴ βαθύτερη ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς «ψυχῆς». Μὰ ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία δὲ μπορεῖ νὰ τὸ ἐξετάσῃ. Τὸ ἀφήνει στὴ φιλοσοφία.

Μήπως τὴν ἴδια στάση δὲν τηροῦν καὶ οἱ ἄλλες Ἐπιστήμες; Ἄς πάρουμε τὴς Φυσικὲς Ἐπιστήμες. Καὶ αὐτὲς ἀσχολοῦνται μὲ μιὰ ὀρισμένη ὁμάδα ἀπὸ φαινόμενα, μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ξεκινοῦν καὶ αὐτὲς ἀπὸ ὀρισμένα ἐμπειρικὰ γεγονότα, ὅπως ὑποπίπτουν στὴς αἰσθήσεις μας, περιορίζονται στὴν ἐπιστημονικὴ ἐξακρίβωση καὶ ἐρμηνεία των καὶ ἀφήνουν καὶ αὐτὲς στὴ φιλοσοφία τὰ σημαντικὰ προβλήματα, ἂν ὑπάρχη ἢ δὲν ὑπάρχη «ὕλη» καὶ τί εἶναι «ὕλη» καὶ τί εἶναι «δύναμη».

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ φιλοσοφία, γιατί προσπαθεῖ νὰ μᾶς δώσῃ ἀπάντηση στὰ πιὸ βαθειὰ ἀνθρώπινα προβλήματα καὶ ἱκανοποιεῖ βαθειὰ ψυχικὲς μᾶς ἀνάγκες.

Γιατὶ κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν πιὸ τρυφερὴ τῆς ἡλικίας νιώθει βαθειὰ μέσα του τὴν ἀγωνία καὶ τὴν πίεση τῶν μυστηρίων, ποὺ τὸν περιβάλλουν, καὶ ἀρχίζει μὲ τὸ πρῶτο ξύπνημα τοῦ λογικοῦ τοῦ μικροῦ ἢ μεγάλο ἀγῶνα γιὰ νὰ διαλύσῃ τὰ πυκνὰ σκοτάδια, νὰ καταπραυνητὴν ἀγωνία καὶ νὰ καταλάβῃ ποῖος εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ἀπὸ ποῦ ἔρχεται καὶ ποῦ πηγαίνει, καὶ ποῖος εἶναι ὁ κόσμος, ὅπου μέσα ζῆ, καὶ πῶς καὶ γιὰ ποῖο σκοπὸ δημιουργήθηκε.

Μὰ ἀπ' τ' ἄλλο μέρος ὁ χωρισμὸς τῆς σύγχρονης ψυχολογίας καθὼς καὶ τῶν ἄλλων Ἐπιστημῶν ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία — στὴν ἀρχὴ ὅλες οἱ ἐπιστήμες ἦταν κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας — συντελεῖ ἔμμεσα στὴ λύση τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Γιατὶ ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν Ἐπιστημῶν ἀντλεῖ ἡ Φιλοσοφία τὴς σχετικὰ θετικὲς ἐκείνες γνώσεις, ὅπου ἐπάνω εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ στηρίξῃ τὸ τολμηρὸ οἰκοδόμημά της. Καὶ ἀφότου ἡ ψυχολογία περιορίστηκε στὴν αὐστηρὴ ἐξακρίβωση καὶ ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία τῶν ψυχικῶν φαινομένων,

κατορθώνει ὁλοένα καὶ περισσότερο νὰ ἐξιχνιάζῃ τὴς ἐκδηλώσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ ἐπομένως μᾶς παρέχει κάποια σχετικὰ σταθερὴ βάση, ὅπου θὰ στηριχθῆ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη γιὰ νὰ κἀνῃ τὰ θεωρητικώτερα πηδῆματά της.

Βέβαια κάθε ψυχολογικὸ πρόβλημα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγῆ σὲ προβλήματα γενικώτερα καὶ ἀπώτερα, ποὺ θὰ προσπαθῆ νὰ λύσῃ ἡ φιλοσοφία. Εἶπα, ὅτι πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγῆ, γιατί ἄλλοιῶς κατανατὰ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μικρὸ, στενὸ, περιορισμένο καὶ ἀνυπόφορο στὴν ἀλαζονεία του. Γιατὶ τὰ ἀπώτερα φιλοσοφικὰ προβλήματα ὅσο καὶ ἂν φαίνονται ἄλυτα, ἔχουν, ὅπως λέει κάποιος σύγχρονος ψυχολόγος, αὐτὴ τὴ μεγάλη παιδαγωγικὴ δύναμη καὶ εὐεργετικὴ ἐπίδραση στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ὅτι τοῦ ἀνοίγουν νέους ὀρίζοντες, τοῦ δείχνουν τὴ φτώχεια του καὶ ἐπομένως τὸ σπρώχνουν πάντα σὲ νέες ἐρευνες καὶ σὲ νέες πνευματικὲς κατακτήσεις.

Γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅμως πῶς ἔφτασε ἡ ψυχολογία νὰ χωρισθῆ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ νὰ κατανοήσωμε τὴ στάση της σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς», εἶναι ἀνάγκη νὰ ρίξωμε μιὰ σύντομη ματιὰ στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ψυχολογίας.

Πρέπει νὰ κατεβούμε ὡς τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους γιὰ νὰ βροῦμε τὴς πρῶτες πηγές τοῦ ψυχολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, τὴς πρῶτες ρίζες τοῦ ψυχολογικοῦ δέντρου.

Στὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο τρεῖς κυρίως αἰτίες¹ παρουσιάζονται γιὰ νὰ κινήσουν τὸ μυαλό του στὴν πρώτη ψυχολογικὴ σκέψη, ὅσο κι ἂν μᾶς φαίνεται σήμερα ἡ σκέψη αὐτὴ ἀπλοϊκὴ.

Ἡ πρώτη αἰτία εἶναι δυὸ σπουδαῖα φαινόμενα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς: τὰ ὄνειρα καὶ ὁ θάνατος.

Ἐκεῖ, ποὺ λίγες στιγμὲς πρὶν ἦταν ὁ ἄνθρωπος ζωντανός, τώρα ἔπαψε ἡ ἀναπνοή του καὶ μένει ἀκίνητος, ἀναίσθητος, ἀμίλητος. Καὶ ἔμωξ ἐξωτερικά, στὸ σῶμά του, τίποτε δὲν ἔχει ἀλλάξει. Τὸ μόνο ποὺ χτυποῦσε στὰ μάτια, εἶναι ὅτι ἡ μεταβολὴ αὐτὴ, τὸ σταμάτημα τῆς ζωῆς, γίνεται μὲ τὴν τελευταία ἐκπνοή. Καὶ ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος φτάνει σιγὰ σιγὰ στὴν ἐντύπωση, ὅτι μὲ τὴν τελευταία ἐκπνοή κάτω, ἀσύλληπτο σὰν ἀέρας, πρέπει νὰ βγαίνῃ ἀπὸ τὸ σῶμα.

Ἐπειτα στὰ ὄνειρα ἐκεῖνο τὸ κάτω τὸ ἐβλεπε, τὸ ἐνίωθε ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἄς φανταστοῦμε τὸν πρωτόγονο ἄνθρωπο ξαπλω-

¹ Ἐδῶ ἀκολουθεῖ τὸ Γερμανὸ ψυχολόγο Max Dessoir: Abriss einer Geschichte der Psychologie 1911 σελ. 1-4.

μένο κάπου να κοιμάται· ονειρεύεται· στα όνειρά του δύο κυρίως πράγματα θα το έκαναν καταπληχτική έντύπωση.

Από το ένα μέρος έβλεπε τον εαυτό του να βρίσκεται άλλοι, να κυνηγά, να φαρεύη, να παλεύη με άγρια θηρία, και σε μιá στιγμή που ξυπνούσε, ξαναβρισκόταν ο ίδιος στο ίδιο μέρος που είχε ξαπλώσει να κοιμηθῆ. Το φαινόμενο αυτό τον τάραιε. Τι άλλο να υποθέσει παρά ότι κάτι είναι μέσα του που μπορεί μόνο του ανεξάρτητα να δράση και να ζήση; Από το άλλο μέρος πάλι στα όνειρά του θα έβλεπε και άλλους ζωντανούς που ήταν κοντά του ή και μακριά του, θα έβλεπε ακόμη και πεθαμένους. Μιλούσε μαζί των, αισθανόταν συγκίνηση, πολλές φορές θα δοκίμαζε να τοξεί πιάση, να τους άγκαλιάση και σε μιá στιγμή που ξυπνούσε δέν έβλεπε τίποτε εμπρός του, βρισκόταν στο ίδιο μέρος μόνος του. (Και τέτια όνειρα θα είχε και ο πρωτόγονος άνθρωπος πολύ συχνά). Τι λοιπόν να υποθέσει και πώς να εξηγήση την επάνοδο των πεθαμένων;

Και έτσι συνδυάζοντας τα όνειρα με την τελευταία έκπνοή των ανθρώπων του που πέθαναν, έφτασε σιγά σιγά ο πρωτόγονος άνθρωπος στην έντύπωση, ότι κάτι είναι μέσα μας, πού μας μοιάζει και που είναι ασύλληπτο και ανεξάρτητο από το σώμα.

Από τέττες έντυπώσεις συμπυκνώθηκε σιγά σιγά ή εικόνα ενός όντος ανεξάρτητου, μ' άλλα λόγια ή αντίληψη της «ψυχῆς» και γεννήθηκαν οι διάφορες μορφές της ψυχολατρίας. Λείψανα τέττας ψυχολατρίας βρισκομε ακόμη και σήμερα σε όλους τους πολιτισμένους λαούς σε διάφορα παραμύθια και δεισιδαιμονίες.

Η δεύτερη αίτια, που κίνησε τη ψυχολογική σκέψη του πρωτόγονου ανθρώπου είναι ή αθέορητη σύγκριση, που έκανε του εαυτού του με τα άψυχα αντικείμενα του περιβάλλοντος. Ένω τα άψυχα αντικείμενα ήταν ακίνητα και άπαθη, αυτός ένιωθε μέσα του κάτι που δρά και κινείται, αίστάνεται την πείνα, τη δίψα, το κρύο, τον πόνο και που παθαίνει διάφορες συγκινήσεις.

Έχει λοιπόν μέσα του κάτι το ζωντανό, κάποιο ζωϊκό στοιχείο μ' άλλα λόγια έχει «ψυχή». Και ή ζωϊκή αυτή ψυχή έχει για έδρα της κατά τους διάφορους λαούς την καρδιά ή το διάφραγμα, ή το θερμό αίμα. Μάλιστα έφτασε ο πρωτόγονος άνθρωπος να φανταστῆ, ότι και τα διάφορα όργανα του σώματος έχουν τη δική τους ιδιαίτερη ψυχή. Σύμφωνα με την πρωτόγονη αυτή αντίληψη ή ζωϊκή ψυχή είναι ο φορέας «όχι μόνο των ψυχικών φαινομένων, αλλά όλων

των φαινομένων της ζωῆς»¹ δηλαδή ακόμη και των καθαρά φυσιολογικών λειτουργιών.

Η τρίτη πηγή του ψυχολογικού ενδιαφέροντος ήταν οι πρώτες πραχτικές παρατηρήσεις, που ανέκαθεν έκανε ο άνθρωπος για το χαρακτήρα και το θυμικό και το δικό του και των άλλων ανθρώπων, που ζῆ μαζί των. Γιατι όσο και αν φανταστούμε πρωτόγονη τη συμβίωση του άγριου ανθρώπου πάντα θα είχε μέσα εκεί πολλές φορές την εύκαιρία να κάνη έστω και απλούστατες παρατηρήσεις για τις διαφορετικές ψυχικές αντιδράσεις και του εαυτού του και των άλλων άτόμων. Δέν ήταν δυνατό παρά να γίνονται αντιληπτές τουλάχιστον οι χτυπητές «διαφορές μεταξύ της παιδικῆς και της ώριμης ηλικίας καθώς και οι διαφορές του γένους»² «Συμπύκνωμα τέττων παρατηρήσεων είναι οι παροιμίες» και τα διάφορα γνωμικά της λαϊκῆς σοφίας για τον ανθρώπινο χαρακτήρα.

Με τέττια λοιπόν εφόδια ξεκίνησε το ανθρώπινο μυαλό για να δημιουργήση ύστερα από αιώνες και αιώνες τη σημερινή επιστημονική ψυχολογία.

Στην αρχέγονη αυτή εποχή δέν υπάρχει βέβαια καμιά συστηματική έρευνα. Η ανθρώπινη σκέψη είναι έρμαιο της φαντασίας και του συναισθήματος.

Και οι πρώτες αυτές ψυχολογικές έντυπώσεις και μάλιστα οι διάφορες αντιλήψεις για τη «ψυχή» συνδέονται και συγχωνεύονται με τις άλλες μυθολογικές και ιδιαίτερος με τις θρησκευτικές δοξασίες, έτσι που παίρνουν ώρισμένη θέση και ανάλογη με τον κάθε λαό μορφή μέσα στα διάφορα μυθολογικά συστήματα, με τα όποια ζήτησαν οι λαοί στη νηπιώδη τους κατάσταση να απαντήσουν στα θεμελιωδέστερα και ζωτικώτερα προβλήματα, στο πρόβλημα του «Κόσμου» και στο πρόβλημα του «ανθρώπου».

Συνδέθηκε λοιπόν ή μυθολογική αυτή ψυχολογία ανέκαθεν με τα δημιουργήματα της πρώτης μυθικής θεολογίας και φιλοσοφίας. Γι' αυτό όταν ή ανθρώπινη σκέψη άρχισε σιγά σιγά να ώριμάζει, όταν δηλαδή ζήτησε να διαλύση τα μυθολογικά σκοτάδια και να λύση με το φως του λογικού τα φιλοσοφικά προβλήματα, όταν λοιπόν γεννήθηκε ή φιλοσοφία, βρισκομε την ψυχολογία να αποτελή έναν από τους κλάδους της.

¹ Max Dessoir: κτλ. σελ. 2.

² Max Dessoir: κτλ. σελ. 3.

Ἔτσι ἡ πρώτη ἀνώτερη ψυχολογική σκέψη παρουσιάζεται στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, στενά ὁμως συνδεμένη μέ τή φιλοσοφία, καί ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ πρώτη περίοδος τῆς ψυχολογίας ἢ φιλοσοφικῆς.

Σ' ὅλη αὐτή τήν περίοδο πού κράτησε ὡς τή μέση τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ ψυχολογία εἶναι ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς φιλοσοφίας. Ὅλη τῆς ἡ προσοχή ἦταν ἀπορροφημένη ἀπό τὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς».

Τὸ κύριο ἔργο τῆς ἦταν νά ἀποδείξη ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει «ψυχή», ἂν εἶναι θνητὴ ἢ ἀθάνατη καί ποιά εἶναι ἡ οὐσία τῆς καί ποιές οἱ ιδιότητές τῆς. Δὲν θά παρακολουθήσωμε βέβαια μέ τή γοργή ματιὰ πού ρίχνουμε στήν ἱστορικὴ εξέλιξη τῆς ψυχολογίας, τίς διάφορες φάσεις τῆς, τίς διαφορές λύσεις, πού προτάθηκαν ἀπὸ τοὺς διάφορους φιλοσόφους γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς».

Τοῦτο μόνο διαπιστώνουμε, ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφικῆς αὐτῆς ψυχολογίας ἦταν πεινιχρὰ καί ὄχι θετικά. Τὸ ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα τὰ κλόνιζε γιὰ νά τὰ γκρεμίσει τὸ δεύτερο καί νά ἐλθῇ τὸ τρίτο νά προτείνῃ κάποιο συμβιβασμὸ ἢ νά τὰ ξαναπαρουσιάσῃ μέ νέα πάλι μορφή. Πόσοι ἀγῶνες καί κόποι καί ἐλπίδες καί ἀπογοητεύσεις! Τὸ βέβαιο λοιπὸν εἶναι, ὅτι ἡ ψυχολογία ὡς ἐπιστήμη ἀργήσε πολὺ νά ἐξελιχθῇ καί ἦταν, σχετικὰ μάλιστα μέ τίς Φυσικὲς Ἐπιστήμες, πολὺ καθυστερημένη. Ἀλλὰ γιὰ τί αὐτὴ ἡ καθυστέρηση; Πού ὀφείλεται; Νά τὸ ζήτημα πού πρέπει κυρίως νά μᾶς ἀπασχολήσῃ. Γιὰ τί ἔστω καί ἡ σύντομη ἔρευνα τῶν λόγων πού προκάλεσαν τὴν καθυστέρηση τῆς ψυχολογίας, ὄχι μόνο θά μᾶς κἀνῃ νά κατανοήσωμε τὴ σημερινὴ τῆς στάση καί τὴ νέα ἀντίληψη γιὰ τὸ ἔργο τῆς, ἀλλὰ θά μᾶς δείξῃ καί τοὺς κινδύνους πού πέρασε καί ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀνάγκη νά προφυλαχθῇ καί στὸ μέλλον.

α') Εἶπαμε, ὅτι ἡ προσοχή τῆς ψυχολογίας στήν πρώτη τῆς περίοδο ἦταν σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἀπορροφημένη ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς». Ἐπομένως τὰ ψυχικὰ φαινόμενα πού αὐτὰ μόνο, ὅπως εἶδαμε, ἀποτελοῦν σήμερα τὸ ἔργο τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, ἐπαιζῶν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δευτερεύοντα ρόλο. Βέβαια μεγάλοι φιλόσοφοι προικισμένοι μέ λεπτὸ παρατηρητικὸ πνεῦμα, δὲν μπορούσαν παρὰ νά κάνουν λεπτεῖς καί καλές παρατηρήσεις ἐπάνω στὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Μὰ οἱ παρατηρήσεις αὐτές, ὅσο καί ἂν ἦταν καλές, πάντα ὁμως δὲν ἦταν συστηματικὲς καί ἐξακριβωμένες καί τὸ χειρότερο ξεκινούσαν ἀπὸ ὀρισμένες ὑποκειμενικὲς πεποιθήσεις, ἀπὸ τίς μεταφυσικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν «ψυχή». Μ' ἄλλα λόγια ὁ κάθε φιλόσοφος ἐβλεπε καί ἔρευνε τὰ ψυχικὰ φαινόμενα μέ τὸ πρίσμα τοῦ φιλο-

σοφικοῦ τοῦ συστήματος, μάζευε τέτιες παρατηρήσεις καί μέ τέτιο τρόπο, πού ὑποστήριζαν τὸ ψυχοφιλοσοφικὸ τοῦ συστήμα καί προσπαθοῦσε ἐπομένως νά ἐρμηνεύσῃ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ὄχι ἀντικειμενικά, ἀλλὰ μέ συλλογισμοὺς βγαλμένους ἀπὸ τίς φιλοσοφικὲς τοῦ προϋποθέσεις.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ ὑποταγὴ τῆς ψυχολογίας στὴ φιλοσοφία, ἐμπόδιζε τὴν ἀπροκατάληπτη ἔρευνα καί εἶχε ὡς συνέπεια τὴ στασιμότητα στήν ἐξακριβώση καί τὴν ἀβεβαιότητα στήν ἐρμηνεία ὄχι μόνο τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἀλλὰ καί αὐτοῦ τοῦ προβλήματος τῆς «ψυχῆς». Γιὰ τί καί ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς «ψυχῆς» ἐξαρτᾶται ἔμμεσα ἀπὸ τὸ φωτισμὸ καί τὴ βαθύτερη κατανόηση τῶν ἐκδηλώσεων τῆς «ψυχῆς».

β') Δὲν ἀρκοῦσε πού κέντρο τῆς ψυχολογικῆς ἔρευνας εἶχε γίνῃ τὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς», ἀλλὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ συμπλέκτηκε ἀνέκαθεν, ὅπως εἶδαμε, μέ θρησκευτικὲς δοξασίες. Καί ἡ ἔνωση αὐτὴ ἔγινε τὸ σημαντικώτερο ἐμπόδιο γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ψυχολογίας καί μάλιστα τὸ Μεσαίωνα. Γιὰ τί γεννήθηκαν χίλιες δυὸ προλήψεις θρησκευτικοψυχολογικῆς. Καί ὅπου ἔχουν ριζώσει προλήψεις, ἐκεῖ δὲν κινεῖται ἐλεύθερα καί ψύχραιμα ἡ ἀνθρώπινη σκέψη καί ἐπομένως σταματᾶ κάθε πρόοδος. Ἔτσι π. χ. οἱ διανοητικὲς διαταράξεις, ἡ ὑποβολὴ καί ἄλλα παρόμοια φαινόμενα θεωρήθηκαν ἐκδηλώσεις δαιμονισμένων ἀνθρώπων καί μάγων, πού ἡ μόνη τῶν ψυχικῆ σωτηρία ἦταν νά τοὺς κάψουν ζωντανούς.

Ἐπειτα ἡ σχολαστικὴ Θεολογία τοῦ Μεσαίωνα καί ἡ ἀπολυταρχία τοῦ Παππισμοῦ περιώρισαν κάθε ἐλευθερία σκέψης καί προσπαθοῦσαν νά πνίξουν κάθε ἀντικειμενικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

Καί δταν ὀλόκληρους αἰῶνες ἡ φιλοσοφία καί μαζί τῆς καί ἡ ψυχολογία — ἦταν ἡ ψυχολογία ἓνας ἀπὸ τοὺς κλάδους τῆς — σερνόταν σκιάδα τοῦ Παππισμοῦ καί ἦταν «ὑπηρέτρια» τῆς Θεολογίας, δταν ἀπὸ τὴν τυραννία αὐτὴ ὑπόφεραν ἀκόμη καί αὐτὲς οἱ Φυσικὲς Ἐπιστήμες, δταν παραδόθηκαν στὰ νύχια τῆς «Ἱερᾶς ἐξετάσεως» σοφοὶ φυσιοδίφες καί πνεύματα πού διψοῦσαν τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, καταλαβαίνομε πολὺ καλά, πόσο φριχτότερη θά ἦταν ἡ πίεση τῆς τυραννίας καί ἡ ἀπολυταρχικότητα τοῦ δογματισμοῦ προκειμένου γιὰ τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα, γιὰ ζητήματα δηλαδὴ πού τὰ θεωροῦσαν ἱερά καί ἀπαραβίαστα.

γ') Τέλος ἓνας τρίτος λόγος πού προκάλεσε καθυστέρηση στήν πρόοδο τῆς ψυχολογίας πηγάζει ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Εἶπαμε ὅτι μία ἀπὸ τίς πηγές τῆς ψυχολογικῆς ἔρευνας

είναι ανέκαθεν ή πραχτική ανάγκη να γνωρίσωμε τὸ χαρακτήρα τὸ δικό μας καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων. Ἔτσι γεννιῶνται στὸν καθένα μας οἱ πρόχειρες ψυχολογικὲς γνώσεις ἱκανοποιοῦνται οἱ ἄμεσες πραχτικὲς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, γιατί ὁ καθένας μας εἶναι σὲ θέση νὰ ψυχολογήσῃ, ὅπως συνήθως λένε, λίγο ἢ πολὺ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ νὰ κανονίσῃ τὴ στάση του ὅταν ἔρχεται σὲ ἐπαφή ἢ καὶ σὲ βαθύτερη σχέση μαζί τους. Ἡ αὐθόρμητη ὅμως αὐτὴ ἱκανοποίηση, ὅσο καὶ ἂν εἶναι χρήσιμη, ἔχει τοῦτο τὸ δυσάρεστο, εἰπνίγει τὴν περιέργεια καὶ τὸ θαυμασμό, πού εἶναι τὰ δύο σημαντικὰ ἐλατήρια γιὰ κάθε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, γενῶ μὲσα μας ἕνα εἶδος ψυχικῆς νάρκης, γιατί μᾶς παρουσιάζει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ὡς κάτι τόσο φυσικὸ καὶ αὐτονόητο, καὶ ἐπομένως ἐμποδίζει τὴ συστηματικὴ καὶ βαθειὰ ἐρευνά των. Ὅταν λοιπὸν θυμηθοῦμε ὅτι ἔλο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ψυχολογίας κατὰ τὴ φιλοσοφικὴ τῆς περίοδο εἶχε στραφῆ στὸ πρόβλημα τῆς «ψυχῆς» καὶ ὅταν λάβωμε ὅπ' ὄψει ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν παρουσιάζονται ὡς προβλήματα μὲ βαθειὰ θεωρητικὴ καὶ πραχτικὴ ἀξία, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανῆ παράξενη ἢ στασιμότητα τῆς ψυχολογίας σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Μὲ τέτιες σημαντικὲς δυσκολίες, μὲ τέτια ἐμπόδια εἶχε νὰ ἀντιπαλαίψῃ ἡ ψυχολογία. Ἰποταγμένη στὴ φιλοσοφία καὶ δούλη τῆς Θεολογίας δὲν εἶχε καμιὰ ἐλευθερία νὰ κινήθῃ καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ. Μὰ σιγὰ σιγὰ παρασκευάζεται ἡ ἀπολύτρωσή της ἀπὸ τὴ μιά καὶ ἡ ἀπολευτέρωσή της ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Μὲ τὴν «Ἀναγέννηση» καὶ τὴν «Θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση» ἡ βασιλεία τοῦ Παππισμοῦ δέχεται δυνατό χτύπημα· τὰ θεμέλιά του ὑποσκάθονται, ἡ δύναμή του κλονίζεται καὶ ἡ πνευματικὴ του τυραννία ἀρχίζει νὰ παραλύῃ. Πρῶτα ἀπ' ὅλες, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, ἀποχτοῦν τὴν ἀνεξαρτησία των οἱ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες. Ἐπειτα σιγὰ σιγὰ μὲ τὸ ζῆπνημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ὕστερα ἀπὸ ἀγῶνες καὶ ἀγῶνες ἡ φιλοσοφία καὶ μαζί της καὶ ἡ ψυχολογία ἀπολυτρώνεται ἀπὸ τὴ τκλαβιά τῆς Θεολογίας καὶ ἀρχίζει μὲ νέο σφρίγος νὰ ξεδιαλύνῃ τὰ τυκνὰ σκοτάδια καὶ νὰ ἐρευνᾷ τὰ μυστήρια πού περιβάλλουν τὸν ἀνθρώπο. Καὶ τέλος ξεσπᾷ τὸ ἡφαιστειο τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης πού γκρέμισε τὰ ὄσα εἰδῶλα εἶχαν ἀκόμη ἀπομείνει, σάρωσε τοῦ κόσμου τὶς κοινωνικὲς προλήψεις καὶ καθιέρωσε τὴν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Καὶ τότε ἐλεύθερο πλέον τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀνοίγει νέους ὁρίζοντες καὶ ὁρμᾷ σὲ νέες κατακτήσεις.

Καὶ ἔχομε τὸ δέκατο ἕνατο αἰῶνα ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὴ γέννηση τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν συστημάτων καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὶς τεράστιες πρῶδες τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν.

Καὶ συμβαίνει τότε κάτι πού, ὅσο καὶ ἂν μπορῆ νὰ μᾶς φανῆ παράξενο, ἔφερε τὴν τέλεια ἀνεξαρτησία τῆς ψυχολογίας πού ὡς τότε πάντα ἔμενε ὑποταγμένη στὴ φιλοσοφία.

Τὰ διάφορα φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὰ πελώρια θεωρητικὰ τῶν πηδῆματα ὡς νὰ κούρασαν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Τὸ ἕνα σύστημα χτυποῦσε τὸ ἄλλο καὶ κανένα δὲν κατώρθωνε νὰ δώσῃ θετικὴ ἀπάντηση στὰ διάφορα μεταφυσικὰ προβλήματα. Γεννήθηκε ἔτσι κάποια κούραση καὶ κάποια δυσπιστία ἐνωμένη μὲ ἀπογοήτευση. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ξεσπᾷ ἔπειτα μεγάλη ἀντίδραση ἐναντίον στὶς μεταφυσικὲς θεωρίες, ἐναντίον στὴ «μεθυσμένη» ὅπως τὴν ὠνόμασαν, φιλοσοφία πού ἔκανε νὰ μεσουρανήσῃ στὴν Εὐρώπη ὁ ὀλισμός. Ἡ ὀλιστικὴ αὐτὴ νέα φιλοσοφία ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ψυχολογία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Μὲ τὸ νὰ ὑποστηρίζῃ ὁ ὀλισμός ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀποτέλεσμα τῆς λειτουργίας τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου, ὅπως π. χ. ἡ χολὴ εἶναι ἔκκριση ἀποτέλεσμα δηλαδὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἥπατος, ἔφτασε στὴν πιὸ ἀπλὴ μὰ καὶ ἀπλοϊκὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς «ψυχῆς», πού τόσο τυραννοῦσε ὡς τότε τὴ ψυχολογικὴ σκέψη. Ἐφτασε δηδελὴ ὁ ὀλισμός στὴν πεποίθηση, ὅτι δὲν ὑπάρχει ψυχή καὶ ἐπομένως δὲν ὑπάρχει πρόβλημα «ψυχῆς» καὶ ἄρα ὅτι ἡ ψυχολογία δὲν ἔχει κανένα λόγο νὰ ἀσχολῆται πλέον μὲ ἕνα ἀνύπαρκτο πρόβλημα. Καὶ μιά πού ἔτσι παρουσιάστηκε τὸ ζήτημα, τὸ συμπέρασμα τῆς ὀλιστικῆς θεωρίας ἦταν, ὅτι ἡ ψυχολογία πρέπει νὰ γίνῃ θετικὴ ἐπιστήμη, νὰ ἀποσπασθῇ ἐπομένως ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ νὰ περιορισθῇ στὴν συστηματικὴ ἔρευνα τῆς λειτουργίας τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ μάλιστα τοῦ ἐγκεφάλου γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ μηχανισμό τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Καὶ γιὰ νὰ ἄρῳ κάθε παρεξήγηση πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι σήμερα ἡ ψυχολογία οὔτε ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ὀλιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν «ψυχή» — γιατί τότε ἡ ἔρευνα τῶν ψυχικῶν φαινομένων δὲ θὰ ἦταν ἀπροκατάληπτη — οὔτε θεωρεῖ ὡς μοναδικὸ τῆς ἔργου τὴν ἐξέταση τῆς ἀναμφισβήτητης σχέσης πού ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Ἡ ἐξέταση τῆς σχέσης αὐτῆς ἀποτελεῖ, ὅπως θὰ ἴδωμε, τὸ ἔργο τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας. Τὸ γεγονός ὅμως εἶναι, ὅτι ἡ ὀλιστικὴ

φιλοσοφία του 19ου αιώνα είναι μία από τις κύριες αιτίες, που γεννήσαν την επιστημονική κατεύθυνση της ψυχολογίας, γιατί την απόσπασε από τις μεταφυσικές συζητήσεις για την «ψυχή» και την έβαλε στο δρόμο της θετικής εμπειρικής έρευνας των ψυχικών φαινομένων.

Η άλλη αίτια πηγάζει από την άνηρη κατάσταση των Φυσικών Επιστημών την ίδια εκείνη εποχή. Ο απόλογισμός των Φυσικών Επιστημών προκαλούσε το θαυμασμό. Γιατί με της νέες μεγάλες των ανακαλύψεις όχι μόνον είχαν να παρουσιάσουν άφθονες θετικές γνώσεις, αλλά και με την εφαρμογή των πορισμάτων των στη ζωή και με την έκμετάλλευσή των τη βιομηχανική άλλαξαν τη μορφή του πολιτισμού στην Ευρώπη.

Η τεράστια αυτή πρόοδος των Φυσικών Επιστημών, που όφειλεται στην απόλυτρωσή των από τον Παππισμό και στην ανεξαρτησία των από τη φιλοσοφία, μ' άλλα λόγια που έχρεωστείτο στην έλευθερία της σκέψης και στη συστηματική και θετική έρευνα των φυσικών φαινομένων, μακριά από μεταφυσικές θεωρίες και προκαταλήψεις, ο μεγάλος και δικαιολογημένος ένθουσιασμός για τα θετικά των πορίσματα που προκάλεσε, όπως ήταν πολύ φυσικό, μεταστροφή ενδιαφέροντος πρό τις θετικές γνώσεις, και από το άλλο μέρος η γενική αντίδραση στη φιλοσοφία που την έβλεπαν να βρίσκεται στα σύννεφα, να το νέο ρεύμα, που βρέθηκε ή ψυχολογία στα μέσα του 19 αιώνα. Και γεννιέται τότε όπως ήταν επόμενο ή απόφαση της ψυχολογίας και αποσπαστή πλέον και αυτή από τη φιλοσοφία, και να αποτελέση *ιδιαιτερο κλάδο των θετικών Επιστημών*. Και η απόφασή της αυτή φανερώνεται στη νέα αντίληψη για το έργο της.

Έτσι λοιπόν και η ψυχολογία παύει πλέον να ασχοληται με το πρόβλημα της «ψυχής», το αφήνει στη φιλοσοφία, και στρέφει απροκατάληπτη όλη της την προσοχή στις πραγματικές εκδηλώσεις της «ψυχής» στον ψυχικό μας βίο, στην αντικειμενική δηλαδή έρευνα των ψυχικών φαινομένων, όπως αυτά εμπειρικά μας παρουσιάζονται.

Με τη νέα αυτή αντίληψη για το έργο της μπαίνει και η ψυχολογία στη δεύτερη περίοδο, την *επιστημονική*, που δείχτηκε τόσο γόνιμη παρ' όλες τις δυσκολίες που έπρεπε να υπερνικηθούν. Και αρχίζει έκτοτε μια έντονη και γοργή πρόοδος της ψυχολογίας και σε βάθος και σε πλάτος, πρόοδος, που μας αποδείχνει ότι η ψυχολογία βρήκε τον άληθινό δρόμο της και που μας παρέχει πλούσιες ελπίδες για άφθονότερη συγκομιδή στο μέλλον.

Για να αποχτήσουμε τώρα κάποια ιδέα για την σημερινή κατά-

σταση της ψυχολογίας, για να εκτιμήσουμε τις ελπίδες που μας παρέχει και να νιώσουμε τη μεγάλη της αξία για τη ζωή, είναι ανάγκη να παρακολουθήσουμε σύντομα όσο επιτρέπουν τα όρια μιας γενικής «Εισαγωγής» το βάθος όπου έφτασε και το πλάτος που πήρε η ψυχολογία. Και αυτό θα κάνουμε από το επόμενο μάθημα.

B.

ΟΙ ΜΕΘΟΔΕΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Αυτόπαρατηρησία και έτεροπαρατηρησία.

Ο μεθοδολογικός αγώνας της ψυχολογίας.

Α' Αυτόπαρατηρησία: *Πώς γίνεται*. Η άμεση συστηματική αυτόπαρατηρησία είναι πολύ δύσκολη ή έμμεση — με την ανάμνηση — σχετικά ευκολότερη. *Ανεπάρκεια και αναξιοπιστία της αυτόπαρατηρησίας*: αδύνατος ο αυστηρός έλεγχος των αποτελεσμάτων της. Ο ψυχικός μας βίος είναι πολυσύνθετος και πολύπλοκος, ρευστός και εύκολομετάβλητος. Έπίδραση της ανάμνησης και ο νόμος της συνθετικής έκδοξης. Το όποσυνείδητο.

Β' Έτεροπαρατηρησία. Οι δύο μορφές της.

Τα δύο σπουδαιότερα προτερήματά της έλεγχος και γενίκευση της ψυχολογικής έρευνας: Οι κυριώτερες *ελλείψεις* της. Η έτεροπαρατηρησία δεν είναι πραγματικά αντικειμενική, στηρίζεται επάνω στην αυτόπαρατηρησία και γίνεται με αναλογία με το «Εγώ» μας. Παραδείγματα από τα μεγάλα λάθη της έτεροπαρατηρησίας. Γενικό συμπέρασμα ανάγκη επιστημονικών μεθόδων.

Καμιά Έπιστήμη δεν μπορεί να καταλήξει σε θετικά πορίσματα για την ώριση ομάδα από φαινόμενα που ανάλαβε συστηματικά έρευνήση και να έρμηνεύσει, χωρίς να έχη στη διάθεσή της τα απαραίτητα μέσα. Και τα μέσα για την εκπλήρωση του σκοπού της είναι οι μέθοδές της. Όσο τελειοποιούνται οι μέθοδές της, όσο ανακαλύπτονται νέες ασφαλέστερες και αξιοπιστότερες, τόσο και τα πορίσματά της είναι θετικώτερα, τόσο και το κέρος της μεγαλώνει και οι πραχτικές ωφέλειες πολλαπλασιάζονται. Έχουν επομένως δικιο όσοι υποστηρίζουν, ότι η εξέλιξη μιας επιστήμης δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εξέλιξη των μεθόδων της.

Γι' αυτό λοιπόν το πρώτο σημαντικό πρόβλημα που παρουσιάστηκε στη ψυχολογία, όταν με τη νέα της κατεύθυνση μπήκε στις θετικές Έπιστήμες, ήταν το μεθοδολογικό πρόβλημα. Ός τότε δεν είχε καλοαιστανθή η ψυχολογία την ύπαρξη ενός τέτοιου προβλήματος. Περιπλεγμένη όπως ήταν σε φιλοσοφικές έρευνες και συζητήσεις, έκαμε κυρίως χρήση των γνωστών μεθόδων της φιλοσοφίας. Αλλά τώρα; Πώς μπορούσε να γίνη πραγματικά θετική Έπιστήμη, χωρίς

να αποκτήσει προηγουμένως και τις ανάλογες θετικές μεθόδους; Ἡ νέα αντίληψη για τὸ ἔργο της ἦταν βέβαια ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση για τὴν ἐπιστημονικοποίησή της, μὰ δὲν ἀρκοῦσε· ἔπρεπε νὰ βρεθοῦν και τὰ ἀνάλογα ἐπιστημονικά μέσα, ἔπρεπε νὰ λυθῆ τὸ μεθοδολογικὸ της πρόβλημα. Ἔτσι ἀρχίζει ὁ μέγας ἀγώνας τῆς ψυχολογίας· για τὴν κατάκτηση τῶν μεθόδων της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γρήγορα εἶδε τὸ φῶς ἡ ἐφαρμογὴ νέας γονιμώτατης μεθόδου, τῆς πειραματικῆς, και ὅλοι σχεδὸν ἐπάνω στὸν ἐνθουσιασμό των πίστευαν ὅτι λύθηκε ὀριστικά τὸ ζήτημα. Μὰ και στὴν ψυχολογία ἡ εἰρήνη δὲ θέλει ἀκόμη νὰ βασιλέψῃ· ὁ ἀγώνας ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ὡς σήμερα· μάλιστα τὴν τελευταία δεκαετία ἔγινε πολὺ ἐντονώτερος, νέες ἐριδες γεννήθηκαν και «κακὰ δαιμόνια» ἐμφανίστηκαν.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ παρακολουθήσωμε τὸν μεθοδολογικὸ ἀγῶνα τῆς ψυχολογίας. Θὰ ἴδουμε στίς γενικὲς γραμμὲς τοὺς καρπούς του και θὰ κρίνωμε τὰ ἀποτελέσματά του. Καὶ τοῦτο θὰ κάνωμε στὸ σημερινὸ και τὸ ἐπόμενο μάθημα.

Α) Αὐτοπαρατηρησία.

Κάθε ἐπιστήμη για νὰ μαζέψῃ συστηματικά και νὰ ἐξακριβώσῃ τὸ ὅλικὸ ποῦ κατόπιν πρέπει νὰ ἐπεξεργαστῆ, μιὰ ἔχει κεντρικὴ μέθοδο, τὴν παρατήρηση. Ὅλες οἱ νέες μεθόδους της ὡς τὴν τελειότερη, στὸ βάθος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά βελτιωμένη και τεχνικά τελειοποιημένη παρατήρηση. Τὸ μικροσκόπιο, οἱ διάφοροι χρωματισμοὶ τῶν μικροβίων, οἱ χημικὲς ἀναλύσεις, τὸ τηλεσκόπιο και τὰ διάφορα ὄργανα τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν ἀπλούστατα εἶναι πολύτιμα βοηθητικά μέσα για τὴν ἐξακριβωμένη και πιστὴ παρατήρηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Καὶ τῆς ψυχολογίας ἐπομένως ἡ βασικὴ μέθοδος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν παρατήρηση. Μὰ τὴν πρώτη παρατήρηση τῶν φυσικῶν φαινομένων τὴν κάνωμε ἐπάνω στὸν ἑαυτὸ μας, γιατί τὰ ψυχικά φαινόμενα τὰ πρωτογνωρίζωμε μέσα μας. Τὶ εἶναι χαρὰ, λύπη, φόβος, ἀγάπη, πειρασμός, ἀπόφαση κτλ. ὅλα αὐτὰ τὰ ξέρωμε ἄμεσα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας, γιατί για πρώτη φορά τὰ ἔχωμε νιώσει μέσα μας, γιατί εἶναι ἐκδηλώσεις τοῦ «Ἐγώ» μας, τοῦ δικοῦ μας ψυχικοῦ βίου. Γι' αὐτὸ, ὅταν κανεὶς μᾶς περιγράψῃ ἕνα ψυχικὸ φαινόμενο, π. χ. ἕνα συναίσθημα ποῦ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δὲν τὸ ἔχωμε ζήσει μέσα μας ἢ δὲν καταλαβαίνομε τί μᾶς λέει ἢ προσπαθοῦμε νὰ καταλάβωμε κάτι μὲ ἀναλογία μὲ κάποιο ἄλλο γνωστὸ μας συγγενικὸ φαινόμενο και τότε δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ τὸ

παρανοήσωμε. Ἔτσι ἡ πρώτη πρώτη μορφή ποῦ παίρνει ἡ παρατήρηση τῆς φυσικῶν φαινομένων και ἐπομένως ἡ ἀρχικὴ μέθοδος τῆς ψυχολογίας, εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία. Ἐπάνω σ' αὐτὴ στηρίζονται ὅλες οἱ ἄλλες ψυχολογικὲς μέθοδοι, αὐτὴ εἶναι τὸ κλειδί για τὴν ἔρευνα και τὴν κατανόηση τοῦ φυσικοῦ βίου, γιατί ὁ ἑαυτὸς μας εἶναι ἡ ἄμεση πηγή κάθε ψυχολογικῆς γνώσης.

Μὰ ὅσο κι ἂν εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναγνωρίσωμε τὴ μεγάλη ἀξία τῆς αὐτοπαρατηρησίας, εἶναι ἀνάγκη νὰ συγκρατήσωμε τὸν ἐνθουσιασμό μας. Γιατί ἡ τόσο πολύτιμη και ἀπαραίτητη αὐτὴ μέθοδος εἶναι και εὐκόλο νὰ ἐφαρμοστῆ συστηματικά; — νὰ τὸ ἕνα ζήτημα και ἔπειτα εἶναι ἀρκετὴ και ἀξιόπιστη, μ' ἄλλα λόγια τὰ πορίσματά της εἶναι θετικά και βέβαια; — νὰ τὸ δεύτερο ζήτημα.

Και για νὰ καταλάβωμε καλύτερα τὴ σημασία τῶν δύο αὐτῶν ζητημάτων, πρέπει νὰ προστέσω, ὅτι σπουδαῖοι ψυχολόγοι και φιλόσοφοι ἔφτασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀρνηθοῦν και τὴν παραμικρότερη ἀξία και ἐμπιστοσύνη στὴ μέθοδο αὐτὴ. Μάλιστα ὁ ἀρχηγὸς τοῦ θετικισμοῦ, ὁ Auguste Comte λέει κάπου: «ἡ ἄμεση αὐτοπαρατηρησία τοῦ φυσικοῦ μας βίου εἶναι καθαρὴ αὐταπάτη». Βέβαια ἡ αντίληψη αὐτὴ εἶναι ὑπερβολικὴ, μὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μᾶς δείχνει, ὅτι ἡ αὐτοπαρατηρησία θὰ ἔχῃ νὰ ἀντιπαλαίψῃ μὲ μεγάλες και πολλὰς φορὲς ἀνυπέβλητες δυσκολίες. Ἄλλ' ἂς ἐξετάσωμε κάπως και λεπτομερέστερα τὰ δύο μας προβλήματα.

Γενικά κάθε συνειδητὴ παρατήρηση ἀπαιτεῖ νὰ στρέψωμε τὴν προσοχή μας στὸ ἀντικείμενο ποῦ θέλωμε νὰ παρατηρήσωμε, μ' ἄλλα λόγια ἀπαιτεῖ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς. Μὰ για νὰ παρατηρήσωμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τὸν ἑαυτὸ μας ἔχωμε μιὰ δύσκολη δουλειὰ νὰ κάνωμε· γιατί πρέπει νὰ διχοτομήσωμε τὸν ἑαυτὸ μας σε δύο μέρη, σὲ ἕνα ποῦ παρατῆρῃ και σὲ ἕνα ἄλλο μέρος, ποῦ γίνεται τὸ ἀντικείμενο τῆς παρατήρησης. Ἡ διχοτομία αὐτὴ τοῦ ἑαυτοῦ μας εἶναι κατορθωτὴ; Εἶπα, ὅτι κάθε παρατήρηση χρειάζεται συγκέντρωση τῆς προσοχῆς. Ἡ προσοχὴ ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔνταση, δηλαδὴ τὴ συγκέντρωση ἔχει και κάποιον πλάτος, ἔχει και ἔκταση και μπορεῖ ἐπομένως σύγχρονά νὰ διανεμηθῆ σὲ δύο ἢ τρία ἀντικείμενα, σὺν τὸ φῶς τοῦ κερικοῦ, ποῦ μέσα στὸ δωμάτιο φωτίζει σύγχρονα πολλὰ ἀντικείμενα ἄλλα ἐντονώτερα και ἄλλα λιγώτερα. Καὶ ἡ προσοχὴ, ὅπως λέει κάποιος ψυχολόγος, εἶναι τὸ πνευματικὸ φῶς, ποῦ καθέναν φέρνει μαζί του. Ἄλλ' ἀφοῦ ἡ προσοχὴ ἔχει και κάποιον πλάτος δὲν εἶναι ἀδύνατο νὰ διχοτομήσωμε τὸν ἑαυτὸ μας και νὰ συγκεντρώ-

σωμε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς προσοχῆς στό ψυχικό φαινόμενο πού γίνεται μέσα μας καί θέλομε νά αὐτοπαρηγήσωμε.

Δέν εἶναι λοιπόν ἀδύνατο, ἀλλά εἶναι καί εὐκολο νά παρατηρήσωμε συστηματικά τόν ἑαυτό μας; Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς καί τὸ πλάτος τῆς βρῖσκονται σέ ἀντίστροφη ἀναλογία. Ὅσο ἡ ἔνταση, ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς εἶναι μεγαλύτερη, τόσο ἡ ἔκτασή της γίνεται μικρότερη. Ἐπομένως, ὅταν ἡ προσοχή μας εἶναι ολοκληρωτικά συγκεντρωμένη ἀπὸ μιὰ ψυχική λειτουργία—γιατί τὸ ἐνδιαφέρο μας εἶναι τέλεια ἀπορροφημένο ἀπὸ αὐτήν—εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι δέν εἶναι εὐκολο πρᾶμα νά παρατηρήσωμε σύγχρονα καί πῶς γεννιέται καί ἐξελίσσεται μέσα μας ἡ ψυχική αὐτή λειτουργία, ἀφοῦ δέν ἔχομε γιὰ τὴν αὐτοπαρηγήσῃα διαθέσιμη προσοχή. Γι' αὐτὸ π. χ. ὅταν στό θέατρο εἴμαστε ἀπορροφημένοι ἀπὸ τὸ ἔργο πού παίζεταί, ἢ ὅταν διαβάζομε ἕνα δυσκολονόητο μὰ ἐνδιαφέρο βιβλίο καί εἴμαστε βυθισμένοι στήν κατανόησή του, εἶναι τρομερὰ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμή νά διανείμωμε τὴν προσοχή μας γιὰ νά παρατηρήσωμε τί γίνεται μέσα μας, μ' ἄλλα λόγια εἶναι ἀδύνατο νά παρακολουθήσωμε καί τὴν κατανόηση τοῦ βιβλίου καί πῶς γίνεται μέσα μας ἡ κατανόηση αὐτή. Σέ τέτοιες περιστάσεις—καί εἶναι καί παραπολλές καί πολὺ ἐνδιαφέρουσες οἱ περιστάσεις αὐτές—ἡ ἄμεση συστηματικὴ αὐτοπαρηγήσῃα εἶναι τόσο δύσκολη, πού καταγὰ ἀδύνατη, γιατί τὸ μόνο πού κατορθώνομε εἶναι ἀπλοῦστα νά διαπιστώσωμε κάπως χονδρικά τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ψυχικοῦ φαινομένου μέσα μας, καί δέν ἔχομε καμμιά ἰδέα οὔτε πῶς γίνεται οὔτε πῶς ἐξελίσσεται. Μὰ καί μιὰ ἄλλη ἀνυπέβλητη δυσκολία μᾶς παρουσιάζεται στήν ἄμεση αὐτοπαρηγήσῃα. Ἡ πρόθεσή μας νά αὐτοπαρηγήσωμε τὰ ψυχικά φαινόμενα τὴν ὥρα πού τὰ ζοῦμε, εἶναι καί αὐτὴ ἕνας νέος παράγοντας πού ἢ τὰ ἀλλοιώνει ἢ τὰ σταματᾷ ὀλωσδιόλου. Ὅταν π. χ. εἴμαστε θυμωμένοι, ἔχομε βέβαια ἄμεση συνείδηση τοῦ θυμοῦ μας καί εἴμαστε πολὺ καλά σέ θέση νά διαπιστώσωμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θυμοῦ μέσα μας· ἂν ὁμως ἐπιχειρήσωμε τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμή νά ἰδοῦμε συστηματικὰ τί γίνεται μέσα μας καί νά παρακολουθήσωμε τίς διακυμάνσεις καί τίς φάσεις τοῦ θυμοῦ μας, τότε, ἂν δὲ σταματήσῃ ὀλότελα ὁ θυμὸς μας ἐξάπαντως ὁμως θὰ ἀλλάξῃ ἡ ψυχική μας κατάσταση, καί δὲ θὰ εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη πού ἦταν, ὅταν μέσα μας βασιλεῦε ὁ θυμὸς. Τὸ ἴδιο θὰ μᾶς συμβῇ καί μὲ τὸ φόβο καί μὲ ὄλες σχεδὸν τίς ἔντονες συγκινήσεις. Καί τὸ συμπέρασμά μας εἶναι, ἡ ἄμεση αὐτοπαρηγήσῃα, ἡ παρα-

τήρηση δηλαδὴ τῶν ψυχικῶν μας φαινομένων τὴν ὥρα ἀκριβῶς πού γίνονται μέσα μας, παρουσιάζει τέτοιες δυσκολίες, πού εἶναι προβληματικὴ ἢ χρησιμοποίησή της γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Βέβαια μὲ τὴν ἀσκηση—καί ἡ ἀσκηση εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ κάθε συστηματικὴ παρατήρηση—μποροῦμε νά βελτιώσωμε σχετικὰ καί τὴν αὐτοπαρηγήσῃα καί νά τὴν κάνωμε πῶς καρποφόρα. Ἐπίσης ὁ καλὸς ψυχολόγος πρέπει νά ἔχη καί κάποια ἰδιαίτερη ψυχική ἰδιοφυία καί νά εἶναι προικισμένος λίγο ἢ πολὺ μὲ τὸ χάρισμα τῆς αὐτοπαρηγήσῃας. Μὰ ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις καί γι' αὐτὸ συνήθως καταφεύγομε ὄλοι μας χωρὶς νά τὸ καταλαβαίνωμε στήν ἔμμεση αὐτοπαρηγήσῃα: Ἐνῶ δηλαδὴ τὴ στιγμή πού γίνεται μέσα μας τὸ ψυχικό φαινόμενο ἔμεις κυρίως διαπιστώνομε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ καί πολλὰς φορές μὲν κατ'ορθὴν νά ἀποχτήσωμε κάποια ἀκαθόριστη ἰδέα γιὰ τὴν πορεία του, μποροῦμε ὁμως λεπτομερέστερα καί καλύτερα νά τὸ παρατηρήσωμε κατόπιν ἔμμεσα μὲ τὴν ἀνάμνηση. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ οἱ δυσκολίες, πού εἶδαμε παραπάνω, δὲ μᾶς παρουσιάζονται πλέον ἀνυπέβλητες. Ἔτσι μποροῦμε π. χ. πολὺ καλά νά παρατηρήσωμε ὄχι τὴν ὥρα πού γίνεται μέσα μας, ἀλλὰ ἔμμεσα μὲ τὴν ἀνάμνηση τὸ θυμὸ πού αἰστανθήκαμε, τὸ φόβο πού μᾶς ἐπίασε, τὴ βαθειὰ συγκίνηση πού νιώσαμε στό θέατρο, τίς ἐντυπώσεις μας ἀπὸ ἕνα μαγευτικὸ ταξίδι. Ἀλλὰ γιατί μὲ τὴν ἀνάμνηση εἶναι εὐκολὴ ἡ αὐτοπαρηγήσῃα; Διότι ἡ προσοχή μας δέν εἶναι ολοκληρωτικὰ ἀπορροφημένη ἀπὸ τὸ ψυχικό φαινόμενο, ὅπως θὰ ἦταν ἂν τὰ παρατηρούσαμε τὴν ὥρα πού τὸ ζοῦσαμε. Μ' ἄλλα λόγια τὸ ψυχικό φαινόμενο ἔχει πλέον γίνῃ καί πέρασε καί ἐπομένως, ὅταν τὸ ἀνακαλοῦμε στήν ἀνάμνησή μας εἶναι ἔτοιμο καί ὀλόκληρο ἐμπρὸς μας σὰν νά εἶναι ξένο ἀντικείμενο καί ἡ προσοχή μας εἶναι πῶς ἐλεύθερη· ἄρα εἴμαστε σέ θέση νά τὸ φιξάρωμε μὲ τὴν προσοχή μας καί νά τὸ ἀνασκοπήσωμε εὐκολώτερα καί ἡρεμώτερα, ὥστε νά ἀποχτήσωμε σχετικὰ καθαρώτερη ἰδέα γι' αὐτὸ.

Μὲ τὴν ἀνάμνηση λοιπόν γίνεται ἡ αὐτοπαρηγήσῃα σχετικὰ εὐκολὴ. Ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματά της εἶναι ἀρκετὰ, καί τὰ πορίσματά της θετικά;

Νὰ τὸ δεῦτερο ζήτημα, πού πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Ἐἴτε γίνῃ ἡ αὐτοπαρηγήσῃα ἄμεσα, ὅταν καί ἔφ' ὅσον εἶναι δυνατὴ, εἴτε γίνῃ ἔμμεσα μὲ τὴν ἀνάμνηση, πάντα ἔχει νά παλαίψῃ καί μὲ ἄλλες τέτοιες δυσκολίες, πού μᾶς ἀναγκάζουν νά μὴ δώσωμε

ἀπολύτως ἐμπιστοσύνη στὰ ἀποτελέσματά της. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς ἔχουν τὴν ρίζα τους σ' αὐτὴ τὴ φύση τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα κάθε ψυχικὸ φαινόμενο εἶναι πολυσύνθετο καὶ πολύπλοκο. Καὶ ἡ ἀπλούστερη ἐντύπωση καὶ τὸ ἀπλούστερο συναίσθημα εἶναι πολυπλοκώτερα καὶ ἀπὸ τὸ πῶς σύνθετο φυσικὸ φαινόμενο. Καὶ τοῦτο εἶναι ἐπόμενο· γιατί — ὅπως θὰ μοῦ δοθῇ ἡ εὐκαιρία νὰ ἀπαπτόξω σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα μαθήματα — ὁ ψυχικὸς βίος εἶναι ἡ τελευταία, μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀνώτερη ὡς σήμερα ἐκδήλωση καὶ μορφή τῆς ἐξέλιξης. Καὶ εἶναι γνωστό, ὅτι ὅσο ἀνεβαίνομε τίς βαθμίδες τῆς ἐξέλιξης, τόσο καὶ τὰ φαινόμενα γίνονται συνθετώτερα καὶ πολυπλοκώτερα. Γι' αὐτὸ π. χ. εἶναι ἀπλούστερος ὁ ψυχικὸς βίος τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τοῦ ἐνήλικου καὶ ἀπλούστερες οἱ ἐκδηλώσεις πῆς ζωῆς τοῦ ζώου ἀπὸ τοῦ παιδιοῦ καὶ πολὺ ἀπλούστερη ἡ ζωὴ τοῦ φυτοῦ καὶ ἀκόμη ἀπλούστερες οἱ μορφές τῶν φυσικῶν φαινομένων.

Ἄλλὰ τί θὰ πῇ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι πολύπλοκα καὶ πολυσύνθετα; Ἄς πάρωμε γιὰ παράδειγμα ἓνα σχετικὰ ἀπλὸ ψυχικὸ φαινόμενο. Ἀκούμε τὴ λέξη «θάλασσα» καὶ δεῖ ὑποθέσωμε ὅτι ἔρχεται στὸ νοῦ μας ἡ λέξη ἢ καλύτερα ἡ παράσταση «παραλία». Πόσο ἀπλὸ μᾶς φαίνεται τὸ φαινόμενο αὐτὸ καὶ ὅμως πόσο εἶναι σύνθετο καὶ πολύπλοκο. Γιατί ἡ παράσταση «παραλία» ποῦ ἦρθε στὸ νοῦ μας, εἶναι μία συμπύκνωση καὶ συγχώνευση ἀπὸ χίλια δυὸ συγγενικὰ στοιχεῖα· πόσες φορές δὲν εἶδαμε τὴν παραλία μὲ τὰ διάφορα χρώματα καὶ σχήματά, μὲ τοὺς ἀφρούς καὶ τὴν κίνηση τοῦ κύματος, καὶ πόσες φορές δὲν ἀκούσαμε τὸ κύμα ἀπαλό, θυμωμένο, μανιασμένο. Καὶ ἀπ' ὅλες αὐτὲς τίς φορές κάτι ἔχει μείνει κάτι ἔχει συγχωνευθῆ στὴν εἰκόνα τῆς παραλίας, ποῦ ἔχομε ἐμπρὸς μας. Καὶ μήπως ἔχομε μιὰ ὀρισμένη παράσταση «παραλίας» ἐμπρὸς μας; Ὅχι. Ἡ παράσταση, ἢ εἰκόνα μας εἶναι ἀεικίνητη, ἀλλάζει καὶ πλαῖσιο καὶ βάθος καὶ σχῆμα, ἀλλάζει καὶ ἡ μορφή της καὶ τὸ περιεχόμενο. Ἐπειτα στὴν παράστασή μας, ποῦ κάθε φορά πάει νὰ παγιωθῇ γιὰ λίγες στιγμὲς εἶναι συγχωνευμένα καὶ ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα καὶ ὀπτικά, μιὰ βάρκα, ἓνα λουλουδί, κάποιο πρόσωπο, καὶ ἀκουστικὰ στοιχεῖα, ἓνα τραγοῦδι, μιὰ συζήτηση, καὶ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες αἰσθήσεις, μιὰ μυρωδιά, ἓνα γλέντι, μιὰ περιπέτεια κτλ. Ἐπειτα τὴν παράσταση αὐτὴ τῆς παραλίας δὲν τὴ ζοῦμε μέσα μας ψυχρά. Πόσα συναίσθημα εὐχάριστα ἢ δυσάρεστα, ἀπαλὰ ἢ σφοδρὰ δὲ μᾶς συγκινοῦν καὶ δὲ καθρεφτίζονται στὴ στάση τοῦ σώματός μας καὶ στὴν ἐκφραση τοῦ προσώπου μας.

Καὶ τὰ συναίσθημα αὐτὰ ποῖος ξέρει τί ἀναμνήσεις γλυκὲς ἢ πικρὲς κρύβουν, τί ἐπιθυμίες μᾶς γεννοῦν, καὶ σὲ τί στιγμιαίες ἀποφάσεις μᾶς σπρώχνουν, ποῖος ξέρει τί ἀφετηρία γίνονται γιὰ νέες σκέψεις καὶ στοχασμούς, γιὰ πετάγματα τῆς φαντασίας μας. Τέλος γιατί ἔαχα νὰ γεννήθηκε μέσα μας ἡ παράσταση «παραλία» καὶ δεῖ; Ἄλλη δταν ἀκούσαμε τὴ λέξη «θάλασσα», γιατί νὰ παίρνη αὐτὴ ἢ αὐτὲς τίς μορφές μὲ αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ δεῖ; Ἄλλο περιεχόμενο, καὶ γιὰ ποῖος λόγους τωρινούς ἢ περασμένους, φανερούς ἢ κρυφούς νὰ γεννήθηκαν αὐτὰ καὶ δεῖ; Ἄλλα συναίσθημα, ποῖα νήματα ἀνέβασαν στὴ συνείδησή μας αὐτὲς καὶ δεῖ; Ἄλλες ἀναμνήσεις καὶ αὐτοὺς τοὺς στοχασμούς καὶ αὐτὲς τίς σκέψεις καὶ αὐτὲς τίς ὄνειροπολήσεις. Βέβαια δὲν πρόκειται νὰ δώσω λεπτομερέστατη ἀνάλυση τοῦ φαινομένου μας. Οἱ γενικοὶ ὅμως αὐτοὶ ὑπαινιγμοὶ ἀρκοῦν γιὰ νὰ μορφώσωμε κάποια γνώμη καὶ νὰ μπορέσωμε νὰ φανταστοῦμε πόσο πολυπλοκώτερα θὰ εἶναι τὰ ἀνώτερα ψυχικὰ φαινόμενα, ὅπως π. χ. ἡ σύλληψη μᾶς καλλιτεχνικῆς ἰδέας.

Τὸ παράδειγμα λοιπὸν μᾶς δείχνει ὅτι κάθε ψυχικὸ φαινόμενο ἀκόμη καὶ τὸ ἀπλούστερο εἶναι α) μιὰ χημικὴ σάν νὰ ποῦμε ἔνωση, μιὰ συγχώνευση ἀπὸ διάφορα καὶ ποικίλα στοιχεῖα. Γιατί — καὶ πρέπει νὰ τὸ τονίσω — μιὰ ἀπὸ τῆς σπουδαιότερες ἰδιότητες τῆς ψυχικῆς ἐνεργητικότητος (Aktivité) εἶναι ἀκριβῶς ἡ σύνθεση τόσο, ποῦ ψυχικὸς βίος θὰ πῇ ψυχικὴ σύνθεση. Καὶ β) κάθε ψυχικὸ φαινόμενο δὲ στέκει ἀπομονωμένο, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ πολύπλοκη συνεξάρτηση καὶ πολύμορφη ἀλληλεπίδραση μὲ ἄλλα, καὶ εἶναι συνδεμένο μὲ λεπτότατα νήματα ἀκόμη καὶ μὲ παλαιότερες ψυχικὲς καταστάσεις· μ' ἄλλα λόγια δέχεται καὶ στέλνει ἀπηχήσεις καὶ ἐπομένως κάθε φορά ποῦ ἐμφανίζεται μέσα μας ἓνα ψυχικὸ φαινόμενο ἐπιδρῶν ἐπάνω του πολλοὶ παρά πολλοὶ παράγοντες τωρινοὶ καὶ περασμένοι, συνειδητοὶ καὶ ὑπασυνειδητοὶ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος γίνεται καὶ αὐτὸ τὸ ἴδιο φορέας ἐπιδράσεων σὲ μελλοντικὲς ψυχικὲς καταστάσεις.

Ἄλλὰ εἶναι γνωστό, ὅτι, ὅσο συνθετώτερο καὶ πολυπλοκώτερο εἶναι ἓνα φαινόμενο, τόσο εἶναι καὶ δυσκολώτερο νὰ τὸ παρατηρήσωμε. Μάλιστα ἡ ἀπλὴ παρατήρηση δὲν εἶναι ἀρκετὴ, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ λάβωμε καὶ ἄλλα μέτρα βοηθητικὰ καὶ πολλὰς φορές νὰ καταφύγωμε καὶ σὲ διάφορα ὄργανα καὶ σὲ ἄλλες τεχνητὲς μεθόδους, ὅπως π. χ. συμβαίνει στὶς Φυσικὲς Ἐπιστῆμες μὲ τὰ μικροσκόπια, τὰ τηλεσκόπια καὶ τίς χημικὲς ἀναλύσεις. Καὶ δὲν εἶναι οὔτε εὐκόλη οὔτε ἀρκετὴ ἡ ἀπλὴ παρατήρηση γιατί εἴμαστε ὑπόχρεωμένοι δταν θέλωμε

νά παρατηρήσωμε συστηματικά ένα σύνθετο φαινόμενο νά τὸ ἀναλύσωμε, νά ἐξετάσωμε μὲ ἀκρίβεια ὄλα του τὰ μέρη, νά βροῦμε καὶ νά παρακολουθήσωμε προσεχτικά ὄλα τὰ νήματα ποὺ τὸ συγκρατοῦν. Καὶ ἀφοῦ προκειμένου γιὰ τὰ φυσικά φαινόμενα ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ πολλὰ βοηθητικά μέσα—καὶ σ' αὐτὰ κυρίως, μ' ἄλλα λόγια στὴ βελτίωση καὶ ἀνύψωση τῆς ἀπλῆς παρατήρησης σὲ ἐπιστημονικὴ μέθοδο χρεωστοῦν οἱ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες τὴν καταπληχτικὴν τῶν πρόοδο—βγαίνει μόνο του τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπλὴ αὐτοπαρατηρησία, καὶ ἡ ἄμεση καὶ ἡ ἔμμεση, δὲν εἶναι ἀρκετὴ ὅσπερ ἱκανοποιητικὴ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ποῦ, ὅπως εἶπαμε, τόσο πολυπλοκώτερα εἶναι ἀπὸ τὰ φυσικά φαινόμενα. Ἄν τὴν ἄρα προσθέσωμε καὶ τὴν ἀκόλουθον δευτέρην ιδιότητα τῶν ψυχικῶν φαινομένων, θὰ καταλάβωμε ἀκόμη καλύτερα, πόσο πρέπει νά εἴμαστε ἐπιφυλαχτικοὶ γιὰ τὴν χρησιμότητα τῆς ἀπλῆς αὐτοπαρατηρησίας. Ἡ δευτέρη βασικὴ ιδιότητα, στενότερα σχετιζομένη μετὰ τὴν προηγούμενην, εἶναι ἡ ρευστότητα καὶ τὸ εὐκολομετάβλητο τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ὁ ψυχικὸς μας βίος τρέχει ἀκατάπαυστα καὶ ἀδιάκοπα ἀλλάζει μορφήν. Ἡ ψυχὴ μας δὲ στέκεται, πάντα βαδίζει, πάντα δρᾷ καὶ κινεῖται, «πάντα ρεῖ».

Ἄς πάρωμε καὶ πάλι ἕνα παράδειγμα. Ἐπισκέπτομαι τὴν Πινακοθήκην καὶ βρίσκομαι ἔμπρὸς σὲ μιὰ εἰκόνα, μιὰ προσωπογραφία ἔργο γνωστοῦ καλλιτέχνου. Ἡ εἰκόνα μένει πάντα ἡ ἴδια ἀμετάβλητη στὴν ἴδια θέση ἔμπρὸς μου. Καὶ ὅμως τὴν ῥοὴν καὶ ἀλλαγὴν γίνεται ἀδιάκοπα μέσα μου. Στὴν ἀρχὴ παρατηρῶ τὴν εἰκόνα μὲ ὄρεξη, σὲ λίγο ὅταν νά κούρασθη τὸ ἐνδιαφέρον μου, πάλι τονώνεται γιὰ νά ἀτονίσω σὲ λίγο καὶ πάλι. Μὰ καὶ ἡ προσοχὴ μου τί διακυμάνσεις δὲν παθαίνει! Πότε συγκεντρώνεται στὰ χαρακτηριστικά του προσώπου, πότε κατευθύνεται ἄλλοῦ, πότε στρέφεται στὰ χρώματα τῆς εἰκόνας ἢ στὸ πλαίσιο, πότε ξεφεύγει ἐντελῶς σὲ διπλανὰς εἰκόνας, πότε παρασύρεται ἀπὸ κάποιο ἐξωτερικὸν λόγο, ἀπὸ ἕνα μικρὸ θόρυβο ἢ ἀπὸ ἕνα νέο ἐπισκέπτη, σὲ λίγο κεντρίζεται ἀπὸ κάποιο ἀτομικὸν μου λόγο καὶ ξαναγυρίζει σὲ μιὰ καλὴ ἢ κακὴ εἶδση ποῦ ἔλαβα πρὶν, ἢ ἀπασχολεῖται σὲ χρονικὸν διάστημα μικρότερον ἀπὸ δευτερόλεπτον εἴτε ἀπὸ ἕνα ἐπεισόδιον, εἴτε ἀπὸ κάποια σκηνή, εἴτε ἀπὸ κάποια μου ὑπόθεσιν. Καὶ ὅμως τὸ ἔργο τοῦ καλλιτέχνου μένει πάντα ἀκίνητον ἔμπρὸς μου. Καὶ μέσα μου; Ἡ ἀδιάκοπη μεταβολὴ καὶ ῥοὴ ἐξακολουθεῖ. Τώρα προβάλλει κάποια σκέψις, κάποιος στοχασμὸς, τώρα γεννιέται κάποια ἐπιθυμία, ποῦ μπορεῖ νά μὲ παρασύρῃ σὲ ὄνειροπολήσεις, τώρα παρουν-

σιάζεται μιὰ ἀνάμνησις γνωστοῦ μου προσώπου, ποῦ γίνεται ἀφορμὴ νά πάρῃ νέα μορφήν καὶ νέα κατεύθυνση ἡ ψυχικὴ μου κατάστασις, τώρα πάλι προβάλλει ἡ μορφή τοῦ καλλιτέχνου ἐπεισόδια τῆς ζωῆς του, τώρα ἡ κριτικὴ τοῦ ἔργου, ποῦ παρατηρῶ, καὶ ἐξακολουθεῖ ἀδιάκοπη ἡ ῥοή. Καὶ ἂν ξαναεπισκεφθῶ μιὰ ἄλλη μέρα τὴν ἴδια εἰκόνα, ποῦ πάντα μένει κρεμασμένη στὸ ἴδιον μέρος τῆς αἴθουσας, βέβαια δὲ θὰ ἔχω μέσα μου ἀκριβῶς τίς ἴδιες ψυχικὰς διαμορφώσεις ποῦ ἔχω σήμερον. Ποιὸς ξέρει σὲ τί κέφι θὰ βρίσκωμαι, ἢ ψυχικὴ διάθεσις ποῦ εἶναι τόσο εὐαίσθητη καὶ ἐξαρτάται ἀπὸ χίλιους δύο παράγοντες; Μπορεῖ νά εἶναι διαφορετικὴ, ἕνας βαρὺς ὕπνος μὲ τὰ βαρεῖα ὄνειρα μπορεῖ, χωρὶς ἐγὼ νά τὸ καταλαβαίνω, νά μὲ ἔχη ταραξεί καὶ κλονισθεῖ, ποιὸς ξέρει τί καὶ ποιὸν μπορεῖ νά συναντήσω στὸ δρόμον ἢ μέσα στὴν αἴθουσα καὶ ποιὸς ξέρει ἡ εἰκόνα ποῦ τὴν ἐπισκέπτομαι γιὰ δευτέρην φοράν τί καινούργιες ἀφορμὲς θὰ μοῦ δώσῃ, καὶ τί ἀφετηρίες θὰ γεννηθοῦν γιὰ καινούργιες ὀλιγόζυες σειρὰς ἀπὸ ψυχικὰ φαινόμενα, ποῦ θὰ μὲ κἀνουν ἐπομένως νά ζήσω μέσα μου νέες, διαφορετικὰς ψυχικὰς καταστάσεις.

Εἶναι λοιπὸν ἡ ψυχὴ μας ἀνήσυχη, ἀεικίνητη, οἱ μορφὲς ποῦ παίρνει ὁ ψυχικὸς μας βίος ρευστὲς καὶ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα κατανοοῦν ἀσύλληπτα μέσα στὴν ῥοὴν των: «οὐ δὲς τὸν αὐτὸν ποταμὸν» εἶπε ὁ ἀρχαῖος Ἡράκλειτος. Πῶς λοιπὸν νά αὐτοπαρατηρήσωμε συστηματικὰ καὶ μὲ βεβαιότητα τί γίνεται μέσα μας; Κάθε παρατήρησις γιὰ νά γίνῃ εὐσυνείδητα χρειάζεται καὶ κάποιο χρονικὸν διάστημα, ὅσο ἂν τὸ φαντασθοῦμε μικρό. Ἄλλ' ἔχομε στὴν διάθεσίν μας τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον γιὰ τὴν αὐτοπαρατηρησίαν τοῦ ψυχικοῦ φαινομένου, ἀφοῦ σὲ κάθε στιγμὴν τὸ ψυχικὸν φαινόμενο ἀλλάζει, τὸ ζοῦμε δηλαδὴ μὲ κάποια διαφορὰ εἴτε στὴν ἔκτασιν εἴτε στὴν ποιότητα, ἀφοῦ μὲ ἄλλα λόγια ὀλοένα ἐξελίσσεται καὶ δὲ μένει σταθερὸ; Βέβαια, ὅπως εἶπα παραπάνω, μερικοὶ ἄνθρωποι προικισμένοι ἀπὸ τὴν φύσιν μὲ ἀνάλογον ἰδιοφυῖαν καὶ ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὴν ἀσκήσιν εἶναι σὲ θέση νά παρακολουθοῦν τὴν ῥοὴν τοῦ φαινομένου τὴν ὅρα ποῦ τὸ ζοῦν. Μὰ καὶ πάλι ἡ τέτοια βιαστικὴ παρακολούθησις μπορεῖ νά μᾶς ἐμπνέῃ ἐμπιστοσύνην; Ἐπειτα ἄς μὴ λησμονήσωμε ὅτι γιὰ κάθε συστηματικὴν καὶ ἐξακριβωμένην παρατήρησιν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐπανάληψις τοῦ φαινομένου. Ὁ βοτανικὸς, ὁ χημικὸς, ὁ ἀστρονόμος εἶναι ὑποχρεωμένοι νά παρατηρήσουν πολλὰς φορές τὸ φαινόμενον ποῦ θέλουν νά ἐρευνήσουν, ἔτσι ἔχουν τὸν καιρὸν νά ἴδουν τίς διαφορὰς φάσεις του, νά τὸ ἐξετάσουν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις νά τὸ ἀναλύσουν καὶ σιγὰ σιγὰ

νά έρευνήσουν τὰ διάφορα μέρη του και τή σχέση των. Είναι όμως δυνατό νά επαναλάβουμε, μ' άλλα λόγια, νά ζήσουμε μέσα μας ένα ψυχικό φαινόμενο έντελώς κατά τόν ίδιο τρόπο, αφού, όπως μας έδειξαν τὰ παραπάνω παραδείγματα, άρκει κάποιος παράγοντας έστω και φαινομενικά άσήμαντος νά προστεθί ή νά λείψη για νά πάρη κάπως διαφορετική μορφή μέσα μας, αφού δηλαδή είναι και τó άπλούστερο ψυχικό φαινόμενο έτσι πολύπλοκο και εύμετάβλητο; "Επειτα— και τούτο είναι πολύ σημαντικό—αφού είναι τόσο δύσκολη ή επανάληψη τού ψυχικού φαινομένου, πώς θά έλέγξουμε τὰ άποτελέσματα τής αυτοπαρατηρησίας; "Αλλά πώς μπορεί νά σταθούν στην εκτίμησή μας έρευνα και παρατήρηση χωρίς *αύστηρο έλεγχο*; Πώς λοιπόν *μάς επιτρέπεται νά έχωμε εμπιστοσύνη στα πορίσματα τής άπλης αυτοπαρατηρησίας*, χωρίς νά λάδωμε δηλαδή και άλλα βοηθητικά μέσα, χωρίς νά καταφύγωμε σέ άλλες τεχνητές μέθοδες; "Αλλά θά μπορούσε κανείς νά μου αντίτεινι, ή έμμεση αυτοπαρατηρησία με τήν ανάμνηση δέν υπόκειται στη δυσκολία αυτή. Γιατί με τήν ανάμνησή μας είμαστε σέ θέση νά επαναλάβωμε, όσες φορές θέλωμε, τó ίδιο ψυχικό φαινόμενο, και έπομένως και τόν καιρό έχωμε νά τó παρατηρήσωμε συστηματικά, και ó αύστηρός έλεγχος δέν αποκλείεται. Δυστυχώς ή αντίρρηση αυτή, όσο και αν φαίνεται τήν πρώτη στιγμή επίβλητική, δέν μπορεί νά σταθί. Πρώτα πρώτα ως θυμηθούμε ότι με τήν ανάμνηση δέν αίρεται ή σύνθεση και ή περιπλοκή τού ψυχικού φαινομένου. Γιατί τó ψυχικό φαινόμενο είτε όταν γίνεται και έξελίσσεται μέσα, είτε όταν τó ανακαλούμε στη μνήμη μας και τó έχωμε δλόκληρο εμπρός μας, εξακολουθει νά είναι πολύπλοκο και πολυσύνθετο. "Επειτα στην έμμεση αυτοπαρατηρησία προσθέτεται και μία νέα σπουδαία δυσκολία, πού έχει τή ρίζα της στη φύση τής ανάμνησης. "Η *ανάμνηση* δηλαδή είναι και αυτή ένα ψυχικό φαινόμενο, είναι έπομένως ένας νέος παράγοντας πού έρχεται νά επιδράση στη μορφή, πού θά πάρη μέσα στη μνήμη μας τó ψυχικό φαινόμενο πού θέλωμε νά αυτοπαρατηρήσωμε. Γιατί ó ψυχικός μας βίος δέν είναι παθητικός σάν άψυχη φωτογραφική μηχανή, αλλά *ένεργητικός και διαλέγει, τι κάθε φορά τού ταιριάζει καλύτερα* και αυτό μόνο συγχωνεύει μέσα στο αίμά του, αν μπορώ νά έκφραστώ έτσι συμβολικά. "Η ανάμνηση λοιπόν δέν είναι πιστή—μά νεκρή—φωτογραφική άναπαράσταση εκείνου, πού πριν ζήσαμε, αλλά διέπεται από τó γενικό νόμο τού ψυχικού βίου από τó νόμο τής *συνθετικής έκλογής*. Γι' αυτό στην ανάμνηση όχι μόνο άλλα σημεία τού ψυχικού φαινομέ-

νου, πού έγινε μέσα μας, κατά τις περιστάσεις φωτίζονται περισσότερο και άλλα επισκιαζονται λίγο ή πολύ ή και λησμονούνται όλότελα, αλλά και όσα φωτίζονται δέ μάς έμφανίζονται άκριβώς όπως έγιναν, παθαίνουν κάποια συγχώνευση μέσα στην έκάστοτε ψυχική μας κατάσταση και έπομένως δέχονται επίδραση από τó άλλο περιεχόμενο τής συνείδησής μας. Και τώρα καταλαβαίνωμε γιατί είναι άδύνατο νά διηγηθούμε τó ίδιο γεγονός άκριβώς με τήν ίδια μορφή—κάτι θά αλλάξωμε, κάτι θά εξάρωμε, κάτι θά προθέσωμε ή θά παραλείψωμε, γιατί κάθε φορά πού τó διηγούμαστε δέν τó άποδίδωμε πιστά σάν φωνογράφοι, αλλά τó ξαναζούμε. Και καταλήγωμε έτσι στο συμπέρασμα, ότι οι επαναλήψεις ένός ψυχικού φαινομένου με τήν ανάμνηση δέν μπορούν νά μάς έμπνεύσουν μεγάλη εμπιστοσύνη και έπομένως είναι προβληματικός ó αύστηρός και αντικειμενικός έλεγχος. Βέβαια μπορούμε νά όλιγοστήψωμε τήν έλλειψη αυτή, αν παρατηρήσωμε τó ψυχικό φαινόμενο άμέσως ύστερα από τó πέρασμά του. "Όσο μικρότερη είναι ή χρονική άπόσταση μεταξύ ένός ψυχικού φαινομένου και τής ανάμνησής του, τόσο και ή πιστότητα τής αυτοπαράστασής των είναι μεγαλύτερη.

Γιατί μία άλλη ιδιότητα των ψυχικών φαινομένων είναι ή *συγκρατητική* των *τάση* (Perseverationstendenz), ή έπιθυμία των, σάν νά πούμε νά συγκρατηθούν στη ζωή, ή τάση των δηλαδή νά αφήσουν όμοιώματα και είδωλά των μετά τó πέρασμά των. Μά και ή συγκρατητική τάση των ψυχικών φαινομένων δέν κυριαρχεί άπόλυτα: δρ άλλ' όπακούει, παρ' όλη ίσως τήν αντίσταση, στους γενικώτερους νόμους τού ψυχικού βίου, και μάλιστα στο νόμο τής «συνθετικής έκλογής», πού άνάφερα πάρα πάνω. "Επομένως και αν αυτοπαρατηρήσωμε τó ψυχικό φαινόμενο άμέσως ύστερα από τó πέρασμά του, δέν αίρωμε όλότελα τήν επίδραση τής ανάμνησης.

Τέλος υπάρχει ακόμη μία δυσκολία—και αυτή είναι έντελώς άνυπέροβλητη—για τήν άπλη αυτοπαρατηρησία είτε άμεσα γίνι είτε έμμεσα. "Η σύγχρονη ψυχολογία—όπως θά αναπτύξω πλατύτερα σέ ένα από τὰ επόμενα μαθήματα—αναγκάστηκε νά παραδεχτή και τήν ύπαρξη «*υποσυνείδητου*» ψυχικού βίου. "Ο ψυχικός μας δηλαδή βίος δέν έξαντλείται με τὰ συνειδητά φαινόμενα, με τὰ φαινόμενα τής «συνείδησης». "Υπάρχουν μέσα μας και ψυχικά φαινόμενα, γίνονται μέσα μας και ψυχικές λειτουργίες, χωρίς έμεις νά παίρνωμε είδηση και νά έχωμε συνείδηση για τήν ύπαρξη και τή δράση των. Και όμως όλα αυτά τὰ «υποσυνείδητα» φαινόμενα όχι μόνο ζούν τή ζωή τους, βέβαια τις περισσότερες φορές κρυφά και μεταμφιεσμένα, μ' άλλα λόγια συμ-

βολικά, αλλά—και τοιούτο είναι το σπουδαιότερο—δρουν και επιδρουν στη συνειδητή μορφή, που παίρνει κάθε φορά ο ψυχικός μας βίος. Στέλνουν ακατάπαυστα άπηχήμες στη «συνείδηση», καθορίζουν και αυτών τη ροή της, εξαπολύουν κρυφούς μὰ στερεούς πλοκάμους και συνδέσμούς, περιβάλλουν με άραχνούφρανα νήματα τὰ πολύπλοκα ψυχικά μας συμπλέγματα και γίνονται οι κυριώτεροι παράγοντες για τὴ ψυχική άφομοίωση, για τὴν συνθετική έκλογή, που παραπάνω ἐτόνισα. Πώς μπορούμε λοιπόν να αυτοπαρατηρήσωμε τις ύποσυνειδητες ψυχικές μας λειτουργίες και πώς μπορούμε να εξακριβώσωμε με τὴν άπλή αυτοπαρατηρησία δλα τὰ στοιχεῖα και δλα τὰ μέρη ενός ψυχικού φαινομένου και να παρακολουθήσωμε δλα τὰ νήματα, που τὸ συγκρατοῦν και τὸ συμπλέκουν, άφου δὲν ἔχομε καν εἶδηση για τὴ ζωὴ και τὴν ἐπίδραση του «ύποσυνειδητου»; Τὴ δυσκολία αὐτὴ εἶναι άδύνατο να ὑπερνικήση ἡ άπλή αυτοπαρατηρησία, αν δὲν τὴν βοηθήσωμε με ἄλλα μέσα και αν δὲν τὴν συμπληρώσωμε με ἄλλες τεχνητὲς μεθόδους.

Ἄλλ' εἶναι καιρὸς να σταματήσωμε τὴ συζήτησή μας. Ἴσως ἦταν λίγο κουραστική, ἴσως μερικὰ σημεῖα να ἔμειναν κάπως σκοτεινά και σὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ θὰ μοῦ δοθῆ ἡ εὐκαιρία να ἐπανεἴθω, ἴσως να πῆρε ἡ συζήτησή μας και κάπως μεγαλύτερο πλάτος ἀπὸ δτι θὰ περίμενε κανείς, μέσα σὲ μιὰ γενική «Εἰσαγωγή στη ψυχολογία». Ἐθεώρησα δμως σκόπιμο να παρουσιάσω τις σπουδαιότερες δυσκολίες και τὰ σημαντικώτερα ἔμπόδια, που συναντᾷ ἡ άπλή αυτοπαρατηρησία. Μόνον ἔτσι ἦταν δυνατό να γεννηθοῦν μέσα μας οἱ ἀπαραίτητες ἀπορίες, τὰ ἀπαραίτητα προβλήματα που εἶχε και ἔχει ἀκόμη ὡς σήμερα να λύση ὁ μεθολογικός ἀγώνας τῆς ψυχολογίας, μόνον ἔτσι θὰ εἴμαστε σὲ θέση να ἀποκτήσωμε ἐπίγνωση για τὴν ἀξία και τὴ χρησιμότητα τῶν νέων μεθόδων της. Γιατὶ ἡ ἀξία των και ἡ ἐκτίμησή μας για τὴ χρησιμότητά των δὲν μπορεῖ παρὰ να εἶναι ἀνάλογη με τὸ βαθμὸ τῆς ὑπερνίκησης τῶν δυσκολιῶν και με τὴν ἀρση τῶν ἔμποδιῶν που παρουσιασα.

Ἄλλὰ πρὶν προχωρήσωμε στις ἄλλες μεθόδους, ἄς ἀνακεφαλαιώσωμε τὴν ἀπάντηση που δώσαμε στα δύο ζητήματα, που ἔθεσα στὴν ἀρχὴ του σημερινού μας μαθήματος. Ἀπ' ἄλη μας τὴ συζήτηση ὡς τώρα βγαίνει μόνο του τὸ ἀκόλουθο πορίσμα. Ἡ άπλή αυτοπαρατηρησία εἶναι εὐκολο να γίνῃ μάλιστα με τὴν ἀνάμνηση. Δὲν εἶναι δμως ἀρκετὴ, οὔτε τὰ πρόχειρα ἀποτελέσματά της εἶναι θετικά. Εἶναι βέβαια ἀπαραίτητη, μένει πάντα ἡ βασική μέθοδος τῆς ψυχολογίας,

εἶναι τὸ κλειδί, που ἀνοίγομε τὸ ἑφτασφραγισμένο βιβλίο τῆς ψυχῆς. Μὰ μόνη της στὴν άπλή της μορφή δὲν ἔπαρκει για να ἀνέβῃ στο ὕψος ἀξιόπιστης μεθόδου, για να ἀποκτήσῃ τὸ ἐπιστημονικὸ κύρος, εἶναι ἀνάγκη να βελτιωθῆ και να συμπληρωθῆ με ἄλλα βοηθητικά μέσα και με νέες μεθόδους.

Β') Ἐτεροπαρατηρησία.

Και τὸ πρῶτο πρῶτο μέσο, για να συμπληρώσωμε τὴν αυτοπαρατηρησία και να ἄρωμε ὅπωςδήποτε τις σημαντικὲς της ἐλλείψεις, εἶναι ἡ ἑτεροπαρατηρησία, ἡ παρατήρηση δηλαδή τῶν ψυχικῶν φαινομένων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἡ δευτέρη αὐτὴ μέθοδος τῆς ψυχολογίας παίρνει δύο μορφές ἢ οἱ ἄλλοι ἀνθρωποὶ παρατηροῦν οἱ ἴδιοι τὰ δικὰ τους ψυχικά φαινόμενα και μὰς ἀνακοινῶνουν τις ἐντυπώσεις των και τότε ἔχομε τὴ συγκριτικὴ αυτοπαρατηρησία, ἢ εἰμὲς οἱ ἴδιοι παρατηροῦμε τὸν ψυχικὸ βίον τῶν ἄλλων με τις ποικίλες του ἐκδηλώσεις και τότε ἔχομε τὴν κυρίως ἑτεροπαρατηρησία¹.

Και στὴ μία και στὴν ἄλλη περίπτωση τὸ κέρδος μας εἶναι διπλό. Ἡ πρώτη μας ὠφέλεια εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν ἀποτελεσμάτων. Ἐτόνισα παραπάνω, δτι τὸ σπουδαιότερο ἐλάττωμα τῆς αυτοπαρατηρησίας γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία μας να ἐξελέγξωμε ἀντικειμενικά τὰ πορίσματά της. Και ἕνας βέβαια ἀπὸ τοὺς τρόπους, ὁ προχειρότερος και φυσικώτερος για να βγάλωμε ἀπὸ τὴ μέση τὴν ἑλλειψη αὐτὴ εἶναι να καταφύγωμε στὴν παρατήρηση του ψυχικού βίου και τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Γιατὶ εἴτε δταν πολλοὶ ἀνθρωποὶ μὰς ἀνακοινῶσουν τις παρατηρήσεις των ἐπάνω σ' ἕνα δικὸ των ψυχικὸ φαινόμενο, εἴτε δταν εἰμὲς οἱ ἴδιοι παρατηρήσωμε τὸ ἴδιο ψυχικὸ φαινόμενο ἐπάνω σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους, εἴμαστε σὲ θέση να συγκρίνωμε τις διάφορες αὐτὲς παρατηρήσεις. Και ὅπου ὑπάρχει σύγκριση, ἔκει ὑπάρχει και ἔλεγχος.

Ἡ δευτέρη ὠφέλεια που ἀποκομίζομε ἀπὸ τὴν ἑτεροπαρατηρησία στις δύο της μορφές εἶναι ἡ γενίκευση. Ἐφόσον ἀντικείμενο τῆς ψυχολογικῆς ἔρευνας δὲν εἶναι μόνον ὁ ἑαυτὸς μας, ὅπως συμβαίνει με τὴν άπλή αυτοπαρατηρησία, ἀλλὰ και οἱ ἄλλοι ἀνθρωποὶ, ὁποιασδήποτε ἡλικίας και γένους και μορφώσεως και ἐθνικότητας και αν εἶναι, τότε βέβαια με τὴ σύγκριση μπορούμε να φτάσωμε σὲ γενικὰ πορίσματα για τὸ κάθε ψυχικὸ φαινόμενο και ἐπομένως στὴ γενικὴ ἐρμηνεία και κατανόηση του ἀνθρωπίνου ψυχικού βίου.

¹ Th. Eisenhans: Lehrbuch der Psychologie 1912 σελ. 40.

Ἐάν θέλαμε νὰ περιοριστοῦμε στὴν ἔρευνα τοῦ δικοῦ μας, τοῦ ἀτομικοῦ ψυχικοῦ βίου, καὶ ἐκεῖ ἐπάνω νὰ ἰδρῶσουμε τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία θὰ μοιάζαμε μ' ἐκεῖνον, λέει ὁ ψυχολόγος «Th. Elsenhans: Lehrbuch der Psychologie 1919 σελ. 40» «ποῦ δὲ θὰ δίσταζε νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ὡς χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους τὶς σωματικὲς ἰδιορρυθμίες ἑνὸς καὶ μόνου ἀτόμου». Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ γενικεύσῃ τὴν ἔρευνα ἢ ψυχολογία καὶ νὰ ἐξετάσῃ π. χ. τὴ μνήμη ἢ τὴ φαντασία ὄχι μόνον στὸν πολιτισμένο ἄντρα ἀλλὰ καὶ στὴ γυναῖκα καὶ στὸ γέρο καὶ στὸ παιδί καὶ στὸν πρωτόγονο καὶ ἄγριο ἄνθρωπο ἀκόμη καὶ στὰ ζῶα, γιὰ τὸ μόνον ἔτσι θὰ βγάλῃ τὰ γενικὰ πορίσματα, τὶς γενικὲς δηλαδὴ ιδιότητες τῆς μνήμης ἢ τῆς φαντασίας καὶ θὰ καταλήξῃ στοὺς νόμους ποὺ τὶς κυβερνοῦν. Μόνον δταν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐργαστῇ ἢ ψυχολογία ἐπιτρέπεται νὰ ὀνομαστῇ ἢ ἐργασία τῆς ἐπιστημονικῆς. Γιὰ τὸ κύριο ἔργο κάθε Ἐπιστήμης, ἐπομένως καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὀλιγοῦ ποὺ συστηματικὰ μαζεύει. Καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὀλιγοῦ θὰ πῆ κυρίως ἀνακάλυψη τῶν γενικῶν ιδιοτήτων τῶν φαινομένων ποὺ ἔρευνᾷ ἢ κάθε Ἐπιστήμη καὶ ἀνίχνευση τῶν νόμων ποὺ ρυθμίζουν τὴ ζωὴ των.

Ὁ ἔλεγχος λοιπὸν τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ ἡ γενίκευση τῆς ψυχολογικῆς ἔρευνας εἶναι τὰ δύο κυριώτερα ὠφελήματα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὴν ἑτεροπαρατηρησία. Καὶ τὸ κέρδος μας εἶναι σημαντικό, γιὰ τὸ ἔτσι **ὕπάρχει ἡ δυνατότητα** νὰ ἀποχτήσῃ ἢ παρατήρησῃ τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ **κῆρος** καὶ ἀντικειμενικότητα σπουδαία δηλαδὴ καὶ ἀπαραίτητα προσόντα, ποὺ λείπουν ὁμως στὴν ἀπλή αὐτοπαρατηρησία. Ἀλλὰ καὶ πάλι γεννιέται ἡ ἴδια ἀπορία, τὸ ἴδιο πρόβλημα ποὺ μᾶς γεννήθηκε καὶ παραπάνω. Ποιὰ ἐμπιστοσύνη πρέπει νὰ μᾶς ἐμπνέουν τὰ πορίσματά της; Εἶναι ἀρκετὰ καὶ θετικά; Μ' ἄλλα λόγια ἢ **ἀπλή**—χωρὶς δηλαδὴ νὰ συμπληρωθῇ καὶ νὰ βελτιωθῇ μὲ ἄλλα βοηθητικὰ μέσα—ἑτεροπαρατηρησία, λυεῖ ἐκανοποιητικὰ τὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα τῆς ψυχολογίας;

Ἄς ἀρχίσουμε μὲ τὴν πρώτη τῆς μορφή, τὴν συγκριτικὴ αὐτοπαρατηρησία. Εἶναι ἀναμεισθήτητα, δταν πολλοὶ ἄνθρωποι παρατηροῦν καὶ μάλιστα ἀπροκάληπτα τὸν ἑαυτὸ τους, ὅτι ἔχομε κάνει ἕνα σημαντικό βῆμα πρὸς τὰ ἔμπροσ γιὰ τὴν καλύτερη καὶ ἀντικειμενικότερη ἔρευνα τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Μὰ τὸ βῆμα αὐτὸ δὲν εἶναι σταθερό, γιὰ τὸ καὶ ἡ συγκριτικὴ αὐτοπαρατηρησία στὸ βάθος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ κοινὴ αὐτοπαρατηρησία, ἐπομένως πῶς

μπορεῖ νὰ μᾶς ἐμπνέῃ ἀπολύτως ἐμπιστοσύνη, ἀφοῦ καὶ οἱ ἄλλοι, δταν παρατηροῦν τὸν ψυχικὸ τους βίον ἔχουν ἵνα παλαίσουν μ' ἄλλες τὶς δυσκολίες ποὺ συναντᾶμε καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι στὴν παρατήρησιν τοῦ δικοῦ μας ψυχικοῦ βίου; Ἐπειτα τὰ ὄρια τῆς συγκριτικῆς αὐτοπαρατηρησίας δὲν εἶναι τόσο πλατειά, ὅσο μᾶς φαίνονται ἐπάνω στὸν ἐνθουσιασμό μας. Γιὰ τὸ, ὅπως εἶπαμε δὲν εἶναι καὶ πολὺ εὐκόλη ἐργασία νὰ παρατηρήσωμε συστηματικὰ τὸν ἑαυτὸ μας. Χρειαζέται κατάλληλη καὶ ἐντονη κατεύθυνση τῆς προσοχῆς καὶ ἀκόμη ἀρκετὴ ἀσκησιὴ καὶ ἰδιοφυΐα. Ἀλλὰ τότε πῶς θὰ μπορέσουν νὰ αὐτοπαρατηρήσουν τὰ ψυχικὰ των φαινόμενα τὰ μικρὰ παιδιὰ ἢ οἱ πρωτόγονοι καὶ ἄγριοι ἄνθρωποι, ἢ οἱ πολὺ ἢ λίγα διανοητικὰ καθυστερημένοι ἢ ἀκόμη ὅσοι πάσχουν ἀπὸ ψυχικὲς καὶ διανοητικὲς διαταρᾶξεις; Ἀλλὰ δταν γιὰ ὅλους αὐτοὺς εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη ἢ αὐτοπαρατηρησία, πῶς θὰ φτάσωμε στὴν πλατειὰ γενίκευση, ποὺ τόσο εἶναι ἀπαραίτητη ὅπως εἶδαμε καὶ στὴν ψυχολογία; τέλος πρέπει καὶ κάτι ἄλλο νὰ θυμηθοῦμε, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀνακοινώσεις τῶν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων τῶν ἄλλων γίνονται μὲ λέξεις. Μὰ οἱ λέξεις τί ἄλλο εἶναι παρὰ ἤχοι καὶ γραπτὰ ὀλιγά σημεῖα μ' ἄλλα λόγια σύμβολα πολλὰς φορὲς πολυσήμαντα καὶ μὲ διάφορες λεπτεπίλεπτες ἀποχρώσεις; Καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς ποιά ἀπ' ἄλλες αὐτὲς τὶς ἀποχρώσεις θὰ διαλέξωμε, ποιά δηλαδὴ ψυχικότητα θὰ ἐμφυσήσωμε στὰ ἄψυχα αὐτὰ σημεῖα. Καὶ γι' αὐτὸ διατρέχομε εὐκόλα τὸν κίνδυνον ὄχι μόνον νὰ παρανοήσωμε καὶ νὰ παρερμηνεύσωμε ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπερερμηνεύσωμε τὶς ἀνακοινώσεις ποὺ μᾶς κάνουν οἱ ἄλλοι γιὰ τόσο λεπτὰ καὶ ρευστὰ ζητήματα, ὅπως εἶναι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, εἴτε εἶναι αὐτοὶ οἱ ἄλλοι κοινοὶ θνητοί, εἴτε δὲν εἶναι—καὶ ἐδῶ ὁ κίνδυνος εἶναι μεγαλύτερος. Γιὰ τὸ δταν διαβάζωμε τέτιες ἀνακοινώσεις, δὲν ἀποκλείεται νὰ βάλωμε μέσα ἐκεῖ καὶ κομμάτια ἀπὸ τὴ σημερινὴ δική μας ψυχοσύσταση, νὰ ἀνακαλύψωμε ἀποκάτω ἀπὸ τὰ γραφόμενα καὶ δικές μας ἰδέες καὶ νὰ προστέσωμε χωρὶς καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νὰ τὸ καταλάβωμε ὑπερερμηνεύοντας τὸ συγγραφέα καὶ δικές μας πεποιθήσεις.

Κάθε ἄνθρωπος ζωντανὸς νιώθει ἕνα συγγραφέα ὄχι παθητικὰ ἀλλὰ ἐνεργητικὰ, ὄχι ἐξω ἀπὸ τὸ «Ἐγὼ του, ἀλλὰ μαζὺ μὲ τὸ «Ἐγὼ του.

Ἄλλ' ἄς ἔλθωμε τώρα στὴν κυρίως ἑτεροπαρατηρησία¹. Γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ κρίνωμε καὶ νὰ ἐκτιμήσωμε τὰ πορίσματά της, εἶναι

¹ Th. Elsenhans Lehrbuch der Psychologie 1912 σελ. 40.

ανάγκη να απαντήσωμε πρώτα στην ερώτηση. Πώς γίνεται ή κυρίως έτεροπαρατηρησία, μ' άλλα λόγια, πώς είμαστε σε θέση να παρατηρήσωμε έμεις οι ίδιοι τα ψυχικά φαινόμενα των άλλων; Δέν μπορούμε βέβαια να άνοιξωμε την καρδιά ή το μυαλό, όπως συνήθως λένε, των άλλων και να ίδωμε τι γίνεται εκεί μέσα· δέν μπορούμε έπομένως να άντιληφτοίμε τον ψυχικό βίο των άλλων, άμεσα όπως το δικό μας, άλλ' έμμεσα έχομε δηλαδή ανάγκη από κάποιο διάμεσο. Και το διάμεσο αυτό είναι από το ένα μέρος τα δημιουργήματα του ανθρώπινου πνεύματος και από το άλλο μέρος ή έξωτερικήν των ψυχικών φαινομένων επάνω στο σώμα του ανθρώπου. Είναι άπαραίτητο να σταματήσωμε λίγο και να εξετάσωμε κάπως καλύτερα τις δύο αυτές πηγές της κυρίως έτεροπαρατηρησίας.

Η πρώτη πηγή είπα, ότι είναι τα δημιουργήματα του ανθρώπινου πνεύματος από τις παραδόσεις, παραμύθια, δημοτικά τραγούδια, ήθη και έθιμα και τις ανώτατες εκδηλώσεις του ψυχικού βίου, τα έργα της τέχνης. «Η Λαογραφία, ή Ιστορία του Πολιτισμού, ή Ιστορία της Τέχνης και των Θρησκειών μας προσφέρουν τη συμβουλή τους στην πλατεία αυτή εργασία της παρατήρησης του ψυχικού βίου».

Έχομε λοιπόν πλουσιώτατο υλικό στη διάθεσή μας για να μελετήσωμε τον ψυχικό βίο και άνοίγεται εμπρός μας πλουσιώτατος όρίζοντας για την ψυχολογική έρευνα. Μά όλο αυτό το υλικό όσο και άν είναι πολύτιμο — ποιός θά τολμούσε να παραγνωρίση την αξία του — στέκει όμως σαν νεκρό εμπρός μας. Δέν άντικρύζομε αυτό το ίδιο το ανθρώπινο πνεύμα αλλά τα έργα του· δέ μας είναι άμεσα δομένος ο ίδιος ο ψυχικός βίος αλλά τα δημιουργήματά του. Και όλα αυτά έμεις πρέπει να τα διερμηνεύσωμε, έμεις πρέπει να τα μεταφράσωμε για να φέρωμε στο φώς την ψυχικότητα που κρύβεται εκεί μέσα και έμεις πρέπει να μαντεύσωμε και να συμπεράνωμε ποιές είναι οι αίτιες και ποιά είναι τα έλατήρια που έκαναν την ψυχική δράση ενός ατόμου ή ενός λαού να αποκρυσταλλωθή κάθε φορά σ' αυτή ή σε τούτη τη μορφή. Γι' αυτό άκριβώς είναι πολύ εύκολο να διατρέξωμε τον κίνδυνο της παρερμηνείας και υπερερμηνείας που έτόνισα λίγο παραπάνω. Γιατί πώς γινόμαστε ίκανοί να κατανοήσωμε τα δημιουργήματα του ανθρώπινου πνεύματος; Από το δικό μας ψυχικό βίο, από την άμεση γνώση της δικής μας ψυχικής δράσεως· έπομένως άνάλογα με την πειρά μας, μ' άλλα λόγια, χάρη στην αυτοπαρατηρησία. Τώρα καταλαβαίνωμε γιατί για το χωρικό ή και τον άμόρφωτο άνθρωπο, εάν δέν έχουν πάθει ύποβολή, ένα κομμάτι μάρμαρο του Παρ-

θενώνα έχει το πολύ πολύ οίκοδομητική αξία, ή γιατί ή βυθισμένη σε προλήψεις γρηούλα έφώναξε όταν πρωτοείδε το φωνόγραφο ότι μέσα εκεί κάποιος διάβολος κρύβεται. Η δεύτερη πηγή της έτεροπαρατηρησίας, πολύ πλησιέστερη και προχειρότερη για όλους, είναι όπως είπα ή έξωτερικήν των ψυχικών φαινομένων επάνω στο σώμα του ανθρώπου. Το γέλιο, το κλάψιμο, ή λάμψη και ή κατεύθυνση των ματιών, το χτένισμα, το κιτρίνισμα, οι μιμητικές κινήσεις και οι διάφορες εκφράσεις του προσώπου, οι χειρονομίες, ή στάση του κεφαλιού και του σώματος, ο ήχος της φωνής με τις λεπτές αποχρώσεις της και μάλιστα τα έπιφωνήματα, όλα αυτά και άλλα άκόμη χίλια δυο μικροπράγματα, με μιά λέξη όλες αυτές οι άπλές και φυσικές εκφραστικές κινήσεις του σώματος και ιδιαίτέρως του προσώπου, είναι αδόρημη και φυσικότερη γλώσσα που μας κάνει να καταλάβωμε το έσωτερικό των άλλων ανθρώπων, και να άντιληφθοίμε τις ποικίλες ψυχικές καταστάσεις των. Μάλιστα μπορούμε να προσθέσωμε, ότι όλόκληρο το σώμα με τη μορφή του και την κίνησή του με τις διάφορες γραμμές και τους κυματισμούς του δέν κάνει τίποτε άλλο παρά να διερμηνεύη¹ τις ψυχικές καταστάσεις γιατί το σώμα είναι το ύπόστρωμα όπου επάνω στηρίζεται ο ψυχικός μας βίος για να εκδηλωθή. Είναι βέβαια ή άναρθρη αυτή γλώσσα των εκφραστικών κινήσεων πολύ φτωχότερη από την έναρθρη γλώσσα. Μά από το άλλο μέρος πόσο είναι φυσικότερη, απλούστερη, εύκολονητότερη και το σπουδαιότερο είναι παγκόσμια· γιατί είναι κοινό κτήμα κάθε ανθρώπου από τις πρώτες ήμέρες της ζωής του. Μ' αυτή την άναρθρη γλώσσα, μ' αυτές τις εκφραστικές κινήσεις όχι μόνο ο ενήλικος άνθρωπος, όποιου γένους και μόρφωσης, και έθνικότητας και άν είναι έξωτερικεύει με το φυσικότερο τρόπο κάθε του φυσική κατάσταση, αλλά άκόμη και το μικρό παιδί και ο άρρωστος και ο διανοητικά καθυστερημένος ή ανισόρροπος, άκόμη και τα ζώα μας αφήνουν να μαντεύσωμε με μεγάλη πιθανότητα τι γίνεται μέσα των. Και σ' αυτή τη δυνατότητα της παρατήρησης, σ' αυτό το πλάτος της όφειλουν όπως θά ίδωμε σ' ένα από τα τελευταία μαθήματά μας τη γέννησή των σημαντικοί νέοι κλάδοι της ψυχολογίας και μάλιστα ή ψυχολογία του παιδιού, του ζώου και ή ψυχοπαθολογία.

¹ Εδώ άκριβώς στηρίζονται ή προσωπομαντεία, ή χειρομαντεία, ή γραφολογία κτλ. Είναι όμως γνωστό πόσο λίγη έμπιστοσύνη πρέπει να μας έμπνέουν τα παράδοξα πολλές φορές πορίσματά των. Και τούτο είναι μία άκόμη απόδειξη για την ανεπάρκεια της όπλης έτεροπαρατηρησίας.

Μά όσο και αν είναι πολύτιμη για την ψυχολογική έρευνα ή πηγή των έκφραστικών κινήσεων, δεν πρέπει να παρασυρθούμε στην εκτίμησή μας και να λησμονήσουμε κάτι πολύ σημαντικό που τόσες φορές ως τώρα ανάφερα: ότι δηλαδή ο ψυχικός βίος των άλλων δε μας δίνεται άμεσα, δε μας παρουσιάζεται, σαν να πούμε γυμνά εμπρός μας, αλλά κρυμμένος από κάτω από τις εκδηλώσεις του επάνω στο σώμα. Μ' άλλα λόγια, όλες αυτές οι έκφραστικές κινήσεις είναι στην πραγματικότητα κάτι το σωματικό και άψυχο, το ψυχικό βάθος έμεις είμαστε που το δίνουμε: το γέλιο, το κλάψιμο, τα επιφωνήματα κτλ. δεν είναι άποτε άλλο παρά φυσιολογικές κινήσεις που λειτουργούν με τον ίδιο μηχανικό τρόπο, όπως και κάθε κίνηση. **Γίνονται όμως: στα μάτια μας** σύμβολα και τα μάτια μας παριστάνουν τις ψυχικές δονήσεις των άλλων που παρατηρούμε.

Αλλά πώς; Να το τελευταίο ζήτημα που θα μας απασχολήσει στο σημερινό μας μάθημα. Μ' ένα παράδειγμα θα απαντήσουμε πολύ εύκολότερα στην ερώτηση που θέσαμε. Βλέπω έναν άντρα να κλαίει και από τα δάκρυά του καταλαβαίνω ότι κάποια βαθειά λύπη τον παραδέρνει αυτή τη στιγμή. Τα δάκρυά του λοιπόν γίνονται στα μάτια του σύμβολο του ψυχικού φαινομένου της λύπης. Αλλά πώς; Απλουστάτα με **αναλογία** με τον εαυτό μου. Επειδή δηλαδή όταν μου συμβαίνει κάποιο βρειά λυπηρό γεγονός π. χ. διότι πέθανε κάποιος πολύ αγαπητό μου πρόσωπο νιώθω και εγώ να τρέχουν δάκρυα από τα μάτια μου, τώρα που βλέπω τον άλλο να κλαίει, ανακαλώ τα δικά μου τα δάκρυα και επομένως με αναλογία με τον εαυτό μου λέω ότι κάποιος αγαπημένος συγγενής του θα πέθανε. Με αναλογία λοιπόν με το δικό μου ψυχικό βίο, με το ('Εγώ) μου κατανοώ τις διάφορες ψυχικές καταστάσεις των άλλων ανθρώπων. Και πρέπει να το τονίσω ακόμη μία φορά, το κλειδί που ανοίγουμε το εφτασφραγισμένο βιβλίο της ψυχής είναι το ('Εγώ) μας. Αλλά το «'Εγώ» μας το γνωρίζουμε μόνο με την αυτοπαρατηρησία: επομένως η **αυτοπαρατηρησία** είναι πάντα η βάση κάθε ψυχολογικής έρευνας είναι ή **απαραίτητη προϋπόθεση και για την ετεροπαρατηρησία**. Και έτσι το πρώτο συμπέρασμα που καταλήγουμε είναι, ότι η ετεροπαρατηρησία δε μπορεί να είναι τόσο αντικειμενική μέθοδος όσο μας φαίνεται την πρώτη στιγμή. Ας προχωρήσουμε όμως ακόμη λίγο. Είπα, ότι εισδύουμε στον ψυχικό βίο των άλλων με αναλογία με τον εαυτό μας. Μά η αναλογία δεν είναι πάντα θετικό μέσο και εξοραλισμένο όργανο, είναι ένα δίκοπο μαχαίρι γιατί ενώ από το ένα μέρος μας

ξεκλειδώνει την ψυχή του άλλου και μας κάνει να κατανοήσουμε τις συμβολικές εξωτερικεύσεις του ψυχικού του βίου, από το άλλο μέρος όμως μπορεί να μας παρασύρη σε παρανοήσεις καμιά φορά πολύ χοντροειδείς. Ας ξαναγυρίσουμε στο προηγούμενο παράδειγμα. Αν υποθέσωμε ότι τα δάκρυά μου είναι συνδεδεμένα με το θάνατο αγαπητού μου προσώπου, ότι δηλαδή εξωτερικεύουν μόνο τη λύπη μου για το χαμό στενοῦ συγγενῆ μου, σαν ιδῶ έναν άλλον άντρα να κλαίει δεν είναι διόλου παράξενο να τον ερωτήσω ποιός πέθανε και όμως τα δάκρυά του μπορεί να προέρχονται από κάποιο σωματικό πόνο του. Γι' αυτό λοιπόν στην άπλη έτεροπαρατηρησία κάνουμε πολλές φορές λάθη και τα λάθη αυτά είναι τόσο μεγαλύτερα και πιο επικίνδυνα, όσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση μεταξύ μας και του ατόμου που παρατηρούμε και επομένως καταντᾶ πολύ δύσκολο να καταλάβουμε πραγματικά το παιδί ή άτομο άλλου γένους ή άλλης βαθμίδας μόρφωσης ή άλλης φυλής.

Έτσι π.χ. εξ αίτιας της άκριτης εφαρμογής της αναλογίας, μ' άλλα λόγια, εξ αίτιας της ανεπάρκειας και αναξιοπιστίας της έτεροπαρατηρησίας αποδίδουμε στα ζῶα ανώτερες ψυχικές λειτουργίες, άκριτως διότι παρερμηνεύουμε και υπερτιμάμε τις μερικές των έκφραστικές κινήσεις. Αν μάλιστα θέλωμε να ρίξωμε μιᾶ γενική ματιά στην Παιδαγωγική θα ιδῶμε, ότι όλα τα παλιά εκπαιδευτικά συστήματα που στις πολιτισμένες χώρες κλονίστηκαν και πέφτουν, μά που στην Ελλάδα τώρα τελευταία ξαναζούν και βασιλεύουν σ' όλα τους τη δόξα, έχουν για κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τον τελειομορφισμό¹, την αντίληψη δηλαδή ότι το παιδί είναι ένας τέλειος μικροενήλικος άνθρωπος, ένας μικρός στο σώμα μά με ψυχικότητα τέλεια εξελιγμένου ἐνήλικου· μ' άλλα λόγια, θα ιδῶμε ότι ή άγωγή του παιδιού στηρίζεται επάνω στην ολοκληρωτική έρμηνεία και κατανόηση του ψυχικού βίου του παιδιού αναλογικά με τον ψυχικό βίο του ἐνήλικου². Ο δάσκαλος και γενικά όσοι έχουν αναλάβει την άνατροφή και μόρφωση του παιδιού εφαρμόζουν πολλές φορές άκριτα και τυφλά την αναλογία με τον εαυτό τους, με τις διχές των ψυχικές ανάγκες και αποδίδουν στο παιδί ψυχικές ιδιότητες και ψυχικά ενδιαφέροντα που

¹ Όρος πλασμένος, αν δεν απατώμαι, από το μεγάλο της Γενεύης ψυχολόγο Ed. Claparède.

² Τα περιήγημα πέντε στάδια της Έρβαρτιανής σχολής, εκτός από τα άλλα διαπράττουν και αυτό το σφάλμα.

του λείπουν δλότελα. Και έτσι βασανίζεται και διαστρεβλώνεται ακόμη και σήμερα το παιδί. Άλλά μήπως και ο ιστορικός δε διατρέχει τον κίνδυνο να υποπέσει στο ίδιο σφάλμα; Μήπως και αυτός όταν προσπαθή να κατανοήσει τις εκδηλώσεις και τα δημιουργήματα της λαϊκής ψυχής δεν κάνει χωρίς να το θέλη άκριτη, πολλές φορές εφαρμογή της αναλογίας, ξεκινώντας από τις αντίληψεις και τα ρεύματα της εποχής του;

Τα παραδείγματα αυτά μάς πείθουν πόσο πρέπει να είμαστε επιφυλαχτικοί και με την έτεροπαρατηρησία. Βέβαια ή έτεροπαρατηρησία έχει κάποια — άρκετά σημαντική — αντικειμενικότητα, βέβαια είναι πολύ χρήσιμη και άπαραίτητη μέθοδος και συμπληρώνει σε πολλά την αυτοπαρατηρησία. Μά από το άλλο μέρος έχει και τις έλλείψεις της που είναι κι αυτές επίσης σημαντικές, όπως έδειξε ή συζήτησή μας. Πρέπει λοιπόν να τη χρησιμοποιήσωμε στην ψυχολογική έρευνα, αλλά με μεγάλη προσοχή, με επίγνωση των ελλείψεών της και επομένως με αυστηρότητα κριτική. Και το σπουδαιότερο πρέπει να την υποβοηθήσωμε μ' άλλα τεχνητά μέσα και να τη συμπληρώσωμε με άλλες μέθοδες, για να ύψωθ ή σε έπιστημονική μέθοδο και να αποχτήσουν κύρος τα πορίσματά της.

Όλη ως τώρα ή συζήτηση μάς ανάγκάζει να καταλήξωμε στο ακόλουθο γενικό συμπέρασμα. Ούτε με την αυτοπαρατηρησία ούτε με την έτεροπαρατηρησία έχομε εξακριβωμένα και θετικά αποτελέσματα, είναι ανάγκη οι δυο αυτές βασικές μέθοδες της ψυχολογίας να βελτιωθούν και να έπιστημονικοποιηθούν. Το μεθοδολογικό πρόβλημα της ψυχολογίας δε βρίσκει με τις δυο αυτές μέθοδες τουλάχιστο στην άπλή και φυσική των μορφή καμιά ίκανοποιητική λύση. Ο άγώνας πρέπει να εξακολουθήση ή όρθότερα ο πραγματικός μεθοδολογικός άγώνας τώρα κυρίως αρχίζει, τή στιγμή δηλαδή που έφτασε ή ψυχολογία να πειστή για την ανεπάρκεια και την άναξιοπιστία των δυο πρώτων μεθόδων της.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΦΤΩΧΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

*Έχω άκούσει πολλούς ανθρώπους στη ζωή μου να μιλούν νοσταλγικά για την εύτυχημένη παιδιάστικη ζωή, για τις χαρές, τις απολαύσεις και την άφροντισία των μικρών και να ψιθυρίζουν μελαγχολικά στο τέλος «άχ να γινόμουν άλλη μιá φορά παιδί!»

*Όλοι αυτοί βέβαια την εύτυχία της παιδικής ζωής τή βλέπουν όχι γενικά στο παιδί, μά ξεχωριστά σ' ένα ώρισμένο είδος παιδιών. Στα παιδιά εκείνα που κυλάει ή ζωή τους μέσα στη γλυκειά ατμόσφαιρα της αγάπης και της στοργής και περιτοιχίζεται ή τρυφερή τους ύπαρξη από χίλιες δυο λεπτότατες φροντίδες και περιποιήσεις. Αυτά τα προνομιούχα πλάσματα είναι τα παιδιά των εύπόρων κοινωνικών τάξεων. Και βέβαια μονάχα στη ζωή των τέτιων παιδιών είναι θρονασμένη ή εύτυχία. Μά το μεγάλο σύνολο του παιδικού κόσμου δεν το άποτελούν αποκλειστικά οι εύτυχημένες μικρές ύπάρξεις. Πλάί στις μοσχοβολημένες όμορφίες των χαϊδεμένων παιδιών έρχεται να σταθ ή σαν μιá τραγική είρωνεία ή π ή θλιβερή αντίθεση, ο κόσμος της παιδικής δυστυχίας — τα φτωχά παιδιά.

Το φτωχό παιδί είναι το παραμελημένο πλάσμα στη ζωή. Για τή μικρή του ύπαρξη δε δόθηκε ποτέ ίσαμε τώρα το ενδιαφέρο που έπρεπε. Γιατί και το σχολείο από τή μιá μεριά πολύ λίγη προσοχή και σημασία δίνει, για τήν πνευματική και ήθική του ανάπτυξη και ή κοινωνία από τήν άλλη καμιά σημαντική φροντίδα και προσπάθεια για τήν ανακούφιση της τρυφερής του ύπαρξης, που τή δέρνουν άλύπητα τα βάσανα της φτώχειας. Έτσι ή μειονεκτική θέση που παίρνει το φτωχό παιδί και μέσα στο σχολείο και έξω στη ζωή δημιουργεί στην ευαίσθητη ψυχή του τέτια συναισθηματικά συμπλέγματα, που άσκούν μιá δυνατή επίδραση σ' όλη τήν εξέλιξη της ψυχικής του ζωής καθώς και στην πνευματική του ανάπτυξη.

Είχα τήν εύτυχία να γνωρίσω κάπως περισσότερο τα φτωχά παιδιά ύστερα από μιá μακρόχρονη συναναστροφή και έπικοινωνία μαζί των και μέσα στο σχολείο και έξω στην άλλη ζωή. Γι' αυτό οι πληροφορίες που θά προσπαθήσω να δώσω για τήν ψυχική των ζωή είναι στηριγμένες επάνω σε προσεχτικές παρατηρήσεις των διαφόρων ψυχικών των εκδηλώσεων, που έγιναν έντελώς αντικειμενικές και έξω

από κάθε συναισθηματική προκατάληψη. Μά πριν να ιδούμε πώς αισθάνεται, πώς διανοείται και πώς ενεργεί το φτωχό παιδί, ας ξεχωρίσουμε καλά τη θέση που παίρνει έξω στη ζωή και μέσα στο σχολείο.

α) Το φτωχό παιδί στη ζωή.

Τά φτωχά παιδιά που έχουν μάνα και πατέρα δε μπορούμε να τ'α συγκρίνωμε με τ'α όρφανά παντέρημα παιδιά, που φιλοξενούνται στα όρφανοτροφεία και στα διάφορα παιδικά άσυλα. Τά όρφανά δέν είναι δυστυχισμένα. Γιατί ή πολιτεία άνοιγοντας γι' αυτά στοργικά τήν άγκαλιά της, φροντίζει για τή συντήρηση και τήν άνατροφή των σάν μιά δεύτερη πονετική μητέρα που έχει για ιδανικό της να παραδώση στην κοινωνία αξίους πολίτες με τίμιο χαρακτήρα. Η θέση όμως του φτωχού παιδιού είναι όλωσδιόλου διαφορετική. Από τήν πολιτεία ελάχιστα πράματα έχει να ελπίζει. Αδτή έχει τή γνώμη, πώς ή παρουσία της μάνας και του πατέρα είναι άρκετή για να λύση τ'ο ζήτημα της προστασίας και της φροντίδας του παιδιού. Έτσι λοιπόν τ'ο παιδί που έχει τούς δικούς του για να τ'ο φροντίσουν λίγο ή πολύ, δέν υπάρχει λόγος — λένε οι περισσότεροι — ούτε να πεινάη ούτε να κρυώνη. Μά εκείνος που θά θελήση να γνωρίση τ'ο φτωχόσπιτο λιγάκι παραμέσα από τ'ο κατώφλι της πόρτας θά βρεθ'η αντιμετώπος στην πιο αξιοθρήνητη εικόνα της δυστυχίας. Είναι πολύ συνηθισμένες οι περιπτώσεις εκείνες που βλέπει κανένας πέντε, έξη, έφτά κι όχτώ άκόμη ανήλικα και άδύναμα πλάσματα να τ'α περιμένουν όλα από τ'ο φτωχό βιοπαλαιστή πατέρα τ'ο δουλευτή μεροκαματιάρη, τ'ο χτίστη, τ'ο σοβατζή, τ'ο μαρμαρά, τ'ο μπαλωματή, τ'ο γαλατά, τ'ο γυρολόγο μικροπουλητή, τόν ψαρά, τόν τενεκετζή, τ'ο σκουπιδιάρη. Με ποιά μαγική δύναμη θά μ'πορέσουν ό καθένας απ' αυτούς να θρέψουν και να ντύσουν ένα σωρό παιδιά, τή γυναίκα τους και τόν έαυτό τους; Με τ'α λεπτά της δουλειάς ποιά από τίς τόσες ανάγκες του σπιτιού να πρωτοπροφτάσουν; Και καλά αν οι φτωχοί αυτοί βιοπαλαιστές τύχη να είναι καλοί οικογενειάρχες και να ξεδεύουν τ'ο φτωχικό μεροδούλι για τ'ο σπιτικό τους. Μά αν τύχη—και συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις—σκολάζοντας από τή δουλειά τους να τραβάνε ίσια στην ταβέρνα και να αφήνουν εκεί τούς κόπους της δουλεψής των, τότε ποιές σκληρές δοκιμασίες περνάει τ'ο σπίτι; Δέ φτάνει ή φτώχεια και ή κακομοιριά μ'α έρχεται και τ'ο ξέσπασμα του μεθυσιού με τ'α σκληρά και βάνασα λόγια στη δυστυχισμένη γυναίκα και τ'α άνεύθυνα παιδιά και κάποτε και τ'ο ξύλο.

Νά λοιπόν σ'ε παιδ περιβάλλον μέσα περνάει τήν καθημερινή του ζωή τ'ο φτωχό παιδί. Και καταλαβαίνει πολύ εύκολα ό καθένας, πώς οι τόσες ύλικές στερήσεις, τ'α μαλώματα και οι βαναυσότητες της μάνας ή του πατέρα, οι διάφορες αρρώστειες που δέν άπολείπουν από τ'ο φτωχόσπιτο, τ'ο παραμέλημα του σπιτιού από τή μάνα που τήν τρώει τ'ο ξενοδούλεμα, όλα αυτά, γεννούν στην τρυφερή ψυχή του παιδιού τόν πιο σκληρό πόνο, τ'ο πιο πικρό παράπονο. Αυτά τ'α πονεμένα παιδιά του λαού θά τ'α παραλάβη τώρα τ'ο σχολείο για να τ'α διαπλάση ψυχικά και πνευματικά. Άς δούμε λοιπόν τι γίνεται μέσα στο σχολείο.

β) Η θέση του φτωχού παιδιού στο σχολείο.

Είναι γνωστό, πώς στο δημόσιο δημοτικό σχολείο στον τόπο μας βρίσκομε να φοιτούν όλων των κοινωνικών τάξεων τ'α παιδιά. Άν έξαιρέσωμε τήν Άθήνα και κάμποσες άλλες μεγάλες πόλεις στην Ελλάδα με τ'α μεγαλόπρεπα ιδιοσυντήρητα διδακτήρια, που φιλοξενούν τ'α εύπορα παιδιά, σ' όλη τήν άλλη Ελλάδα βρίσκομε στο δημόσιο δημοτικό σχολείο άνάμικτα όλων των τάξεων τ'α παιδιά. Από τ'ο παιδί του μεγαλοκτηματία, του έφοπλιστή και του τραπεζίτη ως τ'ο παιδί του μικροπακάλη, του ψαρά και του έργατή. Όλο αυτό τ'ο ποικιλόμορφο μαθητικό ύλικό έχει να τ'ο αντιμετώπιση ό δάσκαλος.

Μά ό δάσκαλος και γενικά τ'ο σημερινό δημοτικό σχολείο, σύμφωνα με τήν όργάνωση που έχει, για ένα πράμα ενδιαφέρονται. Για τήν πνευματική ανάπτυξη και γενικά για τή μόρφωση των εύπόρων παιδιών που προσίζονται από τόν πλούτο για μεγαλύτερες σπουδές, άδιάφορο αν μαζί με τόν πλούτο συμπαραομαρτούν άλλα άπαραίτητα ψυχικά και διανοητικά στοιχεία. Για τή μόρφωση όμως των παιδιών των προλετάριων δέν έχει να πολυσκοτιστή τ'ο σχολείο. Γι' αυτό δε μελετήθηκε ποτέ ξεχωριστά τ'ο φτωχό παιδί σάν ψυχικό οργανισμό, που επηρεάζεται από τίς ιδιαίτερες βιωτικές συνθήκες και επομένως μ'ας παρουσιάζεται διαφορετικός σ'ε πολλά σημεία από τήν ψυχική ιδιοσυστασία των εύπόρων παιδιών. Έτσι λοιπόν τ'ο παιδί του λαού που έχει ανάγκη από μιά διαφορετική άγωγή και εκπαίδευση σύμφωνη με τήν άτομικότητά του και με τίς ανάγκες που θά αντιμετώπιση στη ζωή, τ'ο βρίσκομε στο δημοτικό σχολείο ν' ακολουθη τήν ίδια εκπαίδευση με τ'α εύπορα παιδιά, δηλαδή μιά προπαρασκευή για ανώτερες σπουδές. Και καλά αν ό δάσκαλος έδειχνε τ'ολάχιστο για τ'α φτωχά πλάσματα τ'ο ίδιο ενδιαφέρο και τήν ίδια εκείνη προσπάθεια που δείχνει για τ'α εύπορα. Μά ή θέση των φτωχών παιδιών

ανάμεσα στὰ ἄλλα στὸ σχολεῖο κάθε ἄλλο εἶναι παρά ἰσοδαμνη-
 Ὁ δάσκαλος ὄχι μόνο δὲν ἐνδιαφέρεται τὸ ἴδιο γιὰ τὴν πνευματικὴ
 ἀνάπτυξη ὄλων τῶν παιδιῶν, μὰ καὶ δὲ λογάριεσε ποτὲ στὰ σοβαρὰ
 σὲ ποιὲς σκληρὲς βιωτικὲς συνθήκες μέσα ζοῦν τὰ πλάσματα αὐτά,
 ὥστε ἀνάλογα μ' αὐτὲς νὰ κρίνονται οἱ πράξεις καὶ ἡ συμπεριφορὰ
 τῶν μέσα στὸ σχολεῖο. Γι' αὐτὸ πολλὲς φορές ὁ δάσκαλος φέρεται
 ἀδικος καὶ σκληρὸς στὰ φτωχὰ παιδιά γιὰ πράματα ποῦ δὲν εὐθύ-
 νονται αὐτὰ τὰ ἴδια. Εἶδα μὲ τὰ μάτια μου πολλοὺς δασκάλους νὰ
 δέρνουν τὰ ἀξιολύπητα πλάσματα γιατί δὲν εἶχαν τετράδια, μολύδι,
 μελάνη, πέννες κτλ. Ἐπίσης εἶδα πάλι ἄλλους νὰ διώχνουν μὲ τις
 κλωτσιὰς καὶ μὲ σκληρὲς βρυσιὰς ἀπὸ τὸ σχολεῖο φτωχὰ παιδάκια ποῦ
 δὲν εἶχαν νὰ κόψουν τὰ μαλλιά τους ἢ ποῦ εἶχαν βρώμικα νύχια
 ἢ γιατί ἦταν γενικὰ ἀκάθαρτα. Ἐνας δάσκαλος κρατοῦσε ἐπὶ 15
 ὀλόκληρες μέρες ὄρθιο στὸν τοῖχο ἕνα ἀσθενικὸ χλωμὸ παιδάκι 9 χρό-
 νων, γιατί ἐρχόταν κάθε μέρα χωρὶς τὸ ἀναγνωστικὸ βιβλίο του, ποῦ
 ἐκόστιζε μόνο δυὸ δραχμὲς. Καὶ δταν ἄκουσα μὲ τ' αὐτιά μου τὸ ἴδιο
 τὸ παιδί νὰ λέη στὸ δάσκαλο «ὁ πατέρας μου κύριε, εἶναι στὸ σοκο-
 μεῖο καὶ ἡ μητέρα μου μὲ δέρνει ποῦ τῆς ζητᾶω λεφτὰ γιὰ τὸ βιβλίο»
 ὁ χαριτωμένος παιδαγωγὸς ἀπάντησε: «τὸν κακό τῆς τὸν καιρὸ τῆς
 μάνας σου. Νὰ σὲ κρατήσῃ λοιπὸν στὸ σπύτι, κτήνος!» Θὰ μοι πῆτε
 ἴσως πὼς οἱ βανδαλισμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἐξαιρέσεις καὶ οἱ ἐξαιρέσεις δὲν
 κάνουν βέβαια τὸν κανόνα. Δὲν ξέρω. Μὰ ἐκεῖνο ποῦ συμβαίνει σὲ
 κάθε σχολεῖο εἶναι, πὼς γιὰ τὸ φτωχὸ παιδί ὑπάρχει πάντα μιὰ δόση
 περιφρόνησης καὶ ἀδιαφορίας ἐκ μέρους τοῦ δασκάλου. Αὐτὸ εἶναι
 ἀναμφισβήτητο. Καὶ ὅμως ἂν θελήσωμε νὰ προσέξωμε μὲ κάποιο
 ἐνδιαφέρον τὰ ἀπόκληρα αὐτὰ πλάσματα τῆς εὐτυχίας θὰ βροῦμε πολ-
 λὲς φορές λεπτότατα συναισθήματα καὶ σπάνιο ψυχικὸ μεγαλεῖο, ποῦ
 δίχως νὰ τὸ θέλωμε θὰ αἰστανθοῦμε γι' αὐτὰ κάτι περισσότερο ἀπὸ
 τὸν οἶκτο καὶ τὸ συμπόνιο. Μιὰν ἀληθινὴ ἐκτίμησιν καὶ σεβασμὸν.

Πρέπει νὰ ξέρωμε, πὼς γιὰ νὰ μᾶς ἀνοίξουν τὴν ψυχὴν τους τὰ
 φτωχὰ αὐτὰ πλάσματα ἀρκεῖ νὰ τοὺς δεῖξωμε ἀγάπην καὶ καλωσύνην.
 Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται κάποια προσοχή. Τὸ φτωχὸ παιδί ὅσο φτωχὸ
 καὶ πονεμένο ἂν εἶναι δὲν θέλει ἀπὸ μᾶς οὔτε τὸν οἶκτο οὔτε τὴν
 ἐλεημοσύνην. Ἐκεῖνο ποῦ ζητᾶει ἀπὸ μᾶς ἡ ψυχὴ του εἶναι μιὰ ἀγάπην
 τρυφερὴν ποῦ θὰ γλυκάνῃ τὴ ζωὴν του, μιὰ ἀγάπην ἀνυψωτικὴν ποῦ θὰ
 ὑψώσῃ καὶ τὴ δικὴν του ἀτομικότητα σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο μέσα στὸ
 σχολεῖο, μιὰ προστασία ἀξιοπρεπὴν ποῦ δὲ θὰ ἐκθέτῃ τὴ φτώχεια του
 στὰ μάτια τῶν ἄλλων. Ἀγάπην λοιπὸν δυνατὴν καὶ προστασία ἀξιο-

πρεπὴ εἶναι τὰ μαγικὰ κλειδιά ποῦ θὰ ἀνοίξωμε τὴν κλεισμένη ψυχὴν
 τῶν γιὰ νὰ τὴ φέρωμε στὴ χαρὰ καὶ στὴ ζωὴ. Ἄς δοῦμε τί μᾶς
 δεῖχνουν τὰ ἴδια τὰ πράματα.

γ) Εἰκόνας ἀπὸ τὴν ψυχικὴν τῶν ζωὴν.

Πόσο αἰσθάνονται τὰ φτωχὰ τὴν καταφρόνια.

Σ' ἕνα πολυτάξιον δημοτικὸν σχολεῖο μιὰς πόλης μοῦ ἔτυχε νὰ συνα-
 τήσω τὴν κοινωνικὴν ἀνισότητα στὴν πιδ χτυπητὴ ἀντίθεση. Τὸ μα-
 θητικὸν ὄλικὸν τοῦ σχολείου τὸ ἀποτελοῦσαν τὰ φτωχότερα παιδιά τοῦ
 λαοῦ μαζί μὲ τὰ πιδ πλοῦσια, ποῦ εἶχαν πατέρες μεγαλοκτηματίες,
 καπνέμπορους καὶ ἀνωτέρους δημοσίους ὑπαλλήλους. Ἡ δικὴν μου τάξην
 περιλάμβανε 55 παιδιά ἀπὸ 9-12 χρόνων. Ἀπ' αὐτὰ τὰ 25 ἦταν
 ὀλωσδιόλου φτωχὰ. Ἄμα γιὰ πρώτη φορὰ ἀντίκρουσα ὀλόκληρην τὴν
 τάξην, μοῦ ἔκανε ξεχωριστὴ ἐντύπωση ὄχι τόσο ἡ θλιβερὴ ἐξωτερικὴ
 παράσταση τῶν φτωχῶν, ὅσο ὁ ψυχικὸς καὶ πνευματικὸς των μαρ-
 σμὸς ποῦ ἐκδηλωνόταν ἐντονα στὴ μορφήν των. Ἐνῶ τὰ ἄλλα παι-
 διὰ μὲ ἔβλεπαν γελαστά, μὲ ἡμέρη καὶ γλυκεῖα θωριὰ προσπαθώντας
 κάτι νὰ μοῦ ποῦν, κάτι νὰ μὲ ρωτήσουν, πρόθυμα πάντα γιὰ κάθε
 πληροφορία, τὰ πλάσματα τῆς φτώχειας δὲν πέρα ὡς πέρα μὲ κῦ-
 ταζαν ἀμίλητα. Εἶδα τότε, πὼς ἄλλα ἀπ' αὐτὰ ἔδειχναν μιὰ ἀδι-
 καιολόγητη δειλία, ἄλλα μιὰ δυσπιστία, ποῦ θὰ ἔλεγε κανένας πὼς
 ἔφτανε σὲ μίσος, ἄλλα μιὰ μελαγχολία καὶ ἄλλα στέκονταν σὰν
 ἀποχαυνωμένα.

Γιὰ νὰ τοὺς δώσω θάρρος καὶ νὰ τὰ κάμω νὰ μιλήσουν τοὺς
 ἀνοίξα κουβέντα γιὰ τὸν τόπον τους, γιὰ τὴ ζωὴν τους, γιὰ τὸ σχολεῖον
 τους. Οἱ ἀπαντήσεις ποῦ ἔπαιρνα ἦταν περιορισμένες σὲ λίγα λόγια,
 κάπως ἐξεζητημένες καὶ δίνονταν μ' ἕναν τόνον φωνῆς λίγο ἀπότομον.
 Ποῦ ἡ χάρη, ἡ ὄρεσις, τὸ θάρρος καὶ ἡ φυσικότητα τῶν ἄλλων παι-
 διῶν. Ἐνα φτωχόπαιδον μέσα στίς κουβέντες ποῦ κάναμε πέταξε μιὰ
 ἀνόητη ἀπάντησιν. Ἀμέσως οἱ πλοῦσιοι συμμαθητὲς του γέλασαν δυ-
 νατὰ εἰς βάρος του καὶ τὸ καίταζαν περιφρονητικά. Μὰ σὰν νὰ μὴν
 ἔφτανε αὐτὸ ἔσπευσαν δυὸ τρεῖς νὰ πληροφορήσουν τὸν καινούργιον
 δάσκαλόν τους — ἐμένα — λέγοντας. «Αὐτοὶ ἐκεῖ κάτω δὲν ξέρουν νὰ
 ποῦν τίποτε. Ὁ δάσκαλος οὔτε τοὺς ρώταγε». Αὐτὸ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ
 νὰ μὴν ἀνοίξῃ πιδ κανένα ἀπὸ τὰ φτωχὰ παιδιά τὸ στόμα τους ὄσον
 ὄρα βάσταξε ἡ συζήτησιν. Μὰ καὶ γιὰ μένα τὸ δάσκαλον ἦταν ἀρκετὸ
 αὐτὸ ποῦ ἔγινε γιὰ νὰ καταλάβω, πὼς τὸ σχολεῖο θεωρεῖ ἀληθινὸς
 ἐλλωτες τὰ φτωχὰ παιδιά καὶ ἐννοεῖ νὰ τὰ κρατῇ στὴν καταφρόνια.

Σεβασμός στην κάθε ανθρώπινη αξία.

Είχαν περάσει δυό μήνες από τότε που πρωτογνώρισα τὰ παιδιά. Σ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα καταλάβαινα νὰ γίνεται κάποια ψυχικὴ μεταστροφή στὰ φτωχὰ ἐκεῖνα πλάσματα. Ἐβλεπα τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ εἶχαν στὸ δάσκαλό τους, τὴν προθυμία ποὺ ἔδειχναν γιὰ τὸ καθεστὶ καὶ γενικὰ τὴν ἀγάπη των γιὰ τὸ σχολεῖο. Μὰ δὲν τὸ πίστευα. Ἐπρεπε κάπως διαφορετικὰ νὰ βεβαιωθῶ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἄργησε νὰ δοθῆ ἢ κατάλληλη εὐκαιρία. Μιὰ μέρα ἔρχεται ξαφνικὰ ἡ εἰδηση πὼς ἔφτασε στὴν πόλη μας ὁ Ἐπιθεωρητὴς ποὺ μόλις ἀπὸ ἓνα μῆνα εἶχε διοριστῆ στὴν περιφέρειά μας. Δὲν πρόφτασε νὰ κυκλοφορήσῃ καλὰ καλὰ ἡ εἰδηση καὶ νὰ κι ἔρχόταν κατ' εὐθεία στὸ δικό μας τὸ σχολεῖο πρῶτα. Κάποια στιγμή βρέθηκε καὶ μέσῃ στὴν τάξη μου. Ἐκεῖνο ποὺ εἶδαν τὰ μάτια μου δὲν τὸ πιστεύω ἀκόμα. Τὰ φτωχὰ παιδιά ὅλα πέρα ὡς πέρα τὸν κοίταζαν κατὰματα μὲ θάρρος καὶ ἀξιοπρέπεια. Δὲν ἔβλεπες βέβαια τὴ χαϊδεμένη ὄψη, τὸ γελαστὸ βλέμμα, τὴν τρυφερότητα καὶ τὸ νάζι τῶν ἄλλων συμμαθητῶν των, μὰ ἔνωθεσ ἓνα σεβασμὸ γιὰ τὰ φτωχὰ ἐκεῖνα ποὺ ἐξωτερικεύαν στὰ δυό τους μάτια μιὰ διαφορετικὴ γερὴ ψυχὴ ποὺ ξανοιγόταν μὲ δυνατὰ στοιχεῖα στὴ ζωὴ. Ὁ κ. Ἐπιθεωρητὴς ἔκανε ἓνα σωρὸ ἐρωτήσεις σὲ ὅλη τὴν τάξη καὶ γιὰ πράματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν καὶ γιὰ διάφορες γνώσεις ποὺ διδάχτηκαν στὸ σχολεῖο. Τὰ φτωχὰ παιδιά εἶχαν πάντα τὸ λόγο μέσα σὲ ὅλα. Ἐβγαζαν ἀκόμα κρίσεις καὶ συμπεράσματα τέτια, ποὺ ἔκαναν τὸν κ. Ἐπιθεωρητὴ νὰ σκύψῃ νὰ μοὺ πῆ σιγανά: «εἶναι παρατηρημένο πὼς ἐκεῖ ποὺ δὲ δίνει ὁ Θεὸς πλοῦτη, δίνει μυαλὸ καὶ ἄλλα προσόντα. Γιὰ ἰδὲς αὐτὰ ποὺ ἔχουν ὅλα τὰ μέσα καθυστεροῦν μπροστὰ στοὺς φτωχοὺς συμμαθητὲς των».

Καὶ τώρα ἀν θελήσωμε νὰ ἐρευνήσωμε σὲ ποιά ἀρὰ γε αἰτία ὀφείλεται τὸ ξεφάντωμα τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ὀργῶν τῶν φτωχῶν παιδιῶν; Ποιὸ μαγικὸ ραβδί μετέβαλε τὰ ἀμίλητα ἐκεῖνα σκιάχτρα ποὺ πρωτογνώρισα σὲ ἀνθρώπινα ὄντα δημιουργικὰ; Ἐγὼ νομίζω πὼς ἐδῶ δὲ θὰ μπορούσε νὰ δοθῆ μιὰ ὀρισμένη ἀπάντηση. Πολλοὶ βέβαια εἶναι οἱ συντελεστὲς τῆς ψυχικῆς μεταστροφῆς μὰ ἓνας ἀπ' ὅλους ὁ βασικὸς καὶ σπουδαιότερος εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τοῦ ἄλλου. Κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ δὲ μπορεῖ παρὰ νάχη μιὰ ἀξία μικρὴ ἢ μεγάλη. Καὶ τὰ φτωχὰ παιδιά λοιπὸν ἔχουν κι αὐτὰ ἀξία μὰ αὐτὴ δὲ φαίνεται γιὰτὶ ἡ ψυχὴ τους εἶναι κλεισμένη ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὴν καταφρόνια. Δοκιμάστε νὰ τὴν ἀνοίξετε καὶ νὰ τὴν ὑψώσετε στὴ θέση ποὺ τῆς ἀρμόζει. Προσπαθήστε νὰ χτυπήσετε κάθε

φεύτικη ἀξία πλοῦτου, ἐπίδειξης, καταγωγῆς καὶ νὰ ὑψώσετε στὴ θέση ἐκείνη τὴν ἀληθινὴ ἐσωτερικὴ ἀξία τῆς προσωπικότητος ὅπου κι ἀν βρίσκεται κρυμμένη. Σεβαστῆτε τὴ θέση τοῦ φτωχοῦ παιδιοῦ καὶ μὴν τὸ καταδικάζετε γιὰ πράματα ποὺ δὲν εὐθύνεται. Τὸ σεβασμὸ στὴν κάθε ἀνθρώπινη ἀξία τὸν ἔχουν ὡς δόγμα οἱ εὐγενικὲς καὶ ἀλτροῦστικὲς ψυχές. Καὶ τέτια ψυχὴ πρέπει νὰ εἶναι ὁ δάσκαλος.

Τὰ ἰδανικά τῶν φτωχῶν παιδιῶν καὶ ἡ κατεύθυνση τοῦ σχολείου.

Μιὰ μέρα βρήκαμε στὸ ἀναγνωστικὸ βιβλίο μιὰ μικρὴ ἱστορία ποὺ ἔφερνε τὸν τίτλο «Ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ γράμματα». Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολὺ φτωχὸ παιδί 9 χρόνων, τὸν Πέτρο, ποὺ ἀπὸ τὴν πολλὴ ἀγάπη ποὺ εἶχε γιὰ τὰ γράμματα μελετοῦσε κάθε βράδυ τὰ μαθήματα τοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ἀσθενικὸ φῶς τοῦ καντηλιοῦ, γιὰτὶ ἡ φτώχεια δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νάχουν καλῆτερο φῶς. «Ὁ Πέτρος ὅστις ἐκ μικρᾶς ἡλικίας εἶχε θέλησιν καὶ ἐπιμονὴν — καθὼς μᾶς πληροφοροῦσε τὸ βιβλίο— ἔγινεν ἀργότερα εἰς μέγας ἐπιστήμων καὶ ὠρέθησε πολὺ τὴν πατρίδα του». Ἀπὸ τὴν ἀνοσιη καὶ ἀντιπαιδαγωγικὴ αὐτὴ ἱστορία ποὺ τὴν ἔκανε ἀκόμα πιὸ ἀντιπαθητικὴ ἢ ἐξεζητημένη καθαρεύουσα, ἔπρεπε βέβαια νὰ ἐπιδοκιμάσωμε μερικὰ πράματα. Ἀπάνω λοιπὸν στίς συζητήσεις ποὺ κάναμε γιὰ τίς ἀρετὲς δῆθεν τοῦ Πέτρου, ρώτησα τὰ παιδιά ποῖο ἐπάγγελμα θὰ ἤθελαν νὰ πάρουν σὰν μεγαλώσουν. Νὰ λοιπὸν τι ἀπαντήσεις πῆρα ἀπὸ τὰ φτωχὰ παιδιά. Ἀπὸ τὰ 25 τὰ 15 ἐδήλωσαν, πὼς θὰ ἐπιθυμοῦσαν νὰ εἶχαν μαγαζὶ δικό τους καὶ μάλιστα τὰ περισσότερα ἤθελαν μπακάλικο. Ἄλλοι ἤθελαν νὰ ἔχουν ἀράξι καὶ νὰ τὸ διευθύνουν. Μερικὰ εἶπαν, πὼς εἶχαν μεγάλη ἐπιθυμία νὰ πᾶνε στὴν Ἀμερικὴ καὶ νὰ γίνουν πλούσιοι. Ἐνας ἤθελε νὰ γίνῃ μαραγκῆς καὶ ἓνας ἄλλος καπετάνιος σὲ κατκί. Αὐτὲς ἦταν οἱ ἐπιθυμίαι τῶν φτωχῶν. Ἐνα πολὺ περίεργο συνέβη μὲ τὰ πλουσιόπαιδα. Τὰ περισσότερα δὲν ἐπιθυμοῦσαν τίποτε. Μερικοὶ μονάχα ἤθελαν νὰ γίνουν ἀξιωματικοὶ καὶ ἓνας ἐδήλωσε μὲ λαχτάρια πὼς ἢ μόνη ἐπιθυμία του ἦταν νὰ γίνῃ σωφῆρ.

Νομίζω πὼς δὲν χρειάζονται περισσότερα πράματα γιὰ νὰ καταλάβωμε τὴ διαφορετικὴ ἀποστολὴ τῶν φτωχῶν στὴ ζωὴ καὶ τὴ διαφορετικὴ τους δρᾶση. Μὰ τὸ σχολεῖο προετοιμάζει τὰ πλάσματα αὐτὰ σωματικὰ, διανοητικὰ καὶ ψυχικὰ γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς βιοπάλης ἢ θυσιάζει τὴν πλειονότητα τοῦ λαοῦ στὸ συμφέρον τῶν ὀλίγων ποὺ ἢ οικονομικὴ τους ἀνεξαρτησία τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα γιὰ ἀνώτερες συστηματικὰς σπουδὰς;

Ἐχουν και τὰ φτωχὰ παιδιὰ λεπτὰ συναισθήματα.

Δὲν εἶναι οὔτε μιὰ οὔτε δυὸ οἱ περιπτώσεις ποῦ ἀνακάλυψα σὲ ξυπόλυτα και πεινασμένα παιδιὰ λεπτὰ συναισθήματα και καλλιτεχνικὲς τάσεις.

Εἶναι ἀλήθεια περίεργο, πὼς βρίσκουν ἔδαφος νὰ βλαστάνουν οἱ ψυχικὲς λεπτότητες στὰ πλάσματα ἐκεῖνα ποῦ ζοῦν σὲ ταπεινὸ ἠθικὸ περιβάλλον και δὲ γνωρίζουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση. Και ὁμως βρίσκομε κάποτε τὰ ὠραιότερα ψυχικὰ ἀνθὴ σὲ ἀκαλλιέργητες ἀνθρώπινες ψυχές.

Θὰ ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα.

Ἐγνώρισα ἓνα πολὺ περίεργο παιδί, τὸν Τάσο. Ἦταν τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ τρία παιδιὰ μιᾶς φτωχῆς χήρας, ποῦ ξενοδοῦλευε ἑλθ. μέρα γιὰ νὰ προφτάσῃ τὸ σπίτι της. Ὅχιτὼ χρόνων ἀγόρι ὁ Τάσος δὲν εἶχε ἀκόμα πατήσει στὸ σχολεῖο και ἐπομένως δὲν εἶχε καμιὰ ἰδέα ἠθικῆς οὔτε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ σχολείου οὔτε ἀπὸ τὴ φτωχὴ τὴ μάνα του, ποῦ δὲν πρόφτανε καλὰ καλὰ νὰ ἰδῇ τὰ παιδιὰ της. Μιὰ μέρα τὸν ἔστειλε ἡ μητέρα του νὰ πᾶν ἓνα μπόγαλάκι πλυμένα και σιδερωμένα ἀσπρόρρουχα στὸ σπίτι ἑνὸς κυρίου ποῦ ἦταν ἔχει πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ δικό τους. Ὁ πονετικὸς κύριος λυπήθηκε τὸ συμπαθητικὸ φτωχόπαιδο και τοῦ ἔδωκε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λογαριασμὸ τῶν ρούχων και ἄλλες δυὸ δραχμὲς ξεχωριστὲς γιὰ τὸν κόπο δῆθεν τὸν δικό του. Ὁ Τάσος δὲ γύρισε ἀμέσως στὸ σπίτι. Ἐπράβηξε ἴσια στὸ σπίτι της θειᾶς του, ποῦ καθόταν λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν κωμόπολη κοντὰ στὰ περιβόλια και της δίνει τίς δυὸ δραχμὲς λέγοντας. «Νὰ αὐτὰ τὰ λεπτὰ μοῦ τὰ ἔδωκε ἡ μητέρα νὰ πάρῃς γάλα της Κατίνας». Ἡ Κατίνα ἦταν ἡ ἀρρωστη ξαδελφοῦλα τοῦ Τάσου ἓνα φτωχὸ κι ἐκεῖνη κοριτσάκι 6 χρόνων. Ἡ φτωχὴ θειὰ ποῦ δὲν ἤξερε τίποτε δέχτηκε τὰ λεπτὰ. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀνακαλύφτηκε τί εἶχε συμβῆ, ἡ μητέρα μάλωσε τὸν Τάσο γιὰ τὴν ῥώτησε και γιὰ τὴν εἶπε ψέματα. Ὁ Τάσος ὁμως φάνηκε πὼς δὲν πολυσκοτίστηκε γιὰ τὸ μάλωμα. «Μπᾶ, εἶπε της μάνας του. Ἄν σὲ ρωτοῦσα δὲ θὰ μάφινες».

Τὸ σπίτι τοῦ Τάσου τὸ χῶριζε ἓνας τοῖχος ἀπὸ τὸ δικό μου σπίτι. Πονοῦσα γιὰ τὴ φτώχεια τους, μὰ ἀγαποῦσα ξεχωριστὰ τὸν Τάσο γιὰ τίς χάρες του τίς ψυχικὲς και γιὰ τὴ χλωμὴ ὁμορφάδα του ποῦ τὴ στόλιζαν δυὸ μεγάλα εὐγενικὰ μάτια. Ἦταν ἀδύνατο και χλωμὸ παιδάκι γιὰ τὴν ἄληθινὰ δὲν ἠσύχαζε. Αὐτὸ περιποιοῦσαν τὰ ἄλλα δυὸ μικρότερα ἀδελφάκια του σὰν ἐφευγε ἡ μάνα του, αὐτὸ φύλαγε τὸ σπίτι, αὐτὸ νοιαζόταν γιὰ τὸ καθετί. Ὅλα τὰ φρόντιζε πιστὰ. Μιὰ

μέρα τὸν φώναξα και τοῦ ἔδωκα δυὸ πορτοκάλια. Πᾶρε αὐτὰ Τάσο, τοῦ εἶπα και νὰ δώσης τὸ ἓνα στὴν Ἑλένη. Πρόσεξε νὰ μὴ δώσης στὸ μικρὸ σας γιὰ τὴν εἶναι μικρὸ και μπορεῖ νὰ πνιγῇ. Τί νομίζετε, εἰς ἔκανε ὁ Τάσος; Ἐφόλαξε τὸ ἓνα μέσα σὲ μιὰ κασέλα παληὰ ποῦ ἔβαζαν τὰ πιάτα και τὸ ἄλλο τὸ μοιράστηκε μὲ τὴν ἀδελφοῦλα του τὴν Ἑλένη. Τὸ βράδυ σὰν ἦρθε ἡ μάνα του ἔβγαλε ἀπὸ τὴν κασέλα τὸ πορτοκάλι και της τὸ πρόσφερε μὲ λαχτάρα.

Δὲν ἦταν οὔτε μιὰ οὔτε δυὸ οἱ αἰσταντικότητες τοῦ Τάσου. Πολλὲς φορές ποῦ ἔβλεπε τὴ δυστυχισμένη μανούλα του νὰ κλαίῃ γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ ἀντρα της και γιὰ τὴν εὐθῆνη τῶν ὄρφανῶν, ὁ Τάσος πηγαινόντας κοντὰ της της ἔλεγε. «Μὴν κλαῖς μητέρα κι ἐγὼ θὰ γίνω μεγάλος, θὰ δουλέψω και δὲ θὰ κουράζεσαι ἐσὺ».

Τὴν αἰσταντικὴ αὐτὴ ὑπαρξὴ τοῦ Τάσου, ποιὸ σχολεῖο και ποιὸς δάσκαλος θὰ τὴν προσέξῃ και θὰ τὴ φροντίσῃ;

Τὸ παράδειγμα τοῦ Τάσου δὲν εἶναι μοναδικό. Και πολλὰ ἄλλα πλάσματα της δυστυχίας συνάντησα ἔξω και μέσα στὸ σχολεῖο μὲ παρόμοια λεπτὰ συναισθήματα.

Σ' ἓνα σχολεῖο κάποτε γίνονταν ἐτοιμασίες γιὰ μιὰ σχολικὴ γιορτὴ. Ἡ ὑπηρετρία τοῦ σχολείου ἦταν μιὰ γρηὰ ἀνεπαρκῆς στὴν ὑπηρεσία της, μὰ ἡ Διευθύνση τοῦ σχολείου τὴν κρατοῦσε ἀπὸ οἶκτο. Τὰ φτωχότερα κοριτσάκια τοῦ σχολείου δίχως κανέναν νὰ τοὺς πῆ τίποτε βοηθοῦσαν τὴν ὑπηρετρία γιὰ τὴν ἐτοιμασία της γιορτῆς ὅπως μποροῦσε τὸ καθένα. Ἄλλο της ἔβγαζε νερὸ ἀπὸ τὸ πηγάδι, ἄλλο της ἔφερναν τὴ σκούπα, τὴ βούρτσα, τὸ φαράσι ποῦ βρισκόταν στὴν ἄλλη ἄκρη και θὰ κουραζότανε νὰ πηγαινοέρχεται. Ἐγὼ ποῦ ἤξερα πὼς ἦταν ἀυθόρμητη ἡ ὑπηρεσία τῶν παιδιῶν τὰ ρώτησα ἐπίτηδες. «Παιδιὰ ποιὸς σὰς εἶπε νὰ κάνετε αὐτὲς τίς δουλειές;». Μ' ἐκοίταξαν γιὰ μιὰ στιγμὴ ἀμίλητα και μοῦ εἶπε μιὰ ἀπ' ὄλες. «Κανένας κυρία, μὰ τὴ λυπόμαστε νὰ κουράζεται».

Φτωχὰ παιδιὰ μὲ καλλιτεχνικὲς τάσεις.

Μέσα στὸ ἀντικαλλιτεχνικὸ και χοντροκομμένο περιβάλλον τοῦ φτωχοῦ παιδιοῦ, πὼς εἶναι δυνατὸ νὰ βλαστάνουν τὰ λεπτότερα ἀνθὴ της ψυχῆς; Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση της ταλαιπωρίας πὼς φυτρῶνουν καλλιτεχνικὰ σπέρματα;

Και ὁμως ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ μ' ἔλη τὴν ἐξερεύνηση ἀπὸ τοὺς σοφοὺς και ψυχολόγους θὰ κρύβῃ πάντα μέσα της μυστήρια.

Νὰ τί εἶδα μὲ τὰ μάτια μου.

Έτυχε να βρεθώ κάποτε σ' ένα χωριό ενός νησιού. Το χωριό εκείνο ήταν από τα ωραιότερα Έλληνικά τοπεία και ή διαμονή μου εκεί είχε κανονιστή τόσο μονάχα, όσο χρειαζόταν για ν' αναλάβω ύστερα από μιá μεγάλη άρρώστεια. Για να περνά την ώρα μου επήγαινα συχνά στο σχολείο του χωριού, θαυμάσιο διδασκλήριο, (ένα από τα πολλά εκείνα που έχουν ιδρυθή από τις δωρεές του άείμνηστου Συγγρού.) Μια μέρα παρουσιάζεται στο δάσκαλο μιá γυναίκα από το χωριό κυροντυμένη και σκεπασμένη με μαύρο μαντήλι και του λέει: «Δάσκαλέ μου δέ μπορώ να ύποφέρω το Βασίλη. Δέ συμμαζεύεται. Μπαίνει σάν κλέφτης στο σπίτι άμα λείπω, άρπάζει φωμι και γίνεται άφαντος. Όλη μέρα με το σουράβλι (σουράβλι είναι ή φλογέρα). Τι να του κάνωμε δάσκαλέ μου; Τόν μαλώνω, τόν δέρνω, αυτός τά ίδια. Έβαλα και τόν παπά να τόν βάλη σέ θεογονοσία, μα τίποτα».

Ό δάσκαλος που άκουσε όλα αυτά καθησύχασε την άπλοϊκή γυναίκα, πώς έχει δίκιο και πώς θά φροντίση αυτός να τόν διορθώση σάν έρθη στο σχολείο. Άκόμα τή διαβεβαίωσε, πώς θά του έσπαζε και το σουράβλι που ήταν δημιούργημα του ίδιού του Βασίλη.

Όμολογώ πώς μου έκανε βαθειά αίσθηση ή τόση έπιμανή του Βασίλη με το σουράβλι και μου γεννήθηκε δυνατή έπιθυμία να τόν γνωρίσω. Όστερα από δυό μέρες παρουσιάζεται στο σχολείο μη ξέροντας τι είχε συμβή με τή μάνα του. Θέλετε να γνωρίσετε το μικρό φιλόμωσο; Άγόρι 12 χρόνων με κορμοστασιά και θωριά που τόν ανέβαζαν στα 15. Άπλutos, άκάθαρτος, άχτένιστος, Ξυπόλυτος. Όλωσδιόλου διαφορετική ή έσωτερικότητά του. Άτρόμητος, περήφανος, ειλικρινής, έξυπνος, πεισματάρης, καλλιτέχνης. Άφου έθαυμάσαμε τή φλογέρα του που τήν είχε έπεξεργαστή σάν τέλειος λεπτοουργός, τόν διέταξε ο δάσκαλός του να μάς παίξη ο,τι ήθελε. Άνένδοτος ο Βασίλης σέ διαταγές. Μονάχα ύστερα από παρακλήσεις και από ύποσχέσεις πώς δέ θά του παίρναμε το σουράβλι και δέ θά τιμωριότανε για το σκάσιμο από το σχολείο, έδέχτηκε και έπαιξε. Τι ήταν εκείνο! Με τι πάθος και τι χρωματισμοί ήταν εκείνοι που έδινε στο τραγουδι. Πώς αισθανόταν έτσι ένα τόσο παιδί; Τι γοητεία ήταν εκείνη που σκόρπιζε ή μουσική του αυτοδίδακτου ανθρωπάκου. Έίχαμε μείνει σαστισμένοι και τόν κοιτάζαμε άμλλητοι. Ό δάσκαλος τόν χάρδεψε και του είπε τρυφερά. «Παιδί μου Βασίλη, εγώ θά σε βοηθήσω να γίνης μουσικός, μα τώρα να μη φύγης από το σχολείο. Πρέπει να μάθης και γράμματα, γιατί ο άγράμματος τίποτε δέ μπορεί να γίνη».

Άπ' όλο το σόι του Βασίλη κανένας δέν ήταν καλλιτέχνης. Ήταν

όλοι φτωχοί άγρότες που ζούσαν πάντα στη στενή ατμόσφαιρα του μικρού χωριού.

Θά πητε ίσως, πώς το φαινόμενο αυτό είναι από τα σπάνια εκείνα που γίνονται αντικείμενα έπιστημονικής έρευνας. Δέν άντιλέγω. Μα ξεχωριστά από το φαινόμενο αυτό έχομε ένα σωρό άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις φτωχών παιδιών μέσα στο σχολείο. Άρκει να τά προσέξη κανείς αυτά τά πράματα. Είδα φτωχοκόριτσα σ' ένα σχολείο να κατασκευάζουν καλλιτεχνικώτατα τεχνητά άνθη με μιá δυό φορές που είδαν τή δασκάλα τους. Στα άπλα ίχνογραφήματα άλλων παιδιών διακρίνει κανένας ένα κρυμμένο καλλιτεχνικό ταλέντο. Επίσης άλλα πάλι φτωχόπαιδα επιδίδονται με μανία στην καλλιέργεια τών λουλουδιών και τ' άγαπουν σάν τή ζωή τους.

Όλα αυτά μάς δείχνουν πώς και το φτωχό παιδί του προλεταρίου μπορεί νάχη καλλιτεχνική ψυχή, άρκει να ξέρωμε έμείς τόν τρόπο να τήν ανακαλύψωμε.

Ή έπικοινωνία μου με τά παιδιά τών προλεταρίων μου έδωκε γενικά να καταλάβω, πώς τά πλάσματα αυτά κρύβουν μέσα τους μιá γερή και δυνατή ψυχή που εκδηλώνεται και στα παραμικρότερα φαινόμενα τής καθημερινής ζωής. Κατ' άντίθεση με τά εύπορα παιδιά, που αυτά ύπερτερούν στο πνευματικό επίπεδο, παρουσιάζουν τά φτωχά μεγάλη δύναμη σέ χαρακτήρα και αναπτυγμένο το πραχτικό πνευμα. Αυτά τά δυό τά έδημιούργησε βέβαια ή ανάγκη του άγώνα για τήν αυτοσυντήρηση, το πάλαιμα για τήν επικράτηση στη ζωή. Το φτωχό σφυρηλατείται από πολú ένωρίς μέσα στη ζωή.

Είπαμε όμως, πώς τά παιδιά τών εύπόρων κοινωνικών τάξεων ύπερτερούν στο πνευματικό επίπεδο. Αυτό είναι μιá τρανή αλήθεια. Όσο τολάχιστο εγώ μπορώ να βεβαιώσω από τή σύγκριση μέσα στο σχολείο, είδα να άντιλαμβάνονται τά εύπορα παιδιά πολú πιο εύκολα και να διατυπώνουν τους στοχασμούς των με μοναδική ευχέρεια. Σ' αυτό καθυστερούν πολú τά φτωχά. Είναι αλήθεια, πώς το λεξιλόγιό τους είναι πολú φτωχό και ο κύκλος τών παραστάσεων περιωρισμένος. Τα εύπορα πάλι παιδιά που ζουν σ' ένα ανώτερο περιβάλλον πολιτισμού και διανόησης, είναι φυσικό, να συγκεντρώνουν περισσότερο όλικό παραστάσεων και πλουσιώτερο λεξιλόγιο.

Ή λεξική φτώχεια τών παιδιών τών προλεταρίων είναι κείνη που χτυπάει άσχημα στα μάτια του δασκάλου, που δίχως να εξετάση τις

Άλλες πνευματικές και ψυχικές τους δεξιότητες, τὰ τοποθετῆι σὲ κατώτερο ἐπίπεδο μέσα στὸ σχολεῖο.

Ἐμεῖς οἱ δασκάλοι καμαρώνομε, δταν ἔχωμε μπροστά μας πολὺλογα καὶ ὀμιλητικὰ παιδιὰ, ἀδιάφορο ἂν κάποτε μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἐπιπόλαια καὶ ἄκριτα. Μὰ ἐκτός ἀπ' αὐτό, εἶναι καὶ ἡ καθαρεύουσα ποὺ μᾶς ἐστῆγνωσε σὲ τόσο βαθμὸ, ὥστε καταντήσαμε ἑμεῖς οἱ ἴδιοι νὰ λατρεύομε τὶς λέξεις καὶ νὰ περιφρονοῦμε τὴν οὐσία. Καὶ ἐπειδὴ τὰ εὐπορα παιδιὰ παπαγαλλίζουν λέξεις καὶ φράσεις καθαρευουσιάνικες μᾶς ἀρέσουν, γιὰτὶ ἔτσι ὑποβοηθοῦν τὸ σκοπὸ τοῦ σχολείου, ποὺ προσπαθεῖ μὲ τὴ βία νὰ ἐπιβάλῃ μιὰ ψεύτικη γλῶσσα.

Οἱ λιγοστὲς παρατηρήσεις ποὺ ἀνάφερα ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ζωὴ τῶν φτωχῶν παιδιῶν μᾶς δείχνουν ὀλοφάνερες ψυχικὲς ἀρετὲς. Θὰ ἦταν ἄδικο νὰ νομίσωμε, πὼς τὰ φτωχὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν τὶς ἰδιοτροπίες τῶν καὶ τὰ ἐλαττώματά τῶν.

Πολλὲς φορὲς τὸ πείσμα τοὺς ὑπερβαίνει τὰ ὄρια. Ἄλλοτε πάλι τὸ ἔνστικτο γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση τὰ σπρώχνει στὸ ψέμα καὶ στὴν κλεψιά. Ἄκόμα καὶ ἐκδίκηση μποροῦν νὰ αἰστανθοῦν γιὰ κείνους ποὺ τ' ἀδικοῦν. Μὰ εἰς αὐτὰ μπορεῖ πολὺ καλὰ νὰ τὰ διορθώσῃ τὸ σχολεῖο, ἀφοῦ ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ πὼς τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ δημιουργήθησαν ἀπὸ ἀντίδραση τῶν φτωχῶν παιδιῶν πρὸς τὴ σκληρὴ συμπεριφορὰ τοῦ δασκάλου. Δὲν πρέπει νὰ βλέπωμε ἀποκλειστικὰ τὰ ἐλαττώματα τῶν φτωχῶν. Αὐτὰ ἔχουν τόσες ἄλλες πολύτιμες ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ἀρετὲς, ποὺ δὲν πρέπει νὰ τὶς ἀφήσῃ ἀνεκμετάλλευτες τὸ σχολεῖο.

Δυστυχῶς ὁμοῦς ἡ ψυχολογία τοῦ φτωχοῦ παιδιοῦ εἶναι πολὺ λίγο γνωστὴ. Παιδαγωγοί, ψυχολόγοι, δασκάλοι, ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι ἐξετάζουν καὶ μελετοῦν πάντα τὸ παιδὶ τοῦ ἀστοῦ ποὺ ζῆ σ' ἓνα καλὸ ὀπωσδήποτε περιβάλλον. Τὸ παιδὶ ὁμοῦς τοῦ προλετάριου, ποὺ ἔχει διαφορετικοὺς ὁρους ζωῆς, δὲ γίνεται ἀντικείμενο μελέτης. Καὶ ὁμοῦς τὸ παιδὶ αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πλειονότητα τοῦ παιδικοῦ συνόλου καὶ ἀργότερα θὰ ἀποτελέσῃ μιὰ μεγάλη δύναμη κοινωνικὴ, εἶναι ἀνάγκη νὰ μελετηθῇ καὶ ἀπὸ ψυχολογικὴ καὶ ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψη. Στὴ μελέτῃ αὐτὴ νομίζω, πὼς μποροῦν νὰ προσφέρουν ἀρκετὰ στοιχεία οἱ δασκάλοι.

Ἀθήνα, Ἰούλιος 1923.

ΟΛΓΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΕΚΘΕΣΕΩΝ

Θὰ προσπαθῆσω, μὲ ὅσα θὰ πῶ παρακάτω, νὰ ἐκθέσω τὰ πορίσματα στὰ ὁποῖα κατὰληξα ἀπὸ τὴ μακρόχρονη διδασκαλία τῶν ἐκθέσεων σὲ μαθητὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τοῦ Γυμνασίου.

Πρῶτα θὰ ἐκθέσω τὴ δικαιολογικὴ βάση ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζω τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, ἔπειτα θὰ ἀναζητήσω καὶ θὰ καθορίσω τὸ σκοπὸ, ὃ ὁποῖος βγαίνει ἀπὸ μιὰ τέτλια ἀναγκαιότητα, ὕστερα θὰ ἐξηγήσω τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησα γιὰ νὰ πετύχω τὸ σκοπὸ ποὺ ἔθεσα.

Μπαίνω στὸ θέμα :

Ὅπως κάθε ὄργανο σωματικὸ εἶναι ἀποτέλεσμα βιολογικῶν ἀναγκῶν καὶ μαζί ἐξυπηρετικὸ τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν, τὸ ἴδιο καὶ κάθε πνευματικὴ λειτουργία, μὲ τὸ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἰδίων ἀναγκῶν, εἶναι προωρισμένη νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες αὐτές. Καὶ ὁ λόγος, ὃ γραπτὸς καὶ ὃ προφορικὸς, εἶναι ἓνα πνευματικὸ βιολογικὸ φαινόμενο, μιὰ βιολογικὴ λειτουργία καὶ τέτιος ποὺ εἶναι προωρισμένος νὰ ὑπηρετήσῃ τὴ ζωὴ.

Ἄλλ' ἀφοῦ εἶναι βιολογικὸ φαινόμενο ὁ λόγος, παρακολουθεῖ τὴ βιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου σὲ δλα τῆς τὰ στάδια, σὲ ὅλες τὶς ἰδιαίτερες ἐκδηλώσεις κάθε ἡλικίας. Κάθε ἡλικία δηλαδὴ ἔχει τὰ ἰδιαίτερα τῆς βιολογικὰ γνωρίσματα, σωματικὰ καὶ πνευματικὰ, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνάλογα μὲ τὶς βιολογικὲς ἀνάγκες τῆς ἡλικίας. Καὶ ὁ λόγος παρακολουθεῖ τὴν κάθε ἡλικία καὶ ἐξυπηρετεῖ τὰ ἰδιαίτερα κάθε ἡλικίας βιολογικὰ χαρακτηριστικὰ. Ἐπειδὴ δὲ ἑμένα μ' ἐνδιέφεραν οἱ περίοδοι τῆς ἐνδοσχολικῆς ἡλικίας τοῦ παιδιοῦ, γι' αὐτὸ τὴν προσοχὴ μου ἐπέστησα στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα κάθε μιᾶς περιόδου ἀπ' αὐτές, γιὰ νὰ ἀναζητήσω τὴν ἀνάλογη σχέση ποὺ ἔχει ὁ λόγος, ὡς ὄργανο ἐξυπηρετικὸ τῆς βιολογικῆς ἀνάγκης τῆς ἀνάλογης ἡλικίας.

Ἡ παιδικὴ ἡλικία κατὰ τὴ δικὴ μου ἀντίληψη καὶ πείρα παρου-

σιάζει στην ενδοσχολική ζωή του παιδιού τρεις περιόδους, κάθε μία από τις οποίες διακρίνεται από τις άλλες από τα ιδιαίτερα της χαρακτηριστικά πνευματικά γνωρίσματα. Μολονότι δε μπορεί κανείς να προσδιορίσει με σαφή διακριμένα και άμετακίνητα χρονικά όρια, όμως κατά προσέγγιση μπορεί να δώσει ότι η πρώτη περίοδος κυμαίνεται μέσα στα χρόνια 5-8 της ηλικίας του παιδιού, η δεύτερη στα χρόνια 8-14 και η τρίτη στα χρόνια 14 ως το τέλος του σχολικού βίου του παιδιού. Και λοιπόν ιδιαίτερη έντυπωση μου κάνουν της πρώτης περιόδου ή εξαιρετική τάση των παιδιών αυτών να αποκτήσουν δοσποδ πολλές εμπειρίες μπορέσουν, να γνωρίσουν τον κόσμο που τα περιβάλλει. Είναι η περίοδος της ζωής που γεννιούνται οι πιο πολλές απορίες για το περιβάλλον και που μας απευθύνουν τις τόσο αλλεπάλληλες και πολλές φορές τόσο ενοχλητικές ερωτήσεις οι μικροί. Καθητέ αντικείμενο ή φαινόμενο, είναι για αυτούς και από ένα καινούργιο και περίεργο πράγμα, που κεντάει την απληστη περιέργειά τους και διεγείρει ζωηρότατη πνευματική κίνηση. Το φαινόμενο αυτό είναι μια βιολογική ανάγκη, ή οποία παρουσιάζεται σ' αυτή την ηλικία, γιατί ετοιμάζεται το παιδί να χειραφετηθεί από την άμεση χειραγώγηση των γονέων του και γενικά των μεγαλύτερων του και θέλει να κάμει τη γνωριμία με το περιβάλλον, για να το χρησιμοποιήσει στην κατοπινή χειραφετημένη ζωή του. Το βιολογικό του φαινόμενο εξυπηρετεί ο λόγος ως βιολογικός συντελεστής και αυτός, γιατί με το όργανο αυτό ρωτάει και με το ίδιο μαθαίνει από τις ανακοινώσεις των άλλων τα πράγματα που ρωτάει και με το ίδιο όργανο αισθάνεται την ευχαρίστηση να ανακοινώσει κάθε νέα γνώση που απέκτησε και με την όποιαν έπλούτισε το πνευματικό του κεφάλαιο. Ο λόγος λοιπόν έχει συνδεθεί στην ηλικία αυτή με το βιολογικό φαινόμενο της όρμης της γνώσης και της όρμης της ανακοίνωσης. Είναι φανερό λοιπόν η άφετηρία, από την οποία θα ξεκινήσουν οι εκθέσεις κατά την πρώτη περίοδο της ενδοσχολικής ζωής του παιδιού. Θα ξεκινήσουν από την όρμη της ανακοίνωσης του παιδιού. Η όρμη αυτή έχει τη ζωηρότερη εκδήλωσή της στη νεαρή αυτή ηλικία και αποτελεί το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής. Γι' αυτό φρονώ ότι την άφετηρία τους οι εκθέσεις πρέπει να πάρουν από το βιολογικό αυτό φαινόμενο και ότι την όλη τους πρέπει να άντλούν από τον άπέραντο πλούτο των ανακοινώσεων των παιδιών γιατί οι ανακοινώσεις αυτές συνοδεύονται από ζωηρότατα συναισθηματικό τόνο, το συναισθηματικό τόνο που γεννάει ή συνείδηση του πλουτισμού του πνευματικού κύκλου.

Ύστερα από την πρωτοσχολική αυτή περίοδο αρχίζει ή δεύτερη περίοδος της πνευματικής βιολογικής εξέλιξης του ανθρώπου ή οποία έχει και αυτή ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Έννοείται ότι ή μία περίοδος δεν ξεχωρίζει από την άλλη απότομα με όρια που αποκλείουν όλοτελα τη μία από την άλλη, αλλά τα γνωρίσματα της μιας υποχωρούν σιγά-σιγά και παραχωρούν περισσότερο χώρο στα γνωρίσματα της επομένης, χωρίς να σημαίνει τουτό ότι σβήνουν έντελώς από τη μελλοντική ζωή την άντρική ή την προχωρημένη τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των περασμένων βιολογικών περιόδων του ανθρώπου. Το παιδί λοιπόν γύρω από το δέκατο χρόνο της ηλικίας του έχει αποκτήσει αρκετή εμπειρία με τη βοήθεια της όρμης της γνώσης και ανακοίνωσης, έχει αποκτήσει ένα αρκετά πλούσιο πνευματικό κεφάλαιο. Έννοεί πια πολλά φυσικά φαινόμενα και αρκετές κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις, που βγαίνουν από το πλούσιο σχετικά παραστατικό όλικό, το όποιο έχει ως τώρα ταμειώσει. Τοποθετεί τον έαυτό του με κάποια αυτοτέλεια άντίκρυ στο περιβάλλον, έχει διαμορφώσει κάπως το έγώ του και δοκιμάζει να σταθή στα δικά του πόδια, αποκρούει την επέμβαση στις πρωτοβουλίες του. Βλέπει το περιβάλλον με κάποια σοβαρότητα, γιατί αρχίζει να διαιστώνεται ότι μέσα σ' αυτό το περιβάλλον θ' ανακατευτή κι αυτό άργα-αργά γορα ενεργά, μέσα εκεί θα δράση και θα προσπαθήση να εξασφαλίση την ύπαρξή του. Γίνεται κάποια διαφόρηση μέσα στη συνείδησή του των τρόπων της ζωής και μια άδρομερής έννοια της εργασίας.

Σε μια τέτια ψυχοσύνθεση τα διαφέροντα είναι αλλοιώτικα από εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Και τα λόγια και οι πράξεις του παιδιού της περιόδου αυτής πολύ συχνότερα περιστρέφονται σε διαφέροντα, που το γενικό τους πνεύμα είναι ή προσαρμογή στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Το βιολογικό λοιπόν τουτο φαινόμενο της δεύτερης αυτής περιόδου, που καθρεφτίζεται και στα λόγια των παιδιών, δε θα αφήση άνεμετάλλευτο ή διδασκαλία των εκθέσεων, αλλά θα πάρη το φαινόμενο αυτό ως άφετηρία των εκθέσεων.

Μια τρίτη περίοδος στη βιολογική εξέλιξη του παιδιού κατά την ενδοσχολική του ηλικία είναι εκείνη που αρχίζει γύρω από τον 14 χρόνο και συμπληρώνεται στο τέλος της σχολικής ζωής. Και ή περίοδος αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερα βιολογικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα αρχίζει ή ήδη και όλα τα συμπαρομαρτούντα μ' αυτήν ποικίλα και πολύμορφα συναισθήματα. Η περίοδος αυτή είναι ή κατ'έξοχην συναισθηματική. Όλο τον κόσμο ό έφηβος τον βλέπει ώραίο,

καθετί τὸν συγκινεῖ. Προβάλλει τὸν ἑαυτό του στὸν ἔξω κόσμο. Βλέπει μὲ ρομαντικὸ βλέμμα τίς πράξεις καὶ τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, τὸν εὐχαριστεῖ ἡ μορφή καὶ ἡ ἁρμονικότητα τῶν πραγμάτων, τὸν ἐνθουσιάζουν τὰ φυσικὰ φαινόμενα. "Ὅλα ἔχουν γι' αὐτὸν χροιά συναισθηματικὴ καὶ καθένα τὸν ἰδιαίτερό του συναισθηματικὸ τόνο. Τὸ συναισθηματικὸ της περιεχόμενο ὄχι μόνον προβάλλει ἡ ἐφηβικὴ ἡλικία στὸ περιβάλλον, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖ κόσμους φανταστικούς, ὠραίους, μέσα στοὺς ὁποίους ζῆ τὸ συναισθηματικὸ της βίω.

Τὸ βιολογικὸ αὐτὸ γνῶρισμα τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας θὰ δώσει τὴν ἀπειρία τῶν θεμάτων γιὰ τὴν ἐκθεση τῶν παιδιῶν τῆς ἡλικίας αὐτῆς. Ἡ συναισθηματικὴ ἰδιότητα αὐτῆ θὰ καθρεφτιστῆ καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ συνταχθῆ ἡ ἐκθεση. Θὰ καταβληθῆ ἡ προσπάθεια ἀπὸ τὸν ἐφηβὸ νὰ γραφτῆ ἡ ἐκθεσὴ του ὠραία, ὠραία οἰκοδομημένη, συμμετρικὴ, ὠραία ἐκφρασμένη μὲ τὰ γλωσσικὰ μορφικὰ στοιχεῖα, δεδομένα, τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποιοῦν ἡ διδασκαλία τῶν συνθέσεων, γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν στίς ἀνώτερες τάξεις τοῦ γυμνασίου καὶ στὸ Διδακταλεῖο ἐκθέσεις λογοτεχνήματα.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω βγαίνει τὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἐνδοσχολικὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ παρουσιάζει τρία στάδια βιολογικῆς εξέλιξης: ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἐπικρατεῖ τὸ ὄρμηκτο τῆς γνώσης καὶ ἀνακοίνωσης, τὸ στάδιο στὸ ὁποῖο κύριο γνῶρισμα εἶναι ἡ προσαρμογὴ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ ἐκεῖνο ποὺ ὑπερέχει τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο.

Ἀπὸ τὰ βιολογικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ γνῶρισματα κάθε περιόδου στὴν εξέλιξη τοῦ ἐνδοσχολικοῦ παιδιοῦ ὠδηγημένοι θὰ ἐπιχειρήσωμε νὰ προσδιορίσωμε πρῶτα τὸ σκοπὸ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώξῃ ἡ διδακτικὴ τοῦ μαθήματος αὐτοῦ σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς περιόδους αὐτὲς καὶ ἀπὸ τοὺς μερικοὺς σκοποὺς αὐτοὺς νὰ συνθέσωμε τὸ γενικὸ σκοπὸ τοῦ μαθήματος, ἔπειτα νὰ διαγράψωμε τὴν μέθοδο μὲ τὴν ὁποία θὰ πετύχωμε τὸ γενικὸ σκοπὸ.

Ποῖος θὰ εἶναι ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῶν ἐκθέσεων.

Ἄφοῦ ὁ λόγος εἶναι ὄργανο, τὸ ὁποῖο ἐξυπηρετεῖ τίς βιολογικὰς ἀνάγκες, τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, φυσικὸ εἶναι νὰ ἐπιδιώξωμε τὴν τελειοποίησιν τοῦ ὄργανου αὐτοῦ, γιὰ νὰ ἐξυπηρετῆ τῇ ζωῇ τελειότερα. Ὅσο πῶς τελειότερος γίνεται ὁ λόγος, τόσο πῶς τελειότερα ἐξυπηρετεῖ τῇ ζωῇ. Τελειότερος δὲ γίνεται ὁ λόγος, ὅταν μ' αὐτὸν πετυχαίνει

ὁ ἄνθρωπος, ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ λόγο, τ' ἀποτελέσματα ποὺ κάθε φορὰ ἐπιδιώκει ὁ ἄνθρωπος ποὺ χειρίζεται τελειοποιημένο λόγο. Πετυχαίνονται δὲ τ' ἀποτελέσματα αὐτὰ, ὅταν ἀποχτήσῃ ὁ λόγος ὀρισμένες ἀρετὲς. Οἱ ἀρετὲς αὐτὲς εἶναι καταμερισμένες στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ μορφή τοῦ λόγου. Ἀρετὴ τοῦ περιεχομένου εἶναι π. χ. ἡ ἐκλογὴ ἀπὸ ὅλο τὸν πνευματικὸ πλοῦτο τέτοιου παραστατικοῦ ὕλικου, ὕλικου ἐννοιωῦν, παραστάσεων συναισθημάτων κλπ. καὶ ἡ κατάταξη αὐτοῦ σὲ συλλογιστικὲς σειρὲς, ποὺ ἂν μορφοποιηθοῦν καὶ καλλωπισθοῦν διὰ τῶν ἀρετῶν τῆς μορφῆς, νὰ πετυχαίνῃ ὁ σκοπὸς τὸν ὁποῖο κάθε φορὰ βάζει ἐμπρὸς τοῦ ὁ χειριστῆ τοῦ τελειοποιημένου λόγου. Ἀρετὲς δὲ τῆς μορφῆς, εἶναι π. χ. σὲ γενικὴν κατάταξη, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ ψυχολογημένη οἰκοδομικὴ τοῦ παραστατικοῦ συναισθηματικοῦ κλπ. ὕλικου, ὥστε ν' ἀπαρτίξεται ἓνα ὠργανωμένο ἁρμονικὰ σύνολο. Ἡ ἐκλογὴ δηλαδὴ καὶ ταξινομήσι τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ὕλικου νὰ γίνεται κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε τὰ μέρη νὰ ἑναρμονίζονται στὸ σύνολο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀρετὴ τῆς μορφῆς εἶναι ἡ ψυχολογημένη γλωσσικὴ πλοκή, ὁ λεξιλογικὸς πλοῦτος, ἡ προσαρμογὴ στὸ κοινὸ γλωσσικὸ αἶσθημα καὶ οἱ λεγόμενοι φραστικοὶ τρόποι. Ὅταν ὁ λόγος ἔχῃ τίς ἀρετὲς αὐτὲς στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ μορφή του, εἶναι τελειοποιημένος καὶ ἔχει τίς περισσώτερες ἐγγυήσεις ὅτι θὰ γίνῃ ὄργανο ἐξυπηρετικὸ τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς. Μὲ τίς ἀρετὲς αὐτὲς θὰ ἐπηρεάσῃ τὸν νοῦ καὶ τὸ συναισθημα ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπειθύνεται καὶ θὰ τοῦ διαθέσῃ εὐνοϊκὰ γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ χειριστοῦ τοῦ τελειοποιημένου λόγου.

Συνοψίζοντας λοιπὸν λέγω, ὅτι ὁ γενικὸς σκοπὸς τῶν ἐκθέσεων εἶναι νὰ μορφώσῃ τὸν λόγον τῶν παιδιῶν σὲ τελειοποιημένο ὄργανο πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς.

Γιὰ νὰ φτάσῃ ὁμοίως ὁ λόγος στὴν τελειοποίησιν αὐτῆ, θὰ περάσῃ ὀρισμένους σταθμοὺς, τοὺς τρεῖς ποὺ ἀνάπτυξα παραπάνω: τὸ σταθμὸ ποὺ ἐπικρατεῖ ἡ ὄρμη τῆς γνώσης καὶ ἀνακοίνωσης, ἐκεῖνου ποὺ ἐπικρατεῖ ἡ τάσις τῆς προσαρμογῆς στὸ περιβάλλον καὶ τὸ σταθμὸ ποὺ πρωτεύει τὸ συναισθημα. Σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς αὐτοὺς θὰ ἐπιδιώξουν οἱ ἐκθέσεις ἰδιαίτερο, μερικώτερο σκοπὸ, ἡ ἐπιτυχία δὲ τοῦ πρώτου μερικοῦ σκοποῦ θὰ προπαρασκευάζῃ γιὰ τὸν ἀμέσως προσεχῆ, ὥστε μόλις περάσῃ τὸ παιδί τοῦ τελευταίου νὰ ἔχῃ πετύχῃ τὸ γενικὸ σκοπὸ τοῦ μαθήματος.

Ποῖος εἶναι ὁ πρώτος μερικὸς σκοπὸς τῶν ἐκθέσεων, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρίνεται στὴν πρώτη περίοδο τῆς σχολικῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ; ὁ ἐξῆς: Νὰ δώσωμ εὐκαιρία στὸ παιδί, χρησιμοποιώντας τὸ βιολογικὸ

φαινόμενο της όρμης της ανακοίνωσης, να προσαρμόση το πνευματικό του περιεχόμενο στη γλωσσική μορφή που χρησιμοποιείται κοινώς, να συνδέση τις παραστάσεις του, τις έννοιές του με τη γλωσσική τους έκφραση και ν' αποχτήση την ευχέρεια, την ευκινησία, την ευκολία να εξωτερικεύη γλωσσικά το ψυχικό του περιεχόμενο.

Ο δεύτερος μερικώς σκοπός των εκθέσεων θα είναι να ειδικεύουν το πνευματικό περιεχόμενο της προσαρμογής στο περιβάλλον και σύγχρονα το ειδικευμένο αυτό πνευματικό περιεχόμενο να προσαρμόσουν στην ειδικότερη γλωσσική έκφραση, στο λεξιλογικό θησαυρό που απαιτεί ή καινούργια πνευματική ύλη και στις ειδικές σημασίες που παίρνουν πολλές λέξεις μέσα στο καινούργιο περιεχόμενο για το οποίο χρησιμοποιούνται. Δηλαδή προσαρμοζόμενο το παιδί της ηλικίας αυτής στις διάφορες κοινωνικές σχέσεις στις οικογενειακές, θρησκευτικές, επαγγελματικές, οικονομικές, πολιτικές κλπ. αποχτά νέο πνευματικό υλικό, που εκφράζεται γλωσσικά ή με νέο γλωσσικό πλούτο ή με γνωστές λέξεις, αλλά με ειδικότερη σημασία. Πρέπει λοιπόν το παιδί δια των εκθέσεων να συνηθίση να προσαρμόζη το νέο πνευματικό του περιεχόμενο στην ανάλογη γλωσσική μορφή.

Εκτός από το σκοπό αυτόν όμως των συνθέσεων κατά την ηλικία αυτή, θα πρέπει να επιδιωχθή και ένας παράπλευρος στόν πρώτο, δεύτερος σκοπός, η τεχνική των εκθέσεων. Δεν αρκεί για να πετύχη κανείς τους βιοτικούς του σκοπούς με όργανο το λόγο να ξέρη μόνο τί θα πη, αλλά και πώς θα το πη. Πρέπει να μάθη την τέχνη να τακτοποιή τα νοήματά του σε τρόπο που να επηρεάζη τη διάθεση του ακροατή ή του αναγνώστη του γραπτού του λόγου, να τον διαθέτη δηλαδή ευνοϊκά για το θέμα του. Η ταξινόμηση αυτή των νοημάτων δίνει στο λόγο κάτι το δμορφο, το ευχάριστο. Στην ταξινόμηση αυτή θα δίνη προσοχή ή διδασκαλία των εκθέσεων, για να πετύχη και το δεύτερο αυτό σκοπό, ένεκα της μεγάλης σημασίας που έχει για το γενικότερο σκοπό, το οποίο επιδιώκει το μάθημα αυτό. Από την ηλικία δε αυτή είναι καιρός να γίνη η έναρξη, επειδή από τώρα αρχίζουν να γεννιώνται στην ψυχή των παιδιών συνειδητά κριτικά στοιχεία επί διαφόρων σχέσεων αξιολογικής κρίσης επί των σχέσεων αυτών, οι οποίες είναι απαραίτητες για την εκτίμηση των πρωτακτέων και των επιτακτέων νοημάτων κατά την ταξινόμηση, των νοημάτων εκείνων, στα οποία θ' αναγνωρίση μεγαλύτερη αξιολογική βαρύτητα και εκείνων, στα οποία θ' αναγνωρίση υποβοηθητική σημασία στα πρώτα.

Ο σκοπός τόν όποιο θα επιδιώξη το μάθημα των συνθέσεων

στην τρίτη και τελευταία περίοδο της βιολογικής εξέλιξης του ενδοσχολικού παιδιού θα είναι η προέκταση των σκοπών της προηγούμενης περιόδου: από τη μιὰ μεριά θα επιδιώξη δηλαδή να αποχτήση το παιδί την ικανότητα να προσαρμόζη το λόγο στο περιεχόμενο που του πορίζει το βιολογικό φαινόμενο της περιόδου αυτής, στο συναισθηματικό περιεχόμενο, και από την άλλη μεριά ν' αποχτήση την ικανότητα να τελειοποιήση το λόγο στη μορφή: και στην οικοδομική δηλαδή του θέματος σ' ένα ώργανωμένο σύνολο και στους διαφόρους φραστικούς τρόπους: να δώση δηλαδή στο λόγο λογοτεχνική μορφή. Η καταλληλότερη εποχή για την επίτυχία του δεύτερου σκοπού, του αισθητικού, είναι η της περιόδου αυτής, γιατί βοηθεί το παιδί στην επίτυχία του σκοπού αυτού ή ιδιαίτερη της ηλικίας αυτής συναισθηματική διάθεση και έκδήλωση, ή όποια είναι ή πιδ επίκαιρη βάση για να στηρίξη κανείς επάνω σ' αυτή το καλό, το ωραίο στο λόγο.

Με την επίτυχία των μερικών σκοπών των τριών περιόδων της σχολικής ζωής του παιδιού πετυχαίνουμε το γενικό σκοπό του μαθήματος, όπως τόν διατυπώσαμε προηγουμένως να κάνωμε δηλαδή το λόγο τελειοποιημένο όργανο για τη ζωή. Μένει ακόμη κάτι: η προσαρμογή του λόγου και σε επιστημονικό, σοβαρό, βαθειά κριτικό περιεχόμενο. Αλλά για τέτοιο περιεχόμενο δε μας δίνει και πολλή ευκαιρία η ηλικία των παιδιών και των τελευταίων τάξεων του Γυμνασίου. Απ' εκεί βέβαια θ' αρχίσωμε να βάζωμε κάποιες βάσεις για το σκοπό αυτό, αλλά το επιστημονικό πνεύμα, το αυστηρά κριτικό, αναπτύσσεται στη φοιτητική ηλικία, άπάνω από τα 20 χρόνια της ζωής. Γι' αυτό φρονώ ότι η διδασκαλία των εκθέσεων, υπό τη μορφή επιστημονικών πραγματειών, πρέπει να προεκταθή και στις Πανεπιστημιακές αθουσες και να πάρη τόν ανάλογο χώρο από τη δογματική άπεραντολογία των θεωρητικών μαθημάτων.

Η μεθοδική των εκθέσεων.

Για να πετύχωμε τους μερικούς και το γενικό σκοπό των εκθέσεων, θα έπρεπε ν' ακολουθήσωμε ανάλογο προς το σκοπό μέθοδο: δηλαδή θα έπρεπε να ρυθμίσωμε τη διδακτική μας πορεία σύμφωνα με το σκοπό που θέλωμε να πετύχωμε. Κατά την πορεία μας αυτή θα συναντήσωμε τὰ επόμενα ζητήματα: α') σύμφωνα με ποιές αρχές θα γίνη η ζήτηση και η έκλογή του υλικού των εκθέσεων; β') θα προπαρασκευάσωμε την ύλη πριν γράφουν τὰ παιδιά την έκθεσή τους;

γ') σε ποιά γλωσσικό ιδίωμα να γράφονται οι εκθέσεις; και δ') θα διορθώσωμε τις εκθέσεις των παιδιών, αφού γραφτούν; Κάθε ένα από τα ζητήματα αυτά θα προσπαθήσωμε να εξετάσωμε με τη σειρά τους.

α') Σύμφωνα με ποιές αρχές θα αναζητήσωμε και θα εκλέξωμε την ύλη των εκθέσεων;

Για την εκλογή της ύλης θα έχωμε υπ' όψει μας το βιολογικό φαινόμενο που επικρατεί σε κάθε περίοδο της ενδοσχολικής ζωής του παιδιού. Παραπάνω είχαμε διαιρέσει την ενδοσχολική ζωή του παιδιού σε τρεις περιόδους εκείνη στην οποία επικρατεί το όρμηφυτο της γνώσης και ανακοίνωσης, στην περίοδο που επικρατεί το όρμηφυτο της προσαρμογής στο περιβάλλον και σ' αυτή που έχει την επικράτηση το συναίσθημα. Επίσης είχαμε πη, ότι ή μιὰ περίοδος προχωρεί μέσα στην άλλη σε τρόπο που το προηγούμενο βιολογικό φαινόμενο παραχωρεί την επικράτηση στο επόμενο. Σε κάθε μιὰ λοιπόν από τις περιόδους αυτές για την εκλογή της ύλης διέπυσα αρχή θα είναι το επικρατέστερο βιολογικό φαινόμενο. Στην πρώτη περίοδο της ανακοίνωσης ή ύλη θα παίρνεται από τις ανακοινώσεις που έχει να κάμη το παιδί, ανακοινώσεις για μιὰ νέα γνώση, που απόκτησε τώρα για πρώτη φορά ύστερα από επίμονες και αλληπάλληλες ερωτήσεις, σπρωχμένο στην ένοχλητική πολλές φορές τακτική του αυτή από το όρμηφυτο της γνώσης. Εκείνο που ζητούσε να μάθη του έκανε ιδιαίτερη έντοπωση και όταν το έμαθε, αίστάνεται τη ζωηρή ευχαρίστηση να τρέξη να το ανακοινώση στο πρώτο γνώριμο πρόσωπο. Τη στιγμή αυτή την τόσο ευχάριστη για το παιδί ή θα την προπαρασκευάση ή διδασκαλία των εκθέσεων ή θα την έπωφεληθη, όταν μόνη της παρουσιασθή.

Στη δεύτερη περίοδο από την ίδια αρχή θα ξεκινήσωμε για την εύρεση της ύλης, θα έχωμε γνώμονα το βιολογικό φαινόμενο της περιόδου αυτής την προσαρμογή του παιδιού στο περιβάλλον. Το παιδί αρχίζει να παίρνη ώρισμένη στάση αντίκρυ στις διάφορες κοινωνικές σχέσεις και στα φυσικά φαινόμενα και πράματα. Από τη στάση που λαβαίνει θα πάρωμε το υλικό των εκθέσεων πως βλέπει με τα δικά του μάτια και ποιὰ διάθεση παίρνει εμπρός στις παραπάνω σχέσεις;

Το ίδιο για την τρίτη περίοδο ή ύλη των εκθέσεων θα είναι παρμένη από το συναισθηματικό κόσμο του παιδιού, το συναίσθημα θα είναι εκείνο που θα δίνη το χρωματισμό του στην έκθεση, το συναίσθημα στις πολυποικίλες αποχρώσεις του, από το φαιδρό ως το πέν-

θιμο, από το κωμικό και σατυρικό ως το τραγικό. Έδω ή ύλη θα γίνη ανάγκη να παίρνεται τότε από τον πραγματικό κόσμο των συναισθηματικών γεγονότων του παιδιού και τότε από τους φανταστικούς του κόσμους. Στη δεύτερη περίπτωση ή έκθεση παίρνει τη μορφή του λογοτεχνήματος, που σ' αυτό θα έπρεπε να καταλήγη ο μερικός σκοπός των εκθέσεων της περιόδου αυτής.

β') Πρίν να γραφή ή έκθεση θα γίνεται προπαρασκευή;

Αφού ή ύλη των συνθέσεων θα παίρνεται από τις βιολογικές εκδηλώσεις τις ανάλογες με το στάδιο της ηλικίας του παιδιού, και ξέρομε ότι οι εκδηλώσεις αυτές έχουν μέσα τους δλη τη φυσική τους ζωηρότητα, τότε κάθε προπαρασκευή στην έκθεση θα αφαιρούσε την φρεσκότητα και δρασερότητα που έχει κάθε ζωντανή εκδήλωση. Λοιπόν, αν μιὰ τέτια εκδήλωση είναι πρόσφατη και κατέχει την επιφάνεια της συνείδησης, αυτή τη στιγμή θα καταγραφή, αν όμως έχη μεσολαθήσει αρκετός χρόνος από την εμφάνιση τέτιας εκδήλωσης ως την ώρα που θα καταγραφή, ή μόνη προπαρασκευή θα είναι να δώσωμε άφορμή στο παιδί να επαναφέρη στην επιφάνεια της συνείδησης το σχετικό ψυχολογικό γεγονός. Αυτή θα είναι ή μόνη ενέργεια του δασκάλου τη στιγμή που θα αρχίση το παιδί να καταγράφη την έκθεσή του. Κάθε άλλο είδος προπαρασκευής σκοτώνει το φυσικό και άβιαστο ανέδασμα των παραστατικών σειρών στην επιφάνεια της συνείδησης και παραλύει τις μεταξύ τους έσωτερικές σχέσεις.

Ένα ζήτημα γεννιέται άμέσως τώρα: όλα τα παιδιά θα γράφουν το ίδιο θέμα; Αυτό εξαρτάται από τα έξης περιστατικά. Αν ένα φυσικό φαινόμενο γέννησε π. χ. κατά σύμπτωση την ίδια όρμη για ανακοίνωση σε μιὰ ομάδα παιδιών, μπορεί το φυσικό αυτό φαινόμενο να γίνη κοινό θέμα έκθεσης. Το ίδιο, αν μερικά παιδιά μαζί πήραν κατά σύμπτωση την ίδια θέση αντίκρυ σε μιὰ κοινωνική σχέση ή τους γεννήθηκαν συναισθήματα στην ψυχή τους από το ίδιο π. χ. φυσικό φαινόμενο. Τέτια περιστατικά, που δίνουν κοινό θέμα έκθεσης, δεν πρέπει ν' αφήνη το σχολείο ανεκμετάλλευτα, γιατί επάνω στο ίδιο θέμα θα φανούν καθαρώτερα οι ατομικές διαφορές και οι ιδιαίτεροι χαρακτήρες των παιδιών. Γιατί κάθε παιδί, κοντά στο κοινό, για όλα υλικό της σύνθεσης, θα βρη την ευκαιρία ν' αναμίξη και παραστάσεις που φανερώνουν τον ιδιαίτερο, τον ατομικό χαρακτήρα του κάθε παιδιού. Και ξέρομε πως οι ιδιαίτερες αυτές παραστάσεις αποτελούν δυνατούς άφομοιωτικούς πυρήνες των παραστάσεων που κάθε φορά μπαίνουν στην ψυχή. Οι παραστατικοί αυτοί πυρήνες αύξη-

μένοι και κάθε τόσο αυξανόμενοι από τις συγγενείς παραστάσεις που διαρκώς άφομοιώνουν, αποτελούν το πιο ζωντανό πνευματικό κεφάλαιο των παιδιών. Το πνευματικό αυτό κεφάλαιο είναι εκείνο που θα καθορίσει αργότερα την ιδιαίτερη επαγγελματική κλίση των παιδιών. Και επειδή ένας από τους σκοπούς του σχολείου είναι να καλλιεργήσει με ιδιαίτερη στοργή τις κλίσεις αυτές για να δημιουργήσει προσωπικότητες ειδικευμένες, από τις συνθέσεις έχει πολύ να βοηθηθεί στην επιτυχία αυτού του σκοπού. Για τη διάκριση λοιπόν των ατομικών διαφορών και ιδιαίτερων κλίσεων των μαθητών θα βοηθήσουν οι εκθέσεις με κοινό θέμα για όλα τα παιδιά της τάξης.

Και σε κάτι άλλο ακόμα βοηθεί το κοινό θέμα: όχι μόνο για να εκτιμήσουμε την ατομική κλίση κάθε μαθητή, αλλά και για τον ιδιαίτερο τύπο που θα κατατάξουμε τον καθένα. Ο περιγραφικός π.χ. τύπος, ο γραφικός, ο παραστατικός, ο μίμος, ο σατυρικός, ο κωμικός, ο στρυφνός, ο δραματικός, ο αφηγηματικός, ο φιλοσοφίζων, ο μελαγχολικός, ο άπαισιόδοξος, ο τολμηρός, ο όνειροπόλος, όλοι αυτοί και τόσοι άλλοι ακόμη πολύ καλύτερα θα γίνουν φανεροί, αν συγκριθούν στη διαπραγμάτευση του ίδιου θέματος, παρά αν γραφή καθένας το δικό του θέμα. Ο διαχωρισμός αυτός και η διευκρίνιση των τύπων έχουν μεγάλη σημασία και για παιδαγωγικούς σκοπούς και για διδακτικούς.

Ο προσεχτικός δάσκαλος θα λάβει τα κατάλληλα παιδαγωγικά μέτρα να βοηθήσει στην τροποποίηση του ελαττωματικού τύπου και τα κατάλληλα διδακτικά μέτρα καλλιεργώντας όλα τα δυνατά είδη των συνθέσεων που θα ικανοποιούν όλους τους αγαθούς χαρακτήρες.

Μά αυτό όμως δε θα πη, ότι: οι άλλες εκθέσεις που έχουν ατομική υπόθεση, δε βοηθούν στον παρακάτω σκοπό του σχολείου. Οι ατομικές εκθέσεις καλλιεργούν αποτελεσματικότερα την ατομικότητα κάθε παιδιού, γιατί οι ατομικές εκθέσεις είναι περισσότερο ιδιαίτερο κομμάτι της ζωής του παιδιού, από τον ιδιαίτερο ψυχικό του κόσμο και με τον ιδιαίτερο συναισθηματικό χρωματισμό, με τις ιδιαίτερες κλίσεις, τα ιδιαίτερα ελατήρια και τους ατομικούς σκοπούς. Γι' αυτό τα περισσότερα θέματα της έκθεσης θα είναι ατομικά. Τα κοινά θέματα δηλαδή μας βοηθούν περισσότερο να διακρίνουμε σαφέστερα τους ατομικούς τύπους, ενώ τα ατομικά να καλλιεργούμε την ατομικότητα του παιδιού περισσότερο.

Ός προς το ζήτημα λοιπόν, αν το θέμα των εκθέσεων πρέπει να είναι κοινό ή ατομικό, συμπεραίνω από όσα είπα παραπάνω, ότι τότε

το ένα θα συμβαίνει και τότε το άλλο. Το τότε θα το εκτιμά κάθε φορά ο προσεχτικός δάσκαλος.

γ) Σε ποιά γλώσσα θα γράφουν την έκθεσή τους τα παιδιά;

Το πρώτο είναι αυτονόητο: στη γλώσσα εκείνη που θα βοηθήσει το παιδί να πετύχει με το λόγο τους σκοπούς του μέσα στην κοινωνία που ζει. Θα γράψει τις εκθέσεις του στη γλώσσα, που χρησιμοποιεί ή ίδια ή κοινωνία για την πνευματική της επικοινωνία. Ο ελληνικός λαός και αυτοί οι λόγοι μας στις ιδιωτικές τους όμιλίες μιλούσαν τη δημοτική γλώσσα, που μόλις ταυτα κατώρθωσε το σχολείο να διαβάσει στη λαϊκή συνείδηση έτσι, που να τη θεωρήσει ο λαός άναξιο όργανο για τη ζωή αντίκρου στην καθαρεύουσα, στη γλώσσα της μίμησης, την οποία ούτε χρησιμοποιεί στις βιοτικές του ανάγκες ούτε έννοσε πολλές φορές. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος να εκθέσω πλατύτερα τους ψυχολογικούς λόγους, για τους οποίους γίνθηκε ο παράδοξος αυτός διχασμός στη συνείδηση του ελληνικού λαού, να περιφρονήσει δηλαδή το γλωσσικό όργανο που μεταχειρίζεται σε όλες του τις σχέσεις και με το οποίο εξυπηρετεί τις ανάγκες της ζωής του και να εκτιμά μια ξένη γλώσσα, την καθαρεύουσα, που ούτε τη μιλάει ούτε και την καταλαβαίνει. Η γλώσσα λοιπόν των εκθέσεων θα είναι ή γλώσσα του λαού ή δημοτική.

Η διδασκαλία των εκθέσεων είναι γλωσσική διδασκαλία;

Για να δοθεί απάντηση θετική και ώριμη στο έρωτημα αυτό, θα έπρεπε πρώτα να καθοριστή καθαρά ή έννοια της γλωσσικής διδασκαλίας. Όταν λέγω ότι ή γλώσσα είναι όργανο για την εξυπηρέτηση των αναγκών της ζωής, έννοια τη διπλή υπόσταση της γλώσσας και ως περιεχόμενο και ως μορφή. Το περιεχόμενο στη γλώσσα το αποτελούν οι παραστάσεις, οι έννοιες, τα συναισθήματα και όλα τα παράγωγα ψυχικά πλάσματα, τα οποία αποτελούν τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου. Η μορφή της γλώσσας είναι τα φωνητικά ή γραπτά σύμβολα με τα οποία ντύουμε τα ψυχικά γεγονότα και με τα οποία κατά σύμβαση επικοινωνεί ο ψυχικός κόσμος καθενός με τον ψυχικό κόσμο ενός άλλου ανθρώπου. Τα φωνητικά αυτά σύμβολα, ακριβώς ένεκα της ψυχικής επικοινωνίας των ανθρώπων, λαβαίνουν ώρισμένες μεταβαλλόμενες μορφές για να ανταποκριθούν στις διάφορες έναλλαγές που συμβαίνουν στον ψυχικό κόσμο κατά τον ρυθμό της συνείδησης. Έτσι λοιπόν το μορφικό μέρος της γλώσσας αποτελείται από έναν αριθμό φωνητικών ή γραπτών συμβόλων, των λέξεων και από τις μεταβαλλόμενες μορφές των λέξεων, τις καταλήξεις, ακόμη δε και από την

κατάλληλη πλοκή των λέξεων, που ανταποκρίνεται στην ανάλογη πλοκή μέσα στη συνείδηση των ψυχικών γεγονότων.

Λοιπόν όταν λέμε γλωσσική διδασκαλία έννοούμε τη διδασκαλία του περιεχομένου ή της μορφής της γλώσσας; Είναι φανερό ότι έννοούμε τη διδασκαλία της γλωσσικής μορφής· δηλαδή του λεξιλογικού πλούτου της γλώσσας, των μεταβαλλομένων μορφών των λέξεων και της άμοιβαίας σχέσης και πλοκής των λέξεων για την πληρέστερη έκφραση του περιεχομένου της συνείδησης. Υπό την έννοια λοιπόν αυτή της γλωσσικής διδασκαλίας οι εκθέσεις δεν είναι γλωσσικό μάθημα. Ο σκοπός των εκθέσεων είναι, όπως και παραπάνω είπαμε, να κάμουν το παιδί ικανό να εκφράζει τον ψυχικό του κόσμο με τη γλώσσα σε τρόπο που να εξυπηρετεί τις ανάγκες της ζωής του. Η έκφραση του ψυχικού κόσμου όμως προϋποθέτει τη γνώση της μορφής της γλώσσας. Η διδασκαλία των εκθέσεων λοιπόν δεν είναι γλωσσικό μάθημα, και η επαφή τους με το γλωσσικό μάθημα γίνεται στο ίδιο σημείο που γίνεται και για κάθε άλλο είδος, δια του λόγου εξωτερικεύσεις του ψυχικού κόσμου. Όπως δηλαδή ο ιστορικός, ο λογοτέχνης, ο φιλόσοφος, έτσι και ο μαθητής που γράφει έκθεση για να αποδώσει τον ψυχικό του κόσμο τελειότερα θα προσέξει στην έναρμόνιση του ψυχικού του περιεχομένου με τη γλωσσική μορφή. Καθένας που εξωτερικεύει το ψυχικό του περιεχόμενο με το γραπτό λόγο, για να πετύχει τους σκοπούς τους συμφύτους με το είδος του λόγου που γράφει, έχει ανάγκη να κάμη την κατάλληλη έκλογή των λέξεων, των τύπων και την κατάλληλη πλοκή των λέξεων. Έτσι και ο μαθητής, που γράφει την έκθεσή του, πρέπει να προσέξει στην κατάλληλη έκλογή και την κατάταξη του γλωσσικού υλικού. Σ' αυτό έδω το σημείο γίνεται η επαφή των συνθέσεων με το γλωσσικό μάθημα. Και τώρα ας δούμε τι θα γίνη με το ζήτημα της διόρθωσης των εκθέσεων.

δ') Να διορθώνονται οι εκθέσεις ή να μη διορθώνονται;

Η διόρθωση προϋποθέτει ύπαρξη σφαλμάτων μέσα σε μία έκθεση. Αν υπάρχουν σφάλματα, αυτά μπορεί να είναι ή σφάλματα περιεχομένου ή σφάλματα στη γλωσσική μορφή των εκθέσεων. Γράφοντας λοιπόν τα παιδιά έκθεση αποκλείεται να περιπέσουν σε τέτλια σφάλματα; Αν δεν κάμουν σφάλματα, θα πη ότι γράφουν τέλεια την έκθεσή τους. Και άμα γράφουν τα παιδιά την έκθεσή τους τέλεια από την αρχή που γράφουν έκθεση, ποιά ή ανάγκη της διδασκαλίας των εκθέσεων; Τι έχει να προσθέσει η διδασκαλία μιά και γράφουν έκθεση καλλιτέχνημα; Αλλά δε νομίζω ότι το παιδί γράφει χωρίς σφάλ-

ματα, σφάλματα περιεχομένου, σφάλματα μορφής. Δεν έχουμε καμιά έγγυση ότι το παιδί, προκειμένου για το περιεχόμενο της έκθεσης, κατέχει σωστά μιά γνώση, την οποία ανακοινώνει στην έκθεσή του, ή ότι έχει αντιληφτή την αληθινή σχέση διαφόρων κοινωνικών ή φυσικών φαινομένων και ότι τοποθετείται σωστά απέναντι σ' αυτά, ή ότι ένα συναίσθημα, που αιστάνεται και αποδίδει στην έκθεσή του, μπορεί να γεννηθή στην ψυχή έτσι, όπως το αποδίδει ή να γεννηθή άλλο διαφορετικό συναίσθημα από το φαινόμενο που εκθέτει ή από τις πράξεις που διηγείται τις πραγματικές ή τις φανταστικές· αν δηλαδή αποδίδη την ψυχολογική αλήθεια εκείνων που εκθέτει. Ξέρουμε ότι και λογοτέχνες, που έχουν ξοδέψει ένα σημαντικό κομμάτι από τη ζωή τους στη λογοτεχνική δημιουργία, πολλές φορές σκοντάβουν στο μεγάλο αυτό αισθητικό νόμο, στην ψυχολογική αλήθεια. Πολύ περισσότερο μπορεί να γίνη αυτό σε παιδιά που έρχονται σε μιά τόσο ατελή επαφή με την πραγματικότητα, που βλέπουν και άκουνε πολλές φορές με τα μάτια και τα αυτιά ενός οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος ή πολύ άμαθους ή πολύ δυσειδαιμονικού. Είναι λοιπόν πιθανό και πολύ ένδεχόμενο να περιπίπτη το παιδί σε σφάλματα περιεχομένου.

Αλλά και σε σφάλματα μορφής μπορεί να πέση το παιδί. Η έκθεση, όπως την έννοούμε, είναι μιά παιδική δημιουργία. Αλλά όταν πρόκειται να δώσει τη γλωσσική μορφή στο δημιούργημά του, ποιός μας έγγυεται, ότι θα εύρη στο γλωσσικό του ταμειυτήριο τον ανάλογο προς τις παραστάσεις και τα νοήματα λεξιλογικό θησαυρό, ή ότι θα κάμη την κατάλληλη έκλογή των λέξεων που ταιριάζουν ν' αντιπροσωπεύσουν με πλήρη επάρκεια τα νοήματα που θέλει; Ποιός μας έγγυεται πως δεν θα κάμη άκυρολεξίες; Αλλά και από άλλο λόγο αναγκαζόμαστε να καταλήξωμε στο ίδιο συμπέρασμα, ότι τα παιδιά γράφοντας την έκθεσή τους δε γράφουν κάτι τέλειο, που δε χρειάζεται να περάση επάνω τους δεύτερο χέρι. Όπως έλεγα παραπάνω, για να πετύχει ή έκθεση το γενικό της σκοπό έχει να περάση από τρεις μερικώτερους σκοπούς. Καθένας απ' αυτούς για να πετύχει απαιτεί προσπάθειες. Προσπάθεια σημαίνει τη συνειδητή γνώση κάποιας έλλειψης, που αυτή προσπαθεί να τη διορθώσει εκείνος που θέλει να φτάση στην πραγματοποίηση του σκοπού του. Τη συνείδηση αυτή καθένας, που θέτει σκοπούς επιδιώξιμους, την έχει από την πετρα της ζωής. Ύστερα από την επιτυχία ενός προηγούμενου σκοπού βάζει εμπρός του άλλο και νέους, τους οποίους προσπαθεί να πετύχει με μέσα στην

ἀρχή ἀτελέστερα και πολλές φορές ἡ πρώτη ἀποτυχία μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἐπινοήσωμε μέσα ἐπιτυχέστερα, ὥσπου καλεῖν καὶ τελειοποιούμενοι φτάνομε στὸν προσεχέστερο σκοπὸ γιὰ νὰ ἀρχίσωμε νέες προσπάθειες ἀποβλέποντας σ' ἓνα ἀπώτερο σκοπὸ. Ἡ πρόοδος γίνεται ἀπὸ τὸ ἀτελέστερο στὸ τελειότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἀγνοία στὴ γνῶση. Καὶ τὸ παιδί πρόκειται μὲ τὸ μάθημα τῶν ἐκθέσεων νὰ ἐπιδιώξη ἕναν ἀνώτερο σκοπὸ, ἀνεβαίνοντας σ' αὐτὸν μὲ τὴν ἐπιτυχία καὶ πραγματοποίηση μερικῶτερων. Μόλις πετύχη τὸν πρῶτο μερικῶτερο σκοπὸ, συγκεντρώνει τίς προσπάθειές του γιὰ τὸν ἀμέσως ἐπόμενο καὶ ἔτσι βαδίζει στὴν τελειοποίηση, ὥσπου νὰ δημιουργήσῃ τὸ λόγο τὸ γραπτὸ καὶ προφορικὸ τελειοποιημένο ὄργανο τῶν βιοτικῶν του ἀναγκῶν. Ἡ ἔννοια τῆς τελειοποίησης προϋποθέτει βαθμοὺς ἀτελέστερους. Τὸ ἴδιο τὸ παιδί ἔχει συνείδηση ὅτι γιὰ νὰ φτάσῃ σ' ἓνα τέτιο εὐχάριστο τέρμα, ποὺ θαυμάζει στοὺς μεγαλυτέρους του, ἔχει νὰ συναντήσῃ δυσκολίες, ἀποτυχίες καὶ μερικὲς φορές ἀπογοητεύσεις. Μόλα ταῦτα, ὅσο καὶ ἀναισθάνεται προσωρινὰ λύπες γιὰ μερικὲς του ἀποτυχίες, στὸ βάθος τῆς συνείδησής του συναισθάνεται μαζί μὲ τὴν λύπη ὅτι ὀρθότερο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τοῦ παρατήρησε κάποιος συμμαθητῆς του διορθῶντας τὴν ἐκθεσὴ του ἢ ὁ δάσκαλός του, ποὺ ἔχει κύρος στὴ συνείδηση τῶν παιδιῶν καὶ ἀναγνωρίζουν ἐνδόψυχα ὅτι διορθῶναι τὰ σφάλματα ἀπὸ ἀγάπη καὶ ἐνδιαφέρο καὶ ὄχι ἀπὸ κακοβουλία. Ἡ διόρθωση τῶν ἐκθέσεων περισσότερο κεντᾶει τὸ παιδί στὴν προσπάθεια τοῦ καλύτερου, παρά τὸ σπρώχνει στὴν ἀπογοήτευση.

Τὸ συμπέρασμά μου ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι τὸ παιδί οὔτε τέλεια ἐκθεση μπορεῖ νὰ γράφῃ, οὔτε ἀπογοητεύεται σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ ματαιώνωνται οἱ προσπάθειές του γιὰ τὴν τελειοποίησή του ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση καὶ διόρθωση σφαλμάτων στὴν ἐκθεσὴ του. Ἐπομένως ἐπιβάλλεται ἡ διόρθωση τῶν ἐκθέσεων.

Τί θὰ διορθῶνουμε στὶς ἐκθέσεις καὶ πῶς;

Ὅπως καὶ προηγουμένως ἐλέγαμε, στὴν ἐκθεση καθὼς καὶ σὲ κάθε εἶδος γραφτοῦ λόγου, διακρίνομε τὸ περιεχόμενο: τίς παραστάσεις δηλαδὴ, τίς ἔννοιες καὶ κάθε ψυχικὸ γεγονός, διακρίνομε ἀκόμη καὶ τὴ μορφή τὴν ἀρμονικὴ δηλαδὴ οἰκονομικὴ τοῦ περιεχομένου, τὴν ἐπίκαιρη ἐκλογὴ τῶν λέξεων, τὸ κατάλληλο γλωσσικὸ ἴδιωμα, τὴν εὐκολονόγη λεξιλογικὴ πλοκὴ καὶ τοὺς ἄλλους φραστικὸς τρόπους, ποὺ ὅλα αὐτὰ γεννοῦν τὴν εὐχάριστη ἐκφραση τοῦ περιεχομένου. Ἡ ἐναρμόνιση τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς μορφῆς δημιουργεῖ τὸν τελειοποιημένο λόγο καὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ ζητοῦμε νὰ πετύχωμε μὲ τίς ἐκθέσεις.

Σ' αὐτὰ τὰ δυὸ λοιπὸν θὰ προσέξωμε νὰ τελειοποιήσωμε τὸ παιδί καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα θὰ διορθῶνουμε τὰ σφάλματα τῶν ἐκθέσεων. Θὰ ἐξετάσωμε: ἔχουν τὰ παιδιὰ σφάλματα στὸ περιεχόμενο; ἔχουν σφάλματα στὴ μορφή; Σφάλματα περιεχομένου μπορεῖ νὰ εἶναι π. χ. ἀτελεῖς, ἐλαττωματικὲς ἔννοιες: ἀποδίδουν γνωρίσματα σὲ ἀντιπρόσωπο μιᾶς ἔννοιας ποὺ δὲν τὰ ἔχει αὐτός, ἀλλὰ ἀντιπρόσωπος ἀπὸ ἄλλη συγγενικὴ ἔννοια: τὸ μουλᾶρι π. χ. μπορεῖ ἓνα παιδί νὰ τὸ πῆ ἀλογοστὴν ἐκθεσὴ του, τὸ μουσᾶρι τράγο, ἢ μπορεῖ νὰ κἀνῃ σφαλεροὺς συλλογισμοὺς καὶ νὰ βγάξῃ σφαλερὰ συμπεράσματα, ἢ μπορεῖ νὰ ἔχη ἀποθηκῆφει ἀνακριβεῖς ἢ ἀσαφεῖς παραστάσεις: κἀνει π. χ. σύγχυση τῶν χρωμάτων. Καὶ εἶναι γνωστὸ πόσο εὐκόλα δέχεται τὴν ὑποβολὴ τὸ παιδί καὶ προβάλλει στὰ ἀντικείμενα πολλὲς φορές ὄχι ὅ,τι πραγματικὰ βλέπει, ἀλλ' ὅ,τι τοῦ λένε οἱ μεγαλυτέροι του, ποὺ ἐξασκοῦνε ἐπάνω του κάποια ἐπίδραση ποὺ ἔχουν κύρος. Τέτια σφάλματα περιεχομένου ποὺ θὰ βρίσκωμε πολὺ περισσότερα στὶς πιδ μικρότερες ἡλικίες, θὰ τὰ διορθῶνουμε, γιὰ νὰ ἐπανορθῶνουμε τὴ σφαλερὴ τους θέση μέσα στὸ ψυχικὸ περιεχόμενο τοῦ παιδιοῦ.

Ἄλλὰ καὶ σφάλματα μορφῆς θὰ βρίσκωμε πολλὰ στὶς ἐκθέσεις τῶν παιδιῶν. Θὰ ἴδομε πολλὲς φορές ἀταξία στὴν κατάταξη τῶν νοημάτων, νὰ διακόπτουν μιὰ σειρά νοημάτων καὶ νὰ ἐπανέρχωνται πάλι καὶ πάλι στὰ ἴδια νοήματα, νὰ ἐπαναλαβαίνουν κατὰ κόρο τίς ἴδιες λέξεις, νὰ μεταχειρίζωνται λέξεις ποὺ δὲ λέγονται στὸ συνήθη λόγο μὲ τὴν ἴδια χρῆση ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ παιδιὰ. Ὅλα αὐτὰ καὶ τόσα ἄλλα σφάλματα τῆς μορφῆς, ὅταν θὰ τὰ βρίσκωμε καὶ θὰ τὰ βρίσκωμε συχνὰ στὶς ἐκθέσεις τῶν παιδιῶν, βέβαια δὲν θὰ τὰ παρατρέχωμε γιὰ τὴν πῶς θὰ βοηθήσωμε τὰ παιδιὰ νὰ μὴ ξαναπέσουν στὰ ἴδια σφάλματα, ὅταν δὲν ἀντιληφθοῦν ποῖα εἶναι τὰ σφάλματά τους; Ἄν ἠξευραν ὅτι εἶναι σφάλματα, βέβαια δὲ θὰ τὰ ἔκαναν. Γιὰ νὰ τελειοποιήσωμε λοιπὸν τὰ παιδιὰ στὸ σκοπὸ ποὺ ἐπιδιώκομε, θὰ τὰ χειραγωγῶμε στὴν ἀρχὴ ὥσπου νὰ τὰ χειραφετήσωμε.

Ἄλλὰ μὲ ποῖο τρόπο θὰ κάμωμε τὴ διόρθωση; Πρῶτα πρῶτα θὰ διορθῶσωμε ὅλες τίς ἐκθέσεις τῶν παιδιῶν, ὄχι μόνον γιὰ τὴν πρῆπει νὰ ἔχωμε ὅσο μποροῦμε τελειότερη γνῶση τῆς ἱκανότητος καὶ τῆς ἀδυναμίας κάθε παιδιοῦ, ὥστε νὰ ρυθμίσωμε ἀνάλογα τὰ διδακτικὰ καὶ τὰ παιδαγωγικὰ μέτρα γιὰ κάθε παιδί, ἀπαραίτητο καθήκον τοῦ δασκάλου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ παιδί, ποὺ τοῦ ἔχει περάσει ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ δάσκαλός του εἶναι πιθανὸ νὰ μὴ διαβάσῃ τὴν ἐκθεσὴ του, δὲ θὰ καταβάλλῃ ὅλες τίς προσπάθειές του νὰ βάλῃ τὴν ψυχὴ του μέσα σ' αὐτή. Γρά-

φοντας τὸ παιδί περιμένει τὴν ἐκτίμησιν τοῦ δασκάλου του. Τὸ ἐλαττήριο αὐτὸ ἔχει πολὺ νὰ κάμῃ στὴν προσπάθειά του νὰ γράψῃ καλύτερη ἐκθεση. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μείνῃ κανένα παιδί μὲ τὴν ιδέα ὅτι δὲ διορθώθηκε ἡ ἐκθεσή του.

Μία δίκαιη ἀντίρρηση θὰ προβληθῇ στὴν ἀπαιτήσιν αὐτή: εἶναι δυνατόν νὰ διορθωθοῦν 50 καὶ πολλὰς φορές 100 ἐκθέσεις ἀπὸ τὸ δάσκαλο, ποῦ δὲν ἔχει μονάχα ἔργο νὰ διορθώῃ ἐκθέσεις, ἀλλὰ καὶ τόσες ἄλλες σχολικὰς, οἰκογενειακὰς καὶ κοινωνικὰς ἀνάγκας νὰ ἐκπληρώσῃ; Ὅσο ἀναγνωρίζω τὴ δίκαιη αὐτὴ ἀντίρρηση, ἄλλο τόσο θεωρῶ ἀνυπέροχον τὴν ἀνάγκη, ἂν πρόκηται νὰ κάμωμε κάτι ὀρθὸ ἀπὸ παιδαγωγικὴ ἀποψη, τὴν ἀνάγκη νὰ διορθωθοῦν ὅλες οἱ ἐκθέσεις. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀντίθεση αὐτὴ τῶν δύο αὐτῶν δικαίων ἀξιώσεων τὴ φέρνει ἀκέραιη ἡ ἐλαττωματικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐκπαίδευσης. Κοντὰ σὺς τόσες ἄλλες ἀτέλειες ἔχει καὶ αὐτὴ νὰ ἐπιτρέπῃ τὴ συσσώρευσις μαθητῶν σὲ κάθε τάξιν, ὥστε ὄχι μόνον τὴν ἐπιτυχία τῶν ἐκθέσεων, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἄλλων μαθημάτων νὰ κἀνῃ προβληματικὴ. Ἀπὸ ἐλαττωματικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐκπαίδευσης ἐλαττωμένα ἀποτελέσματα θὰ περιμένωμε.

Ἄφου θὰ διορθώσῃ ὁ δάσκαλος τὶς ἐκθέσεις ὅλες καὶ θὰ σημειώσῃ τὰ σφάλματα καὶ θὰ τὰ συστηματοποιήσῃ σὲ συγγενεῖς ομάδας, θὰ ἀνακοινώσῃ τὶς παρατηρήσεις του στὴν τάξιν τὴν ὀρισμένην ὥρα τῆς ἡμέρας ποῦ ἀναγράφει τὸ πρόγραμμα. Κάθε εἶδος παρατήρησις θὰ παίρνεται ἀπὸ ὀρισμένα παραδείγματα τῶν διορθωμένων ἐκθέσεων, χωρὶς ν' ἀναφέρεται ἀπὸ ποιοῦ μαθητῆ τὴν ἐκθεση εἶναι παρμένο τὸ παράδειγμα σφάλματος, γιὰ νὰ μὴ ἐκτίθεται ὁ μαθητὴς στὴν ὑποτίμησιν τῶν συμμαθητῶν του. Κάθε παράδειγμα σφάλματος θὰ προβάλλεται στοὺς μαθητὰς γιὰ νὰ τὸ διορθώσουν καὶ στὴν ἀδυναμία αὐτῶν θὰ διορθώνεται ἀπὸ τὸ δάσκαλο. Στὸ τέλος τῆς διόρθωσης ὅλων τῶν ὁμάδων σφαλμάτων διαβάζομε στὴν τάξιν μίαν ἢ δύο τὶς καλύτερες ἐκθέσεις τῶν μαθητῶν, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναφέρομε, τρόπον τινὰ ἐκθέσεις ὑποδειγματικὰς, καὶ μίαν ἢ δύο ἀποτυχημένους, μαθητῶν τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα δὲν ἀναφέρομε. Οἱ δεῦτερες θὰ εἶναι τὸ μέτρο τῆς ἐπιτυχίας τῶν πρώτων καὶ ἡ ὑποκίνησις τοῦ ζήλου γιὰ νὰ φτάνουν τὶς πρώτες. Ἐπειτα μοιράζομε τὰ τετράδια γιὰ νὰ διορθώσουν τὰ παιδιὰ τὰ ὑπογραμμισμένα σφάλματά τους. Γιὰ εὐκολία τῆς διόρθωσης στὸ περιθώριον τοῦ φύλλου ποῦ εἶναι γραμμμένη ἡ ἐκθεση ἔχομε σημειωμένα τὰ λεγόμενα διορθωτικὰ στοιχεῖα ποῦ ἀντιστοιχοῦν στὰ ἀπέναντι σφάλματα. Τὰ σημεῖα αὐτὰ, ποῦ τὴ σημασία τους διδάχτη-

καν τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴ γραφὴ τῆς πρώτης ἐκθεσης βοηθοῦν στὴ διόρθωσιν τῶν σφαλμάτων. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ἔχω νὰ παρατηρήσω, ὅτι μὲ δυσκολία διορθώνουν τὰ παιδιὰ τὰ σφάλματά των. Ὅσες φορές δὲ διόρθωναν τὶς ἐκθέσεις τοὺς ἀπὸ ρητὴ ἀπαιτήσιν μου, παρουσίασαν σφάλματα ὀρθογραφικὰ νέα. Γι' αὐτὸ ἐπέτρεπα στὰ παιδιὰ, εἴταν ἔγραφαν τὴν ἐκθεσὴν τοὺς νὰ μ' ἐρωτοῦν γιὰ τὶς ὀρθογραφικὰς ἀπορίες. Μὰ καὶ γιὰ νὰ μὴ ξαναπέσουν σὲ νέα σφάλματα δὲν ἄφηνα ν' ἀντιγράφουν τὴ διορθωμένη ἐκθεση σὲ καθαρὸ τετράδιον.

Στὸ σύστημα σκέψεων γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῶν ἐκθέσεων ποῦ ἀνάπτυξα παραπάνω, ἔφτασα ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη πείρα τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος αὐτοῦ. Εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναφέρω ἀκόμη, ὅτι σὺς προσπάθειάς μου αὐτὰς μ' ἐβοήθησε πολὺ καὶ ἡ διδασκαλία τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, ποῦ δίδαξα ὁ ἴδιος στοὺς μαθητὰς μου, γιὰτι ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τῶν λογοτεχνημάτων τῶν Νέων Ἑλληνικῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν τῶν αισθητικῶν νόμων μέσα στὴ μορφὴν τῶν ὠφελήθησαν τὰ παιδιὰ καὶ πολλὰς φορές τοὺς χρησίμευσαν ὡς ὑποδείγματα μορφῆς γιὰ νὰ τὰ ἐφαρμόσουν σὲ δικό τους περιεχόμενον.

Ἀθήνα, 3 Ἀπριλίου 1924.

Δ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΙΑΝΝΗ ΙΜΒΡΙΩΤΗ
ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΤΟΥ S. FREUD

Έννοια και σκοπός της ψυχανάλυσης.

Υπάρχουν πάμπολλα φαινόμενα στην ψυχική μας ζωή την ατομική και την κοινωνική, που μένουν αίνιγματικά κι άκατανόητα και που καμιά έπιστήμη δέν κατορθώνει ή δέν αναλαβαίνει καν νά τά έρμηνεύσει. Κι έμεις οι ίδιοι όχι μόνο αποβλέπομε σ' αυτά σαν σέ κάτι άγνωστο και μυστηριακό, μά ακόμα αποφεύγομε νά προσέξωμε κι αποτραβιούμαστε σαν φοβισμένοι και δέ θέλομε νά σκύψωμε μέσα στο βάθος της ψυχής μας και νά κοιτάξωμε προσεχτικά, σαν κάτι εκεί νά κρύβεται φοβερό και αποτρόπαιο.

Γιατί ή ψυχή μας, κατά πετυχημένη παρομοίωση κάποιου συγγραφέα, μοιάζει σαν ανοιχτή θάλασσα που ξεπροβάλλουν από τά κύματα διάφορα νησάκια, σαν όρατες προεξοχές σ' άόρατο κι άγνωστο φόντο και που μονάχα ή γνώση αυτού του φόντου θά εξηγήσει τό σχηματισμό και τή σύστασή των. Έτσι συχνά ή σκέψη και τό συναίσθημα κι ή βούλησή μας έχουν ψυχικό φόντο, που άγνοούμε τή σύστασή του, ή ψυχολογία δέ μάς τό έρμηνεύει και νά ή καινούρια μέθοδος, που θέλει νά μάς τό ξεσκεπάσει, ή **ψυχανάλυση** ή όπως θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί ή ψυχολογία του άσυνείδητου.

Άλλά τό ψυχαναλυτικό άσυνείδητο είναι διαφορετικό από ό,τι ονομάζουν έτσι οι διάφοροι ψυχολόγοι, γιατί δέν είναι άπλως μονάχα άφηρημένη έννοια, μά κάτι τό πραγματικό και τό δυναμικό μαζί και τό περιεχόμενό του είναι συνθεμένο κατά πρώτο απ' ό,τι στην καθημερινή μας ζωή θεωρούμε άπρεπο κι άνομολόγητο και τό άπωθούμε από τή συνείδησή μας, έπειτα από παραστάσεις και συναισθήματα της πρώτης παιδικής ζωής μας, που μεγαλώνοντας τις θεωρούμε άπρεπες και έγώιστικές, και τέλος ακόμα πιο πέρα από κληρονομίες της πρωτόγονης ψυχικής ζωής ολόκληρης της ανθρωπότητας. Κι όλα αυτά τά στοιχεία πιεσμένα και παραμερισμένα τώρα από τό κοινωνικό και ήθικό έγώ μας μένουν στο άσυνείδητο όχι άδρανήμένα,

μά κινιούνται κι ενεργοούν εκεί μέσα και ξεπούν όχι φανερά, γιατί τό ήθικό έγώ στέκει άγρυπνο, μά κάπως σκεπαστά και παραμορφωμένα και γι' αυτό οι ένέργειες, που προκαλούν, είναι αίνιγματικές κι άκατανόητες.

Αυτό λοιπόν τό άσυνείδητο είναι τό ψυχικό φόντο, που έρμηνεύει ή ψυχανάλυση, για πολλές ψυχικές μας ενέργειες.

Κι αναλαβαίνοντας νά εκθέσω τις ψυχαναλυτικές απόψεις περιορίζομαι μόνο στο S. Freud, τό Βιεννέζο γιατρό, που είναι κι ο κύριος δημιουργός όλης της ψυχαναλυτικής κίνησης. Είναι δύσκολο νά συνοψίσω όλες τις θεωρίες του έτσι σχηματικά και δογματικά, γιατί, όπως λέει κι ο ίδιος, ή ψυχανάλυση δέν είναι καμιά θεωρητική σύνθεση, σαν τά φιλοσοφικά συστήματα, αλλά μονάχα σειρά πορισμάτων, που βγαίνουν από τήν πείρα και τήν παρατήρηση μερικών φαινομένων κι ενεργειών του ανθρώπου, σαν τά όνειρα, τις νευρώσεις κι άλλα. Άλλά καλύτερα ή ψυχανάλυση μπορεί νά χαρακτηριστεί σαν κάποια ιδιαίτερη μέθοδος, που εφαρμοζόμενη στις διάφορες ψυχικές ενέργειες μάς τις έρμηνεύει κι απ' αυτή τήν έρμηνεία βγαίνουν νέες απόψεις για τήν όλη ψυχική ζωή.

Έτσι λοιπόν θεωρούμενη ή ψυχανάλυση μπορεί νά εφαρμοστεί και στο δίκαιο και στη λαογραφία και στην τέχνη, μά τά βασικά πορίσματά της βγαίνουν τό κυριώτερο από τή μελέτη των όνείρων και των νευρώσεων. Και για τή μελέτη αυτή μεταχειρίζεται ιδιαίτερη μέθοδο, τήν **τεχνική έρμηνεία**, όπως τήν ονομάζει ο Freud.

Τί είναι αυτή ή τεχνική έρμηνεία;

Βασικό δεδομένο έχει ή μέθοδος αυτή έναν άστηρό πνευματικό ντετερμινισμό, ό,τι δέν πρέπει δηλαδή νά πιστεύωμε τυφλά κι άπόλυτα στην ψυχική έλευθερία και στο ψυχικό αυθόρμητο, και μοιάζει σαν άνάκριση. Όταν πρόκειται νά έρμηνευτεί κανένα όνειρο ή καμιά γλωσσική παραδρομή ή και σύμπτωμα νευρωτικό ακόμα, ο ψυχαναλυτής έρωτά τον ψυχαναλυόμενο τι του έρχεται στο νού του σχετικά με τ' όνειρό του ή τή νευρωτική του πάθηση κι ύστερα του λέει νά άφειθθί σέ μιάν έλεύθερη ανάπλαση ιδεών, παίρνοντας σαν άφετηρία τήν πρώτη παράσταση, που του ήρθε στο νού του¹. Είναι εδλογα

¹ Κυριολεκτικά, ή μέθοδος αυτή δέν είναι πρωτότυπη, γιατί άνάλογη μεταχειρίζεται κι ή πειραματική ψυχολογία, όταν δίνει κάποια λέξη ή αριθμό στον πειραματιζόμενο και τον προσκαλή έπειτα νά γράφη ή νά πη έλεύθερα, ό,τι αναδύεται στην ψυχή του κι από τό είδος των παραστάσεων αυτών ο ψυχολόγος βγάνει άνάλογα συμπεράσματα.

¹ Διαβάστηκε στίς Δευτέρες του Έκπαιδευτικού Όμιλου.

λοιπόν ή αρχική αυτή παράσταση του ψυχαναλυόμενου, που μόνος του τη γέννησε εξαιτίας του όνειρου του, χρησιμεύοντας σαν έρεθισμός να προκαλέση κι άλλες άκόμα, που έρχονται από την ίδια ψυχική ζωή του, κι οι παραστάσεις αυτές μπορούν ν' ανήκουν σε στοιχεία στενά συνδεδεμένα με τ' όνειρό του κι έτσι να μπορέσωμε να γνωρίσωμε αυτά τα στοιχεία, να μάθωμε δηλαδή τι κρύβεται κάτω από τ' όνειρο ή το νευρωτικό σύμπτωμα και που είναι άγνωστο κι άσυνειδητο.

Τέτια είναι ή τεχνική έρμηνεία και μ' αυτή το κυριώτερο έφαρμοζόμενη στις άποτυχημένες ενέργειες, στα όνειρα και στις νευρώσεις, άποδείχνει ο Freud ότι ψυχικό δέν είναι μόνο το συνειδητό, αλλά υπάρχει κι ένα πραγματικό και δυναμικό άσυνειδητο και βρίσκει τα στοιχεία, που το συνθέτουν, κι άκόμα μερικές ιδιαίτερες ψυχικές λειτουργίες, που το χαρακτηρίζουν.

Θά έκθέσω λοιπόν κατά σειρά τις έρευνες και τα πορίσματα του Freud πάνω στις τρεις αυτές περιοχές, που άναφερα, αρχίζοντας από τις άποτυχημένες ενέργειες.

Άποτυχημένες ενέργειες.

Τέτιες είναι ό,τι κοινά χαρακτηρίζεται σαν άπροσεξία ή παραστράτημα και είναι: α') Οι γλωσσικές παραδρομές, σφάλματα δηλαδή στην προφορά, άνάγνωση, γραφή, άκουστικά άκόμα σφάλματα. β') Οι διάφορες λησμοσύνες, προσωρινό και παροδικό δηλαδή λησμόνημα όνομάτων, σκοπών, έντυπώσεων και γ'). Άπώλειες αντικειμένων κι ή αδυναμία να τα επανεύρωμε, άν και ξέρωμε, ότι κάπου τάχομε τοποθετήσει. Όλα αυτά οι αντίθετοι της ψυχανάλυσης τά εξηγούν από διάφορα όργανικά ή ψυχικά αίτια, από κούραση ή έλλειψη προσοχής λ. χ. αλλά αυτοί οι ψυχοφυσιολογικοί παράγοντες είναι άπλως μονάχα συνθήκες εύνοϊκές, γιατί ή παρατήρηση διδάσκει, ότι συμβαίνουν τέτια παραστράτηματα και σ' όμαλές άκόμα καταστάσεις χωρίς να υπάρχει ούτε κούραση, ούτε άψιθυμική υπερδιέγερση ή όπως και νάναι έλλειψη ή ελάττωση της προσοχής. Και μάλιστα προσοχή κι άκρίβεια στην εκτέλεση δέν πηγαινούν πάντα παράλληλα, δέν αποτελούν αναγκαία συνάρτηση, άφου πάμπολλες πράξεις γίνονται άυτοματικά και όμως με ζηλευτή άκρίβεια, καθώς βάδισμα, παίξιμο πιάνου, χορός.

Έτσι λοιπόν τα παραστράτηματα μένουν ανεξήγητα και μόνο ή ψυχανάλυση, υποβάλλοντας τα στην παρατήρηση και στην τεχνική έρμηνεία, τά διαφωτίζει και τ' άποδείχνει, ότι είναι τέλεια ψυχικά φαινόμενα με ιδιαίτερο σκοπό και περιεχόμενο, με δικό των νόημα.

Έστω όποιοδήποτε παραστράτημα, ένα συγκεκριμένο γλωσσικό lapsus από τά πολλά παραδείγματα του Freud, το επόμενο: Κάποια κυρία λέγει «ό γιατρός άφησε έλεύθερο τόν άντρα μου να κάνη όποια δίαιτα θέλω».

Στη συγκεκριμένη αυτή περίπτωση ή κυρία αυτή χωρίς να το θέλη εξέφραζε κάποιο ένδόμυχο συναίσθημά της, τη δεσποτική της δηλαδή διάθεση αντίκρυ στον άντρα της, που φρόντιζε φυσικά να μην την εκδηλώνη και να την παραμερίζη μπρός στην κοινωνία. Προσεχτική παρατήρηση φανερώνει, ότι στην ψυχή της κυρίας υπάρχουν δυό τάσεις, που ανταγωνίζονται, ή μιá ή ώμολογημένη, που επέβαλλε να πη «Ότι δίαιτα ό ίδιος θέλει» και ή άλλη ή αντίθετη, που διατάραξε την πρώτη, ή δεσποτική της διάθεση, κι άποτέλεσμα του ανταγωνισμού αυτού το γλωσσικό παραστράτημα. Βέβαια αυτή ή αντίθετη διαταραχτική τάση έδω είναι χτυπητή, άυτοφάνερωτη, μα σ' άλλες περιπτώσεις δύσκολα δείχνεται, γιατί δέν εκφράζεται πάντα έτσι φανερά και ξεάστερα, όπως στο παράδειγμα, μα συχνά κάπως σκεπαστά και παραμορφωμένα. Μα παντού, όσες τέτιες περιπτώσεις δυσκολοεδιάλυτες υποβάλλονται στην ψυχαναλυτική έρμηνεία, παντού ξεσκεπάζεται αυτή ή αντίθετη διαταραχτική τάση. Έτσι και στις λησμοσύνες, ξεχνά κανείς π. χ. να βίξη μιάν έπιστολή στο ταχυδρομείο ή να πάη κάπου που λογάριαζε, φανερώνεται κι έδω πάλι ή αντίθετη τάση σαν ενάντια θέληση που δέν ξεσπά φανερά κι έλεύθερα κι έτσι πετυχαίνει καλύτερα το σκοπό της, γιατί άλλως, ξεσπώντας σαν αντίφαση, άρνηση καθαρή, θά παραμερίζόταν. Όμοια και το λησμόνημα των όνομάτων έρμηνεύεται από μιάν ενάντια τάση συνδεμένη άμεσα με το όνομα ή και έμμεσα άκόμη, δηλαδή, πολλές φορές συνειρμικές σχέσεις μ' άλλα όνόματα, που μās προκαλούν δυσάρεστες αναμνήσεις, έμποδίζουν να ένθυμηθούμε γρήγορα το όνομα ή τη λέξη, που θέλωμε. Κι οι άπώλειες πάλι ταχτοποιημένων αντικειμένων έχουν κοινό χαρακτηριστικό το ότι θέλαμε να τά χάσωμε, ή γιατί μās υπενθυμίζουν δυσάρεστες καταστάσεις και τά παρόμοια. Κι έτσι, άν τά χέρια των ύπηρετών γίνονται πολλές φορές όχτροί των αντικειμένων, δέν είναι ίσως όλότελα τυχαίο το φαινόμενο.

Τώρα σ' όλα αυτά τά παραστράτηματα το υποκείμενο ή γνωρίζει την αντίθετη τάση πριν του ξεσκεπαστή με το παραστράτημα ή την άναγνωρίζει ύστερα μετά την εμφάνισή του, όντας άνύποπτο πρωτίτερα, ή κι άκόμα δέ δέχεται την άποδιδόμενη σ' αυτόν τάση, άρνιέται συστηματικά κι επίμονα. Άλλά και στις τρεις περιπτώσεις κοινό

χαρακτηριστικό είναι, ότι ή διαταραχτική τάση είναι παραμερισμένη, πεισμένη, κι ή διαφορά υπάρχει στο βαθμό τής πίεσης ή τής καταστολής.

Γιά να γίνη λοιπόν οποιοδήποτε παραστράτημα, απαραίτητη είναι ή πίεση, πρέπει δηλαδή να πειστή ή διαταραχτική τάση και πιεζόμενη εκδικείται μ' ένα lapsus ή λησμοσύνη ή κάτι παρόμοιο.

Έτσι ή έρευνα των παραστρατημάτων ξανοίγει ένα πραγματικό άσυνείδητο, όπου βρίσκονται μέσα όσες τάσεις άπρεπες κι άνομολόγητες στην καθημερινή ζωή μας άπωθοίμε από τή συνείδησή μας κι οι τάσεις αυτές, αν και πεισμένες κι άσυνείδητες, έχουν όμως άρκετή δυναμικότητα, ώστε να ξεσπούν καμιά φορά καθαρά και ξάστερα, αλλά το περισσότερο σκεπαστά και παραμορφωμένα σαν να θέλουν να ξεφύγουν τόν έλεγχο του συνείδητού έγώ μας.

Μά το άσυνείδητο αυτό πλαταίνει ακόμα περισσότερο και διαφωτίζεται καλύτερα από τή μελέτη των όνειρων.

Όνειρα.

Και τα όνειρα, όπως τα παραστρατήματα, αποτελούν δυσκολοεργήμευτο πρόβλημα, που όσοι το καταπίαστηκαν έξω από τήν ψυχανάλυση δεν πέτυχαν τήν ολοκληρωτική του έρμηνεία ή έδωκαν έρμηνείες, που δε βρίσκουν τήν επιστημονική δικαιολόγησή των.

Άλλα είναι άπλά, σύντομα, εύκολονόητα και λογικά, κι άλλα είναι μακρυνά, πλούσια σαν ρομάντζα, άλλα ξαναζωντανεύουν σκηνές κι έπεισόδια τής καθημερινής ζωής, άλλα πάλι είναι παράλογα, άκατανόητα, αίνιγματικά, που δε σχετίζονται με τα καθημερινά μας περιστατικά κι άγνοούμε τους αιτιολογικούς παράγοντες, που τα προδιορίζουν.

Άπ' όλα αυτά ή παρατήρηση μόνο τα άπλά και τα παιδικά όνειρα μπορεί να εξηγήση, χωρίς να χρειάζεται ή ψυχανάλυση. Άρκει δηλαδή να ξέρωμε τι περιστατικό προηγήθηκε τήν προηγούμενη ήμέρα για να έρμηνεύσωμε ένα παιδικό όνειρο. Κι επειδή πάντα το παράδειγμα ζωντανεύει τή θεωρητική ανάπτυξη, αναφέρωμε ένα τέτιο όνειρο. Το μικρό άνιψάκι του Freud όνειρεύεται, ότι τρώγει κεράσια και το πρωί, αφού ξύπνησε, φωνάζει με χαρά: «Ο Hermann, ήταν τ' όνομά του, έφαγε όλα τα κεράσια!». Εύκολα καταλαβαίνει κανείς αυτό το όνειρο, όταν μάθη, ότι τήν προηγούμενη ήμέρα έδωκαν ένα καλαθάκι κεράσια στο παιδί να προσφέρει στο θεϊό του, κι ότι ο μικρός με μεγάλη δυσκολία του τα πρόσφερε φωνάζοντας «έχει κεράσια μέσα!». Ο μικρός λοιπόν Hermann με το να προσφέρει τα κεράσια στο θεϊό

του δοκίμασε μεγάλη θλίψη που δεν τάφαγε όλα αυτός κι έτσι τ' όνειρό του παρουσιάζεται σαν αντίδραση στη θλίψη αυτή, στην έπιθυμία αυτή τήν άνικανοποίητη.

Όμοια κι από τήν παρατήρηση πολλών άλλων παιδικών όνειρων βγαίνει το συμπέρασμα, ότι αυτά είναι αντιδράσεις σε καθημερινά περιστατικά, που άφίνουν πίσω μια θλίψη, μιάν έπιθυμία άνικανοποίητη, που χρησιμεύει σαν έρεθισμός που προκαλεί το όνειρο κι ή πραγμάτωση τής έπιθυμίας αυτής άποτελεί το περιεχόμενό του. Έτσι τα παιδικά όνειρα είναι πάντοτε πραγματοποιήσεις άνικανοποίητων έπιθυμιών κι αυτό είναι από τα πιο θεμελιακά χαρακτηριστικά των. Άλλο χαρακτηριστικό είναι, ότι ή έπιθυμία αυτή ή πραγματοποιημένη παρουσιάζεται με τή μορφή μιās ψυχικής λειτουργίας παραισθησιακής, κι άλλο πάλι, ότι ακόμα το όνειρο το παιδικό όντας αντίδραση σε ψυχικό έρεθισμό πρέπει να τόν παραμερίζη για να μπορέση ο ύπνος να εξακολουθήση.

Γιατί, τί είναι ύπνος; Πρόβλημα φυσιολογικό ή βιολογικό συζητήσιμο ακόμα. Όπως και να είναι, από ψυχολογική άποψη φαίνεται σαν κατάσταση όπου άποτραβιόμαστε περιοδικά από τόν έξωτερικό κόσμο και βυθίζόμαστε σε παρόμοια κατάσταση με τήν έμβρυακή, δημιουργούμε τουλάχιστο ανάλογες συνθήκες, καθώς θερμότητα, σκοτάδι, έλλειψη έρεθισμών. Μά ή ψυχή δεν κοιμάται όλοτελα κι επενεργούν έρεθισμοί πάνω σ' αυτή, όπου πρέπει ν' αντιδράση. Κι οι έρεθισμοί αυτοί είναι έξωτερικοί ή όργανικοί κι από τή μελέτη των παιδικών όνειρων άποδείχεται, ότι μπορεί ακόμα να είναι και ψυχικοί έσωτερικοί.

Έτσι λοιπόν θεωρούμε το όνειρο μοιάζει σαν εύλακας που προφυλάγει από καθετί, που μπορεί να διαταράξη τόν ύπνο και μάλιστα καμιά φορά μπορεί κι αυτό να μας διαταράξη, όπως ο νυχτοφύλακας αναγκάζεται κι αυτός να θορυβήση, όταν κυνηγά εκείνους, που θα μας προξενούσαν ταραχή, αλλά πολύ μεγαλύτερη.

Και στο όνειρο παρατηρούμε μια τάση διαταραχτική, τήν έπιθυμία, και μια διαταραζόμενη, τήν τάση του να κοιμηθοίμε. Και το όνειρο λοιπόν γεννιέται από συμβιβασμό, σαν το παραστράτημα, δηλαδή κοιμάμενος κανείς δοκιμάζει τήν ίκανοποίηση τής έπιθυμίας του κι ίκανοποιώντας τήν έπιθυμία του εξακολουθεί τόν ύπνο του.

Άνάλογη, πραγματοποίηση έπιθυμιών υπάρχει και στους ρεμβασμούς, τα όνειροπολήματα, τα όνειρα του ζύπνου, καθώς μπορούμε να τα όνομάσωμε. Αυτά είναι γεννήματα τής φαντασίας και το περιεχό-

μενό των είναι σκηνές κι επεισόδια, όπου ο έγωϊσμός, ή φιλοδοξία, ή ανάγκη της δύναμης, οι έρωτικές επιθυμίες του ατόμου βρίσκουν την ικανοποίησή των. Κι είναι ακόμη αυτά τα όνειρα του ύπνου το άκατέρραστο ύλικό της καλλιτεχνικής δημιουργίας, που ο καλλιτέχνης μεταπλάθει, μεταμορφώνει, συντομεύει κι έτσι δημιουργεί τις καταστάσεις που τοποθετεί στα έργα του. Άλλά, αν και ζωηρά αναπαρσταινονται τα όνειροπολήματα, μονάχα σαν σκέψη υπάρχουν και δεν μπορούν να πάρουν την παραισθησιακή μορφή γεγονότων της ψυχικής ζωής. Όμοια κι ή γλώσσα, που έχει μέσα της συσσωρευμένη τόσο σοφία και παρατήρηση, εκφράζεται έτσι, που να τα δείχνει σαν πραγματοποιήσεις άνικανοποίητων επιθυμιών: «Όποιος πεινά βλέπει φούρνους με καρβέλια» και τα παρόμοια.

Τέτια πραγμάτωση επιθυμίας είναι φανερή και σ' άλλη ομάδα όνειρων άπλών κι εύκολονόητων σαν τα παιδικά και που προέρχονται από επιτακτικές οργανικές ανάγκες σαν τη δίψα, πείνα, ανάγκες σεξουαλικές ακόμα κλπ.

Έτσι από τη μελέτη των παιδικών όνειρων και των άλλων των άπλών, που έχουν τον παιδικό τύπο, βγαίνουν σπουδαιότατα πορίσματα, διηλαδή το όνειρο είναι ψυχική ενέργεια με δικό της νόημα, χαρακτηριστικά έχει την ικανοποίηση επιθυμίας και την παραισθησιακή ψυχική ζωή και γεννιέται από τον ανταγωνισμό δυο αντίθετων τάσεων, της ανάγκης του ύπνου και της ικανοποίησης ψυχικού έρεθισμού.

Τώρα γεννιέται το ζήτημα: όλα τα πορίσματα αυτά, που βγαίνουν από τα παιδικά όνειρα, είναι έγκυρα και για τα άλλα, τα πολύπλοκα κι άκατανόητα;

Άλλά με την παρατήρηση μόνο, που χρησιμοποιήθηκε στη μελέτη των παιδικών όνειρων, είναι αδύνατο κανείς να μελετήσει και τα πολύπλοκα όνειρα που φαίνονται τόσο αινιγματικά κι άλλόκοτα, ώστε ούτε ψυχικό έρεθισμό παρουσιάζουν ούτε και πραγμάτωση άνικανοποίητης επιθυμίας. Έδώ λοιπόν που δεν κάνει τίποτε ή παρατήρηση, επεμβαίνει ή τεχνική ψυχαναλυτική έρμηνεία, που αναφέραμε. Αυτή πάντα ξεσκεπάζει, δι κάτω από δι φαίνεται σαν όνειρο κρύβεται ένα ιδιαίτερο νόημα, που εκφράστηκε τόσο παραμορφωμένα και πολύπλοκα. Όνομάζεται φανερό περιεχόμενο του όνειρου δι αυτό μάς διηγείται, και λανθάνουσες παραστάσεις, δι κρύβεται κάτω από τα φανερά στοιχεία, έτσι να πούμε, σαν υπόστρωμα και που μάς ξεσκεπάζεται με την ψυχανάλυση.

Κι εφαρμοζόμενη στα πολύπλοκα αυτά όνειρα ή τεχνική έρμηνεία, όχι μόνο ξεσκεπάζει το συγκαλυμμένο νόημά των, αλλά και το πως μεταμορφώνονται τα υποστρώματα σε φανερά στοιχεία, τις παραμορφώσεις δηλαδή και το μηχανισμό των. Οι άπάψεις λοιπόν που θα έκτεθούν σχετικά μ' αυτές τις παραμορφώσεις δεν είναι θεωρητικές εικασίες, αλλά τούναντίο πορίσματα, που βγήκαν άμεσα από την παρατήρηση, από την ψυχαναλυτική έρμηνεία πολυάριθμων όνειρων, από τη συσχέτιση και σύγκριση των υποστρωμάτων του όνειρου προς τα φανερά στοιχεία του. Άλλά πρωτίτερα, ως αναφέρουμε και πάλι ένα συγκεκριμένο παράδειγμα.

Κυρία αρκετά τώρα χρόνια παντρεμένη όνειρεύεται, δι βρίσκεται στο θέατρο, δι ένα μέρος της πλατείας είναι άδειο κι ο άντρας της της διηγείται τάχα, πως ή Έλιζα, κάποια φίλη της, κι ο άρραβωνιαστικός της θα έρχόνταν κι αυτοί στο θέατρο, μα δεν ήρθαν, γιατί βρήκαν τρεις άσχημες θέσεις, τρεις θέσεις για 1,50 φιορ. Κι αυτή σέπτεται, πως δεν είναι δι και τόσο μεγάλο κακό.

Έτσι εκφρασμένο αυτό το όνειρο φαίνεται παράλογο, δόλοτελα φανταστικό κι άσήμαντο, χωρίς κανένα νόημα. Η κυρία ψυχαναλυόμενη θυμάται, δι ο άντρας της την είχε πληροφορήσει, δι ή Έλιζα ή φίλη της, τρεις μόνο μήνες νεώτερή της, άρραβωνιάστηκε, και σχετικά με το άδειο μέρος της πλατείας διηγείται, δι την προηγούμενη έβδομάδα άποφασισμένη να παρακολουθήσει κάποια παράσταση είχε αγοράσει πιδ μπροστά τα εισιτήρια για να προλάβει, μα όταν έφτασε στο θέατρο παρατήρησε, δι άδικα βιάστηκε, γιατί αρκετό μέρος της πλατείας ήταν σχεδόν άδειο. Όσο για το ποσόν 1,50 φιορ. αυτό χρησιμεύει σαν ύπαινιγμός σ' άλλο πάλι περιστατικό, δι δηλαδή ή άντραδέλφη της την προηγούμενη ήμέρα έλαβε δώρο 150 φιορ. κι έτρεξε γρήγορα, «τι άνοησία!», ν' αγοράσει ένα κόσμημα.

Έτσι απ' αυτές τις πληροφορίες τα φανερά στοιχεία του όνειρου φαίνονται σαν να αναφέρονται, είτε καθαρά, είτε σαν ύπαινιγμοί, σε καθημερινά περιστατικά κι επεισόδια. Άλλά τί σημαίνει ο αριθ. 3; Πως να εξηγηθούν τα τρία εισιτήρια για δυο άτομα; Έδώ ή ψυχαναλυόμενη δεν ξέρει τίποτε, άρνιέται να βιάσει τη μνήμη της, προβάλλει συστηματική κι επίμονη αντίσταση.

Ό,τι όμως είναι χτυπητό και τονίζεται έξαιρετικά στις εξηγήσεις της ψυχαναλυόμενης είναι το δι όλες έχουν ένα χαρακτηριστικό, τη βιασύνη. Βιάστηκε αυτή στην αγορά των εισιτηρίων, ώστε να τα πληρώσει άκριβότερα, βιάστηκε κι ή άντραδέλφη της επίσης ν' αγοράσει

τὸ κόσμημα, σὰν νὰ φοβόταν μὴ τὸ χάσῃ. Κι ἂν ἀκόμα λογαριάσωμε και τὸ περιστατικό, πού χρησίμεψε σὰν πρόφαση γιὰ τὸ ὄνειρο, δηλαδή τὸ ἀρραβώνιασμα τῆς Ἑλίτσας και τὸ ὅτι, ἂν και μόνο τρεῖς μῆνες νεώτερη, πέτυχε ἕναν καλὸν ἄντρα και τὴ χαρακτηριστικὴ ἀκόμα φράση «τί ἀνοησία!», ξεσκεπάζονται και δείχνονται καθαρὰ οἱ λανθάνουσες παραστάσεις τοῦ ὄνειρου, δηλαδή τὸ συγκαλυμμένο νόημά του, πού εἶναι: «Ἐκανα ἀνοησία νὰ βιαστῶ στὸ γάμο μου. Νὰ ἡ Ἑλίτσα πού δὲν ἔχασε τίποτε νὰ περιμένη και πέτυχε στὸ γάμο τῆς». Ἔτσι λοιπὸν τὸ ὄνειρο ἐκφράζει τὴν ὑποτίμηση τῆς κυρίας πρὸς τὸν ἄντρα της και τὴ λύπη της, ὅτι βιάστηκε νὰ παντρευτῆ τόσο γρήγορα. Ἀλλὰ πόσο παραμορφωμένες και συγκαλυμμένες ἐκφράστηκαν οἱ ἰδέες αὐτὲς στὸ φανερό περιεχόμενο τοῦ ὄνειρου. Ἐνῶ πρόκειται πραγματικὰ γιὰ τὸ γάμο τῆς ὄνειρου, στὸ φανερό ὅμως ὄνειρο τὸ κέντρο μεταθέεται και φαίνεται σὰν νὰ πρόκειται γιὰ τὸ γάμο τῆς Ἑλίτσας. Ὁ γάμος ἐκφράζεται μὲ τὸ θέατρο, και τὰ εἰσιτήρια και τὸ κόσμημα παρασταίνουν τὸ σύζυγο. Μένουν ἀκόμα μερικὰ σκοτεινὰ σημεῖα, ὅπως τὸ ὅτι ἡ Ἑλίτσα δὲν πῆγε στὸ θέατρο, ἀλλὰ αὐτὰ θὰ ἐξηγηθοῦν παρακάτω στὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ ὄνειρου.

Ὅλες αὐτὲς βέβαια οἱ παραμορφώσεις, πού φαίνονται σ' αὐτὸ τὸ ὄνειρο, πρέπει νὰ ἔχουν τοὺς αἰτιολογικοὺς τῶν παράγοντες. Καὶ γεννιέται τὸ ἐρώτημα: Ποιοὶ εἶναι οἱ παραμορφωτικοὶ παράγοντες τῶν ὄνειρων;

Εἶναι πρῶτο ἡ **λογοκρισία** κι ἔπειτα ὁ **συμβολισμός**. Ἡ λογοκρισία βέβαια δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθῆ ἀνθρωπομορφικὰ, ἀπλῶς εἶναι μιὰ τάση πού χαρακτηρίζεται ἔτσι, οἱ τάσεις δηλαδή πού τὸ ἄτομο στὴν καθημερινὴ ζωὴ του, στὴν κατάσταση τοῦ ξύπνου, ἀναγνωρίζει δικῆς του κι εἶναι σύμφωνος μ' αὐτὲς, οἱ ὁμολογημένες τάσεις, προσπαθοῦν νὰ παραμερίσουν, νὰ πείσουν, νὰ λογοκρίνουν ἄς ποῦμε ἄλλες τάσεις ἀξιοκατηγορητές και ἀπρεπες ἀπὸ ἠθικὴ, αἰσθητικὴ και κοινωνικὴ ἀποψη. Αὐτὲς εἶναι φανερώματα ἀπεριόριστου ἐγωΐσμου και δὲν ὑπάρχει ὄνειρο, ὅπου τὸ ἐγὼ τοῦ ὄνειρου νὰ μὴ παύσῃ τὸν κύριο ῥόλο, ἂν και κρύβεται καλὰ μέσα στὸ φανερό περιεχόμενο.

Ὁ ἐγωΐσμός αὐτὸς τοῦ ὄνειρου βέβαια σχετίζεται μὲ τὴ διάθεση, πού ἔχομε κατὰ τὸν ὕπνο, δηλαδή πού τὸ ἐνδιαφέρο μας ἀποτραβιέται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Ἔτσι τὸ ἐγὼ ἐλευθερωμένο τώρα ἀπὸ κάθε ἠθικὸ δεσμὸ παραδίνεται σ' ὅλες τὶς σεξουαλικὲς μάλιστα ἐπιθυμίες, και τὸ σεξουαλικὸ ἐνστικτο διαλέγει τὰ ἀντικείμενά του ἐλεύθερα και μάλιστα τ' ἀπαγορευμένα, ὅχι μόνο τὴ γυναῖκα τοῦ ἄλλου, μὰ

και τὴ μητέρα και τὴν ἀδελφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ ὄνειρου. Κι ὅλα αὐτὰ ἄς μὴ φανοῦν ἐκπληχτικά, γιατί ἡ ψυχικὴ ζωὴ μοιάζει σὰν πεδίο μάχης, ὅπου παλαίουν ἀντίθετες τάσεις, και εἶναι συνθεμένη ἀπὸ ἀντιφάσεις και ἀντινομίες, πού ὑπάρχουν παράλληλα. Κι ἂν κυριαρχήσῃ ὀρισμένη τάση πῆζεται ἡ ἀντίθεσή της στὸ ἀσυνείδητο.

Ἀπὸ τὴ λογοκρισία λοιπὸν γίνονται διάφορες παραμορφώσεις. Γίνονται **συμπυκνώσεις**, τὸ φανερό ὄνειρο δηλαδή εἶναι πάντα μικρότερο ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμά του, γιατί ἄλλα συγκαλυμμένα στοιχεῖα παραρῖχονται, ἄλλα κομματιάζονται και μπαίνουν μόνο μερικὰ κομμάτια στὸ φανερό περιεχόμενο, κι ἄλλα πάλι, πού ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικά, συγχωνεύονται. Ἔτσι ἕνα πρόσωπο τοῦ φανεροῦ ὄνειρου μπορεῖ ν' ἀνταποκρίνεται σὲ πολλὰ ἄλλα πρόσωπα πού ἔχουν ὅμως πάντα κάποιο κοινὸ χαρακτηριστικὸ.

Μὰ ὅχι μόνο τὰ σχετικὰ ἀνάλογα στοιχεῖα συγχωνεύονται, ἀλλὰ συχνὰ και τὰ ἀντίθετα. Καὶ δὲν εἶναι τόσο περίεργο τὸ φαινόμενο, ἂν λογαριάσωμε, ὅτι και στὴ γλῶσσα διαπιστώθηκαν τέτοιες συγχωνευμένες ἀντιθέσεις. Ἔτσι στὴν ἀρχαία αἰγυπτιακὴ γλῶσσα ἡ λέξη *ken* ἀρχικὰ ἐσήμαινε και τὸ δυνατό και τὸν ἀδύνατο ἀκόμα, ἡ λατινικὴ λέξη *altus* και τὸν ἀψηλὸ ἀλλὰ και τὸ βαθύ, ἡ ἀγγλικὴ πάλι λέξη *with* σημαίνει μαζί, ἀλλὰ *withdraw* σημαίνει ἀποσύρω.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συγχώνευση συχνὰ παρουσιάζεται στις παραμορφώσεις και ἡ **μετάθεση**. Ἐνα συγκαλυμμένο στοιχεῖο δηλαδή ἀντικατασταίνεται ἔχι μὲ κάτι πού ἀνήκει στὰ συστατικά του, ἀλλὰ μὲ κάτι ἄλλο μακρινὸ πού εἶναι σὰν ὑπαινιγμὸς μονάχα, ἢ και ἀκόμα ὁ ὅλος τόνος μεταφέρεται ἀπὸ τὸ σημαντικὸ και κύριο στοιχεῖο ἄλλου, ἔτσι πού τὸ ὄνειρο παίρνει ἄλλο κέντρο και φαίνεται περίεργο, ὅπως εἶδαμε στὸ παράδειγμα. Κάτι ἀνάλογο παρατηροῦμε και στὴν καθημερινὴ μας σκέψη, στὰ λογοπαίγνια, ἀλλὰ ὁ ὑπαινιγμὸς ἐκεῖ εἶναι εὐκολονόητος. Ἄλλος πάλι σημαντικὸς παραμορφωτικὸς τρόπος εἶναι τὸ ὅτι μερικὲς ἐννοίες μετατρέπονται στὸ ὄνειρο σὲ **οπτικὲς εἰκόνες**. Ἐπειδὴ ὅλες οἱ ἐννοίες και παραστάσεις μας ἔχουν ἀφετηρία συγκεκριμένες εἰκόνες, γιὰ νὰ παραμορφωθοῦν λοιπὸν οἱ λανθάνουσες παραστάσεις τοῦ ὄνειρου, οἱ λεξικὰ ἀποχτημένες, παίρνουν πισωδρομικὴ κατεύθυνση κι ἐκφράζονται στὸ φανερό περιεχόμενο μ' αὐτὲς τὶς παλιὲς μνημονικὲς εἰκόνες ἀπ' ὅπου και κατάγονται. Ἔτσι βλέπομε πόσα ψυχικὰ φαινόμενα παρουσιάζονται στὴ μεταμόρφωση τῶν ὑποστρωμάτων τοῦ ὄνειρου σὲ φανερά στοιχεῖα, συγχώνευση, μετάθεση, ὑπαινιγμὸς, ἀναποδογυρισμὸς σὲ σχέσεις και καταστάσεις, ὥστε συχνὰ

ὁ λαγός νά κυνηγᾷ τὸν κυνηγό, κι ἀκόμα κάτι, ποὺ δὲν εἰπώθηκε, ἢ *συμβολικὴ ἔκφραση*.

Αὐτή, ὅσο κι ἂν συνδέεται στενά μὲ τὴ λογοκρισία καὶ γίνεται ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή της, φαίνεται κάπως ἀνεξάρτητη καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖ ὁ Freud τὸ συμβολισμόν ὡς ἰδιαίτερο παραμορφωτικὸ παράγοντα. Γιατὶ συχνὰ συμβαίνει νὰ μὴ πετυχαίνῃ ἢ τεχνικὴ ἔρμηνεα μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπλαση, ὁ ψυχαναλυόμενος νὰ μὴ ξέρῃ τίποτε νὰ μᾶς πῇ γιὰ μερικὰ στοιχεῖα τοῦ ὄνειρου του (ὡς τὸν ἀρ. 3 στὸ παράδειγμα) κι αἰτία εἶναι τὸ ὅτι αὐτὰ ἐκφράστηκαν συμβολικὰ. Ἡ τεχνικὴ λοιπὸν ἔρμηνεα ἢ στήριζόμενη στὰ σύμβολα συμπληρώνει τὴν ἄλλη μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπλαση. Συμβολικὰ στὸ ὄνειρο ἐκφράζονται διάφορα ἀντικείμενα κι ἐνέργειες, ὅπως ὁ ἀντρας ποὺ παρασταίνεται μὲ σπῆτι ἴσιο, ἢ γυναίκα μὲ σπῆτι μὲ προεξοχές, οἱ γονιοὶ μὲ πρόσωπα βασιλικά, τὰ μικρὰ παιδιά μὲ ζῶα ἢ σκουλήκια, ὁ θάνατος μὲ ταξίδι, ἢ γέννηση μ' ἐνέργειες, ποὺ τὸ νερὸ εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο, πέφτει ἢ βγαίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ νερὸ, πρὸ πάντων ὅμως τὰ σεξουαλικά ἀντικείμενα ἔχουν ἀφθονο καὶ πλούσιο συμβολισμό. Τὰ περισσότερα σύμβολα στὸ ὄνειρο εἶναι σεξουαλικά κι ἐνῶ ἐδῶ τ' ἀντικείμενα εἶναι λίγα, τὰ σύμβολά των ὅμως εἶναι πολυάριθμα. Ἔτσι ὁ ἀντρας ἀπὸ σεξουαλικὴ ἀποψη συμβολίζεται μὲ τὸν ἀρ. 3 ἢ καὶ μὲ μακρὰ ἀντικείμενα, ὅπως δέντρα, μπαστούνια, ὄπλα κλπ. κι ἢ γυναίκα πάλι μὲ βαθουλά ἀντικείμενα, ὅπως βάζα, μεταλλεῖα κι ἄλλα ἀνάλογα¹.

Καὶ τώρα γεννιέται ἢ ἀπορία, πῶς ἐνῶ ὁ ψυχαναλυόμενος δὲν ξέρει τίποτε ἀπ' αὐτὰ τὰ σύμβολα καὶ δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς τὰ ἐξηγήσῃ, πῶς ἢ ψυχανάλυση ἔρχεται καὶ τὰ ἐρμηνεύει, ἀπὸ ποῦ ἔχει τίς πληροφορίες της γιὰ τὴ σημασία των; Ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἔρευνα

¹ Στὸ ἀκόλουθο ὄνειρο ὁ σεξουαλικὸς συμβολισμὸς εἶναι τόσο χτυπητὸς κι ἐυκολονόητος, ποὺ δὲ χρειάζεται ἴσως καμιά ἰδιαίτερη ἔρμηνεα. Μία γυναίκα ὄνειρεύεται: «... ὅτι ἕνας ἀστυνομικὸς συνοδευόμενος ἀπὸ δύο λωποδύτες μπαίνει μέσα σ' ἐκκλησιὰ, πῶς μπρὸς ἄρκετὰ σκαλοπάτια. Ὁ ἀστυνομικὸς φοροῦσε κάσκα κι ἀψηλὸ κολλάρο, ἦταν παλτωμένος κι εἶχε μαύρη γενειάδα. Οἱ δύο λωποδύτες, ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν εἰρηνικά, εἶχαν δερμάτινες ποδιές στὶς μέσες των, σχηματισμένες ὡς σακκιά. Πίσω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιὰ ἦταν βουνὸ δασωμένο κι ἕνα δρομάκι ἔφερε ὡς ἐκεῖ, φυτευμένο καὶ στὶς δύο πλευρὲς του ἀπὸ χόρτα ὄλοένα πικνότερα, ὅσπου κατανοῦσαν σ' ἀληθινὸ δάσος στὴν κορφὴ τοῦ βουνοῦ».

² Ἐδῶ βέβαια τὰ τρία ἄτομα, ὁ ἀστυνομικὸς δηλαδὴ κι οἱ λωποδύτες, ἐκφράζουν τὸν ἀντρα ἀπὸ σεξουαλικὴ ἀποψη, τὸ τοπίο μὲ τὴν ἐκκλησιὰ ἐκφράζει τὴ γυναίκα κλπ. Κι ὅτι ὀνομάζεται βουνὸ στὸ ὄνειρο ἔχει τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ στὴν ἀνατομική: ἕως τῆς Ἀφροδίτης.

ἀνάλογων συμβολισμῶν στὴ σκέψη τῆς καθημερινῆς ζωῆς μας. Οἱ μῦθοι, τὰ παραμῦθια κι οἱ παροιμίαι, ἢ τρέχουσα γλῶσσα καὶ ἢ ποιητικὴ φαντασία χρησιμοποιοῦν τὸν ἴδιο συμβολισμόν κι ἐξετάζοντας κανεὶς τίς πηγές αὐτῆς βρίσκει τέτιο παραλληλισμὸ μὲ τὸν συμβολισμόν τῶν ὄνειρων, ὅστε οἱ ψυχαναλυτικὲς ἐρμηνεῖς βγαίνουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐξέταση νόμιμες καὶ βέβαιαι. Ἔτσι τὰ ἱερά βιβλία τῶν Ἑβραίων εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἐκφράσεις συμβολικῆς σεξουαλικῆς καὶ μάλιστα τὸ Ἄσμα τῶν Ἄσμάτων, καὶ συχνὰ ἢ γυναίκα συμβολίζεται μὲ τὴν τράπεζα καὶ στὰ ὄνειρα καὶ στὴν ἑβραϊκὴ φιλολογία, ὅμοια κι ὁ ἀριθμὸς 3, σεξουαλικὸ σύμβολο στὰ ὄνειρα, βρίσκεται καὶ σὲ πολλὰ ἐμβλήματα, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὸ τριφύλλι, τὸ τρίκλωνο κρίνο καὶ τὰ ἀνάλογα. Ἐπειτα ὑπάρχουν καὶ πολλὰ φυλαχτὰ μ' ἀνάλογα σχήματα καὶ ποὺ χρησιμεύουν ὡς «ἀποτρόπαια». Ἔτσι καὶ τὸ πέταλο, ποὺ παρασταίνει τὴν γυναίκα ἀπὸ σεξουαλικὴ ἀποψη, χρησιμεύει ὡς ἀποτρόπαιο καὶ συχνὰ συναντιέται σὲ διάφορα σπῆτια γιὰ νὰ τὰ προφυλάξῃ ἀπὸ τὸ κακό, ὄχι μόνο σήμερα, ἀλλὰ καὶ σ' ἀρχαιότατους λαούς.

Ἄν λογαριάσῃ κανεὶς τώρα ὅλα αὐτὰ, ποὺ εἰπώθηκαν σχετικὰ μὲ τὰ σύμβολα, βγαίνει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ὄνειρευόμενος ὁ ἴδιος ὡς ἄτομο δὲν ἔκαμε καμιά σύγκριση καὶ συσχέτιση γιὰ νὰ ἐκφράσῃ συμβολικὰ ὄρισμένη του παράσταση, ἀλλὰ τὴν Α ἢ τὴν Β πάντα στερεότυπα φανερωμένη συμβολικὴ ἔκφραση, ποὺ δὲ γνωρίζει ὁ ἴδιος κι οὔτε μάλιστα τὴν ἀναγνωρίζει στὴν κατάστασι τοῦ ὕπνου, τὴ βρήκε πρόχειρη κι ἀμέσως στὴ διάθεσή του.

Κι ἀποδείξῃ ὅτι βρίσκονται οἱ ἴδιοι πάντοτε συμβολισμοὶ στὰ πρὸ διαφανητικὰ ἄτομα καὶ μ' ὅλες τίς διαφορὰς τῆς γλώσσας, πάντα δηλαδὴ ὄρισμένο σύμβολο κατὰ τρόπο μόνιμο καὶ σταθερὸ ἐκφράζει ἀντίστοιχη ὄρισμένη κι ὄχι ἄλλη παράστασι. Γενικὰ γιὰ τὰ σύμβολα παρατηρεῖ κανεὶς, ὅτι πολλὰ ποὺ βρίσκονται στὴ γλῶσσα, στοὺς μῦθους κι ἀλλοῦ, δὲ φανερώνονται στὸ ὄνειρο ἢ διόλου ἢ σπανιότατα, καὶ τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι φαίνεται ὡς νὰ βρισκόμαστε μπρὸς σ' ἕνα ἀρχαῖο ἐκφραστικὸν τρόπον, ποὺ ἐξαφανίστηκε, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ λείψανα διασκορπισμένα ἐδῶ κι ἐκεῖ¹. Ὅπως κι ἂν εἶναι τὸ βέβαιο εἶναι, πῶς ὁ συμβολισμὸς εἶναι φυλογενετικὴ κληρονομιά.

Κι ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ψυχανάλυσης πάνω στὰ ὄνειρα ἀποδείχεται, ὅτι μέσα σ' αὐτὰ ξαναζοῦν ὄχι μόνον ἀτομικὰ περιστατικὰ παρα-

¹ Βλ. σχετικὰ: Μ. Τριανταφυλλίδη, ἢ ἀρχὴ τῆς γλώσσας καὶ ἢ Φροϊδιανὴ ψυχολογία (Δελτ. Ἐκπ. Ὀμ. Τόμ. 5: 1915, σ. 219-231).

σμένα κοντινά και αρχαϊκά άτομικά άκόμα, τής πρώτης δηλαδή παιδικής ηλικίας, αλλά και ή φυλογενετική προϊστορία μας, γιχτι είναι βέβαιο, ότι τό άτομο αναπαράγει βραχυγραφικά κατά τή βρεφική ήλικία τήν ανάπτυξη του ανθρώπινου είδους. 'Απ' αυτό τό ξαναζήσιμο μέσα στ' όνειρο αρχαίων καταστάσεων έρμηνεύονται αρκετά αίνιγματα, ότι δηλαδή πολλά όνειρα έρμηνεύονται ότι έκφράζουν τόσο άπρεπες κι άχαλίνωτες σεξουαλικές επιθυμίες, ώστε ό ψυχοαναλύόμενος νά διαμαρτύρεται για τή δινόμενη έρμηνεία. Τι λοιπόν συμβαίνει; Οι κακές αυτές επιθυμίες έχουν τή ρίζα των συχνά στά περασμένα κι είναι δυνατό ν' άποδειχτή, ότι ήταν μιá φορά συνειδητές και γνώριμες. 'Ο Freud αναφέρει τό παράδειγμα φιλόστοργης μητέρας, που τό όνειρό της εξέφραζε ευχή θανάτου για τό παιδί της, που άποδειχτηκε ότι αληθινά πεθύμησε τό θανάτό του, αλλά πολύ παλιά, κατά τήν έγκυμοσύνη της, όταν τσακωμένη με τόν άντρα της δέν ήθελε ν' άποχτήση παιδί για έκδίκηση.

Μά πολλές φορές άπρεπες επιθυμίες, που φανερώνονται στά όνειρα, δε βρίσκουν κανένα στήριγμα στην πραγματικότητα, δέν ανταποκρίνονται δηλαδή σε κανένα περιστατικό, ούτε αρχαίο ούτε τωρινό. 'Ο λόγος είναι βαθύτερος και μάλιστα όταν πρόκειται για έχθρότητα ανάμεσα σ' όμόφυλα συγγενικά άτομα, κι ό λόγος αυτός είναι έρωτικός ανταγωνισμός. 'Ο γιός, παιδί άκόμα, αισθάνεται ιδιαίτερη τρυφερότητα προς τή μητέρα του, τή θεωρεί δικό του χτήμα κι άποδλέπει στόν πατέρα του, σαν σε ανταγωνιστή, που του καταπατεί αυτήν τήν κυριότητα. Παρόμοια κι ή κόρη στρέφεται προς τόν πατέρα και παίρνει στάση έχθρική ενάντια στη μητέρα. Σ' αυτή τή στάση τών παιδιών προς τούς γονιούς ό Freud δίνει τό όνομα Οιδιποδικό σύμπλεγμα, που όσο οι αντίθετοι τής ψυχανάλυσης δε θέλουν νά τό αναγνωρίσουν στη ζωή, τό παίρνει όμως και τό χρησιμοποιεί ή παράδοση κι ή ποίηση. 'Αλλά γι' αυτό τό Οιδιποδικό σύμπλεγμα θα μιλήσωμε πλατύτερα παρακάτω στις νευρώσεις. 'Ετσι λοιπόν γενικά, αν βλέπουμε τόσες άπρεπες κι ανήθικες επιθυμίες στ' όνειρό μας, αυτό σημένει, ότι τό όνειρο στρέφεται πσιωδρομικά προς τήν παιδική κατάσταση. Και ή πσιωδρομή αυτή στρέφεται όχι μόνο στά παιδικά περιστατικά τά λησμονημένα, αλλά και στην παιδική ψυχή με όλα τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, τόν έγωισμό, τις αίμομιχτικές της τάσεις κλπ. και είναι όχι μόνο τυπική, δε δίνει δηλαδή μόνο στις ιδέες μας έκφραστικό πρωτόγονο τρόπο, καθώς είναι ό συμβολισμός, αλλά και ύλική, γιατί ξυπνάει και τις ιδιότητες τής πρωτόγονης ψυχικής ζωής μας.

Κι όλος αυτός ό αρχαίος παιδισμός (infantilismus) που κυριαρχούσε κάποτε, τώρα πρέπει νά είναι στο άσυνείδητο.

'Ετσι πιά τώρα τό άσυνείδητο αυτό, ύστερα άπ' όλες τις άπόψεις, που έκτέθηκαν, μάς φαίνεται καθαρά περιγραφμένο, κάτι τό πραγματικό και συγκεκριμένο. Δηλαδή, *τό άσυνείδητο είναι ιδιαίτερη ψυχική περιοχή, που έχει τις ιδιαίτερές της τάσεις, ειδικό έκφραστικό τρόπο, ειδικές ψυχικές λειτουργίες, και είναι διπλοσύστατο, είνε συνθεμένο δηλαδή α') από στοιχεία πιεσμένα, για λίγο ή πολύν καιρό, τής καθημερινής ζωής μας και β') από στοιχεία αρχαϊκά, παιδικά και κληρονομικά μαζί, πιεσμένα και σπρωγμένα μέσα του.*

Και τώρα, πριν νά τελειώσωμε τό κεφάλαιο τών όνείρων, μένει κάποια άπορία άκόμη.

'Επρόκειτο δηλαδή νά έρμηνευθούν τά παραμορφωμένα πολύπλοκα όνειρα, για νά άποδειχτή, ότι είναι και αυτά πραγματοποιήσεις άνικανοποίητων επιθυμιών. 'Αλλά τό όνειρο τής Κυρίας, που αναφέραμε, που όνειρεύτηκε πώς πήγε στο θέατρο, είδαμε, ότι εξέφραζε ύποτίμηση μονάχα για τόν άντρα της και μεταμέλεια που παντρεύτηκε τόσο γρήγορα. 'Ομοια και πολλά άλλα όνειρα φαίνονται νά έκφράζουν μεταμέλεια ή προπαρασκευή για κάποια εργασία ή κάτι άλλο άνάλογο συνειθισμένο τής καθημερινής ζωής.

Πού είναι λοιπόν ή περίφημη πραγματοποίηση άνικανοποίητης επιθυμίας;

'Ο Freud επιμένει, ότι ναι μπορεί ένα όνειρο νά έκφράζει μεταμέλεια ή προπαρασκευή κι ότι άλλο τής τρέχουσας καθημερινής ζωής, μά αυτά όλα αναφέρονται σε καθημερινά περιστατικά κι ανήκουν στην πρώτη ομάδα τών στοιχείων του άσυνείδητου. 'Εξω όμως άπ' αυτά πάντα ύπάρχει κι ένας πόθος άσυνείδητος, που είναι ή κύρια κινητήρια δύναμη του όνείρου, πόθος, που έρχεται από τή δεύτερη ομάδα, δηλαδή τ' αρχαϊκά παιδικά και κληρονομικά μαζί στοιχεία, πόθος σεξουαλικός τό περισσότερο. 'Ετσι αν τό όνειρο του θεάτρου έκφράζει μεταμέλεια, ή κινητήριά του όμως δύναμη είναι ένας σεξουαλικός πόθος. 'Η κυρία μαθαίνει, ότι άρραβωνιάστηκε ή φίλη της. Αυτό τό άσήμαντο καθημερινό περιστατικό τής ξυπνάει κάποια ένδόμυχη σκέψη της, ότι βιάστηκε κι άπότυχε στο γάμο της, μά σύγχρονα τής ξυπνάει και παλιές σεξουαλικές επιθυμίες τής κοριτσιίστικης ζωής της. Είναι γνωστό πόσο χτυπητό χαρακτηριστικό είναι ή σεξουαλική περιέργεια στην κοριτσιίστικη κατάσταση.

Έτσι λοιπόν το όνειρό της εκφράζει την ικανοποίηση της παιδικής αυτής σεξουαλικής περιέργειας. Το ότι ονειρεύεται πώς πηγαίνει στο θέατρο σημαίνει, ότι παντρεύεται, γιατί όμοια κι ο γάμος για ένα κορίτσι είναι σαν θέαμα, που του κεντά την περιέργεια. Και το ότι πηγαίνει αυτή στο θέατρο, ενώ η φίλη της Έλιζα απουσιάζει, αυτό εκφράζει τον άρχαιο θρίαμβο της ονειρευόμενης ενάντια στη φίλη της. Είναι σαν να της λέγει; «Ναι, εγώ πηγαίνω στο θέατρο ενώ συ ακόμα όχι!» Και ξέρομε τι ύπερηφάνεια μπορεί να γεννήση στις γυναίκες ο γάμος αντίκρυ στις ανύπανδρες φίλες των. Μά στο θέατρο, που πηγαίνει, ένα μέρος της πλατείας είναι άδειο, λεπτομέρεια που σχετίζεται με την αποτυχία του γάμου της. Το όνειρό της λοιπόν έχτος του ότι μεταφέρεται σε μιάν αρχαία ψυχική κατάσταση, στην πρό του γάμου εποχή της ονειρευόμενης, έχτος του ότι δηλαδή κάνει να ξαναζήση μέσα του ένα στοιχείο από το παιδικό κι αρχαϊκό άσυνείδητο, εκφράζει σύγχρονα και τη μεταμέλεια για το γάμο της, κάτι που ανήκει στην πρώτη ομάδα των στοιχείων του άσυνείδητου, κάτι δηλαδή της τρέχουσας καθημερινής ζωής της. Κι όλοι αυτοί οι άνομολόγητοι πόθοι κι οι άπρετες παραστάσεις, που πιέζονται και λογοκρίνονται στην κατάσταση του ύπνου, εκφράστηκαν στο όνειρο, γιατί τότε ή λογοκρισία ήταν πιο χαλαρωμένη.

Και μιάν άλλη δυσκολία σχετικά με την άποψη, ότι τα όνειρα είναι πραγματοποιήσεις επιθυμιών, με μοναδική ευστροφία την ξεφεύγει ο Freud. Πώς είναι δυνατό, έρωτούν οι αντίθετοι, το όνειρο να είναι πραγμάτωση άνικανοποίητης επιθυμίας, αφού υπάρχουν τόσα και τόσα όνειρα με δυσάρεστο περιεχόμενο και μάλιστα μ' άγωνίες, με βραχνάδες; Ή πραγμάτωση επιθυμιών έπρεπε να δίνει πάντα ευχάριστο κι όχι δυσάρεστο περιεχόμενο. Σ' αυτόδες άπαντά ο Freud, ότι μπορεί, είτε ή μεταμόρφωση των υποστρωμάτων σε φανερά στοιχεία να μην έχη τελειωτικά πετύχει στο να δημιουργήση μιάν πραγμάτωση επιθυμίας και κάποιο μέρος δυσάρεστων συναίσθημάτων να περάση στο φανερό περιεχόμενο, είτε και γιατί συμβαίνει νάχουν μεταμορφωθή τα υποστρώματα σε πραγματωμένη επιθυμία, αλλά το συναίσθημα το όδυνρό, που τα συνοδεύει, αντίστέκεται και περνά αυτούσιο στο φανερό περιεχόμενο, και τότε βέβαια έχομε άσυμμετρία άνάμεσα στο φανερό όνειρο και στο συναίσθημα, που το συνοδεύει. Κι έπειτα και κάτι άλλο ακόμα: Πραγμάτωση επιθυμίας έπρεπε να είχε προξενήσει ευχαρίστηση στον ονειρευόμενο βέβαια, αλλά ξέρομε πώς ή στάση του αντίκρυ στην επιθυμία του είναι όλότελα ιδιωματοική, την

πιέζει και τη λογοκρίνει, κι ή πραγμάτωσή της δε μπορεί παρά να του γεννά δυσάρεστο συναίσθημα. Κι ή πείρα δείχνει, ότι το δυσάρεστο αυτό συναίσθημα φανερώνεται σαν άγωνία, σαν βραχνάς μέσα σ' όνειρο. Άκόμα ή πείρα δείχνει, ότι τα όνειρα με βραχνά έχουν συχνά περιεχόμενο άπαραμόρφωτο σαν να ξεφεύγουν από τη λογοκρισία, είναι δηλαδή τα όνειρα αυτά συχνά ξεσέπαστη πραγμάτωση επιθυμίας άποκρουστικής και σπρωχμένης, κι ο βραχνάς, που τη συνοδεύει, παίρνει τη θέση της λογοκρισίας. Έτσι ο Freud νομίζει, ότι και τα ευάρεστα και τα δυσάρεστα ακόμα όνειρα εκφράζουν την πραγμάτωση κάποιας άνικανοποίητης επιθυμίας.

Δεν είναι όμως μόνο το όνειρο, που μπορούν να εκφραστούν οι επιθυμίες αυτές οι πιεσμένες, αλλά και τα νευρωτικά συμπτώματα. Είναι ανάγκη να εκθέσωμε και πάνω σ' αυτά τις έρευνες του Freud, γιατί έτσι τα πορίσματα, που βγαίνουν από τα όνειρα βεβαιώνονται και πλουτίζονται πότερο ακόμα, και γιατί ή ψυχανάλυση, όπως είπαμε και στην αρχή, δε μπορεί να έκτεθη σχηματικά και δογματικά, θεωρία κι εφαρμογή δε χωρίζονται, αλλά προχωρούν παράλληλα.

Νευρώσεις.

Οι νευρώσεις είναι δυσκολοερμήνευτες ασθένειες για την ψυχιατρική, κι ή αίτιολογία των δεν είναι αρκετά διασαφηνισμένη, γιατί δεν υπάρχει ή δεν παρατηρήθηκε τουλάχιστο ως τα τώρα καμιά ανατομική αλλοίωση να τις συνοδεύη. Μά ή ψυχανάλυση εφαρμοζόμενη σ' αυτές όχι μόνο τις δια φωτίζει και τις θεραπεύει, αλλά βγάινει και πορίσματα, που επικυρώνουν και πλουτίζουν τις άπόψεις της σχετικά με τα παραστρατήματα και τα όνειρα. Άλλά ακόμα δεν εφαρμόστηκε ή ψυχανάλυση σ' όλες ανεξάίρετα τις νευρωτικές ασθένειες, παρά μόνο στις ψυχονευρώσεις και πρό πάντων στην ύστερία και στις λεγόμενες παρενοχλητικές και παρορμητικές νευρώσεις κι απ' αυτές τις δύο τελευταίες μάλιστα έβγαλε τα πορίσματά της, που εφαρμολζόμενα και στις άλλες βρίσκουν άκέρια τη δικαιολόγησή των.

Οι νευρώσεις γενικά παρουσιάζουν άφθονη και πλούσια συμπτωματολογία. Έτσι όσοι υποφέρουν από τις παρορμητικές νευρώσεις λ. χ. άσכולούνται με ιδέες παράλογες κι άνόητες και σπρώχνονται σ' έներγείες, που και οι ίδιοι τις άναγνωρίζουν άνεξήγητες, μά δε μπορούν, όσο και να προσπαθούν, να τις ξεφύγουν κι οι ύστερικοί πάλι παρουσιάζουν χιλια δυο συμπτώματα, όπως δυσαρθρίες, παραλύσεις κι ένα σωρό άλλα. Τα συμπτώματα λοιπόν αυτά τα έρμηνεύει

ή ψυχανάλυση εφαρμόζοντας τή γνωστή τεχνική μέθοδο, που δέν είναι και τόσο εύκολη ή εφαρμογή της, γιατί πολλές φορές ο ψυχαναλυόμενος προβάλλει ισχυρή αντίσταση, όπως και στα όνειρα, αντίσταση, που φανερώνεται με πολλές μορφές, ποικιλώτατες, πολύ βαφταρισμένες, συχνά δυσαναγνώριστες. Κι άλλοτε ο άρρωστος διατάζει, λέει ότι ντρέπεται ν' αναφέρει κάτι, ότι βρίσκει κάτι παράλογο, ασήμαντο κι απίθανο, παίρνει δηλαδή κριτική στάση αντίκρυ στις παραστάσεις του, και άλλοτε πάλι προβάλλει συναισθηματικές αντιστάσεις, αν είναι γυναίκα δηλαδή εκφράζει στο γιατρό αρκετά μ' έρωτισμό χρωματισμένη τρυφερότητα, κι αν είναι άντρας, ξαναζωντανεύει τήν αρχαία του τάση προς χειραφέτηση από τόν πατρικό ζυγό. Μά ο ψυχαναλυτής επιμένει, ένθαρρύνει τόν άρρωστο νά εκφράση καθαρά τις σκέψεις του, τὰ συναισθήματά του, τις άναμνήσεις του, βοηθιέται ακόμη από τὰ όνειρα τού ψυχαναλυόμενου και ζητεί πληροφορίες κι από τούς δικούς του. "Όταν πάψη πιά ή αντίσταση αυτή, ο άρρωστος εκφράζεται ελεύθερα και τότε ο γιατρός μαθαίνει, ότι ένα άτομικό περιστατικό, που δέν τó θυμόταν ο άρρωστος, ή αν τó θυμόταν, δέν τó συνέδεε τουλάχιστο με τήν παθολογική του κατάσταση, επροκάλεσε τó σύμπτωμα τής ασθένειάς του, "Έτσι φαίνεται ο άρρωστος προσκολλημένος σ' ένα περιστατικό, σ' ένα κομμάτι τής περασμένης του ζωής και δέ μπορεί ν' αποσπαστή και μένει ξένος προς τó τωρινό και τó μελλούμενο. "Όμοια κι οί τραυματικές νευρώσεις, που τόσο άφθονες παρατηρήθηκαν στόν τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο, παρουσιάζουν αυτό τó χαρακτηριστικό, γιατί κι ο τραυματικός νευρωτικός είναι προσκολλημένος στη στιγμή τού τραυματικού του περιστατικού. Και θάλεγε κανείς, ότι οί τέτιοι δέν τέλειωσαν ακόμη με τήν τραυματική των κατάσταση, ότι αυτή όρθώνεται ακόμη μπρός των σάν κάτι τωρινό.

Κι αυτή ή έννοια τού τραυματικού μπορεί νά γενικευτή, δηλαδή και τó άλλο τó άτομικό περιστατικό μπορεί νά χαρακτηριστή σάν τραυματικό, αν λογαριάση κανείς, ότι γενικά μπορεί νά θεωρηθή έτσι, ότι σε λίγο χρόνο φέρνει τóση αύξηση έρεθισμού στην ψυχική ζωή, ώστε νά είναι αδύνατη ή κανονική κατάπαψη κι άφομοίωσή του.

'Αλλά αυτό τó σάν τραυματικό χαρακτηρισμένο άτομικό περιστατικό δέν είναι ούτε ο μόνος ούτε και ο κύριος αιτιολογικός παράγοντας στη γένεση τής νευρώσης, γιατί από τήν ανάλυση των άρρώστων ξεσκεπάζονται κι άλλες αιτίες, κυριώτερες μάλιστα αυτές, που προκάλεσαν τó σύμπτωμά του.

Τó σύμπτωμα τó νευρωτικό, όπως δείχνεται από τήν ανάλυση πολλών άρρώστων, αντικατασταίνει πάντα κάτι άλλο, που δέ μπόρεσε νά φανερωθή προς τά έξω, κάτι άλλο, που πιέστηκε και δέν είναι πιά συνειδητό στόν άρρωστο και τó περιεργότερο είναι, ότι μόλις αυτό τó πιεσμένο κι ασυνειδητό ξεσκεπαστή και γίνη συνειδητό, τó σύμπτωμα εξαφανίζεται, ο άρρωστος δηλαδή θεραπεύεται. Κι εδώ πάλι, όπως στα όνειρα και τὰ παρασπαρατήματα, υπάρχουν τάσεις πιέζουσες κι αυτές είναι οί ώμολογημένες τάσεις τού εγώ, και τάσεις πιεζόμενες κι αυτές είναι οί άπρεπες και μάλιστα, όπως δείχνει ή ανάλυση πολλών συμπτωμάτων, οί σεξουαλικές τάσεις. "Η συγκριτική εξέταση των συμπτωμάτων αποδείχνει αυτή τήν πίεση των σεξουαλικών τάσεων, γιατί δείχνει, ότι οί άρρωστοι οί νευρωτικοί υποφέρουν από σεξουαλική στέρηση. "Η πραγματικότητα δηλαδή δέν τούς δίνει ικανοποίηση των σεξουαλικών επιθυμιών των και γεννιέται τó σύμπτωμα, σάν αντικαταστατική ικανοποίηση, που αντικατασταίνει, ότι ή κανονική ζωή αρνιέται. Μά συχνά τὰ συμπτώματα δέ φαίνονται σάν τέτιες θετικές αντικαταστάσεις, αλλά ή ψυχανάλυση έδειξε, ότι αντίθεση δέ σημαίνει και αντίφαση. Τὰ συμπτώματα αυτά είναι άρνητικά. "Όστε λοιπόν τó σύμπτωμα σκοπό έχει νά προσφέρει σεξουαλική ικανοποίηση ή νά προφυλάξη έναντίο της κι είναι αποτέλεσμα συμβιβασμού δυο αντίθετων τάσεων κι εκφράζει όμοια και τó πιεσμένο στοιχείο κι ότι έγινε αιτία τής πίεσης και συντέλεσε στη γένεσή του.

Παράδειγμα :

«Μιά κόρη καλής οικογένειας ξαφνικά χωρίς καμιά φαινομενική άφορμή γίνεται νευρωτική παρορμητική. Τὰ παρενοχλητικά συμπτώματά της είναι πολύωρες και άνόητες προετοιμασίες για τó κοίμισμα. Φτιάνει τó κρεβάτι της προσεχτικά και σε κάθε της ένέργεια στέκεται δισταχτική. "Απομακρύνει τó μεγάλο προσκέφαλο νά μην άκουμπά στην προεξοχή τού κρεβατιού της, τó μικρό μαξιλαράκι τó βάνει διαγώνια, που νά πάρη τó σχήμα ρόμβου, βγάνει από τó δωμάτιό της τὰ μεγάλα ρωλόγια για νά μη τήν ταραξουν με τó ρυθμικό των χτύπο, μα και τὰ μικρά ακόμα τού χεριού, μαζεύει όλα τὰ βάζα και τ' άσφαλίζει μην πέσουν και σπάσουν, αφήνει άνοιχτή τήν πόρτα προς τó δωμάτιο των γονιών της από φόβο τάχα, κι ένα σωρό άλλα προφυλαχτικά μέτρα παίρνει, που κι ή ίδια, αν και τὰ βρίσκη άνόητα, δέ μπορεί όμως νά κρατηθή και σπρώχνεται άκατανίκητα σ' αυτές τις ένέργειες. "Επίσης τó γεμάτο πούπουλα ποδοσκεπάσμά της, άφου τó

τινάξη καλά, ώστε να μαζευτούν τα φτερά σε μιάν άκρη του μονάχα, έπειτα πάλι το ξανατινάζει και το ισιώνει».

Η κόρη αυτή ψυχαναλύομενη από το Freud προβάλλει ισχυρή αντίσταση, μα ύστερα από καιρό πείθεται και συγκεντρώνει τις αναμνήσεις της. Κι από την ψυχανάλυσή της βγήκε, ότι όλες αυτές οι λεπτομέρειες της πολυπραγματικής προετοιμασίας του ύπνου της εξέφραζαν σεξουαλικές επιθυμίες πιεσμένες στο άσυνείδητό της. "Έτσι λ. χ. η σχολαστική φροντίδα της ν' άσφαλιση τα βάζα, μήν πέσουνε και σπάσουν, εξέφραζε μιάν άρνητική στάση ενάντια στις σεξουαλικές ενέργειες. "Όμοια και το φόβισμα και το ίσιωμα, που έκανε στο ποδοσκέπασμά της, έχει την άρνητική αυτή, αλλά και τη θετική όμως σεξουαλική έκφραση, δηλαδή εκφράζει και την έγκυμοσύνη και τη διάλυσή της.

"Έτσι κι η προσοχή μήν άκουμπήση το μαξιλάρι στο κρεβάτι εκφράζει το φόβο της προς τη σεξουαλική έπαφή κλπ. Και γενικά, κάθε λεπτομέρεια της ασθένειάς της σχετιζόταν με τάσεις σεξουαλικές και ήταν η έκφρασή των. Η κόρη αυτή, όταν ήταν πολύ μικρή, αισθανόταν ιδιαίτερη τρυφερότητα για τον πατέρα της και κοιμόταν συχνά μαζί του και μάλιστα ανάμεσα σ' αυτόν και τη μητέρα της, με σκοπό μοναδικό να τους χωρίση. Και τώρα, που ήταν μεγαλωμένη, για να χωρίση τους γονιούς της, έπίμενε να μένη άνοιχτη ή πόρτα της κάμαράς των κι έτσι πραγματικά πια το «προσκέφαλο» δεν άκουμπούσε στο «κρεβάτι».

"Όπως το παράδειγμα αυτό, έτσι κι όλα τα νευρωτικά συμπτώματα εκφράζουν σεξουαλικές επιθυμίες.

Αλλά για να γίνη έγκυρη ή ψυχαναλυτική αυτή άποψη, ο Freud δίνει πολύ πλατιά έρμηνεία στη σεξουαλικότητα, που πρέπει να την αναφέρωμε.

Το σεξουαλικό στην ψυχανάλυση περιλαμβάνει όχι μόνο την τεκνογονική ενέργεια, αλλά γενικότερα και τη διαστροφή, τις σεξουαλικές δηλαδή ενέργειες που δεν έχουν τον τεκνογονικό χαρακτήρα, και την παιδική σεξουαλικότητα. Και το ότι το παιδί έχει σεξουαλική ζωή, ανάλογη βέβαια με τον άνώριμο οργανικό σχηματισμό του, αυτό αποδείχτηκε όχι μόνο από το φαινόμενο, ότι οι αναμνήσεις, που αναδρύζουν στους άρρώστους κατά την άνάλυση των συμπτωμάτων των, αναφέρονται στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας του άτόμου, αλλά κι η άμεση παρατήρηση διαπίστωσε, ότι τα παιδιά έχουν πολλά σεξουαλικά φαινόμενα. Η πρώτη βρεφική σεξουαλικότητα συνδέεται

μ' άλλες ζωικές λειτουργίες, όπως με το βύζαγμα, που δεν είναι μονάχα άπορρόφηση τροφής, γιατί βλέπομε, ότι το μικρό βυζαίνει και κοιμάται εύχαριστημένο, όταν άκόμη δε χρειάζεται τροφή, αλλά μένει ίκανοποιημένο από το βύζαγμα αυτό καθ' έαυτό, για μόνη την ενέργεια. Άργότερα το παιδί παύει να βυζαίνει το μητρικό κόρφο και τον αντικατασταίνει με το δάχτυλό του, τη γλώσσά του και πιά άργότερα άκόμα μεταχειρίζεται άλλα δικά του μέλη.

"Έχομε λοιπόν δυο βασικά χαρακτηριστικά της πρώτης παιδικής σεξουαλικότητας: α) ότι αυτή συνδέεται με την ίκανοποίηση μεγάλων οργανικών αναγκών και β) έχει κάτι το άυτοερωτικό. "Έτσι η παιδική σεξουαλικότητα μοιάζει με τη διαστρεμένη, γιατί κι οι δυο κοινά χαρακτηριστικό έχουν την έλλειψη τεκνογονικού σκοπού.

Γενικά λοιπόν η κανονική σεξουαλική ζωή δεν αναδρύζει τελειωμένη και δεν αναπτύσσεται καν όμοιομορφα, αλλά περνά από διάφορες μορφές διαδοχικές άνόμοιες. Πρώτα είναι η άυτοερωτική φάση, έπειτα η αίμομιχτική, δηλαδή το παιδί άποβλέπει στη μητέρα του σαν σ' έρωτικό αντικείμενο κι από τώρα πια άρχίζει η πίεση κι έτσι ένα μέρος των σεξουαλικών σκοπών του παιδιού πιέζεται στο άσυνείδητο. Έδώ είναι το Οιδιποδικό σύμπλεγμα, που αναφέραμε στα όνειρα, όνομαζόμενο έτσι από τη γνωστή Σοφόκλεια τραγωδία, όπου ο Οιδίποδας σκοτώνει τον πατέρα του και παντρεύεται τη μητέρα του. Το Οιδιποδικό αυτό σύμπλεγμα παίρνει χίλιες δυο παραλλαγές, μπορεί δηλαδή το παιδί να μεταφέρη τον έρωτα από τη μητέρα του στην άδελφή του, κι η μικρή πάλι άδελφή αντικατασταίνει τον πατέρα της με το μεγαλύτερο άδελφό κλπ. έτσι που το σύμπλεγμα πια πλαταίνει και γίνεται **Οίκογενειακό**. Κι όσο τραγικές αν είναι αυτές οι άπόψεις, είναι όμως πραγματικότητες, που διαπιστώνονται όχι μόνο από την άμεση παρατήρηση στην καθημερινή ζωή, αλλά κι από την άνάλυση βγαίνει, ότι κάθε νευρωτικός ύπηρξε κι αυτός είδος Οιδίποδα, η έχει γίνει είδος Χάμλετ, που άντενεργεί σ' αυτό το σύμπλεγμα: κι έπειτα πόσο συχνά άκόμα και τα όνειρα όχι πια των νευρωτικών, αλλά και των κανονικών, αναπαρασταίνουν τέτοιες αίμομιχτικές ενέργειες.

Μετά την αίμομιχτική φάση άκολουθούν κι άλλες άκόμα και τέλος στην έποχή της ήβης τελειώνεται πια η ανάπτυξη της σεξουαλικότητας κι έρχεται η κανονική φάση.

Μά αυτή η πολύχρονη και πολύμορφη ανάπτυξη της σεξουαλικότητας η καλύτερα της libido, όπως λέει ο Freud που μεταχειρίζεται αυτόν τον όρο για να δηλώση την ενέργεια του σεξουαλικού

ένστικτου, αυτή λοιπόν ή ανάπτυξη, ώσπου να φτάση στην κανονική φάση, έχει αρκετούς κινδύνους, γιατί είναι δυνατό κάποια μερική σεξουαλική τάση να μείνη προσηλωμένη σε μίαν από τις αρχικές φάσεις, στην αυτοερωτική ή στην αίμομιχτική, κι οι τέτοιες προσηλώσεις να παραμένουν παράλληλα με τη σεξουαλική κανονική φάση. Δηλαδή ή libido, γιά να εκφραστούμε σχηματικά, προχωρώντας από φάση σε φάση ώσπου να φτάση στην κανονική, είναι δυνατό ν' αφήση μερικά υπολείμματα εδώ κι εκεί κατά την προχωρητική πορεία της.

"Όταν λοιπόν ή libido συναντήση μερικά προσκόμματα, τή στέρηση λ. χ., όταν δηλαδή τó άτομο τήν έμποδίξη να ενεργήση και ικανοποιηθή, τότε αυτή στρέφεται πρòς τή πίσω και ξαναγυρίζει στις αρχαίες προσηλώσεις. "Έτσι τώρα ή σεξουαλική ενέργεια, επειδή δέ βρίσκει διέξοδο, ή πραγματικότητα τής αρνιέται τήν ικανοποίηση, αναγκάζεται να *πισωδρομήση* πρòς τις προσηλώσεις, πού βρίσκει πρόχειρες. Και τώρα τι μπορεί να γίνη; "Η ή σεξουαλική ενέργεια αφήνεται ελεύθερη στη νέα τώρα θέση της κι οι προσηλώσεις αυτές, πού πρέπει να έννοηθούν σαν αποκρυσταλλωμένες ποσότητες σεξουαλικής ενέργειας αυτοερωτικής ή αίμομιχτικής, δυναμώνουν πιό πολύ ακόμη κι ή libido βρίσκει διαστρεμένη κι απαγορευμένη από τήν κοινωνία ικανοποίηση, ή ώμολογημένες τάσεις του έγώ αντιτάσσουν ισχυρή άρνηση, τó κοινωνικό και ήθικό έγώ όρθώνει ένα κατηγορηματικό veto σε τέτλια λύση και μιá σύγκρουση σφοδρή ανάδει. Από τή στιγμή αυτή αρχίζει ή μόρφωση των νευρωτικών συμπτωμάτων, γιατί οι πιεσμένες τάσεις οι σεξουαλικές δέ μπορούν να μείνουν άδρανημένες, ζητούν να βρούν πλάγιους δρόμους να ξεσπάσουν και τά συμπτώματα αποτελούν τή νέα αντικαταστατική ικανοποίησή των. "Έτσι τά συμπτώματα είναι αποτελέσματα τής σύγκρουσης ανάμεσα στις τάσεις του έγώ και στις σεξουαλικές και άπρεπες τάσεις κι εκφράζουν και τά δύο αντιμαχόμενα μέρη, είναι διαφορούμενα κι επιδέξια διαλεγμένα. Και γι' αυτό βέβαια είναι παραμορφωμένα, γιατί εκφράζουν και τις πιέζουσες και τις πιεζόμενες τάσεις, πού βρίσκονται στο άσυνείδητο, κι επόμενο να παρουσιάζουν τά αποτελέσματα των ψυχικών λειτουργιών αυτού του άσυνείδητου, δηλαδή πρò πάντων τή συμπύκνωση και τή μετάθεση. "Έτσι και τó σύμπτωμα λοιπόν, όπως τó όνειρο, παρουσιάζει κάτι σαν πραγματοποιημένο, πού είναι δύσκολο να ξεσκεπαστή, γιατί είναι παραμορφωμένο.

"Αν λοιπόν τώρα, ύστερα από τήν ανάλυση τής έννοιας του σεξουαλικού, ανακεφαλαιώσωμε τά δσα ειπώθηκαν σχετικά με τήν αιτιολογία

των νευρώσεων. βρίσκομε, ότι οι αιτιολογικοί παράγοντες τής γένεσής των είναι οι ακόλουθοι:

α) Οι προσηλώσεις, πού έπειδή πάντοτε αναφέρονται στα αρχικά στάδια τής σεξουαλικότητας, αναφέρονται λοιπόν στην παιδική σεξουαλική σύσταση, τήν *επίχτητη και τήν κληρονομημένη*.

β) Τó σαν τραυματικό χαρακτηρισμένο άτομικό περιστατικό.

γ) "Η στέρηση, ή αίτία δηλαδή τής πισωδρομής.

Και δ) "Η σύγκρουση.

"Η ανάπτυξη αυτή, πού έγινε ως τώρα, βγήκε τó κυριώτερο από τή μελέτη των ύστερικών συμπτωμάτων, μα σ' όλες τις νευρωτικές ασθένειες, αν και υπάρχουν πολλές παραλλαγές, τó κύριο φόντο μένει τó ίδιο πάνω κάτω κι από τή διάθεση του ατόμου εξαρτιέται να ξεσπάση ή ύστερία ή μιá παρενοχλητική νεύρωση ή κάποια άλλη.

"Αν λογαριάσωμε τώρα αυτούς τούς αιτιολογικούς παράγοντες, δέν πρέπει να νομίσωμε, ότι όλοι εξίσου παίρνουν μέρος στη γένεση τής νεύρωσης, αλλά σχηματίζουν διάφορες παραπληρωματικές σειρές, δηλαδή πότε ό ένας είναι πιότερο χτυπητός κι ό άλλος είναι έξασθενημένος στο έλάχιστο και πότε ό άλλος. "Έτσι ή στέρηση λ. χ. δέ γεννά πάντα νευροπάθειες. Κι αν αφήσωμε τήν περίπτωση, ότι ή στέρηση γινόμενη αίτία τής πισωδρομής τής σεξουαλικής ενέργειας φέρνει μιá σεξουαλική διαστροφή, ακόμα πάλι μπορεί να παραμεριστή μ' άλλους τρόπους. Γιατί, αν ή σεξουαλική τάση έμποδίζεται από τή στέρηση να ικανοποιηθή, μπορεί σε μερικά άτομα να αντικαταστήση τήν ικανοποίησή της αλλιώς, διαλέγει άλλο πιά σκοπό, πού όσο κι αν έχη γενετική σχέση με τó σεξουαλικό, παύει πιά να είναι τέτιος και γίνεται κοινωνικός. Τό φαινόμενο αυτό ό Freud τó όνομάζει *εξύψωση*. Τό άτομο δηλαδή πιεζόμενο από τήν έξωτερική ανάγκη υποφέρει από στέρηση, αλλά αυτή ή παραίτησή του από τήν ήδονή του είναι πάντα όδυνηρή. Πάντα ό στερημένος ζητεί ένα αντιστάθμισμα. Κάθε του τάση τότε παίρνει μορφή, πού τήν παρουσιάζει σαν ικανοποιημένη κι έτσι ό άνθρωπος στις φαντασίες του εξακολουθεί ν' απολαύη τήν ελευθερία του, πού άπαρνήθηκε στην πραγματική ζωή. "Έτσι γεννιούνται οι βρεβασμοί, πού αναφέρθηκαν στα όνειρα. "Έτσι κι ό καλλιτέχνης έμψυχώνεται από παρορμήσεις και τάσεις ισχυρές, μα ή σκληρή πραγματικότητα αρνιέται, κι αυτός αποτραβιούμενος τότε άπ' αυτή συγκεντρώνει όλο τó διαφέρον του και τή libido του στους πόθους τούς δημιουργημένους από τή φαντασιακή ζωή του. Κι όχι μόνο ό καλλιτέχνης ζή τή φαντασιακή αυτή ζωή, μα κι όλόκληρη

ή ανθρωπότητα. Όλοι οι στερημένοι και οι άδικημένοι έρχονται εδώ να βρουν αντίσταθμισμα και παρηγορία, μα δέν τó πετυχαίνουν κι όλοι τέλεια. Κι όσοι δέν τó πετυχαίνουν, όσοι δέ μπορούν δηλαδή να δώσουν τέτια έξυψωτική διέξοδο στη σεξουαλική των ένεργεια, αλλά τήν πιέζουν μέσα στο άσυνείδητο των, γίνονται νευρωτικοί, γιατί στη νεύρωση μόνο βρίσκουν κάποιο έξεσπασμα.

Μά ή ψυχανάλυση περιορίζεται μονάχα στο να εξετάση και έρμηνεύση πώς σχηματίζεται ή νεύρωση, περιορίζεται μονάχα να μελετήση τó άσυνείδητο, τó περιεχόμενο και τή λειτουργικότητά του, έχει λοιπόν μόνο θεωρητική έρμηνευτική αξία, ή μπορεί ν' άσχοληθή και με πρακτικές λύσεις, έχει δηλαδή και **θεραπευτική αξία**;

Ό Freud άρχισε τις ψυχαναλυτικές άσχολιες του άποβλέποντας ίσα ίσα με τέτιους θεραπευτικούς σκοπούς. Στα 1880 μελετώντας ό Joseph Breuer τήν υστερική ασθένεια μιás κόρης και καταγινόμενος να τή θεραπεύση με τήν ύπνωση, παρατήρησε ότι, όσες φορές κατά τήν ύπνωτική κατάσταση ή κόρη έρωτώμενη σχετικά μ' ένα σύμπτωμά της, τή δυσαρθρία ή τήν όπτική διατάραξη ή κάτι άλλο, έξηγοόσε πώς τής ήλθε αυτό, άμέσως τó σύμπτωμα έξεφανιζόταν μετά τήν ύπνωτική κατάσταση, αλλά όχι μόνιμα γιατί πάλι ξαναφανερωνόταν. Από εκεί λοιπόν ό Freud ώρμήθηκε να εφαρμογή τήν άνάκριση αυτή στον άρρωστο, όχι πιά στην ύπνωτική κατάσταση, αλλά και στην κανονική, κι έτσι προχώρησε στις έρευνές του, στη μελέτη τού άσυνείδητου.

Ό Freud έπιμένει λοιπόν, ότι μόλις τά πιεσμένα στο άσυνείδητο στοιχεία γίνουν συνειδητά, έξεφανίζονται τά συμπτώματα κι ό άρρωστος θεραπεύεται. Στους νευρωτικούς, λέει, παλαίουν δυό αντίθετες δυνάμεις, μα ή πάλη είναι άνιση, οι αντίπαλοι δέ στέκουν άντίκρυ, οι ώμολογημένες τάσεις τού έγώ είναι στο συνειδητό και οι άλλες οι άπρεπες στο άσυνείδητο. Μά όταν οι τελευταίες αυτές γίνουν συνειδητές, ό άγώνας γίνεται ίσος, οι αντίπαλοι βρίσκονται άνγάντια και τότε μόνο μπορεί να γίνη ευνοϊκή λύση. Κατά τή διάρκεια τής ψυχανάλυσης, ή άρχαία σύγκρουση, πού είχε τελειώσει μ' ένα σύμπτωμα, τώρα πάλι ξαναζωντανεύει, μα τώρα ό γιατρός έμποδίζει πιά τó άτομο να δώση πάλι τήν άρχαία λύση στη σύγκρουση αυτή, να πιέση πάλι δηλαδή τις άπρεπες τάσεις του, τού ύποδείχνει άλλα μέσα, κάποια μέτρια ίκανοποίηση, τήν έξύψωση και άλλα.

Κι εδώ κατά τó διάστημα τής θεραπείας συμβαίνει σημαντικώτατο φαινόμενο, πού ό Freud τó θεωρεί σαν τήν πιό σπουδαία από-

δειξη για τó δυναμικό χαρακτήρα τής νεύρωσης. Κι αυτό τó φαινόμενο είναι ή **μεταβίβαση**, ή προβολή δηλαδή των συναισθημάτων τού άρρώστου πρós τά έξω, πρós τó γιατρό. Ό άρρωστος προσκολλιέται πιά σ' αυτόν, δίνει έξαιρετική μεγέθυνση, στην προσωπικότητά του, κι αν είναι γυναίκα φανερώνει ζωηρότερα τή συναισθηματική αυτή κατάσταση της. Η libido τού άρρώστου τώρα, πού είναι προσκολλημένη στα συμπτώματά του, άποτραβιέται άπ' αυτά και μεταβιβάζεται πρós τó γιατρό. Τώρα πρόκειται λοιπόν για ένα νεοσχηματισμό τής νευροπάθειας, πρόκειται όχι για τήν πρωτητερινή ασθένεια, αλλά για νεύρωση πρόσφατα αναπτυγμένη, πού αντικατασταίνει τήν προηγούμενη. Τώρα ό γιατρός άγωνίζεται να χαλάση αυτή τή μεταβίβαση, πού μοιάζει σαν ύποβολιμότητα, δείχνοντας στον άρρωστο, ότι αυτά τά συναισθήματά του δέν είναι τωρινά, αλλά αναπαράγουν άλλη κατάσταση του πρωτητερινή, φέρνει τις δυό αντιμαχόμενες τάσεις στο ίδιο πιά επίπεδο, στο συνειδητό, και τόν έμποδίζει να πιέση πάλι κι έτσι θέτει τέλος στο χωρισμό τού έγώ και τής libido και τού άποκατασταίνει τήν ψυχική ένότητα.

Η μεταβίβαση αυτή, δηλαδή ή δεξιότητα τού να συγκεντρώνη κανείς τή φιλητική του ένεργεια σέ πρόσωπα, άναγνωρίζεται βέβαια και σέ κάθε κανονικό άτομο, αλλά στους νευρωτικούς ή τάση πρós τή μεταβίβαση παρουσιάζει έξαιρετική μεγέθυνση τής γενικής αυτής δεξιότητας, και μάλιστα όχι σ' όλους τούς νευρωτικούς, αλλά μόνο στους υστερικούς, στους παρορμητικούς κι όσους πάσχουν από τούς λεγόμενους νοσηρούς φόβους, δηλαδή άγοραφοβία, κρημνοφοβία, ζωοφοβία, φωτοφοβία, σκοτεινοφοβία κλπ. Καί γι' αυτό οι ασθένειες αυτές, όπου συμβαίνει ή μεταβίβαση, ονομάζονται **μεταβιβαστικές νευρώσεις**. Καί μόνο αυτές ή ψυχανάλυση κατορθώνει να θεραπεύη. Έτσι στην παράνοια, στη μελαγχολία, στην πρωτόγονη άνοια, αν και οι άρρωστοι δίνουν τις ίδιες έξηγήσεις με τούς άλλους νευρωτικούς, αν και τά πορίσματα πού βγαίνουν από τήν ψυχανάλυση των άλλων μεταβιβαστικών νευρώσεων βρίσκουν κι εδώ τή δικαιολόγησή των, ή θεραπευτική όμως δέν πετυχαίνει τίποτε κι ό λόγος είναι, ότι εδώ δέ συμβαίνει αυτή ή μεταβίβαση.

Ό παρανοϊκός κι ό μελαγχολικός δέ μπορούν, λέει, ό Freud, να προβάλουν τή libido τήν πρós τά έξω και γι' αυτό τις νευροπάθειες αυτές τις χαρακτηρίζει σαν **ναρκισσικές**. Η σεξουαλική δηλαδή ένεργεια τού άρρώστου άποτραβιέται από τά αντικείμενα και στρέφεται

πρός το ίδιο το έγώ του, ξαναζωντανεύει ή αρχαία αυτοερωτική φάση¹ της libido κι έτσι παρουσιάζεται ένας δευτερογέννητος αυτοερωτισμός, ενώ στις μεταδιδαστικές νευρώσεις ξαναζωντανεύουν άλλες φάσεις νεώτερες, όπως ή αίμομιχτική και άλλες. Κι ο *ναρκισσισμός* αυτός ξεχωρίζει βέβαια από τον *εγωϊσμό*, γιατί ο πρώτος αποβλέπει στη φιλητική ικανοποίηση του ατόμου κι ο άλλος ζητεί το χρήσιμο για την αυτοσυντήρησή του.

Ανακεφαλαίωση και άλλα συμπεράσματα.

Έτσι ο Freud μάς δίνει μιάν ολοκληρωτική έρμηνεία των νευρώσεων, έρμηνεία που δια φωτίζει ακόμα περισσότερο το άσυνείδητο. Τώρα μετά την έκθεση των έρευνών του Freud πάνω στις νευρώσεις όχι μόνο επικυρώνονται τα πορίσματα, που βγήκαν από τα όνειρα, ότι δηλαδή υπάρχει ένα άσυνείδητο πραγματικό και δυναμικό, ότι αυτό έχει ιδιαίτερες ψυχικές λειτουργίες, σαν τη μετάθεση, το συμβολισμό, τη συμπύκνωση, ότι το περιχόμενό του έχει και τωρινά κι αρχαϊκά στοιχεία, αλλά διαπιστώνεται ολοκληρωτικά πια τώρα, ότι είχε δειχτή και στα όνειρα, το ότι το σπουδαιότερο ρόλο μέσα σ' αυτό το άσυνείδητο έχουν μάλιστα οι πιεσμένες άπρεπες σεξουαλικές τάσεις. Έτσι ή σεξουαλικότητα είναι ή κινητήρια δύναμη όχι μόνο για τα όνειρα, όχι μόνο για τις νευρώσεις, αλλά και για άπειρες άλλες εκδηλώσεις κι ενέργειες του ανθρώπου στην καθημερινή ατομική ζωή του κι ακόμα στη ζωή και την ανάπτυξη ολόκληρης της ανθρωπότητας. Η τέχνη, ή θρησκεία, το δίκαιο, το έθιμο, ο μύθος, τώρα πια κατά το Freud αποχτούν άλλη προοπτική κι είναι δυνατό να εφαρμοσθή κι εδώ ή ψυχανάλυση.

Αλλά εδώ πρέπει να δώσωμε κάποια διασάφηση. Δεν πρέπει να νομίσωμε, ότι ο Freud με την ψυχανάλυσή του αναλαβαίνει να έρμηνεύσει όλα ανεξαίρετα τα ψυχικά φαινόμενα του ανθρώπου κι ή γενίκευση αυτή είναι σφαλερή. Όταν ο Claparède, ο ψυχολόγος της Γενεύης, νόμισε τόσο γενική την εφαρμογή των θεωριών του Freud, αυτός διαμαρτυρήθηκε μ' όλη του τη δύναμη.

Η ψυχανάλυση, όπως τη διατυπώνει, δεν είναι πανσεξουαλισμός, δεν είναι άρνηση και αντίφαση της κανονικής ψυχολογίας, αλλά μόνο το άπλο συμπλήρωμά της. Ο Freud ισχυρίζεται, ότι πλάι στο συνειδητό έγώ, που του όφειλονται τόσες και τόσες ενέργειες, υπάρχει κι

¹ Ο πρώτος, ο αρχικός αυτοερωτισμός είναι κατά τη βρεφική ηλικία.

ένα άλλο έγώ, όχι λιγώτερο ενεργητικό, το άσυνείδητο, και σ' αυτό όφειλονται μάλιστα οι ενέργειες, που αναλαβαίνει να έρμηνεύσει ή ψυχανάλυση. Αναγνωρίζει ή ψυχανάλυση, ότι το άτομο δεν είναι μόνο συνθεμένο από σεξουαλικότητα, αλλά ότι υπάρχουν στην ψυχική ζωή και άλλες τάσεις και διαφέροντα όχι σεξουαλικά, διακρίνει μόνο διαφέροντα του έγώ και σεξουαλικές τάσεις, μα δεν παραγνωρίζει τη σπουδαιότητα των ένστικτων της αυτοσυντήρησης, όταν ζητη ή προσδιορίση το ρόλο των σεξουαλικών στην άσθένεια και στη ζωή. Έτσι ή τάση προς τη σύγκρουση εξαρτιέται τόσο από την ανάπτυξη του σεξουαλικού ένστικτου, όσο κι από την ανάπτυξη του έγώ, δηλαδή ανάλογα με την άγωγή και την ήθικη μόρφωσή του. Και τη διάκριση αυτή, που είναι ή θεμελιακή βάση, όπου στηρίζεται το όλο ψυχαναλυτικό οικοδόμημα, ο Freud τη διαπιστώνει στις μεταδιδαστικές νευρώσεις, που κυριολεκτικά τις θεωρεί άποτελέσματα όχι της σεξουαλικότητας, αλλά της σύγκρουσής της προς το έγώ και παραδέχεται ότι και οι σεξουαλικές τάσεις και οι άλλες τάσεις του έγώ παρουσιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη, που εύκολα αναγνωρίζεται σε καθενιά ο φυλογενετικός χαρακτήρας. Κι οι δυο αναπτύξεις δηλαδή κατά βάθος είναι κληρονομίες, βραχυγραφικές επαναλήψεις της ανάπτυξης, που ολόκληρη ή ανθρωπότητα έχει διατρέξει από την αρχή ως τα σήμερα.

Στις νευρώσεις δείχνει ο Freud την ανάπτυξη των σεξουαλικών τάσεων, που παίρνει τόσες μορφές, την αυτοερωτική, την αίμομιχτική κλπ. Όπου να φτάση στην κανονική κι όσο για την ανάπτυξη του άλλου έγώ νομίζει, ότι, αν και δεν το διαφώτισε ως τα τώρα ή ψυχανάλυση, είναι δυνατό όμως μελλοντικά να το πετύχη, εξετάζοντάς το όχι ένδοσκοπικά, αλλά από τις ταραχές που παθαίνει από την ενέργεια της libido.

Κι επειδή τη διάκριση ανάμεσα στο σεξουαλικό ένστικτο και το αυτοσυντηρησιακό τη θεωρεί τόσο βασική, για να τονίση τη διαφορά στην ανάπτυξη του καθενός διατυπώνει δυο αρχές, την *αρχή της ήδονής* (με γενική έννοια) και την *αρχή της πραγματικότητας*. Και τί είναι ή αρχή της ήδονής;

Αν αποβλέψωμε, λέει, στο σύνολο των ψυχικών ενεργειών μας, φαίνεται, ότι αυτό έχει τάση να μάς προμηθεύη το εύρεστο και μάς προφυλάγη από το δυσάρεστο, κυβερνιέται δηλαδή από την αρχή της ήδονής. Και το εύρεστο αυτό φαίνεται, ότι σχετίζεται με την ελάττωση ή εξάλειψη των συσσωρευμένων ποσοτήτων των έρεθισμών μέσα στο ψυχικό μας σύστημα, ενώ ο πόνος σχετίζεται με την αύξηση και

σφόδρυνση των έρεθισμών αυτών. Και γενικότερα ή θεωρία αυτή, που ταιριάζει να χαρακτηριστεί οικονομική, μπορεί να διατυπωθή κι άλλωστε, ότι το ψυχιακό σύστημα χρησιμεύει να δαμάζη κι εξαλείφη τους έξωτερικούς κι εσωτερικούς έρεθισμούς.

Και οι σεξουαλικές τάσεις και το έγω λοιπόν, που έχουν και τα δύο κατά βάθος φυλογενετική ανάπτυξη, προσαρμόζονται προς αυτή την αρχή της ήδονης· αλλά μόνο οι πρώτες είναι εξαιρετικά προσαρμοσμένες από την αρχή ως το τέλος της ανάπτυξής των, γιατί το έγω μπρός στην πίεση της πραγματικότητας, της ανάγκης δηλαδή, που είναι κι ή μεγάλη δύναμη, που ανάγκασε την ανθρωπότητα να αναπτυχθή και να μη μείνη σταθερά και μόνιμα προσκολλημένη στην αρχική κατάστασή της, το έγω λοιπόν τροποποιεί αυτή την αρχή της ήδονης, μαθαίνει, ότι είναι απαραίτητο ν' άρνηθή την άμεση ικανοποίηση, να αναβάλη την απόλαψη του ευάρεστου, να υποφέρη μερικώς πόνους, να γίνη «λογικό». Έτσι πιά τώρα το έγω δε σκλαβώνεται από την αρχή της ήδονης, αλλά συμμορφώνεται με την αρχή της πραγματικότητας. Οι σεξουαλικές όμως τάσεις, που στην αρχή δεν έχουν ανάγκη από ξένα αντικείμενα, ζούν παρασιτική ζωή συνδεδεμένη με την υπόσταση άλλων σωματικών οργάνων και είναι ικανές να βρούν αυτοερωτική ικανοποίηση, ξεφεύγουν τή διαμορφωτική της πραγματικής ανάγκης επίδραση και είναι δυσκολοπειθήρχητες.

Έτσι λοιπόν ο Freud επιμένει στη διάκριση των σεξουαλικών τάσεων από τις άλλες τάσεις του έγω και πάνω στη διάκριση αυτή των δυο ομάδων και στη σύγκρουση ανάμεσά των στηρίζει το όλο ψυχαναλυτικό σύστημα, που είναι σήμερα πολύ διαδομένο. Και στην Εύρώπη και στην Αμερική έχει δημιουργηθή σήμερα μεγάλη ψυχαναλυτική κίνηση κι έχουν δημοσιευτή άπειρες ψυχαναλυτικές εφαρμογές στην τέχνη, στη θρησκεία, στη μυθολογία κι άλλου. Ο ίδιος μάλιστα ο Freud εφαρμόζοντας τα ψυχαναλυτικά πορίσματα στην κοινωνική κατάσταση των αγρίων και απολίτιστων λαών έρμηνεύει τα ταμπού¹ ολότελα διαφορετικά από το Wundt. Κι ενώ ο δεύτερος δέχεται, ότι τα ταμπού προέρχονται από το φόβο των δαιμονικών δυνάμεων, δηλαδή από την πίστη των αγρίων, ότι κάποια δαιμονική δύναμη κρύβεται

¹ Ταμπού είναι λέξη Πολυνησιακή, κάπως ανάλογη με τη λέξη «sacer» των Ρωμαίων και «άγος» των Ελλήνων. Σημαίνει και το όσιο, το ιερό, αλλά και το μασμένο. Γενικά, είναι απαγορεύσεις και περιορισμοί, που αναφέρονται ή σε άτομα (βασιλιάδες κλπ.) ή σε αντικείμενα ή και σε καταστάσεις (έγκυμοσύνη κλ.).

μέσα σ' αυτά τ' αντικείμενα και ότι σιγά σιγά το ταμπού έγινε ανεξάρτητο κι εξελίχθηκε διακρινόμενο από το δαιμονισμό, ο Freud δε βρίσκει ικανοποιητική αυτή την έρμηνεία, αλλά προχωρεί και παραλληλίζει τις απαγορεύσεις και τους περιορισμούς αυτούς των ταμπού με τις παρενοχλητικές μάλιστα νευρώσεις, βρίσκει πολλά κοινά χαρακτηριστικά, όπως το φόβο που έχει κι ο νευρωτικός κι ο άγριος να μην έγγίσουν κάτι, και τα έρμηνεύει, ότι έχουν βάση σεξουαλικές απαγορεύσεις, δεν αρνιέται όμως ότι σε πολλά απ' αυτά βάση είναι και οι κοινωνικές τάσεις.

Και γενικεύοντας αυτές τις έρμηνείες του ο Freud παραλληλίζει ακόμα τις διάφορες ήθικες ρήτρες των πολιτισμένων με τα πρωτόγονα αυτά ταμπού και τα θεωρεί, ότι αποτελούν τον αρχικό πυρήνα της σημερινής μας ήθικης. Και το κατηγορικό πρόσταγμα του Κάντ, δεν είναι τίποτε άλλο, λέει, παρά ένα τέτιο ταμπού στη σημερινή κοινωνία μας.

Αναφέρω τόσο σύντομα και εχνογραφικά την ψυχαναλυτική αυτή έρμηνεία των ταμπού, μόνο και μόνο για να δείξω, τι αξιώσεις τεράστιες έχει ή ψυχανάλυση για την κατανόηση όχι μόνο ατομικών ψυχικών φαινομένων αλλά και κοινωνικών πολυσύνθετων άνομα, γιατί βέβαια το θέμα μου περιορίζεται μόνο στην έκθεση των βασικών ψυχαναλυτικών απόψεων και πορισμάτων.

Όλοι όμως οι ψυχαναλυτές δεν ακολουθούν πάντα το Freud, δεν έχουν πάντα τις ίδιες απόψεις, έχουν και διαφορές πολύ σημαντικές. Έτσι ο Jung, ο πρώτος μιας ομάδας ψυχαναλυτών στη Ζυρίχη, αντιλαμβάνεται πολύ διαφορετικά τή libido, δεν της αποδίνει σεξουαλικό χαρακτήρα, αλλά τούναντίο τή θεωρεί σαν μιá τάση, όρεξη, προς τή ζωή. Κι ο Adler πάλι, άλλος ψυχαναλυτής μ' εξαιρετική πρωτοτυπία, κι ο Pfister κι άλλοι ακόμα απομακρύνονται και διατυπώνουν διαφορετικές δικές των θεωρίες.

Και σφοδρή πολεμική έχει ανάψει ανάμεσα σ' όλους αυτούς, που υποστηρίζει ο καθένας τή δική του άποψη. Κι έξω πάλι απ' αυτή την πολεμική υπάρχει και μιάν άλλη, έξωτερική αυτή, ή αντιψυχαναλυτική πολεμική. Από πολλούς, ο Freud νομίζεται σαν επιδέξιος κι ευγλωττος σοφιστής, επικίνδυνος κακοποιός, που θέλει να ταραξή και κατακρημνίση όλες τις ήθικες μας πεποιθήσεις, όλα τα κοινωνικά μας credo. Μά πολλοί, κι αυτοί είναι οι περισσότεροι, προσέχουν ιδιαίτερα τήν ψυχανάλυση, όπως ο Claparède λ. χ., κι αν μένουν δισταχτικοί στο σύνολό της, αρκετές όμως απόψεις της εύκολα τις παρα-

δέχονται, κι επειδή ή ψυχανάλυση παρουσιάζεται σαν να βγαίνει από την πείρα και την παρατήρηση, περιμένουν το χρόνο να επιβεβαιώση ή τροποποίησή ή και να απορρίψη μερικά πορίσματα της.

Εάν τώρα κι έμεις ριζώμε μιὰ συνολική ματιά στα όσα εκτέθηκαν, παρατηρούμε, ότι πολλά ψυχαναλυτικά στοιχεία δεν είναι ολότελα καινούρια κι άγνωστα. Κι έμεις αναγνωρίζομε στην καθημερινή μας σκέψη τή συμβολική έκφραση, τή μετάθεση και τόν ύπαιγιμό στα λογοπαίγνια ή στις παραβολές, ακόμα και την πίεση, ότι δηλαδή πιέζομε κι άπωθούμε από τή συνείδησή μας μερικές τάσεις μας σαν άπρεπες κτλ. Επίσης ότι το σεξουαλικό στοιχείο είναι σημαντικός παράγοντας σε πολλές νευρώσεις παρατηρήθηκε κι από άλλους ψυχιάτρους και γενικά πολλές ψυχαναλυτικές απόψεις είχαν παρατηρηθή και διατυπωθή κι από άλλους πολύ πρωτίτερα, αλλά ο Freud είναι εκείνος, που τις συστηματοποίησε και τις ολοκλήρωσε μ' έπιμονή και με θαυμαστή επίδειξίότητα και είναι ο κύριος δημιουργός τής όλης ψυχαναλυτικής κίνησης.

Είναι όμως κι αρκετά πάλι ψυχαναλυτικά πορίσματα, που μας ξαφνιάζουν, μας τρομάζουν, μας γεννούν τή φρίκη και την άηδία, όπως είναι το Οιδιποδικό σύμπλεγμα, όπως είναι ότι το μικρό παιδάκι, που τόσο συνειθίσαμε να το θεωρούμε σαν την ένσάρκωση τής άθωότητας, έχει τόσο πλούσιο διαστρεμένο σεξουαλισμό, και τόσα άλλα ακόμα ανάλογα πορίσματα. Τέτιες έρμηνείες προκαλούν βέβαια έντονώτατες τις αντίρρήσεις μας. Ο ίδιος ο Claparède, που προσέχει πολύ την ψυχανάλυση, δε δέχεται την τόσο πλατιά έννοια του σεξουαλικού, όπως θέλει ο Freud και τή σύνδεσή του, μ' άλλες όργανικές ανάγκες, σαν το βύζαγμα.

Αλλά, μη τυχόν όμως ή άρνητική αυτή στάση μας είναι ολότελα συναισθηματική, μη τυχόν το ήθικό και το κοινωνικό έγώ μας, όπως είναι διαμορφωμένο, όρθώνεται ενάντιο και αύστηρό σε τέτιες αντίληψεις, προβάλλομε κι έμεις δηλαδή την ίδια αντίσταση, που βρίσκει στους νευρωτικούς ο Freud, και δε θέλομε ν' αναγνωρίσωμε χεροπιαστές έπιστημονικές αλήθειες και διατυπώνομε τις αντίρρήσεις, που ύπαγορεύει το ήθικό αυτό έγώ μας.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ SIGMUND FREUD

- Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. 2 Aufl. Wien, 1918.
 Über den Traum. 3 Aufl. Berlin, 1921.
 Die Traumdeutung. 5, verm. Aufl. Mit Beitr. v. Otto Rank. Wien. 1919.
 Der Witz u. seine Beziehung zum Unbewussten. 3. Aufl. Wien 1921.
 Drei Abhandlungen z. Sexualtheorie. 5. unveränd. Aufl. Wien 1922.
 Zur Psychopathologie des Alltagslebens. 7., Aufl. Wien, 1920.
 Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker. Wien, 1913.
 Massenpsychologie und Ich-Analyse. Leipzig Wien - Zürich, 1921.
 Sammlung kleiner Schriften zur Neurosen lehre. Folge 1 - 5. Wien 1920 - 21.
 Über Psychoanalyse. 5 Vorlesungen. 6., unveränd. Aufl. Wien, 1922.
 Jos. Breuer u. Sigm. Freud. Studien über Hysterie, 3., unveränd. Aufl. Wien, 1916.
 Και πολλές μελέτες δημοσιευμένες στα περιοδικά: Imago, Jahrbuch f. Psychoanalytische u. Psychopathologische Forschungen, Zentralblatt f. Psychoanalyse, κ. ά.
 Όλα σχεδόν τα έργα του Freud είναι μεταφρασμένα στην Άγγλική γλώσσα και αρκετά στη Γαλλική.

Το πρόβλημα του ανώτατου εκπαιδευτηρίου απασχολεί ζωηρότατα τις ευρωπαϊκές κοινωνίες από το τέλος του πολέμου και δε μπορεί παρά να κινήσει το ενδιαφέρον και της δικής μας κοινωνίας, αν αρχίσω μιιά κανονική ανάπτυξη στον τόπο μας, που μ' όλες τις άπανωτές απογοητεύσεις επιμένουμε και πιστεύουμε πως θ' αρχίσω. 'Η όμως αυτή έχει σκοπό να κάμω ζωηρότερη τη συνείδηση που όλοι μας έχουμε σ' αυτή την αϊθουσα πως το εκπαιδευτικό πρόβλημα πρέπει να εξετασθῆ στην ελότητά του.

Το Πανεπιστήμιο έχει κολοσσιατο βάρος πάνω στην εκπαίδευση. Πολλούς αϊώνας στην Ερώπη, σε μας από την ίδρυσή του ίσα με σήμερα, τουλάχιστο ίσα με χτές, αυτό ρύθμιζε τῆ μέση, τῆν κάτω και τῆν κατώτατη εκπαίδευση. 'Η γνώμη μου είναι πως όποιος δὲν πάρη στο χέρι τῆν ανώτατη εκπαίδευση, δὲν έχει τίποτε. Μιά λογική που φαίνεται πολύ ἄπλη και πολύ πειστική λέγει: για να κάμω μιάν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, μιιά γενικώτερη ἄλλαγή στη σκέψη ἑνός λαού, ἀρχίζω από το δημοτικό σχολειο, από τῆ βάση. Παίρνω το παιδι στο χέρι, ύστερα διορθώνω το γυμνάσιο κλπ. 'Η κοινωνική όμως πραγματικότητα δὲν ἀκολουθεῖ τῆ δική μας λογική. "Έχει τῆ δικῆ της λογική. Και είναι σφάλμα να θέλωμε να υποτάξωμε τὰ κοινωνικά φαινόμενα στον τύπο τῆς δικῆς μας λογικῆς.

'Η λογική τῶν φαινομένων λοιπόν μας δείχνει πως ἀντίθετα με τῆ δικῆ μας ἀπλοόστευση ἢ εκπαίδευση χτίζει ἀπὸ τὰ κεραιμείδια. Σχεδόν σ' όλες τῆς χῶρες του κόσμου, που είχαν ὀμαλή εξέλιξη, προηγῆθηκε το Πανεπιστήμιο, ύστερα ἤρθε το γυμνάσιο και τελευταία ἔγινε το δημοτικό σχολειο. Αυτό είναι ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα στην ἱστορία του Πανεπιστημίου και γενικά στην ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς. Δεύτερο, ἔλιση πολύ χαρακτηριστικό είναι, πως το Πανεπιστήμιο είναι ἕνα σύστημα βαρῆ συντηρητικό. Οι κανονισμοί του, οι τρόποι τῆς ἔργασίας του, τὰ προγράμματα του ἄλλαζουν πολύ σιγαλά. 'Η ὄργάνωση του γαλλικού πανεπιστημίου, τῆς Σορβόννης δηλαδή—για να σας ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα— που μορφώθηκε στο 12^ο αἰώνα ἔμεινε ἀνάλλαξη ἴσα με τῆ γαλλικῆ ἐπανάσταση. Το βλέπομε και στὰ δικὰ μας χρόνια. 'Ο ἄγῶνας που γίνεται γύρω στην εκπαί-

¹ Το κύριο μέρος τῆς μελέτης διαβάστηκε σε μιιά βραδιά του Έκπαιδευτικού Όμιλου.

δευση ἀφήνει ἀσυκίνητο το ανώτατο εκπαιδευτήριο. Γι' αυτό φαίνεται πως έχει κίνηση και ἄλλαγή το δημοτικό σχολειο, λιγώτερη ἢ μέση εκπαίδευση και ἑλάχιστα το Πανεπιστήμιο.

Το Πανεπιστήμιο ήταν και είναι ἀκόμη τεράστια δύναμη, όχι μονάχα γιατί ἀφήνει μιιά βαθιά ὀμολογημένη ἢ ἀνομολόγητη σφραγίδα πάνω στην καινούργια γενεά που περνά ἀπὸ και μέσα, παρὰ γιατί τριγυρίζεται ἀπὸ μιιά θρησκευτική αἴγλη και ἔχει πάνω στις μάξες ἀκαταγῆνοστο γόητρο. Αυτό είναι. στη φύση του. Το Πανεπιστήμιο ἀρχικά δὲν είναι ἐπιστημονικό ἐργαστήριο με τῆ νεώτερη ἔννοια ὄστε καν ἔδρυμα που ἔχει σκοπό να δώσει ὀφέλιμες γνώσεις στον τροφίμο ἢ να ἀναπτύξη ὀρισμένες ἱκανότητες του. Το Πανεπιστήμιο είναι ἕνα γέννημα κοινωνικό, σάν τῆ θρησκεία, το πολίτευμα, τὰ ἦθη και ἔθιμα, το δικαιο κλπ. Γεννιέται ἀπὸ μιιά σκοτεινῆ ἑσωτερική ἀνάγκη τῆς κοινωνίας και ἔχει σκοπό να μορφώσει τῆν καινούργια γενεά ὄπως το θέλει ἢ κυρίαρχη τάξη. Δὲν είναι τόπος για ἔρευνα. 'Η ἀλήθεια δὲν είναι κάτι που θὰ ζητηθῆ και θὰ βρεθῆ ἐκεῖ μέσα, παρὰ που δίνεται ἑτοιμη. 'Η ὀμαδικῆ συνείδηση ὀρίζει ἀπὸ πριν τί πρέπει να πιστεύη και πως πρέπει να ζῆ ὁ ἄνθρωπος και φτιάκει το κοινωνικό αυτό ἔδρυμα για να μορφώνει τούς ἀνθρώπους ὄπως θέλει αὐτῆ, σύμφωνα με το ἰδανικό τῆς ὄπως λένε. 'Ιδανικό είναι ἢ αἰσθητοποίηση και προβολῆ τῶν πόθων μας, που είναι συνήθως κάπως ἄριστοι και ἔχουν τῆ ρίζα τους στο ὀρμέφυτο. Στῆς πρωτόγονες κοινωνίες το ἔργο αὐτό το εἰχε ἢ ἀντικῆ συντροφιά, ὀι γερόντοι ὄπως ἔλεγον ὀι δικοί μας. Αὐτοὶ φρόντιζαν ὀι νεοὶ να πάρουν τέτια μόρφωση που να γίνουν ὄσο το δυνατό λιγώτερο ἐνοχλητικοὶ σ' αὐτούς. Το ἔργο αὐτό ἀργότερα το ἀνάλαβε το Πανεπιστήμιο.

"Αν ἐξετάσωμε κάπως προσεχτικώτερα θα παρατηρήσωμε πως τὰ κυριώτερα Πανεπιστήμια ἰδρύθηκαν σε ταρκαμένες ἑποχές, τὸν καιρό που γινόταν μὲγάλη πνευματικῆ ζύμωση. "Έχομε τρεῖς ἢ τέσσερις ἑποχές που ἰδρύονται πανεπιστήμια στην Ερώπη και αὐτῆς συμπίπτουν με τὸς καιρούς, που ἢ ἀνθρώπινη σκέψη παίρνει μιιά καινούργια καταύθυνση. Είναι με ποῦμε σάν σταθμοὶ που σηματοδοτοῦν τῆν πνευματικῆ σταδιοδρομία. "Όσα είχαν μακρότερος ζωῆ, ὄσα ἔκαμαν τίποτε σημαντικό στη διαμόνηση ἢ στην ἐπιστήμη χρωστοῦνε τῆν ἀρχή τους σε μιιά τέτια ἑσωτερικῆ ὀρμη, ἀντίθετα μ' ἐκεῖνα που ἔδρυσαν ἄρχοντες κοσμικοὶ και ἑκκλησιαστικοὶ για ὀρισμένο σκοπό, για να μορφώσουν παιθαρχικοὺς ὀπαλλήλους, δασκάλους, παπάδες κλπ. Το πανεπιστήμιο λοιπόν είναι δημιουργῆμα ὀμαδικό και γεννιέται στον καιρό που μιιά δυνατῆ πνευματικῆ ζύμωση δημιουργεῖ κρίση. 'Η ζύμωση και ἢ κρίση γεννιοῦνται σταν βρεθοῦν ἀντιμέτωπος δυὸ ἰδεολογίες, μιιά παλαιότερη που τῆν ἀντιπροσῶπευε ἢ κυρίαρχη τάξη και μιιά καινούργια που τῆ γέννησε ἢ ἀντιπαλή τάξη. Το πανεπιστήμιο σημαίνει τῆν ὕπαρξη τῆς κρίσης. Σημαίνει πως ἢ κυρίαρχη τάξη προσάρμοσε τις καινούργιες ἰδέες και φτιάκει ἕνα ἔδρυμα για να ἐνοπίση τῆν καινούργια γενεά σ' αὐτῆ τῆν προσαρμογή. Το πανεπιστήμιο λοιπόν είναι ἀρχικά ἕνα ἔδρυμα ἀμνητικό.

Να μοῦ ἐπιτρέψετε μιάν ἱστορικῆ ἐπισκόπηση για να κάμω αἰσθητότερη τῆ σκέψη μου. Δὲν ἀρχίζω ἀπὸ τὸς ἀρχαίους, μολονότι κι ἐκεῖ ἔχομε το ἴδιο φαινόμενο, μάλιστα με τῆν πρωτότυπη, τῆν ἀνεπηρέαστη ἀπὸ ἕξνη ἐπιρροῆ εξέλιξη που παροουσιάζουν ὄλα τὰ κοινωνικά φαινόμενα και τὰ πνευματικά δημιουργήματα στη γόνιμη ἐκείνη ἑποχή. 'Η παιδαγωγικῆ ὄμως τῶν ἀρχαίων ἔχει αὐτο το μειονέ-

κτῆμα πού μᾶς λείπουν πολλοὶ κρίκοι τῆς, κυρίως οἱ κρίκοι τῆς ἀρχῆς. Στὸ βιβλίον τοῦ « Ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὄλισμοῦ » π. χ. ὁ Ν. Μποσχάρν μᾶς δείχνει πῶς ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου γεννήθηκε ἀπὸ μιὰ τέτια ἀνάγκη¹. Οἱ σχολές τῶν σοφιστῶν πού στὴν τάση μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ δικὰ μας πανεπιστήμια δημιουργήθηκαν στὸν καιρὸ τῆς ἀκμῆς τῆς δημοκρατίας—εἶναι γεμάτες θάρρος καὶ ὀρμη γιὰ τὴν ἔρευνα. Μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πῶς στὴ γενικὴ διάθεση ἀντιστοιχοῦσε στὸ νεώτερο ἀστικὸ πανεπιστήμιο.

Ἡ ἐκπαίδευση στὸ Βυζάντιο μ' ἔλεγε τίς ἐπαγγελματικὲς διαφημίσεις γιὰ κάποιον ἀγνωστο καὶ μυστηριακὸ βυζαντινὸ πολιτισμὸ, δὲν πέρασε τὰ διανοητικὰ σύνορα μιᾶς πρωτόγονης φεουδαρχικῆς ιδεολογίας. Γράμματα καὶ μόρφωση ἦταν τότε ἢ προσπάθεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀριστοκρατίας νὰ ντύσῃ σὲ μιὰν ἀκατάληπτη ἀπὸ τὸ λαὸ φρασολογία τίς κακομοιριασμένες γνώσεις τοῦ καιροῦ τῆς καὶ τίς ἐγωιστικὲς τῆς ὁρέξεις. Στὸ βάθος ὅμως ἡ βυζαντινὴ ἐκπαίδευση γεννήθηκε καὶ αὐτὴ ἀπὸ μιὰν ἀντίθεση καὶ ἀπὸ μιὰ κρίση. Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία τὸν καιρὸ πού ἦταν ἡ πίστη τῶν λαϊκῶν τάξεων καὶ εἶχε μιὰν ἀσυνήθιστη ὀρμὴ μέσα τῆς, περιφρονοῦσε τὴν ἀρχαία σοφία. Ὁ Θεὸς διάλεξε τοὺς μωροὺς, λέγει ὁ Παῦλος, γιὰ νὰ ντροπιάσῃ τοὺς σοφοὺς. Μὰ καὶ ἡ σοφία τῶν Ἑλλήνων ἦταν ὁ κυριώτερος ἐχθρὸς τῆς. Ἀργότερα ὅταν ἡ κυρίαρχη τάξη δέχτηκε τὴν καινούργια θρησκεία τὴν ἔντυσε μὲ τὴν ἀρχαία σοφία καὶ μὲ τὴν ἀρχαία γλῶσσα. Τὸ βυζάντιο σ' ὅλη τὴ μακραίωνη ζωὴ τῆς ἀκολούθησε αὐτὴ τὴν παράδοση.

Καθαρώτερα ὅμως τὸ βλέπομα στὸ εὐρωπαϊκὸ πανεπιστήμιο. Πῶς γεννήθηκαν τὰ πρῶτα εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια; Ἄν ἔκαμνε κανεὶς αὐτὴν τὴν ἐρώτηση σ' ἓνα ἑλληνικὸ ἀκροατήριον μὲ διαφορετικὴ σύνθεση θὰ ἄκουε μιὰ πρόθυμη ἀπάντηση. Μὲ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, «κατὰ τὰ ἀρχαία ἑλληνικὰ πρότυπα»! Τοὺς τὰ ἔφτιαξαν οἱ φυγάδες τοῦ Βυζαντίου, ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος καὶ ὁ Γεώργιος Τραπεζοῦντιος. Στὴ Δύση εἶναι ἀλήθεια πῶς δὲν ἔσθῃσε ἡ ἀνάμνηση τῶν ὀνομαστῶν ἀρχαίων ἐκπαιδευτηρίων, τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξάνδρειας, τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων πού ἔγιναν κατὰ τὸ πρότυπο ἐκείνων στὴ Ρώμη, στὸ Λουγδοῦνο καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Γαλατίας, ἀργότερα στὸ Βυζάντιο. Ἐπίσης οἱ φημισμένοι μεντροσεδες τῆς Κόρδοβας, τοῦ Τολέδου, τῶν Συρακουσῶν, τῆς Δαμασκοῦ, τῆς Βαγδάτης μπορούσαν νὰ χρησιμεύουν ὡς πρότυπα. Οἱ λαοὶ ὅμως δὲν τρέφονται μὲ ψίχουλα πού πέφτουν ἀπὸ ξένα τραπέζια καὶ οἱ μεταφύτευσεις δὲν προκόβουν, ἐν δὲ βροῦν κατάλληλη γῆ καὶ ὄρεσι. Οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἀποχτοῦν ἐπιστήμη καὶ ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια, ὅταν νιώσανε ἑσωτερικὴ ἀνάγκη γι' αὐτὰ. Αὐτὸ ἔγινε στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῶν μέσων χρόνων, τότε πού οἱ σταυροφορίες ἔφεραν βαθύτερη ἀλλαγὴ στὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία. Ἡ ἐμπορικὴ κίνηση πού ἀκολούθησε τίς μακρινὰς ἐκστρατείας γέννησε μιὰ καινούργια τάξη, πού μπορούσε νὰ ζῆσῃ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς μεγαλοκτηματίες. Γεννήθηκε δηλαδὴ ἡ ἀστικὴ τάξη στὴ Δύση. Αὕτῃ δὲν τὴν ἱκανοποιοῦσε πιά ἡ παλιά, ἄπλη πίστη, παρὰ γύρευε νὰ υποτάξῃ τὴν πίστη στὸ λογικόν.

Ἀπὸ καιροὶ οἱ Ἄραβες εἶχαν κάμει αὐτὸ τὸ βῆμα. Διάβασαν τὸν Ἀριστοτέλη καὶ πήραν τίς δυὸ τάξεις του, τὴ ρατσιοναλιστικὴ καὶ τὴ νατουραλιστικὴ. Ὁ Ἀρι-

στοτέλης δηλαδὴ παρουσίαζε τίς διδασκαλίες του πρῶτο σὺν ἀποτέλεσμα μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ συλλογισμοὺς, δεύτερο πίστευε πῶς τὰ φυσικὰ φαινόμενα γίνονται ἀπὸ ἑσωτερικὴ ἀνάγκη. Ὑστερα ἀπὸ τίς σταυροφορίες λοιπὸν ἦρθε στὴν Εὐρώπη ἡ Ἀραβοεβραϊκὴ φιλοσοφία τῆς Ἰσπανίας. Ἡ ἀραβικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ διπλὴ ἀλήθεια, πῶς δηλαδὴ κάτι πού εἶναι ἀληθινὸ γιὰ τὸ λογικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι λάθος γιὰ τὴν πίστη καὶ τὸ ἐναντίον καὶ οἱ δύο ἔννοιες—λόγος (ratio) καὶ φύση (natura) ἄρχισαν νὰ σκανδαλίζουν τίς συνειδήσεις.

Ἡ Ἐκκλησία στὴν ἀρχὴ πολέμησε αὐτὰς τίς δοξασίες. Ὑστερα τίς ἀφομοίωσε. Ἐκάμει δικὴ τῆς τὸν Ἀριστοτέλη, στηρίχτηκε σ' αὐτὸ καὶ προσπάθησε νὰ δικαιολογήσῃ μὲ τὸ λογικὸ τὰ δόγματά τῆς. Ἡ ἀλήθεια, ἔλεγε, πηγῆ τῆς ἔχει τὸ Θεό. Εἶναι ἀλήθειες πού μπορούμε νὰ τίς νιώσωμε μὲ τὸ λογικόν. Πιστεύομε γιὰ νὰ τίς ἔνοησωμε. Γι' αὐτὸ τὸ σύνθημα: credo ut intelligam. Ὑπάρχουν ὅμως ἀλήθειες ἀκατάληπτες στὸ λογικόν, πού τίς κατέχομε μόνο μὲ τὸ ἀνώτερο χάρισμα, τὴν πίστη: credibile quia absurdum. Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο νόημα πού ἔχει ἡ μεγάλη διανοητικὴ κίνηση, πού τὴ λέμε Σχολαστικὴ φιλοσοφία. Σ' αὕτῃ τὴν κίνηση χρωστοῦμε τὰ πρῶτα πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης, πού ἱδρύθηκαν στὴν Ἰταλία (Salerno, Bologna, Badua), στὴν Ἀγγλία (Oxford, Cambridge), στὴν Ἰσπανία καὶ Πορτογαλλία καὶ τὰ πρῶτα γερμανικὰ (Πράγα, 1348, Βιέννη, 1365, Κόλν, 1365). Μὰ τὸ ὑποδειγματικὸ πανεπιστήμιον τῶν μέσων χρόνων εἶναι ἡ Σορδόννη τοῦ Παρισιοῦ, πού ἱδρύθηκε στὸ 12^ο αἰῶνα. Ἡ ἱστορία τῆς Σορδόννης καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας εἶναι ἡ ἱστορία γενικὰ τοῦ πανεπιστημίου στὰ μέσα χρόνια. Τὸ μεσαιωνικὸ πανεπιστήμιον ἱδρύθηκε, καθὼς εἶπα, γιὰ νὰ διδάξῃ τὴ νεολαία πῶς τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας ἐξηγοῦνται μὲ τὸ λογικόν καὶ πῶς ἡ λογικὴ καὶ ἡ ψυχολογία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι στερεὰ στηρίγματα τῆς διδασκαλίας γιὰ τὸ Θεόν, τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ ὅλες τίς ἄλλες λεπτολογίας τῆς καθολικῆς θεολογίας. Ἔτσι ὑπερνικήθηκε ἡ πρώτη κρίση.

Δίγους αἰῶνες ἀργότερα ἔχομε καινούργια κρίση. Ἡ ἀστικὴ τάξη δυνάμειως περισσότερο. Βρίσκει διαρκῶς καινούργιο ἔδαφος στὴ δραστηριότητά τῆς. Οἱ εὐρωπαῖοι πήραν στὸ χέρι τοὺς τὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς. Στὴν Ἰταλία δημιουργήθηκαν ἀθηρὲς δημοκρατίες, ἡ Βενετία, ἡ Γένοβα, ἡ Φλωρεντία. Οἱ Πορτογάλοι ἀρχίζουν τὰ ταξίδια. Σὲ λίγο θὰ ἀνακαλυφθοῦν οἱ καινούργιες χῶρες. Στὴ Δύση ξυπνάει ὁ πόθος γιὰ γνώση καὶ οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἀπλώνουν τὸ χέρι γιὰ νὰ πάρουν τὴν ἐπιστήμη ἀπ' ὅπου μποροῦν. Ἀνάμεσα λοιπὸν στὰ βιβλία ὅπου ζητοῦσε νὰ σθῆσῃ τὴ διόρα τῆς ἡ Δύση ἦταν τὰ βιβλία πού εἶχαν μείνει ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τῶν στερνῶν ἑλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀπὸ μιὰ γηρασμένη δηλαδὴ Ἑλλάδα πού γύρευε νὰ ἡσυχάσῃ—αὕτῃ τὴν Ἑλλάδα μόνον. τὴν εἶχαν γνωρίσει οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἕως τότε—παρὰ ἀπὸ τὴ νεανικὴ Ἑλλάδα, τὴν εὐθυμὴ, τὴν εἰδωλολατρικὴ, πού ἀγάπησε καὶ λάτρευσε τὰ ἐπίγεια ἀγαθὰ. Αὐτὰ τὰ βιβλία ἔφεραν τὴν ἐπανάσταση μέσα στὰ κεφάλια, ὅπως λένε. Ἔτσι ἄρχισε ἡ Ἀναγέννηση. Ἡ κυριώτερη ἀντίθεση εἶναι τῶρα στὴν ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Ἀντίκρυ στὴν ὑπερφυσικὴ, στὴν ἀσκητικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, πού ἀποστρέφεται τὰ καλὰ τῆς γῆς, πού νομίζει ἄμαρτία τὴν ὁμορφίαν καὶ τὴν ἀπόλαυση, προβάλλει τῶρα ἡ φυσιοκρατικὴ, ἡ αἰσιόδοξη ἀντίληψη. Ἐξωτερικὰ παρουσιάζεται ὡς ὁμαδικὴ μέθη ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ὁμορφίαν. Προσπαθοῦν νὰ ἐναζωωντανέψουν τὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων, τὰ μέτρα καὶ γενικὰ τὴ μορφὴ

¹ Πρὸς μετάφραση στὴν Κομ. Ἐπιθεώρηση, ἔτος Δ', ἀρ. 7 Ἰουλίου 1924 σελ. 235 κ. ἑ. Γερμ. μετάφρ. 208 κ. ἑ.

τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων. Ἡ Ἀναγέννηση ἔχει μιὰ λατρεία τῆς μορφῆς. Παράλληλα ἔχομε τὴν περιφρόνηση σὲ καθεὶ πού ἔμεινε ἀπὸ τὰ μέσα χρόνια, στὴ μεσαιωνικὴ λατινικὴ, στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία, στὸ γοτθικὸ καὶ, στὸ βάρως ὅμως εἶναι ὁ πόνος νὰ ξαναγυρίσουν στὴν εὐθυμὴ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀπόλαυση τῆς ζωῆς, ἀντίθετα στὴν ἀσκητικὴ τάση τῶν μέσων χρόνων.

Ἡ Ἀναγέννηση ἦταν κίνημα ἀστικό. Ἐκφυλιστικῆς ὅμως γρήγορα. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἀριστοκρατία τὴν ἀφομοίωσαν πολὺ εὐκολώτερα, ἀφοῦ μάλιστα εἶχαν ἓνα προηγούμενο ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια. Καὶ τότε οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας εἶχαν προσαρμόσει στὶς δικές των ἀνάγκες τὶς κλασσικὲς σπουδῆς (Κλήμης Ἀλεξανδρείας, Μ. Βασίλειος). Καὶ ἀφοῦ ἡ κυρίαρχη τάξη κατάφερε νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν κρίση, ἵδρυσεν ἀνάλογα ἐκπαιδευτήρια, γὰρ νὰ μάθουν οἱ καινούργιοι γενιὲς τὴν ἐφαρμοσμένη αὐτὴ μορφή τοῦ κλασσικισμοῦ. Ἡ Ἀναγέννηση λοιπὸν εἶχε τὰ πανεπιστήμιά της καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ δευτέρη περίοδος πού ἱδρύνονται πανεπιστήμια στὴν Εὐρώπῃ. Ἐκτός ἀπὸ τὶς ἐρασιτεχνικὲς καὶ λιγὸς Πλατωνικὲς Ἀκαδημίες (Φλωρεντία) καὶ τοὺς ποιητικoὺς συλλόγους (collegium poetarum, Βιέννη) ἱδρύνονται σιερά πανεπιστήμια πρὸ πάντων στὴν καθυστερημένη Γερμανία (Freiburg, 1460, Basel, 1460, Tübingen, 1477, Wittenberg, 1502) εἰς ἀπικρατεὶ ὁ χουμανισμὸς στὰ παλαιότερα, ὅσοι ἀπὸ ἀγγλῶνα ἐννοεῖται (Heidelberg, Köln, Leipzig, Βιέννη). Γι' αὐτὸ εἶναι ξεθυμασμένες οἱ κλασσικὲς σπουδῆς ὁ αὐτὰ τὰ ἱδρύματα. Οἱ doctissimi καὶ illustrissimi καθηγητῆς τῶν πανεπιστημίων δὲν ἔχουν τὴν πρωτόγονη δημιουργικὴ ὁρμή τῶν πρώτων χουμανιστῶν, ἐνὸς Ἐράσμου, ἐνὸς Reuchlin, καὶ ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων τὸ 17^ο καὶ τὸ 18^ο αἶώνα δὲν κάνει σημαντικὴ πρόοδος. Ἡ Ἰταλία ὅσοι ἀπὸ ἓνα γενναίον πέταμα πέφτει ἐξαντλημένη, στὴ Γαλλία ἔχομε τὸν πειθαρχημένον καὶ λίγο ἀναιμικὸν κλασσικισμὸν τοῦ Boileau καὶ ὁ ἀρχαϊκὸς ρυθμὸς κάνει τόπο στὸ Barock.

Αὐτὴ τὴν φορὰ ὅμως ἡ ἀφομοίωση τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία δὲν ἔγινε χωρὶς διαμαρτυρία. Πρὶν κλεῖσει ἀκόμα ὁ 15^{ος} αἰὼνας ἀκούεται ἡ διαμαρτυρία τοῦ Σαβανάρολα. «Πῆγαινε στὴ Ρώμῃ καὶ σ' ὄλη τὴ χριστιανοσύνη. Στὰ σπύτια τῶν μεγάλων ἀρχιερέων καὶ τῶν μεγάλων ἀφαντάδων καταγινοῦνται στὴν ποίηση, καὶ στὴ ρητορικὴ. Πῆγαινε λοιπὸν νὰ ἴδῃς. Θὰ τοὺς βρῆς μὲ χουμανιστικὰ βιβλία, καὶ στὸ χέρι σὸν νὰ ἦταν δυνατόν μὲ τὸ Βιργίλιο, τὸν Ὀράτιο καὶ τὸν Κικέρωνα νὰ ὀδηγήσουν τὶς ψυχές. Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Πλάτωνα, τὸ Βιργίλιο καὶ τὸν Πετράρχα τρέφουν τὸ αὐτὸ καὶ δὲ σκοτίζονται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς φύχῃς». Σὲ λίγο, ἡ ὁμαδικὴ ἐξέγερση στὴ γεωργικὴ καὶ καθυστερημένη Γερμανία, πού τὴν ὀνομάζομε Μεταρρύθμιση. Ἡ συνείδηση τῶν ἀσθηροτέρων δηλαδὴ σκανδαλιστικῆ ἀπὸ τὴν κοσμικότητα, ὅπως ἔλεγαν, τῆς Λυτικῆς ἐκκλησίας. Ἡ Μεταρρύθμιση ἦταν κίνημα ὀπισθοδρομικὸ; ἐξέγερση ἐναντίον στὴν εὐθυμὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, στὴν ἀνώτερη μορφοῦση τοῦ κλήρου καὶ γενικὰ ἐναντίον στὴ θύραθεν σοφία. Γι' αὐτὸ εἶχε δίκιο ὁ Ἐρασμος σὸν ἔγραψε: ὅπου ξαπλώνει ὁ Λουθηρανισμὸς καταστρέφονται οἱ ἐπιστήμες.

Ἡ Μεταρρύθμιση καὶ ἡ θύελλα πού τὴν ἀκολούθησε ἀναστάτωσαν τὸ ἀνώτερον ἐκπαιδευτήριον. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλεύθερης ἐρευνας, πού εἶχε ἀρχίσει νὰ φυσᾷ μὲ τὴν Ἀναγέννηση, κόπηκε ἀπότομα, καὶ τὸ ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον κατάντησε ὄργανον τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀρχόντων, ὑπηρετικὸν σὲ θρησκευτικὸν σκοπὸν, σὲ συμφέροντα καὶ ματαιοδοξίας, πού παρουσιάζονται μὲ τὸ σερμὸν μαν-

τῶν τῆς θρησκείας. Καθολικὰ ἢ διαμαρτυρόμενα εἶναι κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Ἐκκλησίας. Στούς νέους δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φοιτοῦν σὲ ἀλλόδοξα πανεπιστήμια. Στὶς καθολικὲς χώρες τὴν κατεδύθη τὴν εἰδὴν οἱ Ἰησοῦτες μὲ τὸ γνωστὸ πρόγραμμα Ratio Studio rum δουλεύοντας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ καλινόρθωση, τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, ὅπως τὴν εἶπαν. Ἡ καθολικὴ θρησκεία βγήκε ὅπως λένε «δυναμωμένη» ἀπὸ τὴν πῶλη μὲ τὴν αἵρεση. Ἡ Σύνοδος τῆς Κωνσταντίας ἔβρισε τὸ καθολικὸ δόγμα, συστηματοποίησε δηλαδὴ καὶ ἔθετο κύρος στὴν παράδοση καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, — ξαναζωντάνεψε τὸν καθολικὸν κόσμον ἢ θρησκευτικὴ πίστιν, ὅπως φανερώθηκε στὴ Λογοτεχνία καὶ στὴν Τέχνη, σὸ πoηημα τοῦ Τάσσο καὶ σὸ Il Gesu τῆς Ρώμης, σὸ ρυθμὸν μπαρόκ δηλαδὴ, πού γεννήθησαν ἀπὸ μιὰν ἀληθινὴν βαθιὰ θρησκευτικότητα. Ἡ Μεταρρύθμιση λοιπὸν πού εἶχε γεννηθῆ στὶς καθυστερημένες φεουδαρχούμενες φυλές τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης προκάλεσε ἀνάλογο ρεῦμα καὶ στὶς προωδευμένες δυτικὰς φυλές. Ἀπὸ μιὰν ἀποψη ὅμως ὠφέλησε τὶς σπουδῆς, γιατί ἔσπασε ἀποφασιστικὰ τὸ δεσμὸν μὲ τὴν παράδοση. Θωμισμὸς καὶ Σκωτισμὸς καὶ Πέτρος ὁ Δομιάροδος γίνονται ἀφαντοὶ ἀπὸ τὸ ἀνώτερον ἐκπαιδευτήριον. Οἱ αὐθεντίας κλονίζονται δυνατὰ.

Ἡ Μεταρρύθμιση καὶ ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση εἶχαν τὰ πανεπιστήμιά τους (Marburg 1527, Lausanne, 1536, Jena, 1558, Königsberg, 1544), μὰ καὶ τὰ παλαιότερα ξαναγίνονται δογματικὰ. Ἡ Ἀναγέννηση ἐξθύμωσε καὶ ζῆ μονάχα σὸν ἀνάμνηση στὰ πανεπιστήμια, σὸν γραμματικὴ καὶ γλωσσοδιδασκαλία. Καὶ σὸν καταστάλαξαν τὰ θρησκευτικὰ κᾶθη ἐκαίνο πού ἀπομένει σὸν ἀνώτερον ἐκπαιδευτήριον εἶναι ἓνας ἀτροφικὸς ὄργανισμὸς ξένος στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἀνεξάρτητη ἐρευνα, παιδαρχικὸ ὄργανον τῶν ἡγεμόνων, πού ἔχει προορισμὸν νὰ βγάξῃ ταπεινοὺς ἢ πονηροὺς ὀπαλλήλους κοσμικοὺς ἢ ἐκκλησιαστικοὺς. Οἱ μεγάλοι σοφοί, οἱ πρωτότυποι ἐρευνητῆς, ὁ Galilei καὶ ὁ Bacon, ὁ Descartes καὶ ὁ Spinoza, ὁ Cassendi καὶ ὁ Locke μένουνε ἔξω ἀπ' τὰ πανεπιστήμια, πού μὲ πείσμα κρατοῦνε μακριὰ τους τὴν καινούρια ἐπιστήμη, πού γεννιέται καὶ μεστώνει ἔξω ἀπ' τὸ ἀνώτερον ἐκπαιδευτήριον.

Συνηρητικώτατον ἦταν τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παρισιῦ σ' ὄλο τὸ 17^ο καὶ 18^ο αἶωνα. Μιὰν ἰδέαν γιὰ τὸ πνεῦμα πού κρατεῖ στὸ Πανεπιστήμιον τὸν καιρὸ πού πρωτογεννιέται ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη μᾶς δίνει ὁ Descartes στὸ Λόγος γιὰ τὴ Μέθοδος. Ἀργότερα τὸ πανεπιστήμιον πολέμησε συστημιακὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes — μιὰ φιλοσοφία συνηρητικώτατη στὸ βᾶθος, ἐπαναστατικὴ ὅμως στὴ μέθοδος. Λίγα χρόνια ὅσοι ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ ὁ πάπας ἔβαλε στὸ Index τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων τὰ ἔργα του, τὸ 1685 ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἀπαγόρευσε νὰ διδάσκουν τὶς ἀρχές του ὅπως καὶ τοῦ Cassendi, πού εἶχε ξαναφέρει στὴ ζωὴ τὴν ἀτομικὴ θεωρία. Στὰ ἴδια χρόνια ἓνας φοιτητῆς ἀπορριφτήκε, γιατί στὴ διατριβὴ του εἶχε γράψῃ ἐγκώμιον στὸν Descartes, ἔγινε ὅμως δεχτός μὲ μιὰ διατριβὴ ὅπου ἐπαινοῦσε τὸν Ἀριστοτέλη. Στὰ 1768 τὸ παρισιανικὸν πανεπιστήμιον δὲν εἶχε ἀκόμη ἔδρα τῆς ἱστορίας, μόλις στὰ 1769 ἔγινε ἔδρα τῆς φυσικῆς. Στὰ 1782, στὶς παραμονές δηλαδὴ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως, καταδικάζει τὸν Emile τοῦ Rousseau, ὅπως εἶχε καταδικάσει λίγο πρὶν τὸ Βελισσάριον τοῦ Marmontel, γιατί μιλοῦσε γιὰ τὴν tollérance¹. Τὸ ἴδιον

¹ Ὅποιος θέλει περισσότερες πληροφορίες μπορεί νὰ διαβάσῃ τὸ βιβλίον τοῦ Ch. Jourdain, Histoire de l'Université de Paris τυπωμένο στὰ 1857 νομίζω.

ἀποκλειστικό πνεύμα κράτησε και στο Collège de France, που τό είχε ιδρύσει ο Φραγκίσκος Α' (1515-1547), για να πολεμήσει τό δογματισμό της Σορβόννης. Και σ' αυτό επικράτησε ή αντίδραση και άρχή του έβαλε να διδάσκη την Άριστοτελική φιλοσοφία και να πολεμήσει την Καρτεσιανή.

Έτσι τό πανεπιστήμιο σύμφωνα με την προέλευση και τή φύση του έμεινε αιώνας τό κάστρο του συντηρητισμού. Ένα ίδρυμα κοινωνικό, που είχε σκοπό όχι να έρευνήσει μιάν αλήθεια άγνωστη και που πρέπει να ζητηθή, παρά για να διαθέσει μιάν αλήθεια, που ή κυρίαρχη τάξη ήταν βέβαιη πως την κατέχει και που άνώτατο ήθικό έργο νόμιζε να την επιβάλει στις νεώτερες γενεές. Τό πανεπιστήμιο άρχικά κάθε άλλο ήταν παρά επιστημονικό έργαστήριο. Γι' αυτό μπορούμε τό παλαιότερο πανεπιστήμιο, στις τρεις πρώτες φάσεις του (μεσαιωνικό, Άναγέννηση, Μεταρρύθμιση και Άντιμεταρρύθμιση) ίσα με τή γαλλική επανάσταση, να τό ονομάσουμε Δογματικό Πανεπιστήμιο.

Τό δυνατό ρεύμα που τάραξε τά βαλτωμένα νερά ήρθε απ' την καινούρια αστική ιδεολογία, που μ' ένα όνομα την ονομάζουμε λιμπεραλισμό (φιλελεύθερη κίνηση). Είναι γνωστές οι οικονομικές άρχές της. Στο διανοητικό έδαφος παρουσιάζεται με μιá σειρά από γεγονότα που τό ονομάζουμε μ' ένα ιστορικό όνομα διαφωτισμό. Τό κύρια χαρακτηριστικό είναι που επικρατεί ή μηχανική αντίληψη για τή φύση. Τό 17ο αιώνα γεννιέται ή φυσική επιστήμη που θα κατακτήσει ή μεγάλη δύναμη του νεώτερου ανθρώπου.

Τό μυαλό μεστώνει, γλυτώνει από τις αθέσεις. Τό σύνθημα είναι: Αναρχία. Παρατήρηση και πείραμα. Τή μέθοδο θέλει να την απλώσει στη φιλοσοφία ο Descartes. Εισάγει τή μεθοδική άμφιβολία και διδάσκει πως δέ μπορούμε να παραδεχτούμε σάν αλήθεια κάτι, που δέν είναι ξάστερο και σύμφωνο με τό λογικό. Έτσι κυριαρχεί στην ανθρώπινη σκέψη τό 17ο και 18ο αιώνα ο ρατσιοναλισμός (ή όρθολογική αντίληψη). Για τή ratio, για τή raison (λογικό) θα πολεμήσει και θα θυσιαστεί ο 18ος αιώνας, αυτή θα φυσήξει την ήθική όρμή στη γαλλική επανάσταση.

Η φιλελεύθερη κίνηση γέννησε στη Γαλλία την κολοσιαία ένταση που έξοπασε στη Μεγάλη Έπανάσταση και μόλις άργά μέσα από την καταστρεπτική και δημιουργική θύελλα της, ανάμεσα από τή Ναπολεόντεια δικτατορία και τή διπλή παλινόρθωση γεννήθηκε τό νεώτερο γαλλικό πανεπιστήμιο.

Πολύ νεώτερα όμως τό γερό ένστικτο του άγγλικού λαού δημιούργησε άλλο ίδρυμα για να όπιστηρίσει τή φυσική επιστήμη, γιατί τό κράτος περίμενε μεγάλη ώφέλεια απ' αυτή. Έτσι γεννήθηκε ή Άκαδημία του Λονδίνου τό 17ο αιώνα, που στρατολόγησε τους έργατες της έξω από τόν κύκλο των καθηγητών των πανεπιστημίων. Τόν ίδιο καιρό στη Γαλλία ο Colbert ίδρυσε την Άκαδημία των επιστημών. Στη Γερμανία ένας συντηρητικός σοφός ο Leibnitz, έπισιδή δέν περίμενε τίποτε από τά Πανεπιστήμια, συμβούλεψε τό βασιλέα της Πρωσίας να ιδρύσει Άκαδημία. Έτσι γεννήθηκε ή Βερολινέζικη Άκαδημία των επιστημών. Με την ίδρυση της Άκαδημίας χωρίστηκαν οι δύο τάσεις ή δογματική και ή επιστημονική. Τό πανεπιστήμιο έμεινε σάν ένα άχώριστο κομμάτι του παλαιού κοινωνικού οργανισμού, προωρισμένο να πεθάνει μ' εκείνο.

Η Γερμανία είναι ή χώρα όπου τό Πανεπιστήμιο πήρε καινούρια ζωή, γιατί μπόρεσε να άφομοιώσει την τάση που αντιπροσώπευε ή Άκαδημία.

Αυτό φαίνεται περίεργο για την καθυστερημένη Γερμανία, που ακόμα τό 17ο αιώνα δέν είχε λύσει τό γλωσσικό της ζήτημα. Η λατινική κυριαρχόςος στα Πανεπιστήμια και όταν ο Θωμάσιος, ύφηγητής της νομικής στη Λειψία, δοκίμασε στα 1687 να κάμει τό μάθημά του στη γερμανική, άποδοκιμάστηκε και έφυγε στη Halle, όπου φυσούσε διαφορετικός άγέρας. Στα 1756 όμως ο Joh. Mathias Gesner έλεγε στο Göttingen «τή συνήθεια να διδάσκουν στη γερμανική δέν μπορούν ούτε βασιλικά διατάγματα να την έμποδίσουν». Τό 18ο αιώνα γινότανε άκόμη δυνατός άγώνας για τή λευτεριά της διδασκαλίας. Ο καλός Χριστιανός Wolff (1679-1754) δοκίμασε τό θυμό του ιδιότροπου και ιδιόρρυθμου Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α', του πατέρα Φρειδερίκου του Μεγάλου, που τόν άπειλώς πως θα τόν κρεμάσει εν δέν έφηνε από τό βασιλικό του, γιατί διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Halle, πως δέν πρέπει να παραδεχώμαστε για σωστό καθετί που δέν είναι λογικό. Ο Γέρο Φρίτς όμως, όπως οι Γερμανοί ονομάζουν τό Φρειδερίκο τό Μεγάλο, άφησε μεγαλύτερη έλευθερία.

Οι ήγεμόνες της Πρωσίας κατάλαβαν πως ήταν άσκοπος ο πόλεμος με την καινούργια επιστήμη και πως όπληξε τρόπος να τή χρησιμοποιήσουν για τους σκοπούς των. Τό επιστημονικό πνεύμα κυριάρχησε στα γερμανικά πανεπιστήμια. Σημαιοφόροι του ήταν τά καινούργια πανεπιστήμια της Halle (1694), του Göttingen (1737), του Erlangen (1743), άργότερα του Βερολίνου (1809), της Bonn (1818), που γεννήθηκαν απ' αυτήν την άνάγκη. Αδτή είναι ή τετάρτη περίοδος που ιδρύονται πανεπιστήμια. Αδτά εγκαινιάζουν τό επιστημονικό Πανεπιστήμιο. Ο λόγος της γρήγορης αδτής προκοπής, που βάζει τό πρωσσικό πανεπιστήμιο στην πρωτοπορεία, είναι ή μεγάλη βιομηχανική ανάπτυξη της Πρωσίας, που φανερώθηκε πρώτα με τις νίκες του Φρειδερίκου τό 18ο αιώνα και που έκρυβε ακόμα μεγαλύτερες έκπληξεις, την ένωση της Γερμανίας, τό Γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870 και την κολοσιαία περιπέτεια των ήμερών μας.

Από τό τέλος του 18ου αιώνα λοιπόν τό γερμανικό πανεπιστήμιο γίνεται ή έδρα της επιστημονικής έρευνας. Ο κύριος σκοπός δέν είναι πιά να φυλάξουν και να μεταδώσουν στις νεώτερες γενιές μιάν αλήθεια γνωστή και άνάλλαξη στα κυριώτερα της, παρά να ζητήσουν την αλήθεια, γιατί ή αλήθεια θεωρείται όχι σάν κάτι δοσμένο από πριν παρά κάτι που θα βρεθή με την έρευνα. Και ο χωρισμός καθηγητή και επιστήμονα άφανίζεται. Ο Wolff και ο Kant, ο Helmholtz και ο Liebig, ο Wundt και ο Herring, ο Georg Simmel και ο Ernst Haeckel, οι σοφοί δηλαδή και έρευνητές, που προάγουν την επιστήμη, είναι καθηγητές πανεπιστημίου. Έχοντας τά μέσα από τό κράτος δουλεύουν άνετα, υβρούν έργαστήρια σύμφωνα με την αντίληψή τους, τριγυρισμένοι από πλήθος νέων, που διαλέγουν ελεύθερα τόν κλάδο τους. Οι μεγαλύτερες ανακαλύψεις βγαίνουν ή τελειοποιούνται στα πανεπιστημιακά έργαστήρια. Αδτός είναι ο τελευταίος τύπος του πανεπιστημίου, που επιβλήθηκε σ' όλες τις πολιτισμένες χώρες.²

¹ Αδτό βέβαια με κάποιους περιορισμούς.

² Στις τελευταίες δεκαετίες όλες οι προσπάθειες για την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση στις άλλες χώρες σκοπό είχαν να πλησιάσουν τό γερμανικό πρότυπο. Στο τελευταίο του βιβλίο, Le déséquilibre du monde (1924), ο Gustave Le Bon παραπονιέται πως τό γαλλικό πανεπιστήμιο δέν έφτασε ακόμα αυτό τό πρότυπο.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐλεύθερης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἦταν τόσο σφιχτοδεμένη μὲ τὸ πανεπιστήμιο στὴ Γερμανία, ὥστε ὅταν ἡ μεθυσμένη ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες τῶν ὑπερπόντιων ἐπιχειρήσεων ἀνοσατική πόλη, τὸ Ἀμβούργο, θέλησεν ν' ἀποκτήσῃ πανεπιστήμιο πλαταίνοντας τὸ Ἀποικιακὸ Ἰνστιτούτο, ποὺ εἶχε ἰδρυθῆ γιὰ νὰ διηρητῆ ὠρισμένους οικονομικοὺς καὶ ἱμπεριαλιστικοὺς σκοποὺς, αὐτὸ σκανδαλίσει δόσους διατηροῦσαν ζωηρὴ τὴ συνείδηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πανεπιστημίου. Ὁ Spranger ἔγραψε τότε «Ἡ ἀποικιακὴ σχολὴ εἶναι γέννημα τοῦ σημερινοῦ καιροῦ καὶ τῆς ἱμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς, ὅλο τὸ πανεπιστήμιο τοῦ Hamburg θέλει νὰ γίνῃ πολιτικοδιοργανωτικὸ Ἰνστιτούτο, ἀκαδημία κρατικὴ καὶ ὄχι universitas ἀνθρώπων ποὺ διδάσκουν καὶ διδάσκονται καὶ πολὺ λιγώτερα τῶν ἐπιστημῶν».

Τὸ χαρακτηριστικώτερο ὅμως εἶναι τοῦτο. Ἀφοῦ νίκησε ἡ ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη στὴ Γερμανία, δὲ βλέπομε νὰ ἰδρύνονται καινούργια πανεπιστήμια. Τὰ τελευταία ἦταν αὐτὰ ποὺ ἀνάφερα παραπάνω. Ἰδρύνθηκαν ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἰδεολογία. Εἶναι ἀληθινὰ περίεργο. Στὶς τελευταῖες δεκαετίες γιγάντωσε καὶ θέριψε ἡ Γερμανία. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἀπὸ 25 ἑκατομμύρια ποὺ ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνα ἀνέβηκε σὲ 65. Ὁ ἀριθμὸς ὁμοῦ τῶν πανεπιστημίων ἔμεινε 21, ὅπως πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια. Γιατὶ καμιά καινούργια ἰδεολογία δὲν ἔφερε τὴν ταραχὴ καὶ τὸν ἀγῶνα, ποὺ γκρεμίζει καὶ δημιουργεῖ¹.

Μιὰ χώρα ὅμως, ὅπου τὸ πανεπιστήμιο πῆρε κολοσσιαία ἀνάπτυξη στὸν καιρὸ μας, εἶναι οἱ Ἐνωμένους Πολίτες τῆς Ἀμερικῆς. Δίνω κάποιους προπολεμικοὺς ἀριθμοὺς, γιατί δὲν ἔχω στὴ διάθεσή μου νεώτερη στατιστικὴ. Στὰ 1909 οἱ Πολίτες τῆς Β. Ἀμερικῆς εἶχαν 89 πανεπιστήμια μὲ 142,471 φοιτητές. Δέκα χρόνια πρὶν, στὰ 1899, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἦταν 59 πανεπιστήμια καὶ 66,780 φοιτητές². Δυνατὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ περνάει τὴ μεγάλη δημοκρατία. Ὅλα εἶναι κίνηση καὶ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ Ὠκεανοῦ. Ὁ νέος κόσμος στέκεται σήμερον ὡς ἑνας κολοσσιαῖος ἐνωμένος οικονομικὸς οργανισμὸς ἀντίκρου στὴ γέρινη Εὐρώπη, ποὺ δὲν κατάφερε νὰ κάμῃ μῆτε τὴν οικονομικὴ ἔνωσή της. Ἡ μεγάλη ἐκείνη

¹ Ἐνα δυὸ νεοἰδρύματα ὅπως τοῦ Mürster, τῆς Φραγκφούρτης, δὲν ἔχουν σημασία.

² Στὰ ἴδια χρόνια οἱ ἀνάλογοι ἀριθμοὶ γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὰς χώρας ἦταν (κατὰ E. Ruloiff, Lexikon der Pädagogik, 5 τόμ. Freiburg 1917).

Γερμανία	1899	πανεπιστ.	21	φοιτ.	41,690	—	1909	πανεπιστ.	21	φοιτητ.	62,579
Ἀγγλία	»	»	34	»	31,977	—	»	»	34	»	48,086
Γαλλία	»	»	22	»	30,564	—	»	»	22	»	45,413
Ρωσία	»	»	10	»	18,741	—	»	»	11	»	40,000
Ρουμανία	»	»	2	»	2,630	—	»	»	2	»	4,378
Ἑλλάς	»	»	1	»	;	—	»	»	1	»	2,800

Σημειῶνω ἐπίσης μιὰ χαρακτηριστικὴ στατιστικὴ τοῦ 1924 γιὰ τὰ πανεπιστήμια τοῦ Καναδά. Σήμερα ὁ Καναδὸς ἔχει 23 Πανεπιστήμια μὲ 31,792 φοιτητές καὶ 3,137 καθηγητές. Ἡ ἀναλογία εἶναι 6 κυβερνητικὰ μὲ 10,821 φοιτ. 1038 καθηγ., 4 ἄχρωμα μὲ 6,704 φοιτ. 674 καθηγ., 6 παπικά, 3 ἀγγλικά καὶ 2 Βαπτιστῶν καὶ 2 Μεθοδιστῶν ποὺ ἔχουν ὅλα μαζί 14,267 φοιτ. καὶ 1445 καθηγ. Τὸ ἑλληνικὸ πανεπιστήμιο εἶχε πέρασιν περίπου 5000 φοιτ. καὶ 89 (64 τακτ., 9 ἔκτ., 16 ὁμότιμοι) καθηγητές.

οικονομικὴ ἀνάπτυξη θέλει ἀνάλογη ἀνάπτυξη τῶν ἐκπαιδευτηρίων. Γίνονται χίλιες προσπάθειες, χίλιες δοκιμές. Πολλὰ ἀπ' αὐτά, ποὺ λένε στὴν Ἀμερικὴ πανεπιστήμια, δὲ δίνουν πραγματικὰ, καθὼς πολὺ σωστὰ παρατηροῦν οἱ Γερμανοί, μόρφωση οὕτε δόση μιὰ ἀνώτερη ἀστικὴ σχολὴ στὴ Γερμανία. Ἄλλα εἶναι κολοσσιαῖοι ὀργανισμοί, ὅπως ἡ Harvard University στὸ Cambridge, ἡ Yale University στὸ New Haven, ἡ Columbia University στὴ Νέα Ὑόρκη κλπ. ποὺ μιμοῦνται εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ διαθέτουν πολὺ πλουσιώτερα μέσα. Τὸ ἰδιαίτερό τους εἶναι πῶς σχεδὸν ὅλα ἔχουν ἕνα προσαρτημένο γυμνάσιο (ἕνα Κολλέγιο, ὅπως λένε), ποὺ ἔχει τὴν ἐλεύθερη ὀργάνωση τοῦ πανεπιστημίου. Μερικὰ μένουσιν μὲ τὸ κολλέγιο μόνον καὶ μὲ μιὰ ἢ δυὸ πανεπιστημιακὰς τάξεις.

Σήμερα ὕστερα ἀπὸ τὴν οικονομικὴ συντριβὴ τῆς Εὐρώπης τὸ ἀμερικανικὸ ἀνώτερον σχολεῖο φαίνεται πῶς πέρνει τὴν τύχη τοῦ ἐπιστημονικοῦ πανεπιστημίου, γιατί διαθέτει ἀφάνταστα δικά μὲσα. Στὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες οἱ ἀμερικανοὶ δὲν ὕστεροῦν ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους. Εἶναι ὑπέρροχοι στὴν ἐφαρμογὴ. Στὶς ἄλλες ἐπιστῆμες κάνουν προσπάθειες νὰ τοὺς φτάσουν καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ τοὺς φτάσουν. Ἐνα ὅμως εἶναι γνωστὸ καὶ μὲ θάρρος μπορεῖ νὰ τὸ προδικάσῃ κανεὶς ἀπὸ τώρα. Ἡ Ἀμερικὴ μὲ τὴν κοινωνικὴ τῆς σύνθεση καὶ τὴν νοστροπία της δὲν ἔχει νὰ μᾶς δώσῃ οὐσιαστικὰ καινούργιο τύπο πανεπιστημίου. Ὅλη τῆς ἡ προσπάθεια μπορεῖ τὸ πολὺ νὰ φέρῃ σὲ μιὰ τελειοποίησιν, σ' ἕνα θρίαμβο τοῦ ἀστικοῦ ἐπιστημονικοῦ πανεπιστημίου. Κάτι ἄλλο ἀκόμα μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῆ κανεὶς, πῶς στὴν Ἀμερικὴ δὲν ἔλειψε ἡ παλαιότερη δογματικὴ τάση. Ἡ Harvard University π.χ. ἰδρυμένη κατὰ τὰ 1636, εἶναι ἀρχικὰ τὸ προτεσταντικὸ πανεπιστήμιο, ἡ Catholic University of America (1884) εἶναι τὸ καθολικόν.

Εἶναι γνωστὸ πῶς ὕστερα ἀπὸ τὴ φοβερὴ καταστροφὴ ποὺ εἶδε ἡ γενιά μας, σάλεψε ἡ πίστις στὸ πανεπιστήμιο τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἔερωμε τίς μεγάλας πληγὰς του, τίς ἀτέλειες τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ, ποὺ σπαταλεῖ ἀνώφελα πολὺτιμες δυνάμεις καὶ ἄλλες δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ χρησιμοποιήσῃ. Εἶναι ἀφθονὴ ρουτίνα ἐκεῖ μέσα. Ἡ κεφαλαιοκρατία τὸ ἔχει τριφυρίσει μὲ μιὰν ὀμίχλη νεοδογματισμοῦ, ποὺ θυμίζει πολὺ παλιὰ χρόνια. Ὁ καθηγητὴς, ὁ ἐπιστήμονας εἶναι ὁ πῆξοσι (Untertan) μὲ πολὺ λιγισμένη μέση. Τὸ ἀνώτερον Ἐκπαιδευτήριον δὲν μπορεῖ νὰ ἀφομοιώσῃ τίς πλατιάς μάζας καὶ νὰ κἀνῃ ὀφέλιμες τίς δυνάμεις ποὺ κρύβονται ἐκεῖ μέσα¹. Ἡ ἐξειδικεύσιν πάλι τσακίζει τὸν ἄνθρωπον, τὸν κάνει νὰ χάσῃ τὴν ματιὰ τοῦ ὄντολου καὶ τὸν ἀποξενώνει ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ἔερω πῶς χρειάζεται μιὰ βαθύτερη, μιὰ ψυχικώτερη καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἡ καλλιέργεια κοντὰ σὸ λογικὸν τοῦ συνασθηματικοῦ, ποὺ στὶς τελευταῖες περιπέτειες ἀποδείχτηκε πῶς εἶχε μείνει τέλεια ἀκαλλιέργητο, σχεδὸν πρωτόγονο καὶ βάρβαρο. Μὲ τραβοῦν οἱ καθρεφτισμοὶ μακρινῶν ἰδανικῶν. Μία μεταμόρφωση ἐτοιμάζεται. Κάτι πλατύτερον θὰ βγῆ—δὲν ἔχω καμιά ἀμφιβολία—κάτι ποὺ δὲν ἔερω πῶς θὰ τὸ λένε Ἀνώτερη λαϊκὴ Σχολὴ, Λαϊκὸ πανεπιστήμιο, Ἐλεύθερον Πανεπιστήμιο, ποὺ θὰ κἀνῃ τὸ Πανεπιστήμιο χτήμα στὶς πλατύτερες μάζας καὶ τίς πλατύτερες μάζας χτήμα

¹ Γι' αὐτὸ συμπαθῶ πολὺ τὴν ἐξωπανεπιστημιακὴν ἐργασία καὶ θὰ ἔλεγα πῶς ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ μένα ἤθελα νὰ ἐνθαρρύνω τὸ ντιλεταντισμὸν, ἂν δὲν εἶχα τὸ φόβο νὰ μὴ παρεξηγηθῆ ἡ λέξις καὶ τὸ πρᾶμα.

της επιστήμης. Σπεύδω όμως να προσθέσω, πώς όποια μεταβολή και άν γίνει κάτω θα μείνει από τό παλαιότερο πανεπιστήμιο — ή μεγάλη κατάκτησή του — ή επιστήμη και ή επιστημονική μέθοδο. Γι' αυτό και για να βρω μία σταθερή και πρακτική βάση για μάρ έδώ στην Ελλάδα σταματώ στο επιστημονικό πανεπιστήμιο και τό παίρνω για ιδανικό.

Στήν Ελλάδα ή ανάγκη του άνωτέρου εκπαιδευτηρίου γεννήθηκε ζωνρά τό 18ο αιώνα, από τή στιγμή δηλαδή που ξαναδημιουργήθηκε ναυτικό στην Ελλάδα και τό εμπόριο ξαναζωντάνεψε στα ελληνικά παράλια. Η οικονομική άνθηση — βαρυσήμαντη μέσα στην ξεραία και στη φτώχεια της τουρκικής αυτοκρατορίας — είχε συνέπεια τό πνευματικό ζύπνημα. Τά παιδιά των ναυτικών και των εμπόρων άρχισαν να διψούν μάθηση και άπλωναν τό χέρι για να τήν πάρουν όπου μπορούσαν. Έτσι τό 18ο αιώνα έχουμε τά σημάδια, που προμηνούν τήν Αναγέννηση. Ήταν φυσικό να γυρίσουν προς τή Δύση, όπου είχε δημιουργηθή ένας μεγάλος πολιτισμός, τόν καιρό, που τό έθνος μας στέναζε κάτω από τήν τουρκική σκλαβιά. Από κει μπορούσε να έρθη ή μόνη δυνατή Αναγέννηση στην Ελλάδα καθώς σέ κάθε χώρα της γής που έμεινε έξω από τόν κύκλο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Δέν έλειψαν οι εθνικές στιγμές, που περιμενε κανείς να πλησιάσουν και να άδελφώσουν τούς δύο κόσμους, τό μικρό και φτωχό ελληνικό μέ τό δυνατό και πλούσιο ευρωπαϊκό σβύνοντας τις παλιές θλιβερές πάρεξηγήσεις. Οι νέοι πήγαιναν μέ άγάπη να μάθουν τή σοφία των Δυτικών, οι οικογένειες των εμπόρων, που πήγαν να ζήσουν στα μεγάλα κέντρα της Ευρώπης, ένιωθαν τήν ύπεροχή του δυτικού πολιτισμού και ποθοούσαν να μιμηθούν τόν άνώτερο άνθρωπισμό που είχαν εμπρός τους. Τό ευαγγέλιο της λευτεριάς και της ισότητας που κήρυτταν τό 18ο αιώνα οι γάλλοι φιλόσοφοι σιγοχάϊδευσ τήν ψυχή των Έλλήνων και τό πελώριο σάλπιγμα του 1789 τήν ανατάρραξε δυνατά και γύρισε μέ πόθο και έλπίδες τά βλέμματα προς τή Γαλλία. Νόμιμα κανείς πώς ήρθε ή στιγμή, που θα γινόταν ή μετουσίωση, μια βαθιά ψυχική συγχώνευση μέ τή Δύση. Μά στηλώθηκε πάλι κικήτρα ή παράδοση. Τό ριζικό της φυλής στάθηκε δυνατότερο...

Τό ίδιο ριζικό είχε νικήσει τρεις αιώνες πριν. Οι ίδιες σκοτεινές δυνάμεις ματαίωσαν τότε τήν Ένωση και παράδωκαν τή φυλή στο μαχαίρι του Τούρκου και στην άνάκουστη ταπεινώση. Τώρα ή αντίδραση κατάφερε να δώσει τήν κατεύθυνση που ήθελε αυτή στην όρμη που γεννήθηκε μέσα στο έθνος για σπουδή και μάθηση. Τό 15ο αιώνα ή θρησκεία μόνη ήταν αρκετή για να κρατή τά πρόβια χωρισμένα από τά έρίφια. Η άδολη πίστη των πατέρων και τά filioque είχαν τότε μαγική ενέργεια πάνω στα πλήθη¹. Τώρα χρειαζότανε δρασικώτερο φάρμακο. Κάλεσαν λοιπόν σέ βοήθεια τις σκιές των προγόνων. Η Εδρώπη δέν πήρε άπ' αυτούς τόν πολιτισμό; Γιατί να πάμε να ζητήσουμε τή θανεική σοφία της, άφου έμαίς έχουμε τήν πρώτη, τή γνήσια πηγή; Ο νεοελληνικός άρχαϊσμός γεννήθηκε άπ' αυτή τήν πρωτόγονη σκέψη και άπ' αυτή τή στενόφυχη ματαιοδοξία. Ο λαός τήν άγκάλιασε, γιατί ή σκέψη αυτή χάϊδευσ τις μικρές αδυναμίες του. Άπ' αυτή τή ανάγκη γεννήθηκε τό πρώτο άνώτερο νεοελληνικό εκπαιδευτή-

¹ Και όποτερα από τήν τραγική καταστροφή ο κλήρος και οι λόγιοι μας έξακολούθησαν δύο αιώνες να γράφουν παπικούς έλέγχους και να κωντηριάζουν τις κακοδοξίες των Δυτικών.

ριο, ή Μεγάλη του Γένους Σχολή, που χρησιμοποιε σαν υπόδειγμα στα άλλα σχολεία του 18ου αιώνα. Ήταν τό δογματικό εκπαιδευτήριο, που τό ίδρυσε ή κληρική άριστοκρατία, για να κόψη τή «ροπή προς τή Δύση». Η παράδοση έχοντας γερό στήριγμα τήν έθνική ματαιοδοξία ένιψε εύκολα τις αδύναμες προοδευτικές προσπάθειες¹, έτσι που όταν ήρθε τό ελεύθερο βασίλειο ή παράδοση κυριαρχούσε σ' όλη τή γραμμή.

Τό Αθηναϊκό πανεπιστήμιο γεννήθηκε κάτω άπ' αυτό τό ζώδιο. Τή γενιά που παραστάθηκε κάπου 80 χρόνια πριν από μάρ στα έγκαίνια του μικρού και φτωχικού χυρίου τήν τραβόσα ένα φανταχτερό και πλουμιστό ιδανικό. Οι συμφορές είχαν σωριάσει χιλίες δυστυχίες πάνω στο άμοιρο έθνος, που αυτοί δέν τις ένιωθαν, δέν ήθελαν να τις προσέξουν. Τό μεγαλύτερο δυστύχημα κατά τή γνώμη τους ήταν ο «έκχυδαϊσμός» της γλώσσας. Μά λίγη καλή θέληση και ξαναφέρνουμε στή ζωή τήν αρχαία ελληνική. Μέ τήν αρχαία γλώσσα θα ξαναβρούμε τόν αρχαίο πολιτισμό και τήν αρχαία δόξα — τή δόξα πρό πάντων. Και τότε θα έρχονται τά άλλα έθνη να διδαχτούν από μάρ αντί να πάμε έμεις να ζητήσουμε τή θανεική σοφία τους άπό τούς φράγκους, που μια φορά ήταν βάρβαροι και πήραν όλα από τούς προγόνους μας, δηλαδή από μάρ². Η γενιά εκείνη είχε τήν άφέλεια να πιστεύη πώς μπορούσε να ξαναφέρει στή ζωή αυτούσια τήν αρχαία γλώσσα και τόν αρχαίο βίο. Διαβάστε τά γραφτά του καιρού εκείνου. Θα ιδήτε πώς είναι παντού στην ήμερήσια διάταξη. Είναι ένα νόμισμα του καιρού που έχει πέταση παντού. Ίδου πώς άρχίζει τόν «Ολυμπιακό» του λόγο ένας άνθρωπος πολύ μετρημένος, πολύ νηφάλιος και που γράφει σέ μια εποχή που ή μέση της άρχής είχε ξεθυμάνει κάπως. «Άφου ή Ελλάς μετά μακροχρόνιον νέκρωσιν εξηγήθη κατά θείαν ευδοκίαν εκ του πολιτικού τάφου εις νέαν ζωήν, είπατο κατ' α φ υ σ ι κ ό ν λ ό γ ο ν να αναζήσωσιν εν αυτή και εκ των αρχαίων και δημοσίων ιδρυμάτων εκείνα, όσα εις πλήρωσιν ουχι έφημέρων άλλ' αϊθίων χρεών της άνθρωπίνης κοινωνίας όπωσδήποτε συντελούντα δεικνύονται εις τήν ζωήν της άνθρωπότητος

¹ Έννοώ τό δημοτικισμό του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, που γεννήθηκε καθώς και ο σύγχρονος δημοτικισμός από τήν ανάγκη να πλησιάσουμε τούς δυτικούς λαούς. Δευτερεύουσα σημασία έχουν οι χλωμές προσπάθειες άνθρώπων του τύπου του Κοραή. Η «Έφτανησιακή παράδοση» όπως τή βαφτίσαμε στα χρόνια μας δέν είχε κανένα βάρος πάνω στή διάνοηση του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού. Οι εφτανησιοί περνούσαν λίγο πολύ για φράγκοι. Ακόμη σήμερα οι Ρουμελιώτες (οι αλβανόφωνοι κυρίως) λένε φράγκους τούς νησιώτες, γιατί είναι πιο περιποιημένοι και λεπτότεροι στην καθημερινή τους ζωή.

² Η αντίληψη αυτή είναι ακόμα βαθιά ριζωμένη. Ο φίλος μου Dr Reil, που διδάξε μερικά χρόνια στα ελληνικά σχολεία της Σμύρνης, μου έλεγε — Βλέπεις παιδιά των τουρκοφώνων του έσωτερικού, που πρωτοέρχονται από τήν πατρίδα τους. Μόλις μάθαιναν τις πρώτες ελληνικές λέξεις, μάρ παιτοδαν στο πρόσωπο — Έμεις έπολιτίσαμεν τήν Εδρώπην! Διαβάστε τις «Άγορεύσεις επί των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων» του κ. Μιλτιάδου Αννίνου Καβαλιεράτου, που τις τύπωσε σέ φυλλάδιο. Θα ιδήτε τήν ίδια σύγχυση. Ο πατήρ και εγώ εν έσμέν. Η γλώσσα του Όμηρου, του Πινδάρου, του Πλάτωνα και του Σοφοκλή είναι ή ίδια μέ τήν καθαρεύουσα του κ. Καβαλιεράτου. Έμεις έπολιτίσαμε τήν Εδρώπη!

ἀείποτε χρήσιμα. Ἀνέζησαν ἤδη ἐν Ἀθήναις ὁ Ἄρειος Πάγος ὡς δὴ πρῶτον δικαστήριον κλπ.» (Φίλιππος Ἰωάννου, Λόγος Ὀλυμπιακῶς συνταχθεὶς καὶ ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ β' τῶν Ἰδρυθέντων Ὀλυμπίων ὑπὸ τοῦ δαιμονήτου Ζάππα, 1870).

Φιλολογοὶ καὶ μαθηματικοί, γιατροὶ καὶ φαρμακοποιοὶ θυσίασαν σ' αὐτὸ τὸ εἶδωλο. Ὁ ἀρχαϊσμός γεννήθηκε ἀπὸ ἀδυναμία. Τὸ ἔθνος θαμπωμένο ἀπὸ τὴν δυνατὴ λάμψη τῆς Εὐρώπης, κλείνει τὰ μάτια καὶ κλείνεται ἐγωϊστικά στὸν ἑαυτό του. Ὁ ἀρχαϊσμός καὶ ἡ προγονολατρεία εἶναι ἀπὸ τὴν ματαιοδοξίαν τῶν δημιουργῶν οἱ ἀνατολικοὶ λαοὶ γιὰ νὰ ξεγελάσουν τὸν ἑαυτό τους. Ἦταν προσφάσεις ἐν ἀμαρτίαις, γιὰ τὴν ἀποφυγὴν νὰ ἀφομοιωθῶμεν τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν Ἀυτικῶν Λαῶν καὶ νὰ βαθύνωμε στὴν ἀνώτερη ἐπιστήμη τους. Ἐκεῖνοι δημιουργοῦσαν τὴ νεώτερη ἐπιστήμη, ἀνύψωναν τὴν ὕλική καὶ πνευματικὴ τους ζωὴ, κυριαρχοῦσαν μὲ τὴν ἀνώτερή τους μάθησιν τὸν κόσμον, ἐμεῖς ἐξακολοθησαμε νὰ μένωμε ἕνας μικρὸς ἀνατολικὸς λαὸς φτωχὸς καὶ κακομοιριασμένος μέσα στὴν θλιβερὴ κατοικίαν μας. Καὶ ἂν κάποιος μᾶς θυμίζε τὴν ἀπόστασιν πού μᾶς χωρίζε ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, τοῦ ἀπαντοῦσαμε ἀκατάδεχτα. — Ἐχομε κατὰ πολὺ σοβαρώτερον νὰ κάνομε ἐμεῖς. Ξαναγυροῦμε στὴν ἀρχαϊότητα!

Ὁ ἀρχαϊσμός μᾶς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν Εὐρώπην χωρὶς νὰ μᾶς φέρη πλησιέστερα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὴ ζωὴ μας τίποτε δὲ μῆκε ἀπὸ τὴν ἀρχαϊότητα, ἐξὸν ἀπὸ μερικὰς ἄδαιες λέξεις¹, ἐνῶ ἡ ζωὴ τῶν εὐρωπαίων εἶναι πλούσια ποτισμένη μὲ κλασσικὴ Ἑλλάδα. Ἐκατὸ χρόνια τώρα βόλαμε ὅλη τὴ δυνάμει μας. Οἱ κλασσικὲς σπουδὲς θεωρήθηκαν ἐθνικὲς στὴν Ἑλλάδα, εἶχαν ὅλη τὴν κρατικὴ ὑποστήριξιν, μῆσαν σ' ὅλη τὴν ἐκπαίδευσιν, τὸ νηπιαγωγεῖο εἰσέταξε μαθητὲς γιὰ τὸ Μιστριώτη, ὅταν νὰ εἶχαν σκοπὸ ὅλοι οἱ Ἕλληνας νὰ γίνων κλασσικοὶ φιλόλογοι. Μᾶς καταίχε ὁμαδικὸς πυρετὸς ἀρχαιομάθειας. Τί ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς προσπάθειας; Ἐξὸν ἀπὸ λίγα, πολὺ λίγα, πού κι αὐτὰ στέκονται ἔξω ἀπὸ τὴ γνήσια νεοελληνικὴ παράδοσιν, τίποτε δὲν ἔγινε. Τίποτε πού νὰ μπορῇ νὰ στέκεται κοντὰ στὴν ἐργασία τῶν εὐρωπαίων, πού νὰ τὸ λογαριάζει ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη. Καμιά σχεδὸν ἐκδοσὴ, κανένα σχόλιον, καμιά διόρθωσιν, καμιά ἐρμηνεία, καμιά γνώμη μὲ κύρος σὲ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ πρόβλημα, ἀκόμη λιγώτερον ἐργασίαι συνθετικῆς, πού ἐρμηνεύουν τὸν ἀρχαῖον κόσμον. Οἱ Κόντοι καὶ οἱ Μιστριώτιδες εἶναι ἀστέρια πού φέγγουν μονάχα στὴν Ἀνατολή. Κανενὸς φιλόλογου μᾶς τὸ ὄνομα δὲν πέρασε τὰ στενά ὄρια τῆς πατρίδας του. Παρπατήστε τίς εἰδικὰς βιβλιοθήκας στὴν Εὐρώπην, περᾶστε ἀπὸ τὰ σεμινάρια τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, πηγαίνετε στὰ μαθήματα τῶν καθηγητῶν, δεῖθ' ὅσα, δεῖθ' ὅσα ἀκούσατε κανένα νεοελληνικὸ ὄνομα. Εἶναι κατὰ θλιβερό, πού πληγώνει τὴν ψυχὴν. Βλέπετε καὶ ἀκούετε ὄνόματα γερμανικά, γαλλικά, ἀγγλικά, ἀμερικανικά, δλλανδικὰ καὶ ρωσικά. Μὰ κανένα ἑλληνικὸ ὄνομα². Καὶ αὐτὸ ἐνῶ οἱ ξένοι δὲ διάθεσαν ὅλες μῆτε καὶ τίς καλύτερες δυνάμεις τους στὰ κλασσικά. Ἡ ἀρχαιομάθεια στὸν τελευταῖον αἰῶνα τουλάχιστον εἶναι ἕνα παρακλάδι τῆς ἐπιστήμης γιὰ τοὺς εὐρωπαίους. Δὲν πάνε σ' αὐτὴν οἱ πλουσιώτεροι, οἱ ζωηρότεροι καὶ οἱ εὐφρότεροι.

¹ Κάνεις ἕνα ἀνώτερον δικαστήριον, τὸ ὀργανώνεις κοινὰ στραδὰ κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, ἕστερα τοῦ καθίξεις ἕνα ἀρχαῖον ὄνομα καὶ ἰδοὺ «Ἀνέζησαν ἤδη ἐν Ἀθήναις ὁ Ἄρειος Πάγος!»

² Μὲ ἀνακούφισιν βλέπει κανεὶς τὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἠθικῶν τοῦ Πλουτάρχου ἀπὸ τὸ Γ. Βερναρδάκη καὶ τὸ Ἐρμηνευτικὸ Λεξικὸν τοῦ στὴ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Μονάχου.

Ὁ λόγος τοῦ φαινομένου εἶναι εὐκολονόητος. Δὲν εἶχαμε ἐμεῖς δικὸν μας πολιτισμὸν, δικὴν μας ἀνάπτυξιν γιὰ νὰ κίωσωμε τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀρχαίων. Ἡ ἀρχαϊότητα δὲν εἶναι ἀπὸ καὶ πού ἀρχίζει ἕνας λαὸς παρὰ ἐκεῖ πού φτάνει ἕστερα ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀναγέννησιν. Ἡ μοῖρα τῶν λαῶν πού θέλουν νὰ μελετήσουν τὴν ἀρχαία τέχνην, τὸ ἀρχαῖον θέατρον, τὴν ἀρχαία ποίησιν, τὴν ἀρχαία φιλοσοφίαν χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ ἔχουν καλλιτεχνία, θέατρον, ποίησιν, φιλοσοφίαν, εἶναι νὰ μὴ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ κατὰ ἐξωτερικότητα, νὰ τελεματωθοῦν μέσα σὲ γραμματικὰ καὶ στὴ σύγχυσιν τῶν λέξεων.

Οἱ κλασσικὲς σπουδὲς γεννήθηκαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ μιὰ διάθεσιν ρωμαϊτικῆν, ἀπὸ ματαιοδοξίαν καὶ ὄχι ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη. Οὔτε εἶχαν ὕλικὸν στήριγμα. Ὁ λαὸς μᾶς εἶναι φτωχός, καὶ οἱ λόγοι κακομοιριασμένοι, πού ζοῦσαν μέσα σὲ στερεῆσιν καὶ στὴν ἀσχημίαν. Γι' αὐτοὺς ὅλους τοὺς λόγους οἱ κλασσικὲς σπουδὲς βρέθηκαν στὸν ἀσχημον δρόμον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Καλὰ καλὰ δὲν ἔσπασαν τὴ μεσαιωνικὴν παράδοσιν. Οἱ Ἕλληνας λόγοι καταγίνονται περισσότερο μὲ τοὺς συγγραφεῖς τῆς παρακμῆς. Αὐτοὺς π. χ. ἐκδίδει κατὰ προτίμησιν ὁ Κοραῖς. Ἦταν φυσικὸ ὁ λόγιος τῆς φτωχῆς αὐτῆς χώρας νὰ βλέπῃ τὴ δικὴν του σκέψιν καὶ τὴ δικὴν του μορφήν μέσα στοὺς ἀρχαίους καὶ νὰ τοὺς καταβιβάζῃ στὸ δικὸν του τὸ διανοητικὸν καὶ ὕλικὸν ἐπίπεδον. «Ὁ Κοραῖς οὐδαμῶς ἀμφιβάλλει, ὅτι τὸ ψυχαγωγῶν τῶν Διατριβῶν (τοῦ Ἐπικτήτου) ὕψος θὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐνθουσιασμὸν εἰς μίμησιν τῆς ἀρετῆς τοῦ περικλειοῦς διδασκάλου, τώρα μάλιστα ὅτε ἡ πατρίς ἐλευθερουμένη ἀπὸ τυράννους ἔχει χρεῖαν ἀληθῶς ἐλευθέρων πολιτῶν». Ὁ ἐνθουσιασμός ὁμοίως αὐτὸς δὲν εἶναι ὀλωσοδιόλου ἀκίνδυνος. «Πρέπει νὰ προσέχωσι μὴ ὁ ἐνθουσιασμός τοὺς φαντασιώσῃ, ὅτι δύναται νὰ ἐλευθερωθῶσιν αὐθημερόν ἀπ' ὅσα ἡ νεότης ἢ κακὴ ἀνατροφὴ ἐφύτευσεν εἰς τὰς ψυχὰς των πάθη. Ἐδῶ μάλιστα εἶναι ἀναγκαῖον τὸ γινώσθαι σαυτὸν. Ἄς ἀρκεσθῇ λοιπὸν ὁ νέος ἀναγινώσκων τὰς Διατριβὰς, πρῶτον νὰ τὰς μελετήσῃ καὶ νὰ τὰς νοήσῃ καλῶς. Ἐπειτα ἄς σπουδᾶσῃ νὰ ἐκρίζωσῃ κατὰ μικρὸν ἀπὸ τὴν ψυχὴν του τὰς ἐμποδιζούσας τὴν ἐλευθερίαν ὁρεξίαι μίαν μετὰ μίαν, ὄχι ὅλας ὁμοῦ, διὰ νὰ μὴ πάθῃ ὅτι ἐπαθον πολλοὶ μαθηταὶ τοῦ Ζήνωνος, λιποτακτικῶντες αἰσχροῦς, διότι ἠθέλησαν νὰ καταστῶσιν αὐθημερόν Ζήωνες. Ἀπὸ τὴν πείραν δεδιδασμένος ὁ Ἐπικτήτος παραγγέλλει τοὺς νέους νὰ βαδίσωσι πλέον ἢ νὰ τρέχωσι τὸ στάδιον τῆς ἀρετῆς. Ὅστις πρὶν δυναμωθῇ κατὰ μικρὸν εἰς τὰ εὐκόλα ταῦτα καὶ πρόχειρα καθήκοντα τοῦ μῦθου νὰ γευθῇ δυσκολώτερα, κινδυνεύει νὰ ἐξεράσῃ». Θερεϊανοῦ, Κοραῖς III, 87.

Δὲν εἶναι καθόλου περίεργον ἂν τὸ Ἀρχαῖον Πνεῦμα γύριον τὸ πρόσωπον ἀπὸ τέτοια ξερᾶματα.

Du gleichst dem Geist, den du begreifst, nicht mir!

Καὶ ὅταν ξεθύμῃς ἢ μῆθῃ τῆς ἀρχῆς, εὐκολοπέραστῃ καὶ λιγόχρονη ὅπως εἶναι στὰ κλιματὰ μας, ὁ φευτοκλασσικισμός πρόβαλε τὴν ἀσχημὴν μορφήν του. Τότε ἤρθαν οἱ μικρογύρτες. Ὁ κλασσικισμός κατάντησε μέσον γιὰ νὰ σκεπάζῃ τὴν πνευματικὴν ἀνεπάρκειαν καὶ τὴν ἀκαματιὰ τους διακρινόμενος τὸν παλιὸν μῦθον

¹ Μοιάζεις τὸ πνεῦμα πού καταλαβαίνεις, ὄχι ἐμένα!

πώς μελετοῦν τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἔτσι εἶχαν ἐπιβολὴ πᾶνω στὸν ἄτυχο αὐτὸ λαό, γιατί τοῦ κολάκευαν τὴν ἀδυναμία. Πόση σύγχυση καὶ πόση ψευτιά κουβάλησαν αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις! Ἔνα παράδειγμα. Στὴ Γερμανία γνώρισα κάποιον νέο πού σπούδαζε γεωπόνος καὶ πού ἔκαμνε τότε τὴ διατριβὴ του. Ξέρατε τί θέμα εἶχε διαλέξει; Ἡ γεωπονία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι». Αὐτὸς σάν Ἑλληνας, μοῦ ἐξηγήθηκε, ἔπρεπε ἕνα τέτοιο θέμα νὰ διαλέξῃ. Γι' αὐτὸ κατάφευγε στὰ φῶτα μου ἀνμποροῦσα σά φιλόλογος νὰ τοῦ συστήσω μερικά βοηθήματα. Ἐμεινα κατάπληκτος καὶ μὲ τὴν εἰλικρίνεια καὶ τὸ θάρρος πού ἔχει κανεὶς μέσα σ' ἐκείνη τὴν πλατιά ἀτμόσφαιρα τοῦ εἶπα, πῶς μοῦ φαίνεται παράξενο νὰ χάνῃ τὸν καιρὸ του σὲ τέτοια, πῶς σκοπὸς τῆς σπουδῆς του στὴ Γερμανία ἦταν νὰ μάθῃ τὴν ἀνώτερη γεωργικὴ τέχνη τῶν εὐρωπαίων καὶ νὰ τὴ φέρῃ στὸν τόπο μας. Σάν τί γεωπονικὴ νὰ εἶχαν οἱ ἔνδοξοι πρόγονοί μας; Ἔνα ἡξέυρα θετικὰ, πῶς μᾶς ἀφῆκαν ρημαγμένη τὴ γῆ. Ἡ ἀποχώρηση εἶχε ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰ κλασσικὰ χρόνια. Δὲν ἔκαναν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ καταστρέφουν τὰ δάση τῶν καὶ τὰ περιβόλια. Οἱ Μωριαῖτες ρήμαξαν τὴν Ἀττικὴ, ἀργότερα ἤρθε ἡ σειρά τοῦ Μωριά. Μὴ ἀπὸ τίς μεγάλες δόξες τοῦ Ἐπαμεινώνδα ἦταν πού δὲν ἀφῆκε ἀχάλαστο δάσος ἢ περιβόλι στὴ Λακωνικὴ. Στὰ Ἑλληνικὰ τοῦ Ξενοφῶντα δὲ βλέπει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ κόβουν τὰ δέντρα καὶ νὰ καίνε τὰ σπαρτὰ, δένδροτομοὺντες, δένδροτομοὺντες καὶ καίοντες. Τὴν καταστροφὴ τὴν συμπληρώσαμε ἡμεῖς οἱ ἀπόγονοι. Οἱ βλαχοποιμένες καίνε κάθε μέρα τὰ δάση πού ἀπόμειναν καὶ βλέπει τις νύχτες τὸ θλιβρὸ θέαμα νὰ φωτίζῃ ἀπαίσια τὴν ἔρημη ἔχταση. Κανεὶς δὲν ποιεῖ. Μόνο διαβάσεις κάποιες στίς ἐφημερίδες Ἡμερῶν ὁλῆσις δάσους». Καὶ ἔμειναν γυμνὰ καὶ ἔξω τὰ βουνὰ μας—φριχτὴ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς Ἑσραίας, πού παραδέρνει τὸν περιοῦσιο λαό. Πολὺ ὠφελιμώτερο θὰ εἶναι, τοῦ εἶπα, ἂν εἶδνε μὴ ἀπλῆ, ζωνηρὴ περιγραφή πῶς καλλιεργοῦν οἱ Γερμανοὶ τὰ χωράφια τους, τί τάξη καὶ ἀνθρωπισμὸ ἔχουν στὸν ἀγροτικὸ βίο, πῶς διατηροῦν τὰ δάση τῶν καὶ πῶς ἐκμεταλλεύονται τὰ μεγάλα ἀγροτικὰ κτήματα. Ἀκριβῶς σ' ἕνα τέτοιο χτήμα ἔκαμνε τὴν πρακτικὴν του ἀσκήσιν ὁ καλὸς νέος. Αὐτὰ ὅμως τοῦ φάνηκαν ἀρετικά. Πῶς; ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ἔχομε ὑποχρέωση νὰ γράφωμε γιὰ τοὺς ἀρχαίους. Θέλησα νὰ μάθω τότε πῶς ἔνοουσε νὰ ἐργαστῇ, ἂν καταλάβαινε ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τὴν κολοσιαία δυσκολία πού εἶχε μὴ τέτοια ἐργασία. Μοῦ ὁμολόγησε πῶς εἶναι μὲ τὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου καὶ παρατήρησα πῶς ἀγνοοῦσε καὶ τὴν προχειρότερη βιβλιογραφία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ζητοῦσε τίποτε γερμανικὰ ἐργασοῦλες γιὰ νὰ κάμῃ τὴ δουλίτσα του ὁ ἀνθρώπος. Ἦθελε ἀντιγράφοντας τοὺς Γερμανοὺς νὰ ἀποδείξῃ στοὺς Γερμανοὺς, πῶς εἶναι ὁ ἀπόγονος! Ἦουχάστε ὅμως. Κάτι ξέρεῖ ὁ ρωμιός. Αὐτὲς οἱ ἐργασίες, δηλαδὴ αὐτοὶ οἱ τίτλοι, κάνουν ἐντύπωση στὴν Ἑλλάδα. Μπορεῖς νὰ διοριστῆς καθηγητῆς τῆς ἀνώτερης γεωπονικῆς σχολῆς, ὅπως ἄλλοι διορίστηκαν μὲ ὅμοιες ἐργασίες καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο. Τέτοιες εἶναι ὅλες σχεδὸν οἱ ἐργασίες πᾶνω στοὺς ἀρχαίους. Εἶναι γιὰ ἐγχώρια κατανάληψη, προωρισμένες νὰ ξοδευτοῦν ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα. Εἴτε ἐρμηνευτικὰς ἐργασίες εἶναι, εἴτε σχόλια, εἴτε γιὰ τὸ ἀττικὸ δίκαιο, εἴτε γιὰ τὴν ἀγωγή παρὰ Λακεδαιμονίους ἢ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, εἴτε γιὰ τίς ἰδέες τοῦ Πλάτωνα, εἶναι ἀντιγραφεῖς καὶ ἀίετες περιλήψεις ἀπὸ γερμανικὰ βιβλία. Στους ἔθνους δείχνουν τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνικανότητά μας, μποροῦν ὅμως στὴν Ἑλλάδα, ἂν συντρέξουν οἱ περιστάσεις καὶ τὰ μέσα, νὰ κηρύξουν τὸ συγγραφεὶα τους σοφὸ μελε-

τητῆ καὶ ἐρμηνευτῆ τῶν ἐνδόξων προγόνων. Διαβάστε γιὰ περιέργεια ὅσα γράφουν οἱ ἀρχαῖστες δ' ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο σὲ κρίσιμες στιγμές, στὸν καιρὸ τοῦ ὄργανισμοῦ γιὰ τὴν κατάληψη καμιάς πανεπιστημιακῆς ἑδρας. Μ' ὅλη τὴν ἰερὴ σιγὴ πού κράτησε ὁ ὑποψήφιος γιὰ τὴν πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ, ὁ ἀντιπαλὸς βρῖσκει εὐκολὰ ποῖο γερμανὸ ἀντίγραφε, γιατί ἀντλοῦν συνήθως ἀπὸ τὰ προχειρότατα, ἀπὸ τὰ ἕνα δυὸ γνωστότερα ἔργα, τὰ μόνα πού γνώρισαν καὶ οἱ δυὸ ἀντίμαχοι. Παραθέτουν κείμενα, δείχνουν πῶς παρερμηνεῖ τὰ γερμανικὰ, πῶς δὲν καταλαβαίνει ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τὸ ultimium πῶς δὲν ξέρεῖ τὴ γλῶσσα του. Αὐτὸ εἶναι τὸ αἰώνιο μοτίβο τῶν ἀρχαῖστων—κανεὶς ἑλληνας δὲν ξέρεῖ τὴ γλῶσσα του!

Εἶναι τώρα μιὰ ζωὴ πού βλέπομε αὐτὰ καὶ πειραματιζόμεθα. Ἐχομε τόσα φαινόμενα, πού μποροῦμε νὰ φτάσωμε σὲ μιὰ γενίκευση, σ' ἕνα νόμο. Ὁ νόμος λέγει: κάθε νεοελληνικὴ πραγματεία, πού τελειώνη με τὴ φράση: . . . παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι ἢ παρὰ Πλάτωνι . . . παρὰ Ἀριστοτέλει: ἢ κάτι παρόμοιο σημαίνει πῶς ὁ συγγραφεὴς τῆς ἦταν ἀνίκανος νὰ μπῆ στὸ νόημα τῆς ἐπιστήμης. Ὅταν δῆτε μιὰ πραγματεία μὲ τὴν ἐπιγραφή: ἢ φυσικὴ, ἢ χημεία, ἢ ὑγιεινὴ, ἢ φυσιο-λογία, ἢ δασολογία, ἢ γεωπονικὴ, ἢ ἀγωγή τῶν παιδῶν, ἢ ἠλεκτρολογία, ἢ ραδιολογία, ἢ φιλοσοφία ἢ ὁ ἀσύρματος τηλεγράφος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι, νὰ καταλάβετε πῶς αὐτὸς πού τὰ γράφει δὲν ἔμαθε τὴ φυσικὴ του, τὴ χημεία, ὑγιεινὴ, φυσιο-λογία, δασολογία, γεωπονικὴ, παιδαγωγικὴ, τὴν ἠλεκτρολογία καὶ τὴν φιλοσοφία του καὶ πῶς ζῆ ἔξω ἀπὸ τίς βαθύτερες ἀνάγκες, πού δημιουργοῦσαν τὸν ἀσύρμα.

Στὰ τελευταῖα χρόνια ὁ ἑλληνικὸς φυτοκλασσικισμὸς ντύθηκε μιὰ καινούργια μορφή. Παρουσιάστηκε σάν βυζαντινολογία. Ἡ βυζαντινολογία εἶναι μιὰ παραποίηση, σάν ἕνας νοθευμένος κλασσικισμὸς. Γεννήθηκε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ ματαιοδοξία. Στις τελευταῖες δεκαετίες μελέτησαν στὴν Εὐρώπῃ τὸ Βυζάντιο μὲ περισσότερη προσοχή. Τὸ ἔδαφος τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας πλάταινε σ' αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ μὰζι πλάταινε ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας. Ἀπὸ ἐρευνα τῶν κλασσικῶν λαῶν καὶ ἀπὸ ἐθνικὴ ἱστορία ἔγινε γενικὴ ἱστορία καὶ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Παρουσιάστηκε λοιπὸν ἡ ἀνάγκη νὰ μελετήσουν καὶ ἄλλους πολιτισμοὺς, ἀδιάφορο ἂν αὐτοὶ δὲν εἶχαν τὴν ἀριότητα τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ. Γεννήθηκε τότε ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ βασίλεια τῆς Ἀνατολῆς καὶ πλάταινε ὁλοένα τὸ ἔδαφος τῆς ἐρευνας. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ πῶς τὸ Bysantinisches Seminar τοῦ Μονάχου εἶναι πλᾶξ στὸ Ostasiatisches Seminar. Ἔνας πραγματικὸς δημιουργικὸς λόγιος, ὁ Karl Krumbacher, ἀκολουθώντας αὐτὸ τὸ γενικὸ ρεῦμα, μελέτησε τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ Βυζαντίου. Ὅμοιος προσπάθειες ἔγιναν στὴ Γαλλία καὶ σὲ ἄλλες χῶρες. Πῶς μποροῦσαν νὰ λείψουν οἱ δικοὶ μας ἀπ' αὐτὸ τὸ πανηγύρι; Ἀμέσως εἶπαν τὸ παρὼν! Βυζάντιο, βυζαντινὸς πολιτισμὸς, αὐτὰ μοιάζουν σὰ δικὰ μας ἀμπελοχώραφα, ἀδιάφορο ἂν δὲν τὰ εἶχαμε ξελιθιαρίσει ποτὲ καὶ τὰ ἀφήναμε ἔρμα καὶ χορταριασμένα. Ἀμέσως προβάλαμε τίς ἀξιώσεις μας. Δὲν τὸ εἶχαμε δοκιμάσει ποτὲ. Μὰ τὸ δίχως ἄλλο ἡμεῖς σάν ἀπόγονοι τῶν Βυζαντινῶν θὰ καταλαβαίναμε, ἔπρεπε νὰ καταλαβαίναμε, τὸ Βυζάντιο καλύτερα ἀπὸ τοὺς Ἑδρωπαίους. Ἴσως καὶ οἱ βυζαντινοὶ πρόγονοί μας νὰ εἶχαν πολιτίσει τὴν Εὐρώπῃ. Ἔτσι θὰ εἶχαμε διπλὸ τίτλο εὐγένειας καὶ διπλὸ δικαίωμα νὰ μὴ κάνωμε ἡμεῖς τίποτε. Ἡ βυζαντινολογία στοὺς εὐρωπαίους γεννήθηκε ἀπὸ ἀνάγκη ἐπιστημονικὴ, σὲ μᾶς ἀπὸ ματαιοδοξία ἐθνικὴ καὶ λιγάκι ἀπὸ πονηριά...θεοθη-ρικὴ. Ὡ οἱ φτωχῆς, οἱ θλιβερῆς θέσεις!

Μ' όλες όμως τις πικρές αποτυχίες δε θέλουμε να ενοήσωμε μερικά, πολύ απλά πράγματα. Σήμερα στη θέση που είμαστε δε μπορούμε να μελετήσωμε τους περασμένους πολιτισμούς και να κάνωμε έργασίες που να τις πιάνουν οι Εύρωπαίοι, δηλαδή ή σύγχρονη επιστήμη. Γιατί δέν έχουμε μήτε το ψυχικό βάθος μήτε το πλατό ενδιαφέρο του Εύρωπαίου, που άγκαλιάζει από χιλίες μεριές τά ζητήματα. Δέν ξέρομε καλά καλά γιατί γίνονται αυτές οι μελέτες στην Εύρώπη και τί θέση έχουν μέσα στο σύνολο τής σημερινής επιστήμης. Δεύτερο δε μάς χρειάζονται για την ώρα αυτές οι σπουδές. Έχουμε λίγες πολύ λίγες δυνάμεις, ένω είναι να γίνουν τόσα τής πρώτης ανάγκης στην Ελλάδα. Παίρνω τόν καλύτερό τους, τό Νίκο Βέη. 'Ο άνθρωπος αυτός είναι αληθινά σοφός στό είδος του. Μά συλλογιέμαι πολλές φορές. Σε τί μάς ώφελεί ή σοφία του έμας εδώ στην Ελλάδα; Αύτά τά Bysantinisch-neugriechische Jahrbücher, τί πολυμάθεια! Μά τί θέση μπορούν να έχουν στην έρημη νεοελληνική αναγέννηση—άν θά γίνη ποτέ. Και τό Συναξάριον τής 'Αγίας Εύλακίας και οι «έξορκισμοί κατά του δακτύλου του Θεού»—ό Θεός να μή μου τό λογαριάση άμαρτία—δλα αυτά δε σάς φαίνονται σά χαμένος κόπος για την Ελλάδα; Η μεγαλύτερη άμαρτία, λέγει μία φιλοσοφία του καιρού μας, είναι ή άσκοπη σπατάλη ενέργειας. Οι Εύρωπαίοι σπαταλούν από τό «περίσσευμά» τους, ένω έμεις από τό «υστερήμά» μας. Έχουν τόσους που καταγίνονται στις επιστήμες, που μπορούν να άπασχολήσουν μερικούς σέ τέτοις μελέτες. Ποτέ όμως τις καλύτερες των δυνάμεις. Και γενικά οι μελέτες αυτές έχουν δευτερεύουσα θέση στό σύνολο τής εύρωπαϊκής επιστήμης. Είναι ανάγκη να γίνουν γνωστές μερικές αλήθειες στην Ελλάδα. Τό φημισμένο στόν τόπο μας Βυζαντινο-νεοελληνικό Σεμινάρ του Krumbacher είναι ένας τελευταίος άσήμαντος τροχός μέσα στό σύνολο του οργανισμού του Πανεπιστημίου. Βρίσκεται κάπου σέ μία ξεχασμένη άκρη του Πανεπιστημίου του Μονάχου. Χρειάζεται κόπος να τό ανακαλύψης. Οι κλητήρες δε γνωρίζουν καλά την ύπαρξή του. Είναι κάπου εκεί στό τρίτο πάτωμα δυο φτωχικά δωμάτια, που συγκεντρώνουν ελάχιστους φοιτητές. Κάποιοι ξένοι, ένας δυο ρώσοι, δυο τρεις έλληνες, κάποιοι έβραιοι και ένας γερμανός, που πλανεμένος έφτασε εκεί. Μήτε οι καλύτεροι, μήτε οι πιο διαλεχτοί. Είναι τόση σπαρταριστή ζωή γύρω, που πρέπει να έχη κανείς δυνατό άσκητική διάθεση για να καταντήση εκεί. Άν για τή Γερμανία είναι ανάγκη τό βυζαντινό Σεμινάρ—στολίδη άναγκαίο άν θέλετε—για μάς είναι κάτι άχρηστο και επικίνδυνο. Μπορεί να κλείση τό ρωμίδ εκεί μέσα και να τόν κάμη ξένο στό μεγάλο κόσμο και στη ζωή που κινείται και σπαρταρά γύρω. 'Ο καλός κ. Heisenberg, ό τωρινός διευθυντής του Σεμινάρ, θά κάμη ενέργεια στην Ελλάδα, άν άποτρέψη τά παιδιά μας από τά μαθήματά του. Η Ελλάδα, αγαπητέ κ. Heisenberg, είναι ένα νέο έθνος, που έχει ανάγκη να μάθη την Εύρώπη. Άρκετή Άνατολή και άρκετό Βυζάντιο φέρνουν τά παιδιά μας μαζί τους φτάνοντας στη Γερμανία. Κάποια φήμη και κάποια έθνική φιλοτιμία τους τραβάει στό Βυζαντινό Σεμινάρ. Είναι καλό να έρθουν να χαιρετήσουν μ' ελλάθεια τους σοφούς μελετητές των άμεσώτερων προγόνων τους. Δέν πρέπει όμως να μείνουν εκεί. Κάθε φοιτητής που θά παραμείνη στά θρανία σας είναι μία δύναμη χαμένη για την Ελλάδα. Δείξατέ τους τό δρόμο τής μεγάλης γερμανικής ζωής. Τις Βαλπούργκιες νύχτας δνειρεύτηκαν οι δικοί σας οι ποιητές στη χιονισμένη και δλόφωτη πατρίδα σας. 'Οδηγήστε τους στις μεγάλες φωτοπλημμυρισμένες και κοσμοπλημμυρισμένες αίθουσες του Πανεπιστημίου. Μιλήστε τους για σύγχρονη ζωή, για τά προβλήματα και τις απαιτήσεις της.

'Ιδού λοιπόν από που μπήκε και πώς έβγήκε ό κλασικισμός στην Ελλάδα. Σήμερα κανείς δε μπορεί να πη—σ' όποιον στρατόπεδο και άν άνήκει— πώς οι κλασικιστές σπουδές έχουν ζωή στην Ελλάδα ή πώς αντιπροσωπεύουν τίποτε. Η φιλοσοφική σχολή νεκρωμένη, τά κλασικά γράμματα παραμελημένα, σχεδόν δέν έχουμε ύποψήφιους για τις έδρες των κλασικών σπουδών. Κανένα κύρος, καμιά επιβολή στά έξω, που μονάχα μία σοβαρή επιστημονική παραγωγή μπορεί να δώση στις μέρες μας. Τό ελληνικό πανεπιστήμιο δέν είναι μήτε κατώρθωσα να γίνη ποτέ universitas δασκάλων και μαθητών, που στέκει παράμερα από τό θόρυβο και, άσφαλισμένο με τά ιδιαίτερα προνόμιά του, έρευνάει αυτό που λέμε αλήθεια και επιστήμη. Από τά παλιά χρόνια τό Πανεπιστήμιο μας ήταν άνοιχτός τόπος δου ζεσπάνουν όλοι οι άνεμοι. Στά χρόνια μας τά πολιτικά πάθη τό ξεγύμνωσαν από κάθε γόητρο. Χρόνια τώρα άκούμε μία κακή λέξη χωρίς να πειράζεται ή εύαισθησία μας: ε κ α θ α ρ ι σ η. Την άκουσα με άηδία ύστερα από δέκα χρόνια γυρίζοντας στην Άθήνα από τή Γερμανία. 'Ο λοβστρος διαλαλούσε στην 'Ομόνοια: Έκκαθάριση του Πανεπιστημίου. Άπόλυση 42 καθηγητών! Τό αυθηθίσαμε και δε μάς κάνει έντύπωση. Μά είναι πολύ άσχημα πράματα αυτά.

Μιλώ κυρίως για τή φιλοσοφική σχολή, γιατί αυτή είναι ό σφιγγός του όλου πανεπιστημιακού συγκροτήματος και τής πνευματικής ζωής ενός λαού.

Τί πρέπει να γίνη τώρα; 'Ο,τι έπρεπε να γίνη στην αρχή και δέν έγινε. Μά μία δυνατή στροφή πρέπει να γυρίσωμε κατά την Εύρώπη και τό Πανεπιστήμιο πρέπει να γίνη τό μέσο που θά μάς φέρη πλησιέστερα στην Εύρώπη. Οι λόγοι μας, οι ποιητάι μας, οι σοφοί μας δε μπορούν να έχουν εδνεάστερη φιλοδοξία από αυτή—να φέρουν δηλαδή τή χώρα τους πλησιέστερα στην Εύρώπη. Αυτό ισχύει για όλους τους λαούς που βρίσκονται στην ίδια με την Ελλάδα κατάσταση. Τά εύρωπαϊκά προβλήματα πρέπει να γίνουν δικά μας προβλήματα. Έτσι μονάχα θά είναι δυνατό να νικήσωμε τά πεπρωμένα τής φυλής μας, που μάς κρατούν αλώνες τώρα μακριά από τά μεγάλα προβλήματα. Δέν είμαι κατασκευαστής ιδανικών. Αύτά όμως είναι τόσο απλά, που τά βλέπει κάθε άνθρωπος που έχει τόν κοινό νού. Δέ χρειάζονται μεγάλες συλλήψεις. Σας βεβαιώ, πώς φτάνει ό κοινός νοός. Στην Ελλάδα όμως έχουμε δυο θέλεις μεγαλοφυίες, μά είναι λίγοι οι άνθρωποι που έχουν τόν κοινό νού.

Ειδικά τό Πανεπιστήμιο πρέπει να έχη αυτό τό διπλό σκοπό: 1) να μάς βάλη μέσα στην εύρωπαϊκή επιστήμη ρίχνοντας κάτω κάθε εμπόδιο που έστησε ή νεοελληνική ματαιοδοξία: 2) να γνωρίση στη νεολαία τή ζωή και τόν πολιτισμό των σύγχρονων μεγάλων λαών.

Γι' αυτό τό σκοπό είναι ανάγκη να ιδρυθούν τέσσερα τουλάχιστο ίνστιτούτα, ένα άγγλικό, ένα γαλλικό, ένα άμερικανικό, ένα γερμανικό. Χρειάζεται βέβαια κι ένα Βαλκανικό, μά αυτό θά έχη άλλον προορισμό και άλλον τρόπο εργασίας. Σ' αυτά θά διδάσκεται ή γλώσσα, ή λογοτεχνία, ή ιστορία, ό οικονομικός και ό πολιτικός βίος των μεγάλων λαών, ή αντίληψή τους για τή ζωή και για τά προβλήματα τής. Άπαραίτητο είναι να κληθούν ειδικοί ξένοι καθηγητές, τουλάχιστο ένας για τό κάθε ίνστιτούτο. Είναι περίεργη ή αντίληψή μας για τους ξένους καθηγητές. Οι Άμερικανοί προσκάλεσαν γερμανούς καθηγητές, έμας δε μάς άφήνει τό φιλότιμο να έχουμε ξένους στις πανεπιστημιακές έδρες. Ένώ αυτό δέν έπρεπε να λείψη ούτε μία στιγμή, άν δε θέλαμε τό πανεπιστήμιο μας να είναι

γνήσιο ανατολικό ίδρυμα. Τα ιδιαιτερότητα αυτά δε θα έχουν τό στενό σκοπό να μορφώσουν δασκάλους των ξένων γλωσσών! 'Απ' αυτά πρέπει να περάσουν οι φοιτητές όλων των σχολών. Αυτά θα τους εφοδιάσουν με τό απαραίτητο επιστημονικό όργανο, τις ξένες γλώσσες, και θα τους μυσήσουν στον πνευματικό κόσμο της Εύρώπης¹. 'Απαραίτητος όρος για να πάρη τό δίπλωμά του ο φοιτητής κάθε σχολής θα είναι να μορφή τό ελάχιστο να μεταφράξη ένα κομμάτι ξενόγλωσσο κείμενο². Μιά έκδρομή στις μεγάλες χώρες του πολιτισμού θα είναι κάτι ιδανικό. 'Η γνωριμία με την Εύρώπη στη θέση που είμαστε τώρα έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία από τη γνωριμία με αρχαιότερους πολιτισμούς, που και αυτή είναι ψεύτικη, καθώς είπα, και δε μάς έδωκε τίποτε γόνιμο ίσα με τώρα. 'Ο όδρος για την αρχαία 'Αθήνα καθώς και για τό Βυζάντιο περνάει από τά κέντρα του σημερινού πολιτισμού. Προϋπόθεση για να βρούμε τους λοξούς και λίγο υπερδεδειμένους όδρους των αρχαίων πολιτισμών είναι να μάθουμε τους όδρους και τά μονοπάτια του σημερινού πολιτισμού και να έχωμε την αντίληψη μάς ανώτερης ζωής. Αυτό είναι τό μυστικό γιατί ανοίγουν τόσο εύκολα των αρχαίων κόσμων οι σιδηρόπορτες στα παιδιά των δυτικών λαών, ενώ για μάς ή σοφία των προγόνων μένει βιβλίο έφτασφράγιστο.

'Η μεγάλη διανοητική ανάπτυξη της Δύσης στηρίζεται πάνω στο γερό θεμέλιο ενός ήλικού πολιτισμού. Οι δυτικοί λαοί νίκησαν σε μεγάλη κλίμακα τις δυσκολίες της ζωής και υπόταξαν τη φύση. Τό πνευματικό φυτό βλασταίνει σε μία γή που είναι πλούσια λιπασμένη με ήλικό πλούτο και με χαρά της ζωής. Τι θέλετε από τό ρωμιό λόγιο που τον παραδέρνει ή κακοποιρία και τον τριγυρίζει ή στέρηση και ή ασκησιά. 'Η θα τσακίση πολύ γρήγορα ή θα ζητήσει ανακούφιση στο χασίσι του μεγαλοανδρισμού, στο Σολωμό ή στη Σολωμονική.

Γι' αυτό νομίζω, πως τό μεγαλύτερο καλό στον τόπο θα κάμουν εκείνοι που θα διαδόσουν τη λατρεία της θετικής επιστήμης και θα του φέρουν τον άγιασμό με τις εφαρμογές της. Γενικά τό ιδανικό που πρέπει να μάς τραβά για πολόν καιρό και που πρέπει να κυριαρχή στο Πανεπιστήμιο είναι ή επιστήμη. Γι' αυτό επιμένω στο επιστημονικό, στο αυστηρά επιστημονικό πανεπιστήμιο για την 'Ελλάδα. Αυτή θα φέρη την τάξη και την ακρίβεια στο μυαλό μας, θα μάς γλυτώση από χίλιες ματαιοδοξίες, θα μάς δώση τά μέσα να κάνωμε και μεϊς κάτι χρήσιμο πάνω στη γή και να μην είμαστε μονάχα μεγαλοφύτες. Δέ δοκίμασα αν εισακούονται οι εύχες μου. Θα ήθελα όμως να δώσω μία στους νέους, δηλαδή να γλυτώσουν από την επιδημία της νεοελληνικής μεγαλοφυίας, να εξευγενίσουν τη ζωή τους με την εργασία, να μεσοτήσουν τό μυαλό τους — τό άταχτο και ξεχυμένο μυαλό που έχει ακόμη σήμερα ή φυλή μας — με την αυστηρή σκέψη και με την επιστημονική μέθοδο.

Σ' αυτήν όμως τη δημιουργική εργασία, που δίνωμε τόσο βάρος στη θετική

¹ Γι' αυτό νομίζω πως είναι καρδισμένοι οι Βαλκανικοί λαοί, που άργησαν να κάμουν δικό τους πανεπιστήμιο και ή νεολαία τους αναγκάστηκε να πάη στην Εύρώπη. Για τον ίδιο λόγο άκουσα με άνησυχία την ίδρυση Πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη. Είναι κίνδυνος να σταματήση και τό μικρό ρεύμα των 'Ελλήνων φοιτητών που πάει κατά την Εύρώπη.

² 'Η άπαιτηγή αυτή ισχύει στα γαλλικά πανεπιστήμια από χρόνια.

επιστήμη και στον ήλικό πολιτισμό, ποιός θα είναι ο ρόλος της Φιλοσοφικής σχολής και των θεωρητικών σπουδών; Αυτή θα άνυψώση σε φιλοσοφία τις αρχές αυτές και θα κάνη πίστη τη φιλοσοφία που βάζει τον ήλικό πλούτο και τον ήλικό πολιτισμό βάση του πνευματικού κόσμου και πάνω σ' αυτή χιτίζει τις ανώτερες πνευματικές αξίες. 'Ολη αυτή την αναμορφωτική προσπάθεια θα στηρίξωμε σε μιάν εύθυμη και πλούσια φιλοσοφία, που την έμφυχώνει ή αγάπη και την αγιάζει ή εργασία και που πλαταίνει και άγκαλιάζει και χαίρεται όλα τά φανερώματα της ζωής τόσο της δικής μας όσο και των άλλων, μία φιλοσοφία που κουνιγεί ίσα με τις τελευταίες κρυφάνες της τη νεοελληνική ματαιοδοξία και την αυταπάτη, είτε φευτοκλασικισμός ονομάζεται, είτε βυζαντινολογία, είτε μεγαλοανδρισμός, είτε κριτική, είτε Σολωμολατρεία, είτε νεοελληνικός μαρξισμός¹, είτε άλλο παρόμοιο. 'Όλα αυτά είναι διάφορες εξωτερικές μορφές που παίρνει μία έσωτερική διάθεση, κοινή σε όλους τους ανατολικούς λαούς, ή διάθεση να μη κουράσουν σοβαρά τό μυαλό τους και να μη άνασκουμπωθούν άποφασιστικά στο μεγάλο συντροφικό έργο, που κάνουν οι λαοί του πολιτισμού.

'Ο κ. Δελημούζος μίλησε την περασμένη εβδομάδα για την προσπάθεια που γίνεται τώρα στην Εύρώπη να χωρίσουν την ψυχή από τό πράμα, την ανθρώπινη άτομικότητα από τά αντικειμενικά αγαθά του πολιτισμού. 'Επίσης μάς είπε για την κριτική θέση που παίρνουν τώρα άντίκρου στην επιστήμη, για την άποξένωση του ανθρώπου από τη ζωή με τη μεγάλη εξειδίκευση. 'Ωραία πράματα, που δέν μου φαίνονται όμως πως έχουν μεγάλη εφαρμογή στον τόπο μας. 'Η Εύρώπη είναι μπουκωμένη από επιστήμη και από ήλικά αγαθά. Τίνος επιστήμης την κουράση ή ποιων ήλικων αγαθών τό βάρος έχωμε να ρίξωμε έμεις από πάνω μας; 'Όσο για την εξειδίκευση τέτοιο κίνδυνος δέν πιστεύω να διατρέχωμε. Οι κακομοίρηδες επιστήμονες μας θαμμένοι μερόνυχτα στο εργαστήριό τους, με πειράματα, με άριθμούς, με τό ρωλόγι στο χέρι, με καρδιοχτύπι, με χαρά ή άπογοήτευση, δέ βλέπουν Θεού πρόσωπο! 'Η ποιά είναι ή άτομικότητα που θέλωμε να ξαναβρούμε έμεις, αφού δέν είμαστε παρά άτομικότητα μονάχα και ο καθένας δέ νιώθει παρά τό άτομό του; Για τό άτομό μας υπάρχει ο Σολωμός και ή ματεριαλιστική αντίληψη της ιστορίας. Φοβούμαι πως ή ψυχικότητα, άμφισβολία για τα αξία της επιστήμης, κίνδυνος από την εξειδίκευση και τά παρόμοια μπορούν να δώσουν άφορμή σε χίλιες παρεξηγήσεις στον τόπο μας, να καλακεύουν την έγχώρια άεροβατική διάθεση και να ξαναφέρουν από τό παράθυρο τη νεοελληνική μεγαλοφυία και τό νεοελληνικό υπερανθρωπισμό, που προσπαθήσαμε να τις διώξωμε από την πόρτα.

ΧΑΡ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

¹ Τό επίθετο νεοελληνικός δείχνει άρκετά καθαρά τό τί έννοώ.

ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΕΝΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

Στέφανος, ἐκλογαὶ ἀρχαίων ποιημάτων κατὰ μετάφρασιν Σίμου Μενάρδου (ἐκδ. I. Σιδέρης, Ἀθήναι 1924).

Ὅσοι αἰσθάνονται πῶς ἐπιταχτικὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς μας εἶναι νὰ πλουτισθῇ ἀπὸ πολλὰς καὶ λαγαρὰς πηγὰς, δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ τοὺς τραβήξῃ ἀμέσως τὴν προσοχὴν μὴ προσπάθεια νὰ μᾶς φέρῃ πρὸς σιμὰ μὲ τρόπο ζωντανὸ τὰ καλλιτεχνικὰ φαινόμενα ἑνὸς πολιτισμοῦ ἀπὸ τοὺς πρὸ ζωτικὸς ποὺ φάνηκαν ποτὲ —στὴν περίπτωσίν μας τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίηση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅλη ὡς τὴν ἡνουμενικὴν δράσιν τοῦ κ. Μενάρδου—φιλολόγου τῆς μεταβατικῆς γενιᾶς μετὰ τὸν Κόντο καὶ τὸ Χατζιδάκη ποὺ δέχτημα καὶ ἐργάστηκε κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν ὅλου τοῦ ὄγκου τῆς στεγνῆς τοὺς σχολαστικότητος—ἐπέβαλλε ἀπὸ τὰ πρὶν πολλὰς ἐπιφυλάξεις ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ ἂν ἦταν ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος νὰ καταπισθῇ μὲ ἔργο τόσο ἐξαιρετικῆς σημασίας. Καὶ μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε ἀμέσως: ὅχι μόνον πολὺ μέτρια εἶναι ἡ ἐντύπωσιν ἀπὸ τὴν μεταφραστικὴν του προσπάθειαν, μὰ πάντων ὁ πρόλογος ποὺ ἔβαλε μπροστὰ εἶναι τρανὸ σημάδι γιὰ τὸ πόσο μεγάλος κίνδυνος εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς γενιᾶς αὐτῆς, ποὺ ἂν καὶ ἐξουσιοδοτηθῇ πρὸς ὅσοι ὡστόσο νὰ ἐπιρεάξῃ ἀκόμη τὴν ζωὴν, μ' ὄλο ποὺ αὐτὴ ἀδιάκοπα προχωρῶντας τοὺς ἔχει ξεφυγεῖ ἐντελῶς. Γι' αὐτὸ κυρίως ὁ πρόλογος πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ λεπτομερειακῆ ἐξέτασιν τῶν μεταφράσεων δὲν εἶναι ἀναγκαῖα.

Θὰ ἦταν ὡς ἕνα σημεῖο προτιμότερον καὶ γιὰ τὸν ἀναγνώστη πρὸ βολικὸ βέβαιον ἂν ἀντίκριν στίς ἀπόψεις τοῦ κ. Μενάρδου ἔβλεπε συστηματικῶς τὴν ἀντιθέσιν. Μὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κίνδυνον ποὺ κλείνει μέσα τῆς μὴ «σύνθεσιν», βιαστικὴ πάντα, θὰ φαινόταν ἴσως καὶ ἀδικη καὶ πολλὰς φορὰς μὲ προκατάληψιν γραμμὴν ἢ ἐπίκρισιν γι' αὐτὸ τὴν παρακολουθοῦμε μὴ μὴ. Πρέπει ὅμως νὰ ἐξηγηθῶμε ἀπὸ τώρα ἐπάνω σ' ἕνα βασικὸ σημεῖο: καὶ ἂν δὲ λάβωμε ὅτι ὅφει μας τὸ γεγονός ὅτι ἡ τελευταία δεκαετία ποὺ πέρασε ἡ ἀνθρωπότητα ἔκαμε προβληματικὴ καὶ δικαιολογεῖ τὴν δυσπιστίαν γιὰ κάθε παλιὰ ἀξία, εἶναι πάντα, νομίζω, μὴ ἀλήθεια αὐτονοήτῃ πῶς τὸ κέντρο τῆς ζωῆς μας δὲν μπορεῖ νὰ βρισκῆται ἔξω ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν μας καὶ μόνον μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ μπορούμε νὰ κυττάξωμε κάθε περασμένο, ἀπὸ μᾶς ἢ ξένο—πράγμα ποὺ γίνεται ἄλλωστε συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα πάντοτε. Ἄν λοιπὸν λέγοντας «ἱστορικὴ ἀνάγκη» ἐννοοῦμε ἀνάγκη τῆς ζωῆς μας νὰ στρέψωμε τὸ ἐνδιαφέρον μας καὶ πρὸς τὰ περασμένα (τὴν ἐπιλογὴν θὰ τὴν κάμῃ μόνον τῆς ἢ ζωῆς καὶ ἢ στροφῆς αὐτῆς θὰ εἶναι πάντα δημιουργικῆ), αὐτὸ βέβαιον εἶναι κατὰ πολὺ ὑπολογισμὸν ἂν ἔμω ἐννοοῦμε ἀνάγκη ποὺ τὰ περασμένα μᾶς ἐπιβάλλουν τάχα γιὰ τὴν «τύχην» νὰ συνδεθῶν κατὰ κάποιον τρόπο μαζί μας, συχνότατα μάλιστα ἐξωτερικὰ ἢ φαινομενικὰ μόνον,— καὶ ὁ κ. Μενάρδος, ὅπως ἦταν ἐσόμενον, εἶται τὴν ἐννοεῖ—αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τὴν ἀρνούμεσθε ἀπόλυτα, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρξε ποτέ.

Πολὺ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάσις ποὺ παίρνει ἀπέναντι στὴν ἀρχαία λογοτεχνία. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο πρέπει νὰ μᾶς εἶναι γνώριμος εἶναι ὅχι τόσο ἡ ἑσωτερικὴ τῆς ἀξία, ἀλλὰ ποὺ δὲν ὑπάρχει γιὰ ὀρισμένη μόνον ἐποχὴ καὶ χώρα ἀλλὰ εἶναι γενικὰ ἀνθρώπινη, μὰ κυρίως «πολλοπλή ἱστορικὴ ἀνάγκη»: γεννηθῆκαμε στὸν ἴδιον τόπον μ' ἐκείτους, τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐξεπολίτισαν ἀρχαίους καὶ νεωτέρους βαρβάρους, εἴμασθα ἀκόμη «οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀφανῶν συντηρητῶν, τῶν πτωχῶν βιβλιογράφων». Ἐδῶ ἔχομε ἕνα παράδειγμα πολὺ χτυπητὸ τοῦ φαινομένου ποὺ ὁ κ. Γληνὸς ὀνομάζει «στῆτρο ἱστορισμὸς». Αἰγὸ πρὸς βαθιά ἂν μπορούσε νὰ κυττάξῃ τὰ πράγματα θάδρασε ὅτι καὶ στοὺς ἀρχαίους καὶ στοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Ἑλληνισμὸς ἐπέδρασε γόνιμα σ' ἐκείτους μόνον τοὺς λαοὺς καὶ τότε μόνον ὅταν εἶχαν πρὸς αὐτοὺς ἐξελίξει ὡς ἕνα σημαντικό σημεῖον τὴν ζωὴν τοὺς καὶ μπορούσαν σὰν ζωντανὸι ἄνθρωποι νὰ σταθοῦν ἀπέναντι τοῦ ὅχι ἢ «ἱστορικῆς ἀνάγκης», ἀλλὰ ἢ ζωντανῆ μετουσίωσιν τῶν ἀξιών ἦταν πάντα τὸ κρίσιμον γεγονός. Ὁ κ. Μενάρδος μ' ὅλη τὴν πίεσιν τῆς σύγχρονης πραγματικότητος δὲν κατῴρθωσε οὔτε νὰ ὑποφιασθῇ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν φόρμην τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ αὐτὲς καθ' ἑαυτὰς τὸ πολὺ-πολὺ μόνον τὴν περιέργειαν κινοῦν, ὑπάρχει κάτω τοὺς περιεχόμενον ζωῆς πλοῦσιον ποὺ ἀπλῶς μόνον φανερώθηκε μ' αὐτὰς οἱ φόρμην καὶ τὰ διάφορα modus vivendi ἀλλάζουσι φυσικὰ, ἐνῶ ἡ ζωὴ, oltreibenden Kräfte τῆς μένουσιν πάντα οἱ ἴδιος σ' ὅλους τοὺς τόπους καὶ σ' ὅλους τοὺς καιροὺς. Τοὺς ζωντανούς ἄνθρώπους ἐνδιαφέρει μόνον αὐτὴ, μὲ τὴν φόρμην δὲ ἀπασχολοῦνται μόνον ὄψου νὰ τὴν κατανοήσουν γιὰ νὰ μπορέσουν παραμερίζοντάς τες νὰ πλησιάσουν τὸ οὐσιαστικὸν περιεχόμενον ἢ ἄλλῃ περιέργειαν εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα βέβαια μὰ καὶ ταπεινότερα δημιουργὰ αἰτία τῆς ἱστορίας. Ὡστε ἂν ὑπάρχῃ τίποτε ποὺ θὰ μᾶς ἐνδιαφέρῃ στὴν ἀρχαία λογοτεχνία εἶναι μόνον—ἐκείνο ἀκριβῶς ποὺ στὰ μάτια τοῦ μεταβατικοῦ ἀνθρώπου θὰ φανῇ φριχτὴ βλασφημία: ὁ πλοῦσιος ἀνθρωπισμὸς τῆς, ἴδιος καὶ κοινὸ ἀπόχημα γιὰ ὅλο τὸν κόσμον καὶ ὅσο γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καμὰ ἰδιαίτη ἱστορικὴ ἀνάγκη.

Πολὺ οὐσιαστικότερος εἶναι ὁ ἄλλος λόγος ποὺ ἀναφέρει ἀμέσως κατόπιν «ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς συνεισφέρει χάριν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος χρήμα πολλὰ πλάσιον τῶν ξένων». Αὐτὸ εἶναι ἀληθινὰ σημαντικό, θὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ μόνον ὁ κ. Μενάρδος νὰ τοῦ θυμίσω ὅτι πολὺ πρὶν ἀπ' αὐτὸν, ἔδῳ καὶ 40 χρόνια, τὸ εἶχε τονίσει ὁ Βερναρδάκης, παλεύοντας πρῶτος αὐτὸς μέσα στοὺς ἐπιστήμονας κατὰ τοῦ Κοντισμοῦ—τοῦ κἀκου ὅμως, θάλεγε κανεὶς ἂν ἔβριχεν καὶ σήμερον μὴ ματιὰ σὲ Πανεπιστήμιον.

Μὲ τὸν ἴδιον ἀπλοῦς ὀφθισμὸν ἐξετάζει καὶ τὸ ζήτημα ἂν ἢ δημοτικὴ εἶναι ἱκανὴ ν' ἀποδώσῃ τοὺς ἀρχαίους ποιητὰς. Ἐδῶ, ἐννοεῖται, ὅσο καὶ ἂν ἤθελε νὰ τὸ ἀποφύγῃ, ἀναγκάζεται νὰ ρίξῃ καὶ στοὺς οἰκιστοὺς μερικὰ βέλη προσπαθώντας νὰ τὰ κάμῃ ὅσο μπορεῖ πρὸς ἀνάδυνα, ἀφοῦ πρωτύτερα χρειάστηκε νὰ τοὺς εἰδῇ ὅτι ὅποτε καταπιεσθῆσαν μὲ τὴν ἀρχαία λογοτεχνία (προπάντων σὲ σχολεῖον) τὴν παραμόρφωσαν οἰκτρά. Γενικὰ τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι πολὺ ῥηχὰ. Ἀναγκάζεται πρῶτα ν' ἀπαντήσῃ στίς ἀντιρροήσεις τοῦ στρατοπέδου τοῦ σχετικὰ μὲ τὸ λεκτικὸν τῆς δημοτικῆς: πάρα πολλὰς λέξεις, λέει, μᾶς ἔμειναν ζωντανὰς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα—καὶ γιὰ νὰ τοὺς πείσῃ παράπεμπει (αὐτὸ εἶναι τὸ χρῶμα τοῦ χαπιῦ) σὲ Χατζιδάκη, αὐτὸν ἀκριβῶς ποὺ τόσο λυσσασμένα πολέμησε τὴν χρησιμοποίησίν τῆς σὲ μεταφράσεις ἀρχαίων. Καὶ τὸ ἄλλο, ὅτι ἢ δημοτικὴ ἔχει μεγάλη

εθελία να παράγει καινούργιες λέξεις άκριβώς όπως οι άρχαιοι — και θυμάται άνάστροφα, να ποίμε έτσι, τον Κόντο: «ούδ' ό Κόντος θα ήδύνατο να ισχυρισθή ότι τό άρραπτος (άρραπτος) δέν είναι άρχαίον, άφού έλεγαν άβλαπτος και άθαπτος» έδώ παίξει ό κ. Μενάρδος με τό συνηθισμένο του έκείνο σπινθηροδόλο πνεύμα που και άλλοτε (στη διάλεξη του για τό Ροιδή έξαφνα) μάς έφερε κρύες άνατριχίλες, γιατί πρέπει να έχη έρθει κανείς από άλλον κόσμο για να μήν ξέρη ότι ό Κοντιμός μόνο με τό «καίται ή ού καίται» έκωδώνε τις λέξεις της γλώσσας μας. Μά για να λείφουν και οι τελευταίοι διαταγμοί του στρατοπέδου του παίρνει τη στάση άκρου εθνικιστή: όχι μόνο μπορεί ή γλώσσα μας αλλά είναι και ή μόνη κατάλληλη απ' όλες τις νεώτερες ν' αποδώσει τους άρχαίους ποιητές. Το μοναδικό του επίχειρημα, ότι πολλές λέξεις αναγκάζονται οι ξένοι να τις αποδώσουν με περιφρασση είναι άνάλογο στην άστειότητα με την έλλειψη επιστημονικών όρων στη δημοτική γιατί τό μόνο πράγμα που έχει οδοιαστική σημασία για τό ζήτημά μας είναι τό αν μια γλώσσα έχει καλλιτεχνικά καλλιεργηθή άρκατά. Αυτό τό λύει λέγοντας ότι τ' Άκριτικά ποιήματα, ή Κρητική λογοτεχνία, ό Σολωμός, ό Παλαμάς, ό Γρυπάρης αποτελούν επιβλητική παράδοση. Τό πόσο αυτό είναι σωστό και για ποιά λόγο δέν είναι δηλ αυτή ή παράδοση άληθινά ζωντανή για μάς τό εξετάζω πιο κάτω έδώ προσθέτω μόνον ότι μ' αυτά όλα κάθε άλλο παρά που θέλω να πώ ότι δέν μπορεί ή δημοτική ν' αποδώσει τους άρχαίους, άρνούμαι μονάχα τη σωθινιστική άποψη του κ. Μενάρδου και ύποστηρίζω ότι στο σημείο αυτό ή γλώσσα μας βρίσκεται σε μειονεχτικώτερη θέση από ώρισμένες ξένες (π. χ. τά Γερμανικά, τά Ίταλικά).

Τό μέρος του προλόγου, όπου ξεσπαθώναι για τη διγλωσσία και ύποστηρίζει την επίσημη καθέρωση της όχι γιατί καμιά σύγχρονη ανάγκη την έδημιούργησε, παρά γιατί την είχαν, τάχα, και οι άρχαιοι (για να συμπράννη ότι και σ' αυτό «είμεθα γνήσια τεχνία των προγόνων» και τό ρωμαϊκό φιλότιμο εξαγνίζεται στα μάτια του γιατί, λέει, είναι άρχαία κληρονομία!) είναι ένα ακόμη σημάδι κακόπιστης στενοκαφαλιάς που απελπίζει. Άδικα θα του θυμίση κανείς:

Ότι ένσυνείδητα κοροϊεύει συγχίζοντας γλώσσα και ύφος

Ότι ό Όμηρος (που όσο κι αν είναι αλικός ποιητής τό δλικό του, γλώσσα και μύθο, τό πήρε από τά δημοτικά τραγούδια ή τεχνικός ποιητής φαίνεται άλλο) αποτελούσε πραγματικά ζωντανή και άδιάκοπη παράδοση για όλους τους Έλληνες ως τον 5ον-4ον αιώνα π. Χ. (άλλοτε 300 χρόνια μόλις τους χωρίζουν), όπως πραγματικά ζωντανή παράδοση θα ήταν και για μάς τά Άκριτικά τραγούδια, τά Έκατόλογα, τά Κρητικά, ό Σολωμός, αν δέν μεσολαβούσαν οι άνθρωποι εκείνοι άκριβώς στους όποιους τόσο κουτοπόνηρα προσπαθεί να δώση συχωροχάρτι («οι διδάσκαλοι έκείνοι — οι καθηγηται του Πανεπιστημίου — εκαλλώπιζαν (!) τό ύφος των' άς κυττάξωμεν ήμεις σήμερα τό ιδιόν μας» σελ. 5') γιατί της δράσης αυτών συνέπεια ήταν ότι πολύ νωρίς έχάσαμε την άμση έπαφή με τους ζωντανούς έκείνους δημιουργούς και πολύ άργότερα οι λόγοι προσπάθησαν να τους ξαναφέρουν κοντά μας' αν θέλαμε να βρούμε, άνάλογο φαινόμενο στην άρχαία λογοτεχνία θα έπρεπε να θυμηθούμε τους Άλεξανδρινούς λόγους και τις όμηρικές τους σπουδές, αλλά τέτια δέν ήταν βέβαια ή σχέση των κλασσικών Έλλήνων με τον Όμηρό τους

Ότι αντίθετα οι στίχοι του Παύλου του Σιλεντιάρου (πούθε ξέρει πώς «έσα-

γήνευε τάς πατρικίας της άλλης της Θεοδώρας») ήταν τόσο στίχοι και τόσο Όμηρικοί, όσο ήταν κι αυτός χριστιανός μ' όλες τις χριστιανικές «έκφράσεις» του

Ότι για τους χορικούς ποιητές τά πράγματα δέν είναι καθόλου τόσο άπλά που τά φαντάζεται, μεγάλη σημασία είχε κι έδώ ή ζωντανή παράδοση της Λατραιάς, και ότι επί τέλους τά Δωρικά δέ μπορούσαν να ξεφνίζουν όπτε τους Άθηναίους, γιατί παρκεί, λίγα χιλιόμετρα μακριά τους, τά μιλούσαν'

Ότι αν έδιάβαζε πραγματικά, άντι να τον αναφέρη μονάχα στις βιβλιογραφίες του, τον «Πλάτωνα» του Wilamowitz θα δέλεπα να διαπιστώνεται έκεί, ότι ό Πλάτων έγραφε τά ίδια άκριβώς Άτικά που και ό Άριστοφάνης χωρίς να σκοπεύη καθόλου να προκαλέση γέλοια. Άδικα θα του θυμίση κανείς όλα αυτά τά χιλιοεπιωμένα πράγματα: ό μεταβατικός άνθρωπος έμαθε βέβαια και μερικά άλλα νεώτερα όνόματα έκτός από τους άρχαίους γραμματικούς που αναγνώριζεν ό Κατζιδάκης, μά δέν μπορεί ώστόσο να μη βλέπη τη ζωή άνάμεσα από τους «προγόνους», τέτιους μάλιστα όπως αυτός ό άνεδαφικός — ό ούτε άρχαίους βέβαια ούτε σύγχρονους — τους πλάθει. Ένας από τους πιο ζωντανούς νέους Γερμανούς φιλόλογους, ό Dornseiff προσπαθώντας σ' ένα βιβλίο του («Pindars Still» 1921) να ιδή κάποιο φώς μέσα στον παράξενο για μάς άκόμα, μ' όλες τις εργασίες γενικών φιλόλογων, κόσμο του Πινδάρου και να ξεχωρίση τι από τό ύφος του όφείλεται στην παράδοση και τι στην ένσυνείδητη προσωπικότητά του έχει οδηγούς του σ' αυτό μεγάλους νεώτερους τεχνίτες — τό Baudelaire, τό Mallarmé, τό Verlaine, τον Hölderlin, τό Stephan George, τους μοντέρνους έσαιγίστες ακόμη κλπ. έτσι ό ζωντανός άνθρωπος' ό κ. Μενάρδος — ίδιος μεσαιωνικός φιλόσφος — συμβουλεύεται για τό πώς πρέπει να κανονίσιμε τά ζητήματα της γλώσσας μας τον Άριστοτέλη με τον πιο πρόχειρο και κοινοτοπικό τρόπο που μπορεί να φανταστή κανείς θυμάται πάντα τους στερεότυπους έκείνους άφορισμούς «έτέρα λόγου και ποιήσας λέξις έστιν» «διό βει ποιειν ξένην την διάλεκτον επί των μέτρων» κλπ., που μάς κατάντησαν πληγή άφόρητη από την εποχή που άρχισαν να γράφονται έγχειρίδια καλλιεισίας και που ό Dornseiff πολύ σωστά χαρακτηρίζει ως niedlichen Rationalismus.

Υφώνεται μ' έλαφρή συνείδηση σε κριτή ιστορικών γεγονότων και χαρακτηρίζει ως «Λατινική πηνία» τό να γράφεται ή ίδια γλώσσα και στην ποίηση και στον πεζό' ότι αυτό είναι πηνία και ότι είναι μόνον Λατινική τό θεωρεί βέβαιο' ότι όμως ή τέτια «πηνία» είναι πιο κοντά μας από τους προγόνους, έτσι στυλιζαρισμένους όπως μάς τους έμφανίζει με τον Άριστοτέλη του, δέν του περνά ούτε στιγμή από τό νοή.

Τό ίδιο πνεύμα τον διέπει και στην εξέταση των μετρικών ζητημάτων της γλώσσας μας' συστάνει πάλι «ν' αποδέξωμεν όχι εις την ταρχευσιν των νεκρών αλλά εις την δυνάμωσιν της ζωής» τάχα' μά είναι μοιραίο να μη μπορούμε να συνεννοηθούμε όπτε «εις πιο άπλές έννοιες επάνω» ζωντανά θεωρεί τά μέλη της εκκλησίας, έκείνα δηλαδή άκριβώς τά πράγματα που έχουν χάσει και για την Έκκλησία την ίδια κάθε ζωή. Και καταντά έτσι ό άνθρωπος που βρίσκει ώραίο τον τονικό τρίμετρο του Βλεμμύδη «ρήτωρ ό πυρίπλους ού της Έκκλησίας» και θεωρή αντίθετα «ήκιστα ρυθμικόν» τό δεκατρισύλλαβο του Πολυλά. Θά πη ότι είναι ζήτημα γούστου' δέν έχω αντίρρηση, με τη διαφορά ότι ό καθένας βέβαια θα προ-

τιμήση νὰ ἔχη κακὸ γούστο μαζί με τὸν Πολυλά παρὰ νὰ βρῆσκη ώραία τὰ πράγματα ποὺ βρῆσκει ὁ κ. Μενάρδος¹.

Τῆς τυφλῆς στερίδας προγονολατρίας ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ τῆς θολῆς ἀσύχρονης ἀντίληψης ποὺ ἔχει γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον ἀπὸ τ' ἄλλο ἀξιοθρήνητο ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ «σύνθεσις» ποὺ δοιμάζει νὰ κἀμη τελειώνοντας ὁ κ. Μενάρδος: εἶμαστε πάντα γι' αὐτὸν ὄχι ζωντανοὶ ἄνθρωποι σημερινοί, μὰ προπάντων «τεκνία τῶν προγόνων» ἡ ποίησή μας γιὰ νὰ εἶναι ἄξια τοῦ δνόματός της δὲν ἔχει παρὰ νὰ δεχτῆ ὡς προγραμματικὴς τῆς ἀρχῆς ἐκεῖνα ποὺ κατὰ τὸν κ. Μενάρδο εἶναι τ' ἀθάνατα χαρίσματα τῆς ἀρχαίας ποίησης² προπάντων ὅμως οἱ ποιητὲς μας πρέπει νὰ μείνουν ἀγνοιοί «νεοσοοὶ ἑλληνικοί, ὄχι νὰ γίνουσι κραγεῖται κολοιοὶ τῶν ξένων» (ἕνα βῆμα ἀκόμη καὶ φτάνομε στὴ θεωρίαν τοῦ «ντόπιου πράγματος», ἡ mentalité εἶναι ἐντελὴς ἡ ἴδια). Ἡ Ἑλλάδα, ἔννοεῖται, εἶναι γι' αὐτὸν μίαν ἀθάνατη καὶ χαριτωμένη, ἡ ἴδια πάντοτε ἀπὸ τὸν Ὅμηρον καὶ τοὺς κλασσικούς, ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς, τοὺς Βυζαντινοὺς, τὴν Τουρκοκρατίαν, ὡς τὸν Παλαμᾶ. Ἐνδιαφέρει νὰ ἴδωμε ἀπὸ πῶς κοινὰ τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἀρχαία ποίηση; Οἱ μακάριοι ἐκείνοι ἄνθρωποι δὲν ἐδασανίζονταν ἀπὸ καμιάν ἀνάγκη τῆς ζωῆς, ἀλλὰ «ἀδρας κἀπτοντες καὶ σιτοῦμενοι ἐλπιδας» δὲν ἔκαναν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ θαυμάζουσι τὴν ἱλαρή τους χώρα (τί ἔχει νὰ τραθῆξη ἀκόμη ὁ Taine ἀπὸ τοὺς ὄψιμους μελετητὲς του!), τὴν ἐγέμισαν μὲ ὁμορφος θεοὺς, Νεραϊδες καὶ Σατύρους καὶ ἡ ποίησή τους ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ τὸ καθρέφτισμα τοῦ τρισευτυχισμένου αὐτοῦ κόσμου. Μῆπως κατὰ τύχη σὰς θυμίζουσι αὐτὰ τοὺς «θεοὺς τῆς Ἑλλάδας» τοῦ Schiller; τοῦτο δὲν πρέπει νὰ σὰς παραξενέψη³ ὁ κ. Μενάρδος «ἐδιδάχθη» μὲν ἀπὸ τὸ βιβλίου τοῦ Canot «La renaissance de la Grèce antique» (καὶ τί δὲν ἔχει διδαχθῆ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀπὸ βιβλία, μὰ τί ἔμαθε θὰ θέλαμε νὰ ξέρωμε) ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα οὐτε οἱ Ἑλληνιστὲς δὲν καταλάβαιναν καλά καλὰ τί ἦταν ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδιον νὰ μὴν προχωρήσῃ οὕτε βῆμα πέρα ἀπὸ τὸ Schiller στὴν ἀντίληψή του γι' αὐτή. Ἡ εἰκόνα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποὺ ἐπλαθῆν ὁ Schiller δὲν μὰς ξαφνίζει καθόλου, μέσα στὴν ὀνειρευτὴ αὐτῆ Ἑλλάδα καθρεφτιζόνταν τὰ ἰδανικά τῆς ρομαντικῆς Γερμανίας τῆς ἐποχῆς του. Τὸ βλέπομε αὐτὸ καθαρὰ καὶ στὸν Winckelmann (die edle Einfalt und stille Grösse, ἡ εὐγενικὴ ἀπλότητα καὶ τὸ ἤρεμο μεγαλεῖο!), στὸ Lessing, καὶ στὸ Γκαίτε τὸν ἴδιον. Ὡστόσο τοῦ Schiller τοῦ ἴδιου τοῦ πέρασε ἀργότερα μίαν ὀψοφία μῆπως καὶ στοὺς ἀρχαίους τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἔτσι ποὺ τὰ εἶχε φανταστή (βλ. τὸ διστυχὸ του der Genius mit der umgekehrten Fackel: lieblich sieht er zwar aus mit seiner erloschenen Fackel; aber, ihr Herren, der Tod ist so ästhetisch doch nicht)⁴. Δὲν περνοῦν τριάντα χρόνια—στὸ ἀναμεταξὺ

¹ Πρέπει νὰ διολογηθῇ μίαν σχετικὴ ἐπιτυχία του: ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀρχαίου ἠρωελεγίου μὲ δυὸ ἰσογλάβους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος εἶναι καταληκτικός εἶναι πολλὰς φορές πετυχημένη (ὄχι παντοῦ). Καὶ μιά του ἀνακρίβεια: ὁ ἐντεκασλλαβὸς τῆς Ἐρωφίλης δὲν εἶναι dantesco ἄς κυττάξῃ πρόχειρα στὰ «ἔργα» τοῦ Μαδύλη (2α ἐκδ. σελ. 197) νὰ ἴδῃ ποιὸς λέγεται endecasillabo Dantesco.

² «Ο Geniis με τὴν ἀνστραμμένη δάδα: χαριτωμένος βέβαια φαίνεται μὲ τὴν ὀβουμένη του δάδα: μὰ, κύριοί μου, ὁ θάνατός δὲν εἶναι τόσο αἰσθητικός» (ἀναφέρεται στίς γνωστὰς παραστάσεις τῶν ρωμαϊκῶν σαρκοφάγων).

ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἔχει πάρει ἕνα ὀρμητικὸ φτερούγισμα— καὶ ὁ Böckh κυττάει τὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ καινούργια ἀποψη, ὡς κρατικὸ οἰκονομικὸ ὄργανισμὸ (Staatshaushaltung der Athener 1817), ἐνὸς λίγο ἀργότερα οἱ Ἅγγλοι ποὺ εἶχαν τόσο ἀναπτυγμένη πολιτικὴ ζωὴ μὰς χαρίζουν μὲ τὸν Grote τὴν πρώτη ἀληθινὴ ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ἐπειτα οἱ ἄλλες ἀνακαλύψεις ὅλο καὶ ξανοίγουν καινούργιες ἀπόψεις, ἐκείνες μάλιστα—εἶναι ἀπλή τάχα σύμπτωση;—ποὺ τὰ σύγχρονα προβλήματα κάθε ἐποχῆς εἶχαν προετοιμασθεῖ καὶ καταστήσει ἀναγκαίως. Γίνεται, ἔννοεῖται, γρήγορα φανερό—θὰ ὑποστήριξα μάλιστα ὅτι ἐπικυρώνεται κάθε φορά ἀπλῶς καὶ βρίσκονται νοτιοκρυμένα γιὰ μίαν προὔπαρξονσα διάθεσις— πῶς ἡ Ἑλλάδα τοῦ Schiller ἦταν ὄρατα μὲ ψεύτικη: οἱ θεοὶ τῆς δὲν ἦταν παρὰ ἡ ἐξέλιξη καὶ πολλές φορές πολλὰ διάφανα λείψανα ἰδεῶν πρωτόγονων, ἀγριῶν, γεννήματα τῆς τρομαγμένης ψυχῆς ἐνὸς λαοῦ primitif, ποὺ ἐπηρεάσθη μάλιστα καὶ ἀπὸ διαφορώτατους ἄλλους ξένους. Τὸ ἴδιο διαπιστώνεται καὶ γιὰ τὴν τέχνην (ἡ ἔρηνά ἐπάνω σὲ κοινωνικὴ βάση ἔχει πιά τὸν ἀντίτυπὸ της καὶ στὴν ἱστορίαν, τῆς ἔχει πλατύνει τὴ ματιὰ): ὄχι μόνο βῆσαν ἔδω οἱ Ἑλληνες ὅταν ἤρθαν ἀκμαῖο πολιτισμὸ ποὺ τὸν ἀφάνισαν, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα καὶ τίς πρώτες παραρμήσεις καὶ ἕνα πλήθος καλλιτεχνικὰ μοτίβα δεχτήκαν ἀπὸ τοὺς ξένους, Ἀνατολίτες καὶ Αἰγυπτίους. Βεβαιώνεται ὅτι στοὺς κλασσικούς χρόνους ἀκόμα ἡ ζωὴ ἐσκέπαζε τὰ πῶς ἀντίθετα στοιχεῖα (ὀρθολογιστὲς φιλόσοφοι—μουσικιστικοὶ καθαρμοὶ δολοκλήρων πόλεων, Αἰσχύλος Ἑὐριπίδης Σωκράτης—μιστήρια Ὀρφικοὶ Πυθαγόρειοι, Περικλής—λαὸς ποὺ τὸν ἀναγκάζει νὰ κούτσοῦρέψῃ τὸ σχέδιον τῶν Προπυλαίων γιὰ νὰ μὴν πειραχθοῦν κάποια παλιὰ ἱερά) στὴν τραγωδίαν τὴν ἴδιαν, ὅπως καὶ παλαιότερα στὸ ἔπος καὶ τὴ λυρικῆν, ἔχομε ἀπηχῆσεις ζωηρῆς φανατισμένου πολιτικῶν ἀγώνων καὶ ἄλλων ζητημάτων τῆς σύγχρονης ζωῆς, σχεδὸν δρᾶματα μὲ «θέση» βλέπομε ἀκόμη, ὅτι μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἡ ἑλληνικὴ τέχνη—καὶ ἔξω δολοκλήρη—χάνει τὴν πρωτερινὴν βάση της, γίνεται ἄλλο πράγμα: ἡ Ἀνατολὴ τὴν ποτίζει δολοκλήρη ξανά. Οἱ ἀψυχὰς πὰ ρομαντικῆς φαντασιώσεως περὶ ὁμορφίας, περὶ γαλήνης, περὶ αἰωνίας ἑλληνικότητος καὶ τ. τ. ἔχουν διαλυθῆ καὶ μόνο γιὰ τὸν κ. Μενάρδο ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν. Ἐννοεῖται ὅτι δὲ θὰ τὸν παραπέμψω σὲ κανένα βιβλίον γιὰ νὰ «διδάχθῃ» τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆ τῆς ἐπιστήμης, εἶναι ἐντελῶς περιττό⁵ ἂν ἦταν ζωντανὸς ἄνθρωπος μέσα στὴν ἐπιστήμη του δὲ θὰ ἔπεφτε στὸν παιδικαῖον αὐτὸ ρομαντισμὸ, δὲ θὰ τοῦ ἔφευγαν ἀλήθειαι ποὺ μόνες μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουσι τὴν ἐποχὴν μας. Καὶ προπάντων θὰ τὸν ἐβγάζε ἀπὸ τὴ μακαριότητά του, μίαν τέρστιαν ζύμωσι ποὺ γίνεται τώρα κάτω ἀπὸ τὰ μάτια μας: πραγματικὰ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη ξαναγεννιέται σχεδὸν καὶ—ποιὸς θὰ τὸ φανταζόταν;—ὁ Nietzsche θριαμβεύει στὴ φιλολογία τώρα πιά, ὄχι μὲ ὀρισμένες λεπτομέρειαι τῆς φιλοσοφίας του, μὰ γενικὰ μὲ τὸ πνεῦμα του, μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν δύο θεμελιωδῶν ψυχικῶν διαθέσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῆς ὀρθολογιστικῆς—«πλαστικῆς» καὶ τῆς μουσικιστικῆς—«μουσικῆς», καὶ τὴν προσεχτικὴν παρακολούθησιν τῶν ἐκδηλώσεών τους (τῆς τελευταίας μάλιστα), μὲ τὸν πόθο τῶν νέων νὰ προχωρήσουσι ἀπὸ τὴ σκῆτη ἀρχαιογνωσία ὡς τὸ φλογερὸ πυρῆνα τῆς ζωῆς καὶ τὴν δολοκλήρωσιν της. Τὸ σαρκαστικὸ ἐπιφώνημα «Zukunfts-Philologie!» (ἡ φιλολογία τοῦ μέλλοντος!) τοῦ Wilamowitz δὲν κατακρεουργοῦσε τὴ «γέννησιν τῆς τραγωδίας» ἦταν μίαν ἀληθινὴν προφητείαν ποὺ καὶ ὁ ἴδιος δὲν ὑποφύαζέταν. Ἔργα ἅν τὸν «Πίνδαρον» τοῦ Dornseiff, ἅν τὸν «Ποσειδώνιον» τοῦ

Reinhart, σάν τήν «Ιστορία τής ελληνικής φιλοσοφίας» τοῦ Joel, σάν τά «Ἑλληνικά πρότυπα» τοῦ Blumenthal τὸ δείχνουν καθαρά. Παραδέχομαι πὼς εἶναι ἴσως πολὺ νὰ ἔχη κανεὶς τὴν ἀξίωση ἀπὸ τὸν κ. Μενάρδο νὰ συλλάβῃ τὴν τελευταία αὐτὴ κίνηση στὴν ἡλικία ποὺ βρίσκεται· μὰ τὸ ἀσυγχώρητο εἶναι ὅτι, καθὼς εἶδειξα, ὅστε τῆς ἐποχῆς του δὲν ἐστάθηκα ἀξίος.

Ἡ σύγχυση ὅμως, ποὺ πολλὰς φορές παίει νὰ πιστεφῆ κανεὶς ὅτι δὲν εἶναι ἀσύνειδη, δὲ σταματᾷ ἐδῶ. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἀφοῦ οἱ φιλόλογοι κάμποσο καιρὸ θαμπωμένοι ἀπὸ τὴν κλασσικὴν τελειότητα, δὲν ἀναγνώριζαν καμιάν ἄλλη λογοτεχνικὴ παραγωγὴ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρχαία, ἔφτασαν τέλος, πιεζόμενοι ἀπὸ τὰ πρᾶγματα, νὰ ἴδουν κάποτε καθαρώτερα κι ἐτοῖ εἷνα μέρος τῶν κλασσικῶν φιλολόγων στράφηκαν στὰ Βυζαντινά· ὅταν ἀπηχῆσαι τῆς κίνησης αὐτῆς ἔφτασαν καὶ σ' ἐμὰς ἔγινε ὅτι καὶ μὲ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα πρωτύτερα: ἐθεωρήθηκα ἔθνικὴ ἀνάγκη νὰ μελετηθῇ ὁ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς γιὰτὶ ἦταν τάχα κατ' εὐθεία συνέχεια τοῦ ἀρχαίου καὶ ἄμασος πρόγονός μας· ἡ μεσαιωνικὴ «παράδοση» ἀποτελέσει ἕνα νέο sacrosanctium, γύρω στὸ ὅποιο καὶ σήμερα ἀκόμη βλέπομε ἕνα μεγάλο μέρος τῶν διανοουμένων μας καὶ τῆς κοινῶνίας μας νὰ παραδέρνῃ ἠλιθερά. Ἐξῶ δὲν ἀργήσαν νὰ πιστοποιήσουν ὅτι τὸ Βυζάντιο κάθε ἄλλο παρὰ Ἑλληνικὸ κράτος μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ, ὄχι μόνο ἡ γένεσὴ του δὲν εἶχε τίποτε τὸ Ἑλληνικὸ (ἐννοοῦμε συνέχεια τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος) ἀλλὰ καλὰ-καλὰ κι ἑλληνικὴ συνείδηση ὡς τὰ τελευταῖα του σχεδὸν χρόνια δὲν εἶχαν ἀποχτήσῃ αὐτὸ τοῦλάχιστο δείχνουν οἱ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις του καὶ στὴν πολιτικὴ του, καὶ στὴ ζωὴ του καὶ στὴν τέχνη του, ποὺ καὶ μόνες σχεδὸν μᾶς ἐσώθησαν. (Ὁ Spengler πολὺ σωστὰ θεωρεῖ τὸ Βυζάντιο σάν μιά ἀπὸ τίς πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ «Ἀραβικοῦ» πολιτισμοῦ). Ἐδῶ οἱ κλασσικοὶ μας φιλόλογοι ἀνέχθησαν τίς μελέτες αὐτῆς ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, γιὰτὶ τάχα μᾶς βοηθοῦσαν νὰ καταλάβωμε καλύτερα τοὺς ἀρχαίους, καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο γιὰτὶ στρέφονταν πάντα γύρω πρὸς τὴν σεβᾶσθαι παράδοση (κυρίως τῆ γραφτῆ φυσικῆ, ὁ Κατζί-δάκης δὲν ἀναγνώριζε ἄλλη), τὴν καθάρια ἑλληνικὴ μὲ τούτῃ τὴ μοναδικὴν στὸν κόσμον ἰδιότητα ὅτι διατηρήθηκε τέτια ἢ χιλιάδες χρόνια. Σιωπηρὰ ἀναγνώριζαν κάποτε ἀπὸ τίς ξένες ἐπιδράσεις τίς ἀνατολικὰς· μόλις ὅμως ἔφταναν στίς ἀναμφισβήτητες Αὐτικὰς ἐκαὶ ζυπνοῦσε θαρρεῖς μαζεμένο ὄλο τὸ τυφλὸ μῖσος τοῦ δόλου τῆς Πόλης κατὰ τῶν Φράγκων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σχίσματος ὡς τὸ πέσιμό της ἀκόμα (τὴν πὸς κωμικὴν μὰ καὶ ἀποκρουστικὴν τῆς δόψῃ παίρνει ἡ μαγία αὐτὴ στὴν τελευταία «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» τοῦ Βουτιερίδη). Ἐντελῶς μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο τὸ μέρος ὅπου ἐξετάζει—ξυδάσμα ἐννοεῖται καὶ πάντα φοριστολογικὰ—τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ποιήσῃ μας: τὸ «θαυμαστότερον καὶ ἑλληνικώτερον» γνώρισμα τῆς ἔθνικῆς μας τέχνης εἶναι ἡ ἐμφύχωσῃ καὶ προσωποποιεῖα τῆς φύσης, ποὺ πῆρε κι ἐξέλιξε μέγιστα· κι ἔπειτα ἡ περίφημη *stille grösse*, τὸ «συγκρατούμενον μεγαλεῖον», ἡ ἀποφυγὴ τῆς ὑπερβολῆς. Οἱ ἀποδείξεις του εἶναι δυὸ-τρὶς πασίγνωστοι δημοτικοὶ στίχοι καὶ πολλῆ κούφια ὄραιοιολογία. Τοῦ κακοῦ ὁ Πολίτης, ὑπομνηματίζοντας σωφὰ τὴ δημοτικὴ παράδοση εἶδειξε, ὅσο γιὰ τὸ πρῶτο, ὅτι τὸ δὴθεν κατ' ἐξοχὴν ἔθνικὸ αὐτὸ χάρισμα της κι ἕνα πλῆθος ἀκόμη ἄλλα εἶναι κοινὸ κτῆμα ὄλου τοῦ κόσμου, πρᾶγμα ποὺ οφείλεται ὄχι μόνο σὲ μερικὰς κοινὰς ψυχικὰς ἰδιότητες ὄλων τῶν λαῶν, μὰ πολλὰς φορές ἀποδειγμένα σὲ ἀλληλεπίδραση (κρίμα ὅτι κι ἐκεῖνος ποτισμένος ἀπὸ σωδινιστικὸ ἔθνικισμὸ δὲν ἔφτασε στὸ συνθετικὸ ὄρισμα ποὺ ἦταν ἡ λογικὴ

συνέπεια τῆς ὑπομονητικῆς του ἀνάλυσης). Καὶ φτάνει ἀκόμα ὁ κ. Μενάρδος (μὲ τὸ σκοπὸ νὰ χτυπήσῃ τὴ Σολωμικὴν ποιήσῃ γιὰ ὠριθμένους ὑπερβολικῆς τῆς ἐκφράσεως ποὺ δὲν εἶναι «ἑλληνικῆς»—ὁ Ραγκαβῆς δὲν πέθανε!), παραχαράσσοντας τὴν ἱστορία, νὰ πῆ «βάρβαρον—ρωμαϊκόν» πρᾶγμα τὴν ὑπερβολὴν, καὶ δηλαδή ποὺ οἱ Ρωμαῖοι τὸ ἀπόχτησαν διὰ μέσου τῶν Ἑλλήνων καὶ πολὺ πῶς ὕστερα ἀπ' αὐτούς, ὅταν ἡ Ἀνατολὴ μὲ τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχὴ μπῆκε πάλι στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας, καὶ ποὺ στὴ δημοτικὴ μας ποιήσῃ τὴν ἴδια τὸ βλέπομε κάθε τόσο. Ἀλλὰ τὸ ἐκπληκτικώτερον εἶναι τοῦτο: ἀποσιωπᾷ ἐντελῶς ἕνα μέρος τῆς περιφρημῆς «παράδοσῆς» μας, ποὺ ἴσια-ἴσια σὲ ὠρισμένας ἐποχῆς ἔδωσε τὸν κυρίαρχο τόνο στὴ ζωὴ μας, ἐννοῶ τὸ «Βαρλαάμ», τὸ «Συντίπα», τὸ «Φυσιολόγο», γιὰτὶ ὄχι καὶ τὸν Ἀγαθάγγελο; Βέβαια τὰ Ἀνατολίτικα αὐτὰ τερατολογήματα εἶναι «ἠμι-στα» ἑλληνικά, καὶ ἀν μιλοῦσε γι' αὐτὰ θὰ βρισκόταν μπροστὰ στὸ ἀμελικτο ἐρώτημα: ποῦ ἐπὶ τέλους εἶναι τὸ κριτήριον ποὺ ἐξαγιάζει τὴ μιά ἐπίδραση, ἐνῶ καταδικάζει κάθε ἄλλη; Καὶ βρῆκε πὸς κόμισσο νὰ προσπεράσῃ σιωπηρὰ τὸ σκόπελο αὐτό. Καὶ ὅμως οἱ σελίδες αὐτῆς, ὅπου γεννεῦονται ἐντελῶς ἀστήριχτα μερικὰ ὠρισμένα φαινόμενα καὶ παίρνουν τὴν δόψῃ αἰώνιου ἔθνικου γνώρισματος ἐνῶ παραδλέπονται ἄλλα σημαντικὰ γεγονότα ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ ζωὴ πάντα της ἦταν καὶ θὰ εἶναι τὸ πὸς ρευστὸ πρᾶγμα ποὺ μόνο ἕνας ἀφελῆς ἐπίγονος τολμᾷ νὰ στυλιζάρῃ, ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ γίνουν οἱ προγραμματικῆς ἀρχῆς τῆς ποιήσῆς μας. Ἀσφαλῶς ἔθνικὴ στιχοπαραγωγὴ γίνεται ἔτσι, ποιήσῃ ὅμως ποτὲ καὶ ὁ Σολωμὸς θὰ μὲνῃ πάντα ἑλληνικώτερος—πῶς αἰώνια ἀνθρώπινος ἀπὸ κάθε Βαλαωρίτη.

Ἦταν πολὺ φυσικὸ ὅτι ὅταν, μὲ τὴν τόσο ἀψυχὴ ἀντίληψίν του γιὰ τὴν ἀρχαία τέχνην, θέλησε νὰ αἰσθητοποιήσῃ τὸ πὼς ἔνοιε τῆ μίμησῃ της, ἡ σαπουνοφόουσια ἔσπασε κωμικὰ «ἑλληνικώτατον» θεωρεῖ τὸ Γκῶζῃ, ἡ χωριατοποῦλλα του λέει ἔχει «ἀτυκτικὴν εὐγένειαν καὶ χάριν!» δηλαδή, γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ποὺ βρίσκαι τὴν «ἀτυκτικότητα»; Ἐκτός ἀν ἐννοῖ τὰ δυὸ λ ποὺ ἀνερώτηγα τῆς ἔδρα!

Καὶ ἦταν ἀκόμη φυσικώτερον νὰ μὴν ὑποφιασθῇ καθόλου τι δίκιο πο μαχαίρι εἶναι ὁ Βεράρεν καὶ ὁ Ταγγόρ, ποὺ γιὰ τὸν κ. Μενάρδο ὑπάρχουν μονάχα ὡς ὄνοματα καὶ ποὺ ἡ ζυπασιμάρα του τὸν ἐσπρωξε νὰ θυμηθῇ. «Ἡ δικαία ἐπιτυχία τοῦ πρῶτου καὶ ὁ νεπὸς θρίαμβος τοῦ δευτέρου διδάσκει, λέει, ὅτι ὁ κόσμος ἀγαπᾷ τέχνας τοπικὰς, ὄχι κοινὰς ἐυρωπαϊκὰς ἀπομυμήσεις». Ἡ ἐπιτυχία τῶν ὄλων τῶν κόσμων, θὰ τοῦ ἀπαντήσω, διδάσκει ὅτι ἡ ποιήσῃ τους εἶναι πρῶτα-πρῶτα ποιήσῃ ἀνθρώπων, τὸ τοπικὸ δὲ στοιχεῖο μόνον ἕνα μοτίβο διακοσμητικὸ τὸ τελευταίον αὐτό, ὅπου ὑπάρχει, προσθῆται βέβαια στὴν ποιήσῃ τους ἀκόμη καὶ ποὺ τραβᾷ, μὰ μόνο του δὲ θὰ ἦταν ἱκανὸ νὰ τραβῆξῃ παρὰ τοὺς ἀρχαιολόγους τοῦ μέλλοντος· ἡ ποιήσῃ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς σημερινούς της ἀναγνώστὰς δὲ ζητᾷ καθόλου ἱστορικὰς ὅστε γεωγραφικὰς γνώσεις, παρὰ μόνον ἀναπτυγμένον γούστο, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν αἴσθησῃ κάθε ποιήσῃ.

Θὰ ἦταν ἀφάρρητα ἀνιάρθ νὰ μιλήσωμε γιὰ ὄλες τίς λεπτομέρειες τοῦ προλόγου αὐτοῦ· ὄποιος ἔχει τὴν ὑπόμονὴ νὰ τὸν διαβάσῃ ὄλον θὰ βρῇ παντὸ τὴν ἴδια ἀπελευθερικὴ σύγχυση καὶ ἀθθαίρετη γενέκουσῃ γεγονότων, τὴν ἴδια ἄβασθ ὄραιοιολογία, τὴν ἴδια ζυπασιά, τὸ ἴδιο ψυχικὸ καὶ διανοητικὸ κοκμάλιασμα· κατᾷστασῃ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ μὴν ἀποτυπώσῃ τὴ σφραγιζῆ της καὶ στὴ μεταφραστικῆ του προσπάθεια. Θὰ μιλήσωμε σύντομα καὶ γι' αὐτὴν.

Τίς μεταφράσεις συνοδεῦουν σύντομα σημειώματα γιὰ κάθε περίοδο λογοτε-

χνική και για κάθε ποιητή' μα δ κ. καθηγητής όχι μόνο σπανιότατα κατορθώνει να διατυπώσει μία προσωπική του έντυπωση ύποφερτη, αλλά και δ,τι παίρνει από άλλου το ξαναδίνει άψυχο και νερούλο. Και οι πληροφορίες για τη μετάφραση ή μίμηση αρχαίων ποιημάτων από νεώτερους, όσο χρήσιμες είναι όταν δίνονται με τό σκοπό και με τρόπο που να φανούν οι προτιμήσεις διαφορετικών εποχών ή και θρησμένων καλλιτεχνών και γενικότερα ή τύχη της αρχαίας λογοτεχνίας στους νεώτερους, τόσο αντιπαθητικές είναι όταν σκοπός τους είναι μόνον η επίδειξη γραμματολογικής σοφίας, όπως συμβαίνει εδώ.

Όσο για τις μεταφράσεις τις ίδιες είπαμε πως η γενική έντυπωση είναι κατώτερη και από μέτρια. Ών να μὴν έφταναν οι άλλες δυσκολίες της δουλειάς αυτής, δ κ. Μενάρδος υπαρτιμώντας αφάνταστα τις δυνάμεις του προσθέτει και τη ρίμα. Κι έτσι αναγκάζεται άλλοτε να πλαταίνει τους στίχους με παραγερίσματα, άνοητα ή κωμικά τὰ περισσότερα, όπως: στο 1ο του Μιμνέρμου (τὰ φύλλα) *άλη' αόγησ'* αΰξεται ήλιου—και μεγαλώνει τα γοργός δ ήλιος άπαλά! στο 2ο του 'Αρχιλόχου *πίνω δ' έν δορι κεκλιμένος*—στο κοντάρι μου γεμμένος τακτικά' στο 2ο του 'Αλκίμου προσθέτει δύο άνυπαρκτους στίχους' στο 4ο της Σαπφώς και πλάσιον άδν φωνείας ύπακούει—και προς τη γλυκειά σου λαλιά άπανιά κι αναγαλλιάζει' στο 4ο του 'Ασκληπιάδη *λύχνε, σέ γάρ τρεις ώμοσεν 'Ηράκλεια—λύχνε, σ' έσένα τρεις φορές ώρκίσθη ή Φρόνη έμένα! ! !* κλπ. Άλλοτε πάλι τους απογομνώνει από ου-σώδη κοσμητικά ή και τους αλλάζει ριζικά, όπως: στο 3ο του Μιμνέρμου *άκρον έρ' έδωρ έδδονθ'*—στο κῆμα πλαγιασμένο στο 10ο του 'Αρχιλόχου *θυμέ, άμυγάνοιαι κήδεσιν κυκλωμένοι, άνάνδν—ψυχή, σὺ κατατρεγμένη πάρε θάρρος τρώμερο!*—όλόκληρο το πρώτο της Σαπφώς που έγινε σχεδόν άγνωριστό' στο 2ο του 'Ασκληπιάδη *ήδιον άβτις έν χειμάδιον ιδείν είαιρινόν στέφανον—γλυκό στο ναύτη πούπαθε να δη το χειμαδιό'* στο 3ο του Μαλεάγου *εί τι φίλημα μνημόσυνον ψυχού θάλπει έν είκασία*—άν το φίλ' μου φάντασμα στόν ύπνο της πετά! !' το 2ο του Ρουφίνου *έπαθε πανωλεθρία*

Εδρώπησ το φίλημα, και ήν άχρι χείλεος έλθη,
ήδύ γε, καν φαύση μοδνον άχρι στόματος'
φαύει δ' ούκ άκρους τοίς χείλεσιν, άλλ' έπιφράξαν
το στόμα την ψυχήν εξ ονόχων άνάγει.

Μέλι είν' της Μέλης το φιλι(!) κι άκρόστομ' αν άκόμα
φιλήση κι αν τα χείλη της σοδ' γγίξη τάκριβά.

Μ' αυτή δέν γγίξει μοναχά τα χείλη' αυτή το στόμα
ζουλά σου κι απ' τα νύχια σου και την ψυχή τραβά.

'Αλλά δέν μπορεί παρά ν' άγανακτήση κανείς όταν βλέπη τον κ. Μενάρδο ν' αυτοδιορίζεται τιμητής των ήθων όλων των εποχών και να παραμορφώνει, γιατί δέν συμβιβάζονται με τις ήθικές του αρχές, άθρα κομφοτεχνήματα όπως το 5ο του 'Ασκληπιάδη ή το 3ο του Πλάτωνος

Την ψυχήν, 'Αγάθωνα φιλών, επί χείλεσιν έσχον
ήλθε γάρ ή τλήμων ως διαθροσμένη.

Ών σ' έφιλοθα την ψυχή στα χείλη είχα Γλυκέρα(!)
ήρθ' ή φτωχούλλα ως νάθελε να διαβη πέρα πέρα(!)

Σημειώνουμε περαστικά και τά: γαλάκτινα στήθεα—άφρογάλα(!) στήθη

(Αισοκορίδη 1ο) *παμμήτωρ γή—παμμάνα γή! !* (Αισχύλου Προμηθ. 90) και τους στίχους της Κορίννης όπου για ν' αποδώση τάχα τη διάλεκτο της γράφει *όλοι ψήφισαν μα δώναν πιο πολλούς στόν Κιθαίρωσαν!*

Για τους όρθογραφικούς του Χατζιδανιομούς περιττό να μιλήσωμε' δέν νομίζει μόνον δ κ. Μενάρδος ότι πρέπει να εξηγήση πως στο στίχο του Σημωνίδη «δέν είναι άλλη γυναίκα σ' όλη τη στερεά» το στερεά θα πη στεριά; και γιατί και το μπουκιά δέν το γράφει *μουκικιά*;

Τα παραπάνω δείγματα δέν είναι διαλεγμένα επίτηδες' όλο το βιβλίο είναι γεμάτο από τέτοια και οι περισσότερες από τις μεταφράσεις αυτές δέν διαβάζονται ούτε αν θελήση κανείς ν' άγνοηση τὰ πρωτότυπα. Καλύτερη απ' όλες και σχετικά πετυχημένη θεωρώ τη μετάφραση του Μουσαίου.

Θά σταματήσω άκόμη σ' ένα σημείο, για το όποιο δε θα μιλούσα καθόλου αν δ κ. Μενάρδος δέν ήταν καθηγητής των 'Ελληνικών γραμμάτων στο Πανεπιστήμιο: πρόκειται για τη μετάφραση δύο στίχων του Σόλωνος

θητοί δ' ώδε νοεῦμεν όμως άγαθός τε κακός τε
ένδην ήν αυτός δόξαν έκατος έχει.

Οι άνθρωποι καλοί κακοί τον ίδιο νοῦ κρατοῦμε
καθείς δένει για σίγουρον δ,τι έχει στα μυαλά.

Το άκατανόητο ένδην το γράφει ένδεν=δεν (έν τη κεφαλή) δόξαν ή έπίδα; άφοῦ, λέει και σήμερα λέμε *το χει δεμένο (=βέβαιο) πως θα γίνη δήμαρχος*: εξέχασε όμως ότι ή φράση σ' έμάς είναι μόνο συνθηματική (τη λέμα και πληρέστερη τό δεσε σέ ψιλό *μαντήλι*), δέν έχει την παράλογη μεταφορική σημασία που δίνει στο αρχαιο ένδεν=δένω μες στο κεφάλι μου τη γνώμη!': κ' έκτός απ' αυτό ο στίχος με την έρμηνεία που του δίνει μένει ξεκάρφωτος ενώ έχει στενωτάτη σχέση με το ώδε του προηγούμενου στίχου. 'Επήγε δηλαδή δ κ. Μενάρδος να εφαρμοση τη μέθοδο του Δ. Βερναρδάκη, με τον αντίστροφο όμως τρόπο, γιατί άκείνος άκριβώς έσεβότανε πολύ τὰ κείμενα' μα άλλα τὰ μάτια του λαγού... "Όσο για το άκατανόητο ένδην τον πληροφορώ ότι στα N. Jahrb. f. d. Kl. Alt. XLIX 1922, 203 έδημοσιεύτηκε μια πολύ λογικότερη έρμηνεία του (έρδειν).

Συμπληρώνω με δύο λόγια τὰ παραπάνω για να τελειώνω. 'Επαναλαμβάνω πως μεγάλο μέρος από τὰ χαρακτηριστικά που ξεχωρίσαμε είναι στίγματα της γενιάς του δλόκληρης που σχεδόν ντετερμινιστικά καθορίζονται από την εποχή του. "Αν μάλιστα με μια ματιά θελήσωμε να διατρέξωμε την ιστορία της έπιστήμης στην 'Ελλάδα θα ιδούμε ότι, μετά τον 'Ασώπιο (μ' όλα του τὰ έλαττώματα που όφειλονται φαίνεται σ' ένα εθούς εξ αρχής όχι καλό κατατόπισμα) και το μοναχικό Βερναρδάκη, ή φιλολογική μας έπιστήμη άργότερα δέν έγνώρισε άληθινά ζωντανό άνθρωπο. Και αν στην Εδρώπη ο Wilamowitz, παίρνοντας άφορμή από τη «Βιλίτα» του P. Louys, θεωρεί τους φιλόλογους διαυδένους για τις ψεύτικες ιδέες που ο πολός κόσμος έχει άκόμα για την αρχαιότητα, αυτό ισχύει έντελώς και σ' έμάς, με τη διαφορά μόνον ότι εδώ το κακό είναι αφάνταστα μεγαλύτερο: οι φιλόλογοι μας δέν έδωσαν άπολύτως τίποτε στους συγχρόνους τους από την έλληνική αρχαιότητα. 'Η μεταβατική μάλιστα αυτή γενιά που—πολύ χαρακτηριστικό—σχεδόν μόνο από το Χατζιδάκη έμπνεύστηκε ξεπέρασε στο σημείο αυτό κάθε άλλη' πίστη της έγινε τό δόγμα «ή έπιστήμη για την έπιστήμη»

πού ο Χατζιδάκης εστάθηκε ο πιο κακόπιστος απολογητής του. Δουλεύαν (:) κλεισμένοι πάντα στο μικρό τους κελύφι, αδιάφοροι για τη ζωή στην οποία δεν έπρόσφεραν τίποτε, άρροπορημένα επιχειρήματα του όρφικου «σώμα· σήμα»: άνθρωποι—τάφοι. Και είδαμε έτσι—βλέπομε ακόμη—επιστήμονες συνειδητούς δημοτικιστές να θεωρούν καθήκον τους, ίσως και τιμή τους, να γράφουν στα πανηγυρικά τεύχη των «σοφών διδασκάλων» τους, του Κόντου και του Χατζιδάκη, και να νομίζουν ότι ξεπληρώνουν το χρέος τους στη ζωή αν γράφουν ότι κάποια άρχαία τερρακόττια θυμίζει «Τιτσιάνειον Χριστόν» ή αν βάλουν μέσα στις περιγραφές των άνασκαφών τους και μερικούς στίχους—και βρίσκουν κατά κανόνα τους πιο αντιπαθητικούς—του Παλαμά. «Η αντίρρηση ότι «τέτια ήταν ή εποχή τους κλπ.» είναι το πολύ-πολύ μια ακαδημαϊκή εξήγηση του πράγματος (πού δέν ισχύει μάλιστα για όλους), δέν είναι δικαιολογία και προπάντων δέν είναι τίτλος έπιβολής για μās τους σημερινούς» κι έπειτα ο κ. Μενάρδος κι ένα πλήθος άλλοι μαζί μ' αυτόν στάθηκαν πολύ πιο κάτω από το επίπεδο της δυναμικότητας της εποχής τους της ίδιας. «Άρχισε να έργάζεται στ' άχναρία του Χατζιδάκη και ο διδάσκαλος τόν ύψωσε στον έβδομο ούρανό» ή αλήθεια είναι ότι ο περισσότερο κόσμος πολύ λίγο ενδιαφέρθηκε να μάθει τι πραγματικά κατάφερε εκεί. Άργότερα οι κραυγές των νέων τόν μισοξύπνησαν, όπως και μερικούς άλλους· μισοείδε, πολύ θαμπά, ότι άλλο ζητούσε ή ζωή από την επιστήμη και καθώς δέν είχε πατήσει ποτέ του σε στερεό έδαφος νόμισε πως μπορούσε να της τό δώσει. Μά «τη φύση μπορείς να τη σπρώξεις μόνον ως εκεί που υποχωρεί» δέν άργησε να εκδικηθεί και τόν ξανάριξε στις παροιμίες των Κυπριών. «Δε μείνη εκεί, δέ θα τόν ένοχλήση κανείς» απ' αυτόν και τους όμοιους του οι νέοι έχουν μόνο μιάν απαίτηση: μια και δέν έχουν να τους δώσουν τίποτε, να τους αφήσουν ήσυχους να δουλέψουν, γιατί δέν έννοούν να χάσουν ούτε μια στιγμή στρέφοντας τό κεφάλι κατά τό μέρος τους.

ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ

ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γλώσσα πού μιλούμε είναι σύμπλεγμα από έξωτερικά φωνητικά κινήματα, πού φανερώνουν την έσωτερική ψυχική ενέργεια του ανθρώπου πού μιλεί. Τα στοιχεία της γλώσσας είναι σειρά από φωνητικούς ήχους, πού τους δίνουμε μορφή μέσα στο στόμα, δηλαδή τους άρθρώνουμε κι έτσι τους κάνουμε ξεδιαλεγμένους λεχτικούς ήχους και τους προφέρουμε.

Οι λεχτικοί άφθοι ήχοι, οι έναρθροι, οι ξεδιαλεγμένοι, ονομάζονται φθόγγοι από τους άρχαίους.

Άφθο χρόνια και χρόνια ο άνθρωπος μίλησε, δηλαδή μετάδωσε τα νοήματά του στους όμοιους του πούχε μπροστά του, τέλος ένωσε την ανάγκη να τα μεταδώσει και σε γνωστούς του, πού δέ βρίσκονταν εκεί πού είχαν άφθος. Έτσι συλλογίστηκε πως άφθο πού λέει μπορεί και να τό χαράξει κάπου, να μείνει σηματομένο.

Τά σημάδια της γραφής στην αρχή εΐτανε σύμβολα δηλαδή σημεία χαραχτά πού παραστήνανε γνωστά νοήματα (βλέπε Ίλιάδ. Ζ 168).

Άργότερα μεταχειρίστηκαν εικόνες. Από τις εικόνες οι Σημίτες φτιάσανε σημάδια συλλαβικά δηλαδή παραστήνανε με τούτα μόνο τα σύμφωνα και τα φωνήεντα τα μαντέβανε χωρίς να τα γράφουνε.

Οι Έλληνες παίρνοντας τα Σημιτικά γράμματα και μεταρρυθμίζοντάς τα οιά-οιά κατά τις ανάγκες της γλώσσας τους καταντήσανε να φτιάσουνε καθαφτό γράμματα, δηλαδή γραφτά σημάδια, πού να παραστήνουνε συμβολικά όχι συλλαβές, αλλά φθόγγους.

Ό κάθε στοιχειώδης φθόγγος μίας λέξης πρέπει να αντιπροσωπεύεται από ένα και τό άφθο γραφικό σημάδι, παντού και πάντοτε τό ίδιο, και κάθε ψηφίο να παραστήνει πάντοτε ένα, και μόνον τόν ίδιο φθόγγο.

Άφθο θα πει όρθογραφία φθογογραφική. Η άλλη, πού συνήθίζεται σήμερα, ή ιστορική, να πούμε, είναι καθαφτό ένορθογραφία.

Οι άρχαίοι Άθηναίοι τόν 8 αιώνα π. Χ. είχανε φτάσει σχεδόν σάφτη την τελειότητα της απλής φθογογραφίας.

Μόνον τα α, ι, υ, παραστήνανε τό καθένα ίδιο φθόγγο πάλι, μα τότε μακρόχρονο και τότε κοντόχρονο, όπως τό άπαιτούσε ή τότε προφορά τους.

Έπειδής ο γραφτός λόγος μās άπόμεινε κληρονομία από τους άρχαίους, έχουμε ακόμα στη σημερινή γραφή μας άφτην την ίδια αλφάβητα των άρχαίων Άθηναίων.

Όστόσο, ή άρχαία προφορά των γραμμάτων δέν έφτασε ως σ' έμάς, ούτε εΐτανε δυνατό να φτάσει, γιατί με τόν καιρό άλλάζουμε στο στόμα οι ζωντανοί φθόγγοι πού τους παραστήνουνε τάψυχα γράμματα. Έτσι λοιπόν τα ψηφία της

Σημ. Δελτίου. Το Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμίλου προσπαθεί να διατηρή μια ένιαία όρθογραφία σε όλες τις μελέτες πού δημοσιεύει. Ο κ. Φιλήντας έχει δικό του όρθογραφικό σύστημα και μās παρακαλεί να μην άλλάζουμε την όρθογραφία της μελέτης του. Από σεβασμό προς τη γλωσσολογική επιστημοσύνη του κ. Φιλήντα παραβαίνουμε και' εξαίρεση την άρχή της ένιαίας όρθογραφίας του Δελτίου.

σημερινής μας αλφαβήτας ναί μὲν εἶναι τάρχαϊα, μὰ οἱ φθόγγοι ποῦ ἀντιπροσωπεύουσιν σήμερον δὲν εἶναι ἐκείνοι ποῦ παραστήσανε ἐκεῖνον τὸν καιρὸ.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ἀφ' τὰ γράμματα δὲν εἶναι κρωμμένα ἐπίτῃδες γιὰ τὴ σημερινὴν μᾶς γλῶσσα, μᾶντὰ μονάχα δὲ μπορούμε νὰ παραστήσουμε ἀκριβολογημένα ὄλους τοὺς ζωντανούς φθόγγους τῆς γλώσσας μας, γιὰτὶ ἔχουμε στὴ γλῶσσα μᾶς φθόγγους ποῦ δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχὰ τοὺς φηφιὰ στὴν ἀλφαβήτα μᾶς.

Δηλαδὴ γράφουμε α) μὲ τὸ ἴδιο φηφιὶ δύο λογῶ φθόγγους λ. χ.

μὲ **μπ** τὰ: κομπανία (mp) καὶ ἀμπέλι (mb)

» **πτ** τὰ: ἀντικά (nt) καὶ ἀντίκρυ (nd)

» **γκ** τὰ: Γιάγκος, Ἐλέγκο (nk) καὶ σπάγκος (ng) καὶ Οὐγκὸ (g) καὶ κούγκια (nc)

μὲ **σμ** τὰ: Ἔομῆ (sm) καὶ ἄσμα (zm)

» **γ** τὰ: γέρος γῦρος (οὐρανισκοπρόφερτο γ = Γερμανικὸ) καὶ γάμος, γόμος, γοῦλα (λαρογγικὸ γ)

» **χ** τὰ: Χέρι, χήρα (χ2 στὸ nicht τὸ Γερμανικὸ) καὶ χαρά, χώρα, χουχουλιζω (χ)

» **κ** τὰ: κερὶ, κυρὰ (κ2) καὶ κάμνω, κῶφτω κουτσός (κ).

Ἐπίσης φθογγικές ἀπόκρωσεις ὑπάρχουνε καὶ στοὺς φθόγγους ποῦ παραστήσανε τὰ φηφιὰ λ καὶ ν ἀνάλογα μὲ τοὺς φθόγγους ποῦ τὰ συμπεροδοῦνε, ἢ καὶ κατὰ τίς χώρες ποῦ τὰ προφέρουνε.

Ἄλλοτε πάλι μεταχειρίζομαστε δύο γράμματα μαζί γιὰ ἓνα μόνο φθόγγο, ποῦ ξεχωριστὸ φηφιὶ γιάφτανε δὲν ἔχουμε στὴν ἀλφαβήτα μᾶς τὴν ἀρχαιοπρεπῆ. Δηλαδὴ τὰ ου, τς, τσ, ἢ τὸ ἐναντίο γιὰ δύο φθόγγους ἓνα φηφιὶ δηλαδὴ ξ (κα) ψ (κα) ποῦ εἶναι ἀντιεπισημειωτικὰ καὶ πρὸ πάντων ἀντιπαιδαγωγικὰ, ἢ δύο ἴδια φηφιὰ ἀντις ἓνα: λάκος (πρὸφ. λάκος). Μὰ τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα ἔχουμε φηφιὰ πολλὰ καὶ ποιητὰ, ἢ καὶ γρούπους ἀπὸ δύο φηφιὰ, ποῦ σημαίνουν ἓνα μονάχα καὶ τὸν ἴδιο φθόγγο.

Δηλαδὴ ε καὶ αῖ, ο, ω καὶ φ, ι, υ, η, η, εἰ, οι καὶ υἱ. Ἀφτὸ δὰ εἶναι τὸ τρομερότερο παιδαγωγικὸ κακό.

Μὰ ἀκόμα δὲν τελειώσαμε.

Ἐνῶ ἔχουμε τὰ ἀμφότερα φηφιὰ, φ καὶ β ἔχουμε καὶ τοὺς γρούπους αυ, ευ, ηυ ποῦ τὸ ὑφιλὸ τους πότε εἶναι φ (αὐτός) καὶ πότε εἶναι β (ηδρα).

Ἀφτὸ πια δὲν ὑποφέρεται, γιὰ τοῦτο δὰ κἄμας τὸ τινάζαμε μιά καὶ καλὴ ἀπ' τῆ γραφὴ μᾶς καὶ σὰς ουστήνη καὶ σὰς νὰ κάνετε τὸ ἴδιο.

Γιατὶ συμβαίνουν ἀφτὰ;

Ἐμεις βλέπουμε γραμμένους τοὺς ἀρχαίους τύπους καὶ παραβάλλοντάς τους μὲ τοὺς νέους νιώθουμε τὴ διαφορά καὶ συμπεραίνουμε πὼς ἀλλάξαμε οἱ τύποι ὧστα σήμερον. Μὰ τοὺς φθόγγους δὲν τοὺς βλέπουμε γραμμένους βλέπουμε γραμμένα τῶν φθόγγων μονάχα τὰ σύμβολα καὶ τὰ διαβάζουμε ἔτσι ποῦ σήμερον τὰ προφέρουμε χωρὶς νὰ ξέσουμε πὼς τὰ πρόφερναν οἱ ἀρχαῖοι, γιὰτὶ δὲν ἔχουμε δυστυχῶς τὸ μέσο νὰ ἀναπαραστήσουμε καὶ τὴ φωνὴ τους.

Ἄλλὰ κατὰ ἐπαγωγή κρίνοντας βρίσκουμε πὼς ἀφοῦ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσας, τύποι, νοήματα, σύνταξη, λεξιλόγιο, μὲ τὸν καιρὸ μεταβάλλονται, πὼς μπορούσανε νὰ μείνουν ἀμετάβλητοι οἱ φθόγγοι;

Τὰ φωνητικὰ ὄργανα δὲν κανονιστήσανε μιά καὶ καλὴ, ὅπως λ. χ. τὰ στοι-

χεῖα τοῦ φωνογράφου ποῦ μηχανικὰ πάντοτε ἐπαναλαμβάνουν ἀμετάβλητο τὸ ἄπαξ σημειωμένο. Τὰ φωνητικὰ ὄργανα ρυθμίζονται καὶ ἐδηγοῦνται ἀπὸ τὴν ψυχὴ ὄλο τὸν καιρὸ ποῦ μιλοῦμε, μὰ ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι τι μηχανικὸ καὶ κρ-φωμένο, ἄς ποῦμε.

Ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι ξηρο, ἡ γλῶσσα εἶναι ἐνέργεια δηλαδὴ διαρκῆς καταρτισμὸς τοῦ λόγου καὶ γιὰ τὸν καταρτισμὸ ἀφτὸν ἀνεργάζονται τὰ φωνητικὰ ὄργανα ποῦ κινοῦνται καὶ ἡ ψυχὴ ποῦ τὰ κάμνει νὰ κινοῦνται ἔτσι μιά φορά τὸ μακρὸ α σέλινα φάμα τιμὰ κτλ. σιγὰ σιγὰ ἐκλείει καὶ ἔγινε $p = ee$ σελίνε, φέμε, τιμέ, ἔτσι στὴν ἀτυκὴ διάλεχτο. Δεῖφανα ἀφτῆς τῆς προφοράς σῶζονται ἀκόμα στὸν Πόντο, ὅπου λένε ὅς τα σήμερον: νύφε = νύφη, Ἐλληνας = Ἑλληνας, γαλενός = γαληνός, βέχω = βήχω, ὠμοπλάτε = ὠμοπλάτη κτλ. Κατόπι κὶ ἀφτὸ τὸ μακροῦ ee ἐκλείει καὶ προφέρθηκε e γιὰ τοῦτο λέμε ἐμεις σήμερον σελίν φέμι τιμὴ κτλ. Ἐνὰ τέτοιο ἀνάλογο πρῶμα ἔγινε καὶ στὴ διάλεχτο τῶν Ρουμέλιωτῶν καὶ τῶν Θεσσαλῶν, ὅπου ὁ φθόγγος e ἀμα εἶναι ἄτονος γίνετα κανονικὰ $e = eidi$, δάσκαλι, κτλ.

Οἱ ζωντανοὶ φθόγγοι στα̑ στομαθῆσια κατὰτοπία πολύτροπα συναλλάσσονται καὶ μεταβάλλονται, ἐνῶ τὰ νεκρὰ φηφιὰ πάνω στὸ χαρτὶ μένουν τὰ ἴδια.

Ἔτσι κάποιος φθόγγος ἀκολουθώντας τὴν ἐξέλιξή του γιὰ λόγους ποῦ τοὺς ἔγηγᾶ ἡ γλωσσολογία γίνετα ἀλλιώτικος ἢ καὶ συμπέφτει μ' ἐναν ἄλλους.

Δηλαδὴ: Τάρχαϊα ἄφωνα στιγμικὰ β, γ, δ, ζ, (= b, g, d, dz) καταντήσανε στὴ νέα γλῶσσα ν, γ, th (ἀγγλικὸ) z, ἡμίφωνα ξακολουθητικὰ, ἐνῶ τὰ π, τ, υ, μὲ προηγούμενο μυτόπνο μ, ν, γ (= n final) γίνανε νέοι φθόγγοι h, d, g.

Τὰ φωνήεντα η (= es) καὶ υ (= i) προφερόμενα πρὸ κλειστὰ καταντήσανε i .

Οἱ ἀρχαῖοι διφθογγοὶ εἰ, οἰ, υἱ καὶ αἰ προφερθῆσανε μονόφωνα, καὶ συμπεσανε μὲ τοὺς φθόγγους e .

Τὸ ὑποταχτικὸ ν τῶν αυ, ευ, ηυ διφθόγγων προφέρθηκε μὲ πρὸ κλειστὰ χεῖ-λεια, καὶ κατάντησε σύμφωνο φ, β.

Ἡ προβάλανε νέοι φθόγγοι, ἀγνωστοὶ στοὺς ἀρχαίους, καθὼς οἱ φθόγγοι: χ, φ, θ, (ἀρχαῖα προφορά τους: kh, ph, th), καὶ οἱ παραπάνω β, γ, δ, ἴσως καὶ ζ'.

Οἱ ἀρχαῖοι γιὰ τοῦτες τίς μεταβολὰς μεταρρυθμίζανε ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τὴν ἀλφαβήτα τους. Ἡ τελευταία γνωστὴ μεταρρύθμιση ἔγινε ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου στὰ 408 πρὶ Χριστοῦ.

Μὰ ἀπὸ τότες πιά καμιὰ μεταρρύθμιση ὡς τώρα δὲν ἔχει γίνε δυστυχῶς, κἔτσι κρατᾶμε τὰ ἴδια ἐκεῖνα φηφιὰ τοῦ δ' αἰῶνα πρὶ Χριστοῦ γιὰ νὰ παραστήσουμε τοὺς φθόγγους τῆς γλώσσας μᾶς στὸν κ' αἰῶνα μετὰ Χριστὸ.

Φανταστήτε λοιπὸν φηφιὰ καταρτισμένα πρὶ θεοῦμου χιλιᾶδες χρόνια τι διηρησία μπορούνε νὰ δώσουνε στὴ σημερινὴ γλῶσσα.

Τὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας ἀφτῆς, ποῦ οἱ ὀφίλλουτοι τῶν γραμμάτων τὴν ὀνομάζουν $i\sigma\tau\omicron\rho\iota\kappa\eta\delta\rho\theta\omicron\gamma\rho\alpha\phi\iota\alpha$ ἔχει ἀπασχολήσει κατὰ καιρούς διάφορους φωτισμένους ἀνθρώπους.

Μερικοὶ μάλιστα ζητήσανε καὶ νὰ τὴ μεταρρυθμίσουνε. Μὰ ὄλας οἱ ἐθιγνικές προσπάθειες τῶν καλλιεργημένων ἀφτῶν ἀνθρώπων ἔμειναν ὠστα τώρα ἄκαρπες.

¹ Ἄσω ἴσως γιὰτὶ ὑπάρχει γνώμη πὼς τὸ σ ἀνάμεσα σὲ δύο φωνήεντα τὸ πρόφερναν οἱ ἀρχαῖοι ζ, ἐγὼ ὅμως ἀφτὸ δὲν τὸ πιστεύω.

γιατί οι δασκάλοι μας, που κρατούνε στα χέρια τους την παιδεία του Έθνους, και το Κράτος που τη διαφεντέβει, μένουν αδιάφοροι για την κάθε τέτοια αγαθή προσπάθεια.

Μιά σύντομη, αλλά φεικτική ανασκόπηση των προσπαθειών αυτών και της αντίδρασης έναντιόν τους έχει δώσει ο Μανόλης ο Τριανταφυλλίδης στη μελέτη του ή «*Ορθογραφία μας*»; που αξίζει τον κόπο να τη διαβάσει, όποιος καταγίνεται όπωσδήποτε με τα γράμματα.

Β'. Η ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ ΜΑΣ

Προτού να πούμε κάθε γνώμη για μελλούμενη ορθογραφική μας μεταρρύθμιση πρέπει να ρήξουμε ένα βλέμμα στο βιβλίο του Τριανταφυλλίδη «*Η Ορθογραφία μας*».

Τό βιβλίο αυτό είναι σταθμός για την Έλληνική πνευματική κίνηση. Ότι είναι τό «*Είδωλο*» του Ροϊδη για τό γλωσσικό ζήτημα είναι και τόυτο για τό ορθογραφικό, δηλαδή για τό πώς να σημειώνουμε τις εικόνες των φθόγγων άπάνου στο χαρτί, πράματα και τά δυο τόσο απλά καθάφατά και όμως τόσο δύσκολα για την κακαποδηγητημένη άπ' τούς δασκάλους κοινωνία μας.

Όπόσό ή κοινωνία μας τό βιβλίο αυτό δέν τόχει προσέξει όσο τόυ πρέπει. Είναι ίσως γιατί μιλως μέ σεβασμό για τούς Μανταρινούς.

Έπρεπε να τούς πάρει *guarda e passa* μέ την καταφρόνισή που τούς άξίζει, για ναρχίσουμε να στριγκλίζουμε όπως τό συνηθίζουμε.

Μόνο όταν στριγκλίζουμε οι Μανταρινοι παίρνει είδηση τό «*νοήμον κοινόν*» πώς ο λόγος είναι για γράμματα και διαφέρνεται και προσέχει. Άφτη είναι βλέπεις ή άναδροφή μας, έτσι μως παιδαγωγήσανε οι πατέρας των γραμμάτων.

Η μελέτη άφτη του Τριανταφυλλίδη άγκαλά και είναι άσστηρά επιστημονική, είναι όμως άβάρατη στο διάβασμα, βοηθώντας και τό υφος του συγγραφέα, που φαίνεται όχι μόνον επιστήμονας μά και του λόγου τεχνίτης (πράμα τόσο δυσοπύτιχο στο Ρωμαϊκό).

Πρώτα κι αρχή άντικρίζει τό ορθογραφικό μας πρόβλημα ελότιστα άντικειμενικά, μά και στοργικά, σάν καλοσυνείδητος γιατρός τον άρρωστό του. Κάνει μά σύντομη ιστορική ανασκόπηση της άρρώστιας, να πούμε, βρίσκοντας από που έχει τις ρίζες της και τη σχετίζει με τις ίδιες άρρώστιας των άλλων εθνών.

Κατόπι άπιθεωρεί τις εργασίες που γίνανε σχετικά με την άρρώστια τόυτη, καφτηριάζοντας όσους τη χειροτερέψανε (κι ακόμα τη χειροτερέβουνε δυστυχώς) και παινώντας καθώς τόυς πρέπει όσους προσπάθησαν να τη θεραπέψουνε, ή και όπωσδήποτε να της δώσουνε κάποια άλάφρωση. Έκθέτει τούς λόγους γιατί άφτες οι προσπάθειες κανένα πραχτικό άποτέλεσμα δε φέρανε, και δείχνει τό φταίξιμο είτε είταν όποκειμενικό των γιατρών, είτε άντικειμενικό της άρρώστιας. Παραθέτει δείγματα από τις συνταγές τους, ύποδείχοντας τό γάλοτο ή τό ύρατο της καθεμιάς.

Και παντού παραπέμπει σε τελικό του βιβλίου άπόσσμα από σημειώσεις όπου βρίσκει κανεις κομμάτια άλλων άπ' τά ραπόρτα των ψεφτογιατρών, που ταναοκαθάζει κιόλας ένα ένα με λογική άκαταγώνιστη. Μά και των καθολητων που ξαίρει την αξία τους. Άπό και και κάτω σα με ήλεκτρικό φανό και σα με άχτινες Ραίτηγεν μως δείχνει έσωτερικά και έξωτερικά τη σημερινή ορθογραφική μας

άτοαλι κι άκαταστασία στο σχολείο και στην κοινωνία, στο κράτος και στους ιδιώτες, στη δημοσιογραφία και στη λογογραφία στα έντυπα και στα χειρόγραφα.

Κιόλα τόυτα λιτά και τέλεια.

Λογικά καλοσυνείδητα, νοικοκυρεμένα. Με άπαθη σκέψη και με ήρεμη τέχνη. Χωρίς θυμούς, χωρίς καν ειρωνείες, έξόν κάποιον οίχτιρμό για τούς Μανταρινούς και για την κατάσταση, που διαφαίνεται, σάλαμερο τό υφος του.

Όποιος ξαίρει καλά τί θέλει, κχει πεποθηση ότι λέει, μόνον άφτός μπορεί να δείχνει τον τέτοιον οίχτιρμό, του άνώτερου ανθρώπου. Όύτερα άπ' άφτά, έρχεται σάν ο ειδικότερος άπ' όλους όστα τώρα γιατρός να κάνει κοινοσλοτο μαζί με τον τέτοιο αναγνώστη του, άφοϋ τόσο δηορφα τον προτοίμασε να είναι σε θέση να διαγνώσει και άφτός σάν ισότιμος του γιατρός. Και έστουλίζει τώρα τη διάγνωση και τού δείχνει ολοφάνερα την άνάγκη της θεραπείας ξεδιαλώνοντας (§ 5) σε όχτώ θέσες, όπως τις λέει, τα καθέκαστα του σκοπού του.

Με τό ξεκαθάρισμα κάθε πρόληψης που σκοτίζει τό ζήτημα διαλει κάθε άμφιβολη σκέψη που μποροβσε να γεννηθ ή στοϋ άνήξερου τό κεφάλι. Έτσι καθένος περιμένει να δει και τη θεραπεία που θα ύποδειξει ο ίδιος.

Η θεραπεία άφτη δυστυχώς δέν είναι εκείνη που περιμένει εκείνος που θα διαβάσει ίσια μ' εδω τό έργο.

Έχει πάθει τά ίδια με τό Ροϊδη, στο συμπέρασμα του' εκείνος προτεινει επί τέλους τον καθαρισμό της καθαρέβουσας—*ώδιεν όρος και ένικεν μών*—είχα παι όταν πρωτοδιάβασα τό συμπέρασμα εκείνο.

Η μεταρρύθμιση που προτεινει ο Τριανταφυλλίδης συνοφίζετα σε τόυτα δώ.

Όσες λέξεις άλλάζοντας στη γραφή δε μως χαλνοϋνε την κλασική παράδοση, δηλαδή οι ξένες και παραμορφωμένες ελληνικές νάπλοποιηθουνε στη γραφή όσο γίνεται (ι, ο, ε, μόνα σύμφωνα, γκ, φιλή, έξετα).

Θεωρητικά τό μέτρο είναι καλό, γιατί δέν άγγίζει την παράδοση εκεί που ή ορθογραφία μας άνταμώνεται με την γεραράν αρχαιότητα, και δε συνεχίζει έτσι τα σχολειοπαίδια, που πάντα θάχουνε τό κροσσμα του κλασικισμοϋ.

Μά στην πράξη ποιαι θα τό εφαρμόσουνε; όσοι ξαίρουν την ορθογραφική παράδοση, ή όσοι δέν την ξαίρουν;

Όσοι ξαίρουν την παράδοση, όσοι δηλαδή κοπίασαν όπως όπως για να μάθουνε μίαν όποιανδήποτε παραδεγμένη γραφή της κάθε λέξης ποτέ δε θα ξανακοπίασουνε για ναπομάθουν ότι ξαίρουν και να συμμορφωθουνε με τις 36 οδηγίες του Τριανταφυλλίδη.

Μά μου φαίνεται πως δέν έχει και κανένα πραχτικό λόγο να τό κάνουνε.

Γιατί να τό κάνουνε; για πιο σωστό;

Μά δέν είναι πιο σωστό.

Για πιο έφκολο θα μου πήςε.

Μά γιαφτούς μήτε και πιο έφκολο δέν είναι, άφοϋ για ναλλάξει κανεις τό συνηθισμένο του πρέπει πάντα να συλλογιστεί.

Είμαι λ. χ. συνηθισμένος να γράφω γλυτώνω με υ γιατί ξαίρω πως γίνεται άπ' τό Βυζαντινό: εϋλυτώ. Μόλις όμως παραδεχτώ τό νέο σύστημα, άμα έρθω στο γλυτώνω, είμαι αναγκασμένος να σκεφθώ πως είναι από κείνα που παραμορφώθηκαν κείτοι δε χαλνοϋνε την κλασική παράδοση και λοιπόν πρέπει να τό γράψω με ι, που θέλει ο Τριανταφυλλίδης.

Ὁ μόνος λόγος πού θά ἔπρεπε νά πείσει τοὺς λίγους νά κάνουν ἀφτὸν τὸν κόπο θά εἶταν, ἀν ἀφτὸ τὸ σύστημα μποροῦσε νά εἶχε κάποιον ὄφελος γιὰ τοὺς πολλούς.

Εἶναι ὠραῖο νά κάνουν οἱ διαλεκτοὶ θυσίαι γιὰ τοὺς πολλούς. Εἶναι ἡ αἰώνια, ἡ ψυχρόμενη ἠθική.

Μᾶλλον δοῦμε, ἐδῶ ὑπάρχει τέτοιο ὄφελος;

Ὅσοι δὲν ξαίρουνε τὴν παράδοση, δηλαδή ἀπ' τὸνα μέρος ὁ λαὸς ὁ ἀμαθος, καὶ ὁ μισόμαθος ἀκόμα, ἀπ' τὴν αἰτία τὰ παιδιά τοῦ δημοτικοῦ σχολιστοῦ καὶ τοῦ σχολαρχεῖου ἀκόμα, τί ὠφελιοῦνται ἀπ' ἀφτὴν τὴν μερική ἀπλοποίηση;

Ἐνώσω ἀφίνοι ἀκόμα στὴ γραφή τὸ εἰ καὶ τὸ η καὶ τὸ υ κτλ. λόγου χάριν, γιὰ τὸν ἴδιο φθόγγο, εἰ, ὁ ἀμαθος, πού βάζει ἀδιάφορα τὸ εἰ ἢ τὸ υ κτλ. ὅπου τοῦ κατέβη, τί ὠφελήθηκε, ἀν ἐσὺ πού ἔγραφες ὧστα τώρα τὸ γλυτόνω με υ τώρα τὸ γράφεις με εἰ, λύνω κτλ., με υ καὶ δὲν τὸ πέταξες ὁλότιστα τὸ υ, ὧστα νά ξαίρει πῶς ἔχει ἕνα μόνο εἰ γιὰ παντοῦ καὶ πάντοτε.

Πόσο ἁλαφρώθηκε τάχα ἀφτὸς, ἀν κοντὰ στις ἄλλες λέξεις πού γραφοῦντανε με εἰ (πού ἀφτὸς δὲν ξαίρει ποιὸς εἶναι) ἐσὺ πρόσθετος ἀκόμα 500 νά ποῦμε, πού ὧς τώρα τίς ἔγραφες με υ κτλ., ἐνῶ μένουν τόσες ἄλλες χιλιάδες πού τίς ἀφίνοις με τὸ υ κτλ.; Μοιάζει σὰ νά εἶσαι καθάλα καὶ νά παίρνεις στὲν ὦμο σου τὸ γεμάτο σακκὶ γιὰ νά λαφρώσης τάχα τὸ ὑποζύγιον.

Ἁληθινή ἀλάφρωση γίνεται στὴν ὀρθογραφία καὶ γιὰ τοὺς ἀμαθους καὶ γιὰ τοὺς μαθημένους, ὅταν ἕνα ἀπ' τὰ περισσὰ σημάδια, ἢ τάπορριχνεις ὁλότιστα λ.χ. τὰ πνέματα, τὴν ὑπογραμμένη, τοὺς τόνους ἀκόμα, ἢ τάντικαταστήνεις ὁλότιστα λ.χ. τὸ υ, τὴν περισπωμένη κτλ., ἢ τουλάχιστο τάντικαταστήνεις σὲ ὀρισμένο γραμματικό σύστημα, δηλαδή σὲ μιὰν ἐμάδα ἀπὸ ὅμοια γραμματικά φαινόμενα λ.χ. τὸ ω στὰ παραθετικά καὶ τὸ χρονικὸ ἀδγατισμό, τὸ η στὸς ρηματικούς τύπους, τὸ υ ὅπου προφέρνεται φ ἢ β δηλ. στοὺς ἀρχαίους διφθόγγους αυ, ευ, ηυ κτλ.

Πρέπει νά νιώσουμε ὅλοι ὅσοι ζητοῦμε τὴ μεταρρύθμιση πῶς τὸ ἀληθινὸ ἁλαφρώμα τῆς ὀρθογραφίας γίνεται ὅταν τὴν ἀπλουστεῖσιν ἐξ ὀρισμένων λέξεων πολλές ἢ λίγες, ἀλλὰ σὲ ὀρισμένα γραμματικά συστήματα δηλαδή τοπικὲς ἐμάδες.

Φαίνεται πῶς ἀφτὸ ὁ κ. Τριανταφυλλίδης δὲν τὸ πρόσεξε. Πρῶτο γιατί στοὺς συμπεράσματα τῆς μελέτης του ὅχι μόνο δὲν πρωτοστατεῖ ἀφτὴ ἡ ἰδέα, μὰ οὔτε καὶ τὴν ἀναφέρει ὀρισμένα πούθανά, καὶ ἄφετερο, γιατί μιλώντας γιὰ τὴ μόνη ὀρθογραφική μεταρρύθμιση τοῦ Ψυχάρη αφ ἢ αβ ἀντὶς αυ κτλ. δὲν τὴν ἐγκρίνει, ἐνῶ πρόκειται γιὰ ἀπλοποίηση ἀλάκερου συστήματος γραμματικοῦ, καὶ λοιπὸν καθὼς εἶπαμε γιὰ ἁλαφρώμα ἀληθινὸ τῆς ὀρθογραφίας, ὅχι ἐφκολοκαταφρόνητο.

Ὅστος μᾶς λέει πῶς δὲ συμβιβάζεται με τὴν ἄλλη ὀρθογραφικὴ συντηρητικὴ τοῦ Ψυχάρη. Καὶ τί σχέση ἔχει ἡ ἀποδέλοψη συντηρητικὴ τοῦ γιὰ σένα τὸ μεταρρυθμιστῆ, ὅταν βρισκοῖς ἐτοιμη μιὰν ἀληθινὴ ἁλαφρώση ὀποιήσῃ, πού φέρνει μάλιστα καὶ τὸ κύρος ἐνός Ψυχάρη.

Ἄλλο τώρα ἂ δὲν τὴν ἀκολούθησα; οἱ πολλοί, εἶναι γιατί δὲ φωτιστήκανε «περὶ τίνος πρόκειται», τὴν πήρανε γιὰ ἰδιοτροπία τοῦ Ψυχάρη.

Ἐγὼ βλέποντας πῶς ἡ μεταρρύθμιση ἀφτὴ εἶναι ὀρθογραφικὴ ἀπλοποίηση ἐνός γραμματικοῦ συστήματος τὴν παραδέχτηκα ἀμέσως μεθῶνομοσύνη ὅχι βέβαια

γιὰ νάφχαριστήσω τὸν Ψυχάρη, μὰ γιὰ νάφχαριστήσω τὴ συνείδησή μου πού ἔπαυα ἀκόμα ἕνα σπουδαῖο στοιχεῖο τόσο ἀπλοποιητικὸ τῆς ὀρθογραφίας μας. Κι ὅποια ἄλλη μεταρρύθμιση ἢ παραδέχτηκα ἢ συστήνω γιὰ παραδοχὴ ἀποδέλεται πάντα στοὺς ἀπλοῦστερα ἐνός γραμματικοῦ συστήματος, μιᾶς ἐμάδας τύπων.

Ὅστος καὶ τὰ δικὰ μου καὶ τὰ δικὰ του καὶ τῶν ἄλλων ὄντων εἶναι ἡμίμετρα ἀπὸ τέτοια, προκοπή δὲ βγαίνει.

Τώρα θά ὑποδείξω μερικὲς ἀνακρίβειες τοῦ κ. Τριανταφυλλίδη καὶ κατόπι θά μῶ στοὺς κύριους θέματα.

Στὴ σελ. 17 τῆς μελέτης του λέει πῶς κἀγὼ δὲ βγήκα ἐξὼ ἀπ' τὰ ὄρια τῆς καθιερωμένης ὀρθογραφίας. Ἄφτὸ δὲν εἶναι σύμφωνο με τὰ πράματα. Ἀπεναντίας πρῶτα καὶ ἀρχῇ παραδέχτηκα ὅλες τίς ὧστα τότε μερικὲς ὀρθογραφικὲς μεταρρυθμίσεις (βλέπε Γραμματικῆς μου § 423) α') τὸ ὑποταχτικὸν τῶν διφθόγγων τδκανα φ, β' (Γρ. Φιλίππ. § 950), μὰ ἀφτὸ φαίνεται ὁ κ. Τριανταφυλλίδης ἐπειδὴ δὲν τοῦ ἀρέσει, δὲν τὸ πήρα γιὰ μεταρρύθμιση, β') ἀπορρηξία τὴν ὑπογραμμένη (§ 59). γ') τὸ υ (§ 57) δ') τὴν ὑποταχτικὴ (§§ 388, 863) ε') τὸ ω στὰ παραθετικά καὶ στοὺς οσύνη (§ 387) καὶ στὴν ἀδγηση πού λένε (§§ 386, 967) ζ') τὴν περισπωμένη ὅπου εἶτανε βολετό (§§ 168, 172).

Μὰ πρὶν ἀπ' ὅλα ἀφτὰ ἔχω ἀπορρηξίε ὁλότιστα τὴ βαρεῖα καὶ ἡ πρώτη μικρὴ γραμματικὴ μου (Ἀθήνα 1902) εἶναι τυπωμένη χωρὶς βαρεῖα. Καὶ τὴ μεγάλη ἔτσι τὴν εἶχα γραμμένη σελίδα ζ' καὶ παράγρ. 158) μὰ ἐπειδὴ δὲν ἐπιστάτησα ὁ ἴδιος στοὺς τύπωνμα, οἱ τυπογράφοι ἀπὸ ἀπροσεξία τοὺς τὸ τυπώσανε κατὰ τὴ συνήθεια τοῦ.

Ὁ κ. Τριανταφυλλίδης πού ἔχει τόσο ἀκριβολογημένη βιβλιογραφία στὴ μελέτη του καὶ ἀναφέρει καὶ τίς ἐλάχιστες λεπτομέρειες τῶν μὴ εἰδικῶν ἀκόμα (βλέπε σελ. 156-7 σημ. 93-94) ἀπ' τὰ δικὰ μου μόνον μία (ἀριθ. 1) παραπομπὴ ἔχει σελ. 124 σημ. 37). Ἀκόμα ἐνῶ στὴ σελ. 140 ἀναφέρει ὅλους ὅσοι μιλῶσαν γιὰ τὸ: μὴ δὲ σημαίνει τίποτε γιὰ ἕνα μεγάλο, καὶ πολὺ διαφωτιστικὸ καὶ πολὺ ἐπιστημονικὸ καὶ ὁλότιστα πρωτότυπο σχετικὸν ἀρθρον μου στοῦ «Νουμά» τόμ. ζ' (1909) «Ὁ συναθεγγμός» φιλ. 335 καὶ 336¹.

Ἀκόμα (στὴ σελ. 146) λέει πῶς πρῶτος ὁ Σταματιάδης (Ἐλ. Γιαννίδης) ἐξώρησε τὸν τονισμό τῶν ἐρωτηματικῶν πού; πῶς; ἀπ' τῶν ἀορίστων πού πῶς. Ἄφτὸ εἶναι ἀδικία κατὰφορη, γιατί ἀφτὸ ἐγὼ τὸ εἶπα δημόσια ἀπ' τὸ 1902 (μικρὴ γραμματικὴ μου Ἀθήνα 1902; σελ. 67, § 102) δηλαδή πολὺ πρὶ νά φανεί τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σταματιάδη.

Ὅστος ἂ μὲ πρόσεξε λίγο θάπόφεθε νά γράφει μερικὰ ἔτσι πού τὰ γράφει. Τὸ τρελὸς τὸ γράφουμε δὰ με ἕνα λ (σελ. 86), ἀφὸ εἶναι τὸ κανονικὸν τοῦ μένα λ, γιατί παράγεται ἀπ' τοῦ Ἠσυχίου τὸ τρημόν=ἐλαφρόν (Γραμματικῆς μου Ἀθήνα 1907-1910 παράγρ. 283 α' σελ. 90). Τὸ τσῶφλιον (σελ. 89) εἶναι ἀπλοῦκὸ καὶ νά τὸ ἀναφέρναι κανεὶς τσῶφλιον τάχα ἀπ' τὸ ἐξῶφλιον, (ἐ) ἐνῶ εἶναι τὸ ἀραβικὸν djefl (Γρ. σελ. 79, 545, 560) καὶ ἀποδείξει ὁ κοινότητα τὸ τύπος τσῶφλιον, πού εἶναι ὁ πρῶτος (εφ>οφ πρβαλ γεφύρι>γοφύρι) ἐνῶ ἀπ' τὸ τσῶφλιον δὲν ἐγγίεται τὸ τσῶφλιον.

¹ Τὸ ἀρθρον ἀφτὸ τυπώναται σὲ λίγο στοὺς βιβλίον μου: «Γλωσσολογία καὶ γλωσσολογία Ἑλληνική», πού τὸ ἐκδίδει κατὰ τεύχη ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀθηνα τοῦ κ. Α. Πάλλη Ἐδριπίδου 6.

*Απ' τὰ ρήματα: -ωνω (σελ. 47) μόνο τὰ: ζώνω, στρώνω, χώνω έχουν ιστορικά τὸ διπλό νν ἔχι ὁμως καὶ τὰ καρφώνω, ξηλώνω, ιδρώνω κτλ. (Γρ. Φιλ. § 1582).

Τὸ ὅσπερ μέ ο (σελ. 49) εἶναι τὸ μόνο κανονικὸ (Γρ. Φιλ. § 370).

Τὸ οἱ ἄνθρωποι (σελ. 50) δὲν εἶναι ὁ δημοτικὸς τύπος (Γρ. Φιλ. § 561).

Καὶ τέλος τὸ οἱ συγγενεῖς (σελ. 47) εἶναι τύπος, ποῦ δὲ χωρεῖ νὰ γίνεται λόγος γιὰ δάφτους, δταν μιλοῦμε γιὰ δημοτικὴ γλῶσσα (Γ. Φ. § 1352β α').

*Ακόμα γράφει Φόσσω Χάϊδω (μέ ω) καὶ ἀντίθετα μέ τις ἀρχές του καὶ ἀντίθετα μέ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ποῦ ἀπτά τὰ θέλει μέ ο προβλ. ἢ Σάμο κτλ. Παροξύτονα μέ ω δὲν ἔχει ἢ ἀρχαία. Τάρχατα δεξύτονα μέ ω ἔγιναν -οῦ στή νέα, μμῶ>μαίμου, ἀλωπῶ>ἀλωπού, Κλειού (χωρὶς στή Δέσσο), λεχού, Γιλλού (Γρ. Φιλ. §§ 1488, 1503).

Γ'. ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Μία ἀπὸ τις πολλέες διανοητικὲς σκουριές ποῦ μᾶς ἔχει ἀφίσει ὁ μέσος αἰώνας εἶναι καὶ ἡ ιστορικὴ ὀρθογραφία ποῦ λένε.

*Ἡ διανοητικὴ ἀφτὴ πλάνη εἶναι, καθὼς εἶπαμε, ἀπομεινάρει ἀπ' τὴν ἀρχαιότερη προφορὰ τῶν λεξῶν κατὰ φθόγγους καὶ τύπους, ποῦ ἄλλαξε καὶ ἀλλάζει σιγά σιγά καὶ ἀνιῶθητα μέ τῶν καιρῶν τὸ πέρασμα.

Τὰ ἔθνη δηλαδὴ ποῦ μεταχειριστήκανε γράμματα γιὰ νὰ παραστήσουν τοὺς φθόγγους τῆς γλῶσσας τοὺς ἀφίσεσαν γραφτὰ μνημεῖα στοὺς ἀπογόνους τοὺς γραμμένα βέβαια ὅπως πρόφερναν ἐκεῖνοι τὰ ψηφιά, δηλαδὴ τὰ σημάδια, ποῦ συμβολίζανε τοὺς ζωντανούς τότε φθόγγους.

Οἱ φθόγγοι ἐκεῖνοι μέ τὸν καιρὸ ὑποκατασταθῆκανε ἀπὸ ἄλλους.

Λόγου χάρι τάρχατα Β, Γ, Δ προφερνοῦντανε κάποτε σὸν τὰ σημερινὰ β, γ, δ (στιγμικά ἀφωνα), ἐνῶ σήμερα ἀπτά ἔγιναν β, γ, δ. (συνεχικά ἡμίφωνα) καὶ τὰ π, κ, τ, μένα προηγούμενο μυτόπνονο (μ, ν) προφερθήκανε μέ τὸν καιρὸ β γ δ ἔτσι ποῦ τὰ πρόφερνανε σήμερα στίς λέξεις ἀμπέλι, ἀγκωνας, ἀντίλαος.

*Ἐπίσης διαφορετικοὶ ἀρχαῖοι φθόγγοι καταντήσανε μέ τὸν καιρὸ στήν ἴδια ἀρθρωση κέτσι ἀκουστήκανε ἕνας καὶ ὁ ἴδιος φθόγγος λ. χ. τάρχατα I=i, H=ε Y=η κτλ. σήμερα κατάντησε νὰ προφέρνουνται ὅλα ε. Ἀλλὰ ἐνῶ σὸ στόμα οἱ ζωντανοὶ φθόγγοι ἀλλάζανε καὶ συχίζούντανε, τὰ νεκρά ψηφιά ποῦ τοὺς παραστήνανε πάνου σὸ χαρτί μένανε τὰ ἴδια καὶ προφερνοῦντανε τῶρα μέ τοὺς νέους φθόγγους ποῦ ὑποκαταστήσανε τοὺς ἀρχαιότερους, ποῦ τὰ γραμμένα ψηφιά εἰκονίζανε ἄλλοτε ἔτσι κληροδοτήθηκε στοὺς ἀπογόνους ἢ προφορὰ τῶν νεότερων φθόγγων εἰκονισμένη μέ τὰ ψηφιά ποῦ παραστήνανε τοὺς ἀρχαιότερους.

Κέπειδὴ τὰ ψηφιά καθαφτὸ δὲν εἶναι εἰκόνες τῶν φθόγγων, ἀλλὰ μόνο συμβολικά παραστατικά σημάδια, δὲ μποροῦν ἀμέσως νὰ δώσουν τὴν ἰδέα τῆς ἀλλαγῆς τοῦ φθόγγου στοὺς πολλούς.

Παράβαλε τοὺς βόρειους Ἕλληνες ποῦ βλέποντας γραμμένα λ. χ. εἰλαία ποοοστον προφέρνουνε ἀνυποφίαστα, καὶ καλοσυνείδητα ἱλέε, κουσουνοῦν, χωρὶς καθόλου νὰ τὸ νιώθουνε πὼς ὑποκαταστήνουνε νέους φθόγγους στὰ ψηφιά ε, αι, ο, ω.

Οἱ φθόγγοι λοιπὸν ἀλλάζουνε μέσ' σὸ στόμα, ἀλλὰ τὰ ψηφιά μένουν ἀνάλφα καὶ πάνου σὸ χαρτί.

*Ἔτσι κληροδοτήθηκε στοὺς ἀπογόνους ἢ ιστορικὴ, ποῦ λένε, ὀρθογραφία, δηλαδὴ ἢ κακὴ συνήθεια δὲ γράφουμε τις λέξεις ἔχι μέ καθαφτὸ ψηφιά ποῦ ἀπλά

παραστήνουνε τὸ σημερινὸ τὸ φθόγγο, μέ μέ τοὺς συνταϊρισμοὺς τῶν ψηφίων, ὅπως τοὺς βρίσκουμε στὰρχαιότερα κείμενα, ποῦ εἶναι βέβαια φθογγικά παραλλαγμένοι πιά σήμερα μέσ' σὸ στόμα μας, ἀπ' ὅτι εἶταν ὄντας πρωτογραφήκανε.

*Αφτὴ τὴν ιστορικὴ ὀρθογραφία λοιπὸν οἱ μεσαιωνικοὶ μας πρόπότερες δὲν τὸ σκεψτήκανε ἢ δὲν τολμήσανε νὰ τὴν ξεφορτωθοῦνε, κέτσι ἔμεινε κέφτασε ὡς σέμεις, σὸν τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο, νὰ ποῦμε, σὸν τὴ Βυζαντινὴ ρινοφωνία, σὸν τὴν καθαρῆουσα τέλος πάντων, ποῦ τῆς εἶναι καὶ στοιχεῖο ἀναπόσπαστο.

*Ἐκεῖνοι ὅμως εἶχαν καὶ κάποιον δίκιο.

Πρῶτο γιὰτι πιστέβανε πὼς καὶ ἀρχαῖοι Ἕλληνες προφέρνανε ἀπαράλλαχτα ὅπως ἀφτοὶ τοὺς φθόγγους, ποῦ παραστήνανε τὰ ψηφιά μέσα στὰρχαία κείμενα, καὶ λοιπὸν τὸ νομίζανε βεδήλωση νὰπορρήξουνε ἔτσι μόνο γιὰ ἐφκολία πράματα ποῦ οἱ κλασικοὶ τοὺς πρόγονοι δὲ ἀπαξίωσανε νὰ τὰχουνε.

Δέφτερο γιὰτι δὲ γράφανε τὴ ζωντανὴ τους γλῶσσα, μόνο ἀρχαῖες λέξεις καὶ τύπους, ποῦ τὰ διαβάζανε μέ τὴ νέα προφορὰ, μέ τὴν ἰδέα πάντα πὼς γράφουν ἑλληνικά ἀρχαία καὶ μέ τὴν ἐλπίδα νὰ κατορθώσουνε μιὰ μέρα νὰ ξαναφέρουν πίσω μᾶφτὸν τὸν τρόπο τὴν κλασικὴ γλῶσσα. Πράματα δλότελα ἀπραγματοποίητα, μέ καὶ ἀνωφέλεφτα, ποῦ κρατήσανε μδλα τάφτα τόσο πίσω τῆς φυλῆς τὴν προκοπή.

Τὰ ἴδια πάνου κάτου, μέ σὲ μικρότερη κλίμακα, ἔχει γίνε καὶ στάλλα ἔθνη, ποῦ ἔχουν ὅπως δῆποτε γραφτὴ παράδοση γραμματείας.

Σήμερα, ποῦ ἡ γλωσσολογία ἔχει ρῆξει τόσο φῶς ὅλα τὰ σχετικά ζητήματα, ἢ ιστορικὴ ὀρθογραφία εἶναι νὰ παταχτεῖ μιὰ καλὴ στή θάλασσα. Μὰ ὁ πλανήτης μας, φαίνεται εἶναι μιὰ ἀπὸ τὸ κατώτερο περιεχομένου «τὶς μονές» ποῦ βρίσκουνταν στήν «οἰκία τοῦ Πατρὸς» (Ἐυαγγ. Ἰωὴ ΙΔ', 2), δηλαδὴ σὸ ἀπειρο' καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεμα εἶναι κολλημένο στή σκουρὰ τῆς παράδοσης σὸν πεταλίδα στήν πέτρα καὶ χρειάζεται ταβατοῦρια ἀλάκερα γιὰ νὰ κάνει ἔστω κένα βῆμα πρὸς τὴν πρόοδο.

*Ἡ ιστορικὴ ὀρθογραφία εἶναι μιὰ πανεθνικὴ πλάνη. Μία ἀπὸ τις λίγες ἐκεῖνες μεγάλες πλάνες ποῦ φέρνουνε ἀφάνταστο κακὸ στήν ἀνθρωπότητα, κένῶ εἶναι σχετικά ἐφκολοθεράπεφτη, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐθνῶν δὲν τὴν προσέχουν.

*Ὅστος ἐπρεπε ὅστα τῶρα νὰ εἶχανε βγεῖ μεγάλοι καλοθελητάδες προκομμένοι, νὰ γλυτώσουνε τὸν κόσμο ἀπὸ τις ἀλλόκοτες ἀφτές περγαμνῆς τῆς ἐβγένειας, σημάδια ὀλοφάνερα τῆς στενοκεφαλιάς ποῦ βασιλέβει στοὺς δασκάλους τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν αἰώνων.

Ἐἶναι ντροπή γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διανόηση ἔθνη πολιτισμένα σὸν τὸ Γαλλικὸ καὶ σὸν τὸ Ἀγγλικὸ κτλ. νᾶχουν ἀκόμα στή γραφῆ τους ἀφτά τὰ περιττά στοιχδάκια τῆς ιστορικῆς ὀρθογραφίας ποῦ τὰ βαστοῦν οἱ ὀφίπλοιοι τῶ γραμματῶνε, γιὰ νᾶχουνε τοὺς λαὸς διανοητικά σὲ κάποιαν ἀπόσταση ἀπὸ λόγου τους.

*Ἦθελα νὰ φαντασθῆτε πὼς ὁ θάλλᾶξει ἢ ἀρχιτεκτονικὴ ἀλάκερη τοῦ ἐγκεφάλου τῶν ἀνθρώπων, ἄμα ὅλοι οἱ λαοὶ καὶ ὅλα τὰ ἔθνη ἀρχίσεινε νὰ γράφουνε μέ τὴν ἀληθινὴ τὴν ἀπλή τὴν ὀρθογραφία, τὴ φθογγογραφικὴ. Τὶ αἰώνων σκουρία ἔχει νὰ ξεκαθαριστεῖ ἀπὸ τὰ πνευματικά κατακάθια.

Τὶ ἐγκεφαλικὸ ξεκούρρασμα ἔχει νὰ γίνε στή μαθητικὴ νεολαία! Τὶ ἑαλόφρωμα κυτάρων καὶ διαθέσῆ τους γιὰ ἐπιστῆμη καὶ γιὰ θετικὴ ἐργασία! Νέα ἀνοιξη θὰ λάφει γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διάνοια. Δύναμη ἀγνωστη θὰ λάβει ἢ ἀνθρώ-

πινή διανόηση. Κατά Θεού για τών ανθρώπων το πνεύμα. Τιμή στον άνθρωπο να γλυτώνει από τις βλαβερές πρόληψεις, που του εμποδίζουν την πρόοδο.

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα των εθνών, πολύ σοβαρό, μα και πολύ παραμελημένο είναι το ορθογραφικό πρόβλημα, κι ως τόσο είναι το πιο έφκολο-λυτο, άρκει ναποφασίσουν οι καλοθελητάδες οι διανοούμενοι. Ή ανάγκη είναι πανεθνική.

Αλλά εμείς δεν οφείλουμε να πούμε: ας το κάνουν πρωτότερα άλλοι, από μας πιο πολιτισμένοι. Κάθε φυλή πρέπει να έργαστεί για λογαριασμό της. Και τιμή μας να δώσουμε εμείς πρώτοι το παράδειγμα.

Πρώτος, απ' όσο ξαίρω, που χτύπησε την ιστορική ορθογραφία κατακέφαλα και μάλιστα σσποχή που ο κόσμος ελος εΐτανε γεμάτος από λογίων πρόληψεις είναι ο δικός μας ο Βηλαράς, μιά δόξα της νεοελληνικής διανόησης.

Και τώρα πάλι που στην Έλλάδα μας αρχίζουν ναάνθίζουν σαν και πρώτα στον Κολωνόν ο νάρκισσος κι η θάφνη στον Έβρώτα ακουώ τη φωνή του Βηλαρά την προφητική μέσα στην έρημο... από ελάφτερα διανοούμενους ανθρώπους: «Έως πότε χωλανάτε επ' αμφοτέραις ταΐς ἰγνύαις; Εἰ μὲν ἔστι Βααὺ πορεύεσθε δπίσω αὐτοῦ, εἰ δὲ ἔστι Κύριος ὁ Θεός, πορεύεσθε ὀπίσω αὐτοῦ!»

Όταν μιλοῦμε για ορθογραφική μεταρρύθμιση, ο λόγος είναι για τή γλώσσα μας τή νέα, τή εθνική, τή δημοτική, ἀφτήν ἐδῶ, που η επίσημη Έλλάδα μόλις αρχίσει να τήν αναγνωρίζει.

Δηλαδή ως τώρα εκαμε πῶς δὲν τήν αναγνώριζε, μα δὲ μπόρεσε ναάντξει στή δύναμή της, γιατί ἀφτή ἔχει με το μέρος της τή ζωή τή φύση και τήν ἀλήθεια: τήν τέχνη.

Στήν ποίηση πιά βασιλεύει. Και μιά Έλλάδα, ἔτσι κείσημη, δὲ μπορεί ναάνηθει τήν ποίηση, γιατί Έλλάδα ποίηση θά πει.

Μα τόσο σήμερα τή δημοτική (μα και τήν καθαρεύουσα) καθένας τή γράφει με δική του ορθογραφία. Ἀφτό όμως καθόλου δὲν είναι δείγμα πολιτισμοῦ. Μόλα τάφτα είναι. ἀδύνατο να γίνει ἀλλιῶς στήν πράξη, κι όσο θέλετε κοπανάτε θεωρίες με ἔελτία και με μανιφέστα. Για τοῦτο ένας είναι ο μεγάλος ο δρόμος, ένας είναι ο ἀληθινός. Είναι η μεταρρύθμιση του Βηλαρά ἔτσι που τή δέχτηκε ο Ἐμίλιος Έβρώτας δηλαδή ἴδια παντοῦ για το φθόγγο ε (δχι η).

Ο μόνος λόγος που ἔχει να μας φέρει ο δάσκαλος για να κρατηθεῖ ἡ ιστορική ορθογραφία είναι, να μας δαίχνει ἡ γραφή τήν ἐτυμολογική διαφάνεια της κάθε λέξης.

Μα ο σκοπός της γραφής είναι απ' ἀνεκαθε πραχτικός δχι δηλαδή να ἐξυπηρετεῖ τούς γλωσσολόγους, μα να ἐφκολώνει τόν κοσμάκη για τις συγκαιρινές του του πραχτικές ἀνάγκες.

Όπως και να γράφει ο λαός, ο γλωσσολόγος ἔχει τὰ στοιχεΐα να βρει τήν ἐτυμολογία, ἅμα ἔχει το τάλαντο και τή μόρφωση. Παράδειγμα: τόσες λέξεις που τις γράφαμε στραβά ὡστα τώρα, καθόλου δὲ μποδίσανε τούς ἐπιστήμονες να ἀποκαταστήσουν τήν ἐτυμολογία τους, ὡστα μήτε τούς γλωσσολόγους δὲ βοηθεῖ ἡ ιστορική γραφή σταλήθεια.

Κι ἀφτή ἡ αἰτιολογία είναι απ' τὰ ὑστερα ἐξεθρημένη είναι της στενοκεφαλιάς τῶν σχολικῶν λειτουργῶν τῶν αἰῶνων, που δὲν τούς ἐμπόδισε ὡστόσο ἡ ιστορική γραφή να κάνουν ἡλίθιες ἐτυμολογίες σαν τὸ ἀ ν θ ρ ῶ π ο ς ἀ ν ω θ ρ ῶ σ κ α ν

δπα, και γαϊδαρος—αἰε δερόμενος, και το ο φ λ ι ο ἐξέφλοιον κτλ. κτλ. (βλέπε Μέγα ἐτυμολογικό, και Κοραή Ἀτακτα. και Περιοδικό Φιλολογικῶ Σουλλόγου της Πόλης κτλ.) Ἡ ἀληθινή αἰτία της ιστορικής ορθογραφίας είναι ἡ πλάνη πῶς και οι ἀρχαίοι προφέρνανε ἔτσι τούς φθόγγους και πῶς ἡ γραφή ἀφτή είναι της ἀρχαίας μας καταγωγής ἀσφαλτο τεκμήριο.

Κέπειτα τι πραχτικό ὄφελος ἔχει ἅμα ξαίρουμε ἡ δὲν ξαίρουμε από που βαστῆ ἡ σκοφία της κάθε λέξης.

Οι ἀρχαίοι χαμπάρι δὲν εΐχαν απ' ἀφτά τὰ πράματα. Πάρτε τόν Κρατύλο του Πλάτωνα να δῆτε: τὸ οὐσία λέει, γίνεται απ' τὸ ἔοτια, κι ἄλλα μύρια τέτοια. Μα ἀφτή ἡ ἀγνοια δὲν τόν ἐμπόδισε να γίνει Πλάτωνας.

Ἐπειτα μήπως μδλη τήν ιστορική ορθογραφία κατορθώσανε να βροῦνε τάχα ελων τῶν λεξῶν τήν ἐτυμολογία; για δνομα του Θεου. Είναι δυνατὸ ἀφτό; Μῆδὲ τὸ χιλιοστὸ του χιλιοστοῦ. Ἡ μήπως πάλι μπορεῖτε να κρατάτε αἰσθηρὰ τήν ιστορική γραφή; δηλαδή Βασίλεις, Ἀτιάνις τραυῶ σμεΐγω τὸ φιλεῖ τὸ χεΐλη ἀγαπᾷ κτλ. Ὀχι βέβαια.

Τότε να που κῆ ἐτυμολογική διαφάνεια πάει στο βρόντο.

Πρέπει να ξεκαθαριστοῦν οι πρόληψεις που μας φόρτωσαν οι δάσκαλοι και θολώνουνε τήν κρίση μας¹.

Ἄλλο είναι γλώσσα κι ἄλλο είναι ἡ γραφή της, δηλαδή ἡ παράσταση τῶν φθόγγων με γραφτὰ σημάδια. Ἡ πιο ἐφκολη γραφή κρατεῖ πιο ασύχστη τή γλώσσα. Ἡ πιο σωστή γραφή είναι και ἡ πιο ἐφκολή. Ἀφού ἡ ἀρχαία προφορά δὲ μας ἔμεινε, ἡ ἀρχαίοπρεπη γραφή είναι βάρος παρτιτὸ κιάνωφέλεφτο.

Σκοπός της γραφής είναι ναποτυπώνει τήν ὀμιλία και να ἐξυπηρετεῖ πραχτικά τις ἀνάγκες μας προ πάντων τις παιδαγωγικές. Πρέπει ἡ γενεὰ ἡ σημερινή ναχεῖ τὸν ἥρωισμό και τήν ἀρταπάρνηση να κάνει μερικὲς ἀδελφες θυσίες τῶν κακῶν συνήθων της, για χάρη τῶν μελλοῦμενων γενεῶν και για της φυλής τήν προκοπή και το μεγαλειο.

Δ. ΤΙ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ

Εΐπαμε: Ἡ καθαρεύουσα είναι λέξεις εικονισμένες ἀπάνω στο χαρτί με τάρχατα ἑλληνικά γράμματα, που τις προφέρνουνε με νεοελληνική προφορά, ἄλλες παρανοημένες στήν ἔννοια το πλιότερο, ἄλλες παραμορφμένες στον τύπο, καθώς ἀπόδειξε περιφάρμα ο μακαρίτης ο Κόντος, και συνταγμένες με σύνταξη φράγκικη-γιαφτό ο συχωρεμένος ο Βερναρδάκης ἔλεγε τήν καθαρεύουσα *εὐφραγάτικος*.

¹ Τήν ἐτυμολογία τή ζητοῦμε δχι βέβαια για να μάθουμε, αν είναι σωστή μιά λέξη και σύμφωνη με τὸ νόημα που της δίνουμε, ἄλλὰ από ἀπλό ἐπιστημονικό ἐνδιαφέρον. Για τοῦτο ἡ ἐτυμολογία είναι ἔργο τῶν εἰδικῶν γλωσσολόγων και ἐπιστημόνων, που με τήν εὐμάρειά τους και με τήν εὐφία τους καταφέρνουνε να ἐξηγήσουν ιστορικά και ὀρθὰ ἓνα ἐλάχιστο μέρος από τὸν ὅλο γλωσσικό θησαυρὸ κιάφτό πάλι ὡς ἓνα χρονικό σύνορο ἄλλὰ ἡ πρώτη ἀρχή τῶν λεξῶν μὲνει πάντα ἀγνωστή. Για τοῦτο τις περισσότερες λέξεις που μεταχειρίζομαστε δὲν ξαίρουμε και να τις ἐτυμολογήσομε. Ἀφτό, όμως κανένα ἐμπόδιο δὲ φέρνει στήν κυκλοφορία τους. Ἀπεναντίας περισσότερο διεφκολώνει τις γλωσσικές ἀνάγκες.

Για τέτοια μιὰ γλώσσα βέβαια καμιὰ μεταρρύθμιση δὲ χρειάζεται. Χρειάζεται μιὰ καλὴ ἐξόφληση. Καὶ νὰ ποῦ ἀρχίσαμε δὲ νὰ ἐσφουίμε μαζί της.

Ἐίπαμε ἢ ὀρθὴ γραφὴ εἶναι γιὰ τὴν ὀρθὴ γλώσσα:

Γιὰ νὰ γράφουμε λοιπὸν τὴν ὀρθὴ γλώσσα.

Πρῶτο: Δὲ μᾶς χρειάζονται τὰ περιττά: ἦ, υ, εἰ, οἰ, υἰ γιὰ ὅλα τούτα φτάνει τὸ ε.

Δεύτερο: Δὲ μᾶς χρειάζεται τὸ ω, μᾶς φτάνει μονάχα τὸ ο.

Τρίτο: Δὲ μᾶς χρειάζεται τὸ περιττό: αἰ, φτάνει τὸ: ε μονάχα.

Τέταρτο: Τὸ ὑποταχτικὸ ὑ τῶν ἀρχαίων διαφθόγγων θὰ τὸ γράφουμε ὅπως προφέρνεται φ ἢ β: ἀφτός, ἀβρίο, ἐφτίς, ἴβρα κτλ.

Πέμτο: Δὲ μᾶς χρειάζονται τὸ ξ καὶ τὸ ψ, γιατί εἶναι δύο φθόγγοι ἐξωριστοὶ ὁ καθένας τους καὶ πρέπει νὰ τοὺς γράφουμε κα, πο.

Σημ. Διαβάζω στὸ νέο ἀλφαβητάρι τοῦ Ὑπουργείου (σελ. 72) τὰ πολὺ σωστά ἐτοῦτα: Θὰ συνηθίσουμε τὸ παιδί... νὰναλύει λέξεις ἀπλῆς στοὺς φθόγγους τους, νὰ προφέρει καθαρά καὶ σωστά τοὺς φθόγγους καὶ νὰ ξεχωρίζει τὸν ἕναν ἀπὸ τὸν ἄλλο κτλ. Στὰ ψάρι, ξερό λ. χ. ἔχουμε ἀρχικά δύο φθόγγους ὁλότελα ξεχωριστοὺς κ καὶ σ, π καὶ σ καὶ χρειάζονται δύο ὁλότελα ξεχωριστὰ παραστατικά σημάδια γιὰ δάφτους. Ἡ παιδαγωγικὴ ἀνάγκη πρέπει νὰ εἶναι ἢ μεγάλη ὀδηγήτρα γιὰ κάθε μεταρρύθμιση, γιατί καὶ ὁ λαὸς ἀλάκρος εἶναι ἕνα μεγάλο παιδί.

Ἑκτο: Δεῖ θὰ γράφουμε ποτές δύο ἴδια σύμφωνα μαζί, ἀφοῦ δὲν τὰ προφέρουμε στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ.

Σημ. Θὰ τὰ γράφουμε μόνο ὅταν θέλουμε νὰ παραστήσουμε τὴν ἰδιωματικὴν προφορά, ὅπως τὰ Κυπριώτικα καὶ τῶν ἄλλων τόπων ποὺ τὰ προφέρουμε διπλά.

Ἑβδομο: Πρέπει νὰ λείψουν τὰ δίψηφα, ου, τσ, τζ, καὶ νὰ τάντικαταστήσουμε μὲ ἄλλα μονὰ ψηφιά, γιατί ἀπ' ὅπου κι ἂν προήρθανε, σήμερα εἶναι μονοὶ φθόγγοι.

Σημ. Γιὰ τὸ φθόγγο υ ἔχουμε τὸ βυζαντινὸ β

Ὀγδοο: Δὲ μᾶς χρειάζονται γιὰ τὸ φθόγγο ε δύο διαφορετικὰ σημάδια σ καὶ σ τελικό. Μᾶς φτάνει μονάχο ἀφτό: ε γιὰ παντοῦ.

Ἐνατο: Δὲ μᾶς χρειάζονται καθόλου τὰ πνεύματα καὶ τῶν τόνων ἢ ποικιλία.

Ἀφτά εἶναι ποὺ ἔχουμε περιττά. Ἐχουμε ὅμως καὶ ἑλλειψη ἀπὸ ψηφιά.

Θέλουμε ψηφιά μονὰ καὶ ἀτόφια γιὰ τοὺς φθόγγους h, d, g (μπ, ντ, γκ).

Ἀκόμα θέλουμε ψηφιά μονὰ καὶ ἀτόφια γιὰ τοὺς οὐρανικοὺς φθόγγους γη, κη, γη, χη καὶ γιὰ τοὺς μεσογλωσσικοὺς λη καὶ νη *λίλα νινά*.

Ἔτσι λοιπὸν ἢ ἀλφαβήτα μας πρέπει νάχει ψηφιά γιὰ τοὺς ἐξῆς φθόγγους:

Ἐδῶ κρατοῦμε τὴ σειρά τῆς κλασικῆς ἀλφαβήτας, ποὺ ἢ σειρά ἀφτῆ ἀλήθεια σήμερα καμιὰν πραχτικὴν δὲν ἐξυπηρετεῖ.

α, β, γ, / (=γ2), δ, ε, ζ, θ, ι, κ k (=κι), γ, δ (=γκι) λ, γ (=λι), μ, ν (final=λαρυγγικό: ς), ν, λ, (=νι), ο, π, β, ρ, σ, τ, α, φ, χ, x (=χι), z (=τζ), c (=το), δ.

Ἔτσι λοιπὸν οἱ στοιχειακοὶ φθόγγοι τῆς νέας κοινῆς Ἑλληνικῆς εἶναι 32.

Σημ. Τὰ πρόσθετα ψηφιά ποὺ βάζω ἐδῶ εἶναι προσωρινά. Ἀφτά πρέπει νὰ τὰ καθορίσει τὸ Κράτος.

Οἱ φθόγγοι ἀφτοὶ παίρνουνε διαφορῆς φιλές χρωματισμοὺς ἀπὸ συνεργιὰ τῶν φθόγγων ποὺ γειτονέουν.

Ἐπίσης στὶς ντοπιολαλιὰς διαφέρουν κάπως οἱ φθόγγοι τοὺς ἀπὸ τοὺς φθόγγους τῆς κοινῆς.

Ὡστόσο ἀφτά ἐνδιαφέρουν τοὺς γλωσσολόγους καὶ ὄχι τὴν κοινὴν πραχτικὴν χρῆση. Γιατί ἂν καλοξετάσεις ἀκόμα ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο διαφέρει ἢ ἄρθρωση ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου φθόγγου.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ἢ γλώσσα μας ἔχει τὴν ξεχωριστὴν χάρη, νὰ μὴν ἔχει φθόγγους ἀμφίδιολους ἢ διάμεσους, ὅπως ἔχει λ. χ. ἢ Ἀγγλικὴ, κι ὅπως θὰ εἶχε ἢ ἀρχαία, ἢ προαττικὴ μάλιστα.

Ἀφτό εἶναι μιὰ μεγάλη ἔγκολια γιὰ τὴ γραφὴ ὀρισμένου φθόγγου μὲ ὀρισμένο ψηφί, πάντα τὸ ἴδιο.

Ἡ γραφικὴ μεταρρύθμιση, ποὺ ὑποδείχνουμε πῶς ἀπάνω, εἶναι ἢ τελειωτικὴ, εἶναι ἢ ἰδανικὴ, νὰ ποῦμε.

Ἀφτὴ μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀμέσως, ἂν ἢ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶταν ἕνα συντηρητικὸ καθεστὸς, ἂν τὸ Κράτος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀνθρώπους φωτισμένου, ἂν οἱ Μανταρίνοι δὲ διαφτυναν τὴν πνευματικὴν κίνηση τῶν ἔθνων.

Στὸ μέλλο βέβαια καὶ θὰ γίνῃ.

Μὰ τώρα πρέπει τάχα νὰ σταδρώσουμε τὰ χέρια καὶ νὰ περιμένουμε;

Ὄχι, καὶ πρέπει νὰ γίνῃ κι ἂν τώρα.

Τὸ Κράτος γιὰ τὴν θρα μὲν εἶναι ὅσο ἄλλοτερο νὰ ποῦμε. Ὡστόσο τὰ ὀρθογραφικὰ μας συστήματα εἶναι τόσα, ὅσοι εἶναι κι ἄφτοὶ ποὺ γράφουν. Καὶ θάνα πάντα ἔτσι, ἐνῶσω δὲ γίνεται ἢ ριζικὴ μεταρρύθμιση.

Τὰ ἡμίμετρα ὁ κόσμος δὲν τὰ προσέχει. Ἐνας εἶναι ὁ ἀληθινός, ὁ μγάλος ὁ ὀρόμος. Ἡ ριζικὴ μεταρρύθμιση.

Ποιὸς ὅμως θὰ τὴν ἐπιβάλει;

Θὰ τὴν ἐπιβάλει ἢ ἀνάγκη.

Οἱ λαοὶ ἐφτυχῶς ἀρχίσανε πῶς νὰ ἀπαιτοῦνε συνειδητὰ τὰ δικαιώματά τους. Εἶναι δικαίωμα τοῦ λαοῦ νὰ γράφῃ τὴ γλώσσα του σωστά καὶ ἔγκολα. Ἄν σήμερα δὲν τοῦ δώσουν ἀφτό τὸ δικαίωμα, θὰ τὸ πάρῃ ἀδριο μόνος του, ὅταν καταλάβῃ τι μγάλο ἀγαθὸ εἶναι ἀφτό ποὺ τοῦ στεροῦνε οἱ Μανταρίνοι.

Ἀς ἀφίσουμε τοὺς Μανταρίνους νὰ χαίρουνται τὴ μάθησὴ τους καὶ τὴν ἐπιστήμη τους, ποὺ εἶναι ἄγονη. Ἡ γνῶμη τους δὲ μπορεῖ νάχει κανένα κύρος σὲ ζητήματα μεταρρυθμιστικά. Ἄλλωστε εἶναι δυστυχῶς καὶ κἀκόπιστοι, λένε ὅτι τὸ χε, ἀρκεῖ νὰντιδράσουνε στὴν πρόοδο.

— Ὅσοι ἐκλεχτοὶ προέβητε!

Φωτίστε τὸ λαὸ. Φωτίστε τὸ ἔθνος, μιλῶντας, γράφοντας, διδάσκοντας, κηρύττοντας, παραινῶντας! Φῶς! νὰ σκορπιστοῦν οἱ σκιῆς τῆς πρόληψης. Περισσότερο φῶς!

Φανταστῆτε τί θὰ εἴμασαν σήμερα, ἂν ἀκολουθαῦσαμε τοῦ Βηλαρά τις ἰδέες, καὶ τί δὲν εἴμασε, γιατί δὲ μᾶς ἀφισαν οἱ δάσκαλοι νὰ τὸν ἀκούσουμε.

— Τὸ ἔθνος ἀπέστρεψε τὸ πρόσωπον ἀπὸ τῆς εὐκολίας τῶν λύσεων τούτων.

Ἔτσι μᾶς λένε σήμερα ἀκόμα οἱ Μανταρίνοι. Ὄχι τὸ ἔθνος βέβαια, γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ!

Τὸ ἔθνος δὲν εἶτανε σὲ θέση νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ ἐκλέξει.

Ἄν τὸ φωτίζανε, τί ζητοῦσε ἀπ' ἀλήθεια ὁ Βηλαράς, τὸ ἔθνος μὲ χαρὰ καὶ πρόθυμία θὰ τὸ δεχότανε.

Και πώς έχω δίκιο τάποδειχνουν οι διαμαρτυρίες που κάνουν από παντού του ελληνισμού οι Δημοδιδάσκαλοι ενάντια στο συντηρητικό συμπέρασμα της μελέτης του Τριανταφυλλίδη.

Από τότε που βγήκε η μελέτη αυτή ίσια με σήμερα οι τόμοι του Βελτίου του Εκπαιδευτικού Όμιλου είναι γεμάτοι από διαμαρτυρίες και από γνώμες δασκάλων ενάντια στη συντηρητικότητα της ιστορικής ορθογραφίας.

Η φωνή των δημοδιδασκάλων! αυτή είναι η φωτισμένη φωνή του Έθνους.

Όστόσο τότε οι λογιότατοι συκοφαντήσανε το Βηλαρά, δημοκοπώντας σιδονομα του ελόφωτου κλασικισμού, που καμιάν ιστορική ορθογραφία δεν είχε, πώς ήθελε τάχα να καταστρέψει να διασπάσει και δεν ξαίρω τι άλλο να κάνει.

Καληώρα όπως σήμερα συκοφαντούν έμας.

Τα ίδια πάντα . . . . . Άς είναι δά.

Τώρα άς δούμε: τι μπορεί να γίνει.

Όσοι ξαίρουνε την παραδεγμένη την ορθογραφία άς τη γράφουν, άμα θέλουμε, μά για λογαριασμό τους. Καθένας θά τη γράφει βέβαια με το σύστημά του. Κανένας δέν άκούει τον άλλον σε τέτοια ζητήματα, αυτή είναι η φύση των πραγμάτων, κι αυτό κάνει αίσθητή τη σύχυση, κέτσι μας φέρνει γρηγορότερα στο σκοπό μας.

Όσοι όμως δέν την ξαίρουνε—κείνοι το περισσότερο έθνος—πρέπει να φωτιστούνε, πώς δέν είναι καθόλου λάθος να γράφουμε με τη φωνητική ορθογραφία, δηλαδή να παραστήσουν κάθε φορά τον ίδιο φθόγγο με το ίδιο ψηφί, το απλούτερο: ι, ε, ο, αφ, αβ, εφ, εβ, ζμ, γκ, όχι δύο ίδια σύμφωνα κοντά-κοντά, όξεια παντού, όχι πνεύματα.

Πρέπει μάλιστα να διδαχτούνε πώς είναι το πιο σωστό, το πιο επιστημονικό, για τοπο καθόλου δέν είναι ντροπή να γράφει κανείς έτσι, γιατί επί τέλους ακολουθεί ένα σύστημα, ενώ άπεναντίας ντροπή είναι να βάζει τις έφίλογιότες και τις δμικρογιώτες και τάλλα τα παρόμοια μιχλιμπίδια, όπου τύχει κιόπως τύχει.

Άπάνου σάφτην την ιδέα θά γίνονται δημόσιες διμιλίες, άρθρα, δημοσιέματα, διδασκαλίες, κήρυγμα, προπαγάντα σωστή τέλος πάντων από όλους, που φροντίζουνε τίμια για το λαό την καλύτερήν.

Άμα το υιοθετήσουμε με στοργή το ζήτημα. Άμα δηλαδή εργατοούμε όχι για το έγω μας, όχι δηλαδή για μικροφιλοδοξίες, όχι για σύμφεροντα άτομικά κτλ. αλλά για την άληθινή φάση του λαού, του έθνους (που αυτή ύστερα φέρνει και όξεια και ωφέλεια όλική στον καθοβλητή) πιστέω πώς και μπορεί να γίνει. Και θά είναι ώρατο να γίνει. Μάλιστα να βγει και μία λαϊκή έφημερίδα με τέτοια γραφή.

Άφτά που λένε πώς τάχα δέ διαβάξεται τέτοια γραφή και τα όμοια είναι άφέλειες, άφιλοσόφητα λόγια άπλοϊκών λογιολάτων. Άρκει να διαβάσει κανείς μερικές σελίδες και το μάτι συνηθίζει μία χαρά.

Έπίσης είναι φανταστικός ο φόβος πώς δέ θά κώθουμε τη διαφορά στις ιδιοφθογγες λέξεις που γράφονται με διαφορετικά ψηφία ιδιοφθογγα λ. χ. όταν θά γράφουμε λίρα και τη λύρα, ψιλος και τον ψηλό κτλ.

Υπάρχουν ήδη πολλές λέξεις, που ενώ γράφονται όλοτελα με τα ίδια ψηφία, όμως έχουνε νοήματα πολύ διαφορετικά λ. χ. καιρός=τό χρονικό διάστημα και καιρός=ή άτμοσφαιρική κατάσταση, που δέν πιστέω νάχουνε τα δύο καμιάν άμνησση αντίμηση μεταξύ τους. Οι τοῦρκοι έχουνε λέξεις όλοτελα διαφορετικές για

το καθέν' άπ' άφτά τα δύο νοήματα. Το πρώτο το λένε: vaqit το δεύτερο το λένε hana, και καθόλου το ένα δέν τους θυμίζει το άλλο.

Παράβαλε άκόμα: έκθεση=τό ραπόρτο, και έκθεση=τό άπλωμα για δημόσια έκθεση (exposition), λόγος= διμιλία και λόγος=ή αίτια, χορός=τό χόσερμα και χορός=ή όμάδα που τραγουδά.

Μά έξόν άπ' άφτά, που έχουνε την ίδια ετυμολογική άρχή, έχουνε κι άλλα, που με τη φωνητική τους έξέλιξη έχουνε συμπέσει όλοτελα στη μορφή λ. χ.: στρατιώτης τό αρχαίο, μά και στρατιώτης άπ' τό strata = ό περπατητής, ό δρομολάτης, ό όδοιπόρος, ό διαβάτης, πρβλ. έρωτοκρ. Δ', στ. 1794 «του κύκλου τα στρατέματα».

ψάρι=τό όψάριον και ψάρι άπ' τό ψάα, ψάριον=τό φιλέτο' μασκαράς)=πρωσοπίδοφόρος (Ιταλ. maschera) και μασκαράς=πρόστυχος (τουρκ. mashara) σουρώνω=διγθώ, στραγγιζώ (άρχ. σαιρώ) και σουρώνω = πίνω, άπ' τό σουρός=μέθυσος (Βενετικό ζύγο=τάπα)

ρόκα τό σαλατικό (λατ. eruca) και ρόκα ή ήλακάτη (Ιταλ. rocca)

μέ, σε=οι άντωνυμίες, με σε,=οι προθέσεις κτλ. κτλ. Τέτοια υπάρχουνε πάμπολλα και στην ελληνική και σε κάθε γλώσσα, μά στην διμιλία ποτέ δέ συχόζεται τό νόημα του ενός με τό νόημα του άλλου.

Άκόμα προβάλλεται τό ρώτημα πώς θά ξεχωρίζουμε τό άρθρο και την πληθυντική άρσενική κατάληξη οι από τα ένικά θηλυκά η λ. χ. ι και ι.

Μά πώς ξεχωρίζεται σήμερα ή πληθυντική όνομαστ και αίτιαστ. του ούδετέρου καλά = τα καλά και τό έπίρρημα: καλά=καλώς κτλ.

Έπί τέλους άπάνου στο τελικό ι μπορούμε να βάζουμε ένα σημάδακι να πούμε, όπως οι Γάλλοι έχουνε λ. χ. τό σεντίλ, όπως οι Τοῦρκοι τους χαρακέδες, πρὸ θά δηλαει τα θηλυκά λ. χ. και ι άρσενικό, και ι θηλυκό. Όλα άφτά δέν είναι ικανά, για όνομα του θεού, να σταθούνε μπόδιο στην κοσμοσωτήρια μεταρρυθμίση και μη χάνεστε σε λεπτομέρειες. Άφτες κανονίζονται κατόπι, όπως θά τό δείξει ή ανάγκη. Όταν ο λόγος μας για τον ψηλό λ. χ. μπορούμε να τον πούμε άμילו για να μη συχιστει με τον ψιλό=τόν λεπτό, κι άλλα τέτοια.

Άκόμα πρέπει να ξαίρετε πώς με τη σωστή γραφή θά άπαλλαχτεί ή γλώσσα από τους ρύπους που της φορτώνουνε οι δημοτικιστάδες, οι έπισημοι, να πούμε, και άνέπισημοι δασκαλοχალασμένοι της Άθήνας.

Τις λέξεις λ. χ. δέ θά μπορεί να πει κανείς γιατί θά γράφει τις λέξεις που νοελληνικά είναι μονάχα γενική του ένικού δηλαδή: της λέξης. θάναγκαστεί λοιπόν να γράφει: τις λέξεις για την αιτιατική του πληθυντικού κτλ. κτλ. Άντίς: έλλειψη και ήδη, που έχω, γράφει κέγω παραπάνου, θά γράφω τότε τα όβολα Ρωμιαίκα λιγάδα και εδά ή κούλας κτλ. κτλ. έτσι δέ θά σκέφτουμε αν πρέπει να γράφω: σόννω ή σόννω, θ' άφίσω ή θ' άφήσω, θά χαιρετήσω ή θά χαιρετίσω, έγινα ή έγεινα, χορταίνω ή χορτένω, καλύτερος ή καλήτερος κτλ. που ή κάθε μία γραφή έχει δικαιώματα ιστορικά, να πούμε: έτσι θά γλυτώσουμε κι από τις 36 θέσεις του φίλου μου του Τριανταφυλλίδη.

Ός προς τό ζήτημα του τονισμού δέν έχω νάντισταθώ σέκείνους που θέλουν όλοτελα τό άπορριζιμο κάθε τονικού σημείου. Διαβάξουνται και τάνονιστα έξίσου όμορφα; όπως και τα τονισμένα. Όστόσο μπορούσε να μπαίνει μία όξεια που τονίζεται πραγματικά ή λέξη, έξόν τις προκλιτικές και τις έγκλιτικές που πρέπει να μένουν άτόνικες, άφοδ είναι άτονες.

Ακόμα θα μπαίνει ο απόστροφος που λείπει φθόγγος, και κορωνίδα που γίνεται συναίρεση και κράση, για να φαίνεται πως είναι δύο λέξεις ενωμένες: λ. χ. απ' το σπίτι τόγραφα.

Τώρα έπειθής οι Έγγλέζοι, για οι Φραντσέζοι, για δεν χαίρω ποιοι άλλοι έχουνε στραθή γραφή, δεν πιστέψω δε να είναι από λόγος σοβαρός, πως πρέπει για τοδτο και μόνο ναχουμε τέτοια κάμεις, που τωραθά μορφώνουμε το γραφτό μας λόγο και πρέπει να τον κάμουμε όσο μπορούμε τελειότερο, δηλαδή απλό-τερο, για να μη μάς βλαστημούν οι μεταγενέστεροι.

Και να που έρχεται κιόλας το ρώτημα:

Και στο σκολειό τι θα γίνει;

Ένώσω το επίσημο Κράτος δε δέχεται πέρα ως πέρα στα σκολειά του τη γλώσσα του έθνους, αλλά την περιτορίζει μόνο στα δημοτικά, λόγος για όρθογραφική μεταρρύθμιση στο σκολειό δε μπορεί να γίνει. Θα επικρατεί πάντα η σύγχυση, που τόσο ώμα την ξεσκεπάζει ο Τριανταφυλλίδης στη μελέτη του (κοίτα σελίδες 20-21, 67-85, 163-168). Μα μήπως είναι μία μονάχα η σύγχυση στα σκολειά μας!

Όστόσο οι καλοσυνειδήτοι οι δασκάλοι πρέπει να λένε στάθμα τα παιδάκια, πως άμα δεν είναι σε θέση να γράφουν όρθα την ιστορική γραφή, μπορούνε άφοβα νακολούθουνε τη φωνητική γραφή με τα πιο απλά φηφιά, που έχουμε περ λίγο παραπάνω.

Όταν αποφασίσει το Κράτος να βάλει τη δημοτική στα σκολειά πέρα ως πέρα, τότε θα σκεφτεί και για το ζήτημα της όρθογραφίας. "Αν ως τότε μάλιστα έμεις οι απόξω κατορθώσουμε ναπλοχωρέσει στο λαό το σύστημα του Βηλαρά, που λέμε έδω, τότε δεν έχει να σκεφτεί πια το Κράτος άλλο από το να βάλει την όρθη γλώσσα με την όρθη γραφή.

Μ. ΦΙΛΗΝΤΑΣ

Παρατηρήματα. "Ανάγκη να διορθωθούνε δίχως άλλο απότα που χαλνούνε το νόημα" σελ. 216, άραδα από κάτω 15, αντίς: άμφοτέρα, γραφε: άφτότλα— σ. 217, άρ. 8, αντίς: π, γρ. η, και άρ. 21, αντίς: ν, γρ. γ, και αντίς: π, γρ. κ— σ. 219, άρ. από κάτω 19, αντίς: συνεχίζει, γρ. συγχίζει, και δυο σειρές πιο άπάνω αντίς: μόνα, γρ. μονά — σ. 220, άρ. 10 το: άφίνει καν' το: άφίνεις, και τρεις γραμμές πιο κάτω συμπλήρωσε το έτσι: γράφεις με ε ενώ εξακολουθείς άκόμα να γράφεις — σ. 221, άρ. 20 συμπλ. (βλέπε πρόλ. σελίδα 7. — και άραδα από κάτω 10 διόρθ. κατάφωρη — σ. 222 γ' κεφαλαίου άρ. 3 αντίς: διαγοητική, γρ. διαθική, και άρ. από κάτω 19 το: προφέρωνε να γίνει προφέρουμε — σ. 223, άρ. 22: μία και καλή, και δυο σειρές πιο κάτω γρ. βρίσκονται.

Μ. Φ.

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ζ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ. «Πεζοί ρυθμοί», Αθήνα 1922 σελ. 111. Έκδοση Βιβλιοπωλείου Έλευθερουδάκη.

Κάτι χλισιωπημένο ξαναλέει πολύ μουσικά, πολύ εγενικά, ο κ. Παπαντωνίου. Διαβάζοντας τους Πεζούς Ρυθμούς δε μάς σταματά όδτε μια σκέψη, όδτε ένα αίσθημα καινούριο, κάπου κι όλας, κι είναι καιρός, τάκουσαμε όλα κι αν βέβαια η άνθρωπότητα μετά τόσους αιώνας δεν έχη πια τίποτε, όλότελα νέο να πη πάντα κάθε έποχή έχει μια ξεχωριστή, ιδιαίτερη της αντίληψη για το πρόβλημα του Σόμπαντου και τις λεπτομέρειές του. Η αντίληψη αυτή που άποτελεί το χαρακτήρα της έποχής είναι το κάτι καινούριο που διακρίνεται σ' όλους τους συγχρονισμένους συγγραφείς και καλλιτέχνες, ο κρίκος που τους συνδέει άναμεταξύ τους, μ' όλας τις μεγάλες διαφορές που μπορούν να έχουν. Χωρίς βέβαια να είναι άνάγκη να συμφωνήση κανένας όλότελα με τη γνώμη των κομμουνιστών που στον τόπο μας την εκφράζει κύρια ο κ. Παρορίτης, που φανατική υπερβολικά περιορίζει την Τέχνη θέλοντας την άποκλειστικά όργανο μιας κοινωνιολογικής ιδεολογίας, δε μπορεί κανένας και ν' άρηθθή, σχεδόν όδτε και να συζητήσει, το σωστό της γενικής άρχής που σ' αυτή στηρίζονται. Η Τέχνη δε μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά κι αυτή μια εκδήλωση της ζωής, δε μπορεί παρά να είναι σύμφωνη με τη συνολική ζωή της έποχής. Με την πλατιά ζωή. Η ζωή κλείνει μέσα της και τον κομμουνισμό, δεν είναι αυτός όλόκληρη η ζωή, γι' αυτό δε μπορεί να είναι και το μοναδικό θέμα της Τέχνης, όμως άναγκαστικά θα είναι σήμερα αυτός η αντίδραση που πρόκαλει ένα από τα κυριώτερα της θέματα. Ο κοινωνικός άγώνας που συγκλονίζει σήμερα όλόκληρη την άνθρωπότητα είναι άδύνατο να μην αντικαθρέπτεται με μια όποιαδήποτε μορφή του, έστω και πολύ έμμεσα, σ' ένα έργο ζωντανό. Κι αυτή άκόμα η δυνατή τάση προς τη μουσικοπάθεια, ο νεοχριστιανισμός, ο νεορωμαντισμός, έρχεται ν' αντιπαλαίψη στην πολύ όλιστική αντίληψη της ζωής που με υπερβολική στενότητα ξαναπτόξανε οι κομμουνιστές, στο βάθος πηγάζει από τον ίδιο μεταπολεμικό, κοινωνικό αναθρασμό. Δεν είναι πόθος άτόμων άλλα όμάδων. Σφιχτοπλέκεται με την καθημερινή άνάγκη της ζωής. Γι' αυτό έμφανίζεται με ένταση έξαιρετική. Ο νεορωμαντισμός είναι πολύ αλλοιώτικος από τον πολύ περισσότερο όποκειμενικό, άτομικό κι αν τον αισθάνονταν πολλά άτομα, άόρατο ρωμανισμό του 19ου αιώνα. Η έντελώς προσωπική μελαγχολία, η διάθεση του άτόμου ελάχιστα μάς ενδιαφέρει σήμερα, γιατί το άτομο άρπάζτηκε από το σύνολο. Η άτομική διάθεση, το όποκειμενικό τραγούδι, πρέπει να εκφράζεται μ' έναν τόνο πολύ γενικώτερο. Το όποκειμενικό τραγούδι για να συγκινήση σήμερα πρέπει να κλείνει μέσα του όλη την περίπλοκη άποτυχία της συγχρονισμένης ψυχής που ζεί μέσα στην τρικυμία όλων.

Ο κ. Παπαντωνίου δε μάς λέει τίποτε άλλο από τον έντελώς δικό του πόνο.

Ἀπὸ τὸν πόνο τοῦ ποῦ ἔχει ἀφορμὴ τὸ θάνατο τοῦ ἀδερφοῦ τοῦ καὶ ποῦ ἀπὸ τότε σὰν ἀδιακόπα νὰ τὸν καλλιέργησε μέσα του. Καθόλου δὲν τὸν ἀπλῶσε, δὲν ἔπνευσε, οὐδὲν ἔβρισε γι' αὐτὸν μὴ κινήτρια δύναμη δημιουργικότητας γιὰ τοὺς ἄλλους, ἀλλ' οὔτε κἀν συνένωσε τὸν προσωπικὸ του πόνο μὲ τὸ μεγάλο γενικὸ ἀνθρώπινον πόνο, δὲν τοῦ ἔδωσε καμιά καθολικότητα καὶ δὲν τὸν αἰσθάνεται σὰν ἓνα μέρος τοῦ πόνου ὅλου, ἴσως νὰ εἶναι, μὰ δὲν τὸ συλλογίζεται, δὲν τὸν ἐνδιαφέρει, δὲ φιλοσοφεῖ οὔτε ἀπάνω στὸ συνολικὸ πρόβλημα τοῦ πόνου, πόνεσε καὶ πῆρε τὸν πόνο του μαζὶ τοῦ σὰν ἱερὸ κειμήλιο μέσα στὴ μοναξιά του, μέσα στὶς ἐξοχές. Ἐκεῖ τὸν βασάνισε ὁ πόνος ποῦ τὸν τραγουδεῖ καὶ σιγὰ σιγὰ τραγουδώντας τὸν ἀγάπησε, τὸν ἀλάτρεψε. Ἔγινε ὁ πόνος του, ἀποθ-σφιχτοπλέχτηκε μὲ τὴ Φύση ποῦ τὸν καθρεφτίζει, ἐλόκληρη ἡ ζωὴ του, ἀναπόσπαστος ἀπ' αὐτήν. Ἔφτασε στὴν ἁρμονία, δηλαδή στὴ γαλήνη. Κι ἤρεμα ἐγνώμωνε τὸ Θεό. Δὲν ἀκοῦμε λυγμούς στοὺς Πεζοὺς Ρυθμοὺς ἀλλ' ἓνα γλυκόλαλο ἔμμο στον ὑποκειμενικὸ πόνο ποῦ ἔγινε τὸ μοναδικὸ σχεδὸν νόημα μιᾶς ζωῆς.

Εἶναι δυνατό μὴ τέτοια διάθεση νὰ συγκινήσει βαθιὰ τὸ συγχρονισμὸ ἀναγνώστη ποῦ αὐτὸς δὲν προφτάνει ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἠρώσιοποίησή, τὴν ἀποθέωση καὶ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τοῦ δικοῦ του πόνο; Ἄδιαφορεῖ, κι ἄς μὴν ἀρνιέται βέβαια μὴ γοητεία στοὺς Πεζοὺς Ρυθμοὺς. Τὴ γοητεία ποῦ ὑπάρχει πάντα στὴν εὐκρίνεια. Γιατί ὁ κ. Παπαντωνίου δὲ μπερταῖ, εἶναι ἀπόλυτα εὐκρινής, ἡ διάθεσή του μόνο ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια πίσω ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη. Κι ἔτσι μὴν ἀντλώντας τίποτε ἀπὸ τὴ ζωντανὴ σήμερα ἀνθρωπότητα ποῦ μόνη προσφέρει νὰ στοιχειά, μὰς δίνει, ὅσο κι ἂν εἶναι πρωτότυπος ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀνάγκαστικά τὴν ἐντύπωση τοῦ χιλιοεπιπέδου· γιατί δὲ στάθηκε τουλάχιστο, ἂν εἶναι δυνατό νὰ τὸ φαντασθῇ κανένας μόνος, ἔξω κάθε χρόνου, ἔμεινε περιωρισμένος σὲ μὴ πολλὴ ὄριστη ἐποχὴ ποῦ ἔσβυσε ἀφοῦ ἐξαντλήθηκε, ἔμεινε καρφωμένος στὴ ρωμαντικὴ ὑποκειμενικὴ διάθεση. Στὸ ρωμαντισμὸ του ἔδωσε μόνο—ἡ ἐξέλιξη ἀναγκαστικά ἐπηρεάζει πάντα κάπως καὶ τοὺς πρὸ ἀντιθετοῦς τοὺς ἀλλὰ αὐτὴν μόνον ἔξωτερικά,— ἔδωσε χάρις στὴν πολὺ πλατιά καὶ γερὴ του μόρφωση καὶ βαθιὰ του αἰσθητικότητά ποῦ τὸς σφεδρῶσε καὶ καλλιτεχνικῶς τὴν ψυχὴ, μποροῦν πολὺ καλὰ νὰ συνυπάρξουν ξεχωριστά,— στὸ ρωμαντισμὸ του ἔδωσε μὴ ἔκφραση πρὸ συγκρατημένη, πρὸ λιτὴ ἀπὸ τὴν ἀλλωτινὴ, συγχρονισμένη, μὰ ποῦ γυμνὴ δείχνει ἀκόμα περισσότερο τὸ ἀπονευρώμενο τῆς οὐσίας. Ὁ κ. Παπαντωνίου ποῦ τόσο ἔζησε μὲ τὴ Φύση ξέρει νὰ τὴ βλέπει, μὰς τὸ φανερώνουν τ' ἀπειρα σκίτσα τῆς ποῦ ζωντανὰ ζωγραφίζει μὲ μερικές πινελιές, γιατί ὁμως νὰ μὴ θέλησε νὰ μὰς δώσει ἀντὶ σκίτσα εἰκόνες μὲ πολλὰ χρώματα ἢ μὲ πολλὰ σκοτάδια μεγάλους πίνακες; Τὰ σκίτσα ἐκφράζουν διαθέσεις πολὺ ἐσώψυχα περιπλοκές, πολὺ ἀπόκρυφες ἢ πολὺ ἐντατικές, ποῦ δὲ μποροῦν παρὰ νὰ ὑποβάλλωνται, διαθέσεις πολὺ ἀλλοιώτικες ἀπὸ τὴ διάθεση ποῦ ὅσο κι ἂν εἶναι ἀληθινὴ ἐπειδὴ εἶναι ἀπαρχειωμένη ἀναγκαστικά μὰς φαίνεται ἔξωτερικὴ, ἀπὸ τὴ διάθεση ποῦ ἀρκιέται νὰ αἰσθάνεται κι ἐντελῶς μονότροπη τὴν ἐρημίᾳ τῆς μέσα στὴν ἀδιαφορία τῆς Φύσης καὶ σύγχρονα παρηγοριέται ἀπὸ τὴν ὀμορφιά τῆς Φύσης¹, ἀπὸ τὴ διάθεση ποῦ ἀρκιέται νὰ εὐχαριστῇ τὸ Δημιουργό γιατί εἶναι ὀμορφὴ ἡ Φύση², ποῦ ἀρκιέται

νὰ προφητεύη κοινὰ τὸ μοιραῖο θάνατο, τὸ μαρασμὸ τοῦ κάθε ὄρατου³, ἀπὸ τὴ διάθεση ποῦ ἐπαναλαμβάνει:

«Σὲ κείνον ποῦ πόνεσε πρέπει μακρινὲς κορφές στὸ γέμμα τοῦ ἡλίου.

«Σὲ κείνον ποῦ πόνεσε πρέπει τὸ διαμάντι τοῦ ἀποσπερίτη κρεμάμενο τὸ βραδύ ἀπάνου ἀπὸ χιονισμένο βουνό.

«Σὲ κείνον ποῦ πόνεσε πρέπει τὸ χρυσάφι τῶν Ἀττικῶν βράχων πίσω ἀπὸ αὐστηρὸ κυπαρίσσι» κτλ.⁴

Μέσ' ἀπὸ τὰ σκίτσα διακρίνομε πολὺ συχνὰ μόνο μὴ ἀπαριθμησὴ ἀπὸ κοινοτυπίες ποῦ κάπως θὰ τὴν ἐκρῶσαν πλούσιες εἰκόνες⁵.

Ἡ λιτὴ ἔκφραση ἀκριβῶς γιατί δὲ στολίζει τὴ φτώχεια τῆς οὐσίας φαίνεται συχνὰ ἐπιτηθευμένη, οἱ περιφράσεις, οἱ ἐπαναλήψεις, ἐκζητημένες, ἀφύσιες, κάποτε ἔχομε καὶ τὴν ἐντύπωση λέξεων ποῦ δύσκολα ἀνακαλύπτουμε τὸ νόημά τους, ἀκόμα καὶ τὴ σειρά τους. Ἡ ἔλλειψη ἁρμονίας μεταξὺ οὐσίας καὶ μορφῆς ἐλαττώνει κι αὐτὴ τὴ συγκίνηση ποῦ θὰ μπορούσε νὰ μὰς δώσει ἡ εὐκρίνεια ποῦ ἂν καὶ ξένη εὲ μὰς, ἀναντίρρητα τὸ ἐπαναλαμβάνω, ὑπάρχει στοὺς Πεζοὺς Ρυθμοὺς.

Μὰ κι αὐτὴ ἀκόμα ἡ Ἀλήθεια τοῦ Δισθήματος σὰ νὰ λείπει ἀπὸ τὰ κάπως φιλοσοφικώτερα, ἀντικειμενικώτερα τραγούδια, ποῦ τὰ πολλὰ λίγα θέλησε νὰ παραθέσει μέσα στὰ ἐντελῶς δικὰ του ὁ κ. Παπαντωνίου. Δὲν τὰ συνδέει ἀναμεταξύ τους καμιά ἐνιαία φιλοσοφικὴ σκέψη, στὰ περισσότερα διακρίνομε μάλιστα καὶ μὴ ἀντίθεση στὴν ἰδεολογία τῶν προσωπικῶν τραγουδιῶν, στὴν ἰδεολογία τῆς λατρείας τοῦ ὑποκειμενικοῦ πόνο ὡς τὸν πρὸ ὑπέροχο θησαυρὸ τῆς ζωῆς γιατί μόνος ἀνοίγει τὰ μάτια στὶς ὀμορφιές τῆς Φύσης, τῆς λατρείας στὸν καλὸ Θεὸ ποῦ χαρίζει ἕναν τέτοιο πόνο. Νιώθουμε πρὸς τ' ἀντικειμενικώτερα τραγούδια γράφτηκαν χωρὶς πίστη, σὰν τυχαῖα, φυσικὰ πολὺ ψυχρὰ. Τὴν πολὺ γνωστὴ ἰδέα π.χ. ὅτι οἱ Θεοὶ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ὅτι οἱ Θεοὶ εἶναι τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἄνθρώπου⁶, ποῦ ἀπαιτεῖ γιὰ νὰ ἐμφανισθῇ ἀνανεωμένη μὴ ἔκφραση ἐξαιρετικὰ ἐντατικὴ ὁ κ. Παπαντωνίου τὴν παρουσιάζει ἀπλά, ἀχρωμάτιστα, ἀφηγηματικά, τῆς ἀφαίρει κάθε βάθος. Ἰδία ἔμεινε μ' ἀφηγηματικὴ ἀπαριθμησὴ τὸ ἀρρωστο ἄλογο, χωρὶς δύναμη, τὴ φαντασία ποῦ ἀντικαθιστᾷ στὴ ζωὴ μας ὅλα τὰ ταξίδια κι ὅλες τίς περιπέτειες. Ὑψῶνα ἐμπνευσμένα ὁ κ. Παπαντωνίου τὸ Φάρο σύμβολο τῆς φλογερῆς καὶ ρυθμικῆς καρδιάς τῆς κοινωνίας⁷ μὰ δὲν κατορθώνει νὰ μὰς δώσει τὸ φῶς του, ἀπαριθμῆται τὰ εὐρηγετήματά του. Ἰδία μ' ἀπαριθμήσεις ἔμεινε καὶ τὴν *Εἴμαρμένη*. Ἡ ἔλλειψη μιχτῆς σύνθεσης εἶναι ἴσως μὴ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἀδυναμίες τῶν Πεζῶν Ρυθμῶν. Πιθανόν ἡ θερμὴ δημιουργικὴ πνοὴ νὰ εἶναι ἀδύνατη διὰ τὸ ποιητῆς τραγουδεῖ παράκαιρα, διὰ μὲς ἀπὸ τὴ φωνὴ τοῦ δὲν τραγουδεῖ ἐλόκληρη ἡ σύγχρονή του ἀνθρωπότητα. Κι διὰ τὸν πόνο, πολὺ σπάνια, θυμάται ὁ κ. Παπαντωνίου καὶ τοὺς ἀνθρώπους, θέλει νὰ ζωγραφίσῃ καὶ τὸ λαό, μὰς δίνει μὴ εἰκόνα τοῦ ἐντελῶς εἰδυλιακῆ, ἐντελῶς ἀπαρχειωμένη, κι ἄς εἶναι γλυκιὰ ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς γι' αὐτὸ, ἀρκετὰ σὰν ψεύτικη⁸.

¹ Κοινὴ προφητεία.

² Τὰ θεία ὄρατα.

³ Προσευχὴ, Κοντοέρτο, Ζωὴ κτλ.

⁴ Θάνατος ἀρχαίου Θεοῦ.

⁵ Τυρολόγοι τῆς Ἀθήνας. Ἐργάτες.

¹ Βραδυνοὺς περίπατος.

² Εὐχαριστῶ τὸ Δημιουργό.

Συντηρητικότητα του κ. Παπαντωνίου, ή προσκόλλησή του σε άπονεκρωμένα είδη διακρίνεται ακόμα στο ό,τι μ' όλο που μεταχειρίζεται χάρις στη μόρφωσή του και στη βαθιά του αισθητικότητα μιá γλώσσα όλοζώντανη και που της έδωσε στο προσωπικό του ύφος μιá έντελώς εξαιρετική μελωδικότητα και εγγένεια, — ή δημοτική του κ. Παπαντωνίου μπορεί να σταθί πρώτοπο γλώσσας για μουσικά τραγούδια—δέ μπορείς όλοτελα ν' άποσπασθί από μερικούς όρθογραφικούς τύπους, ψεύτικους, άνούπαρχτους πιά σήμερα, που τελειωτικά τους άρνήθηκε ή νεώτερη γλωσσολογική έπιστήμη.

Οι Πεζοί Ρυθμοί είναι πολύ άδύναμοι. Προσπάθησα να τό δείξω εξηγώντας, — γιατί, μά και γιατί μ' όλη την άδυναμία τους μπορούν να γοητέψουν. Τους τραγουδά μιá ψυχή άληθινή άπέναντι του έαυτού της, μιá ψυχή εξαιρετικά εύγενική, εξαβλωμένη από τόν ελκρινέστατο πόνο της, μιá ψυχή άπόλυτα ώραιόπαθη. Κι όταν, δυστυχώς σπάνια, συγκινείται από τη ζωντανή ζωή τό τραγούδι της ύψώνεται άμέσως άψευδίαστο, άριστουργηματικό. Μά πόση δύναμη μάς φανερώνει ο κ. Παπαντωνίου την έπανάστασή πιά του ανθρώπινου πάθους, του πάθους που τόσους αιώνας άλυσσοδεμένους με τά δεσμά της Πρόληψης και της ψευτοθητικής θέλει επί τέλους νά ζήσθ¹, με πόση λεπτότητα μάς υποβάλλει όλη τη βαθύτατη συγκίνηση που προκαλεί πάντα ή θέα των γερόντοκοριτσιών που μαραίνονται από έλλαιψη ζωής, κι είναι σά να μικραίνουν όλόκληρες, σά να ζαρώνη τό σήμα και ή ψυχή τους, τά γερόντοκόριτσα τά τραγικότερα ίσως θύματα της ψευτοθητικής της κοινωνίας², πόσο άπλά και σπαραχτικά μάς δείχνει όλη τη δραματική ειρωνεία κάποτε της σημερινής κουρασμένης αγάπης που έχει συνείδηση του κάτι που σατυρίζει τά πιο παράφορά της άγκυλιάσματα³, πόσο ζωντανά, μ' ένα ελαφρό χαμόγελο και με τόση συμπάθεια, πώς μεταδίνει όλη την πάλη του πάθους και της αγνότητας μέσα στην ψυχή του μικρού καλόγερου⁴, πόσο μουσικά κι έπιδητικά μάς ζωγραφίζει όλο τό θνόνόπρω, τη θλίψη του—τη γαλήνια γιατί παραδέχτηκε τό Μοιραίο, μόλις άψήνοντας τά σκίτσα εικόνας μοναχά μελαγχολικό και μεγαλόπρεπο έναν Πλάτανο.

Κρίμα οι τέτοιοι Ρυθμοί να μην είναι περισσότεροι, να μην είναι όλοι οι Πεζοί Ρυθμοί.

Δ. ΤΑΝΑΛΙΑ, «Τό φώς που κείει». 'Αλεξάνδρεια, Στέφ. Πάργας 1922, σελ. 77 θρ. 7.

*Έγώ 'μαι ή Τέχνη των μορών, των τσαρλατάνων,
ή Τέχνη των μοιχών και των εδνούχων,
ή πουλημένη, ή άτιμασμένη,
του Μισαρού, του Κλωντέλ και του Νε' Αννούτσιου
Είμαι τή Φλογέρα έγώ τού Βασιλιά
και τού Πάσχα των Ελλήνων.*

Τό Φώς που κείει.

*Σπαράζον τους μορούς ποιητές οι λύκοι
Λευτεριά.*

¹ Πάθη.

² Άδερφές.

³ 'Ο Μοιραός.

⁴ Τό Καλογεράκι.

'Από τόν ποιητή που εκφράζεται με τέτοια περιφρόνηση, με τέτοιο μίσος, με τέτοια λιβελλογραφική άπρέπεια για τη σύγχρονη του Τέχνη, επειδή τη θεωρεί, όπως και είναι αναγκαστικά, άριστοκρατική, βεβαία κάθε άλλο θα μπορούσαμε να περιμένουμε από ένα έργο, ως τό ποίμε ένταλώς άριστοκρατικό, μ' όλη την κομμουνιστική του ιδεολογία, από ένα έργο που φανερώνεται με την ίδια άκριώς τεχντροπία των έργων που άμελιχτα καταδικάζει. Γιατί ο άριστοκρατισμός στην Τέχνη δέ φαντάζομαι να είναι τόσο ζήτημα ουσίας όσο ζήτημα μορφής. 'Ο Παλαμής κι ο Σικελιανός, δ. Ντ' Αννούτσιο κι ο Κλωντέλ, δέν είναι ποιητές παράκαιροι. Δέν είναι έδω ή στιγμή να κριθή ή ποιήσή τους, αλλά πιστέσω ότι είναι αναμφισβήτητο, ότι ούτε ο κ. Τανάλιας δέ μπορεί ν' άρνηθί, πώς κι ως μην είναι κομμουνιστές, δέν περιωρίστηκαν να τραγουδήσουν ένα άπονεκρωμένο από τό σύνολο 'Εγώ τους, πώς εκφράζουν έμπνευσμένα και δημιουργικά τις σκέψεις και τά αισθήματα πολλών, πώς αντιπροσωπεύουν μιá μεγάλη, ακόμα σήμερα τουλάχιστο μερίδα της 'Ανθρωπότητας. Είναι ποιητές ζωντανοί. 'Ο κ. Τανάλιας όσο κι άν κρινείται σ' αυτή την ανθρωπότητα τό δικαίωμα της ύπαρξης δέ φαντάζομαι πώς μπορεί και ν' άρνηθί ότι υπάρχει. Άν δέν υπήρχε θα ήταν άσκοπος κι ο άγώνας του άναντία της. 'Ο Παλαμής κι ο Σικελιανός τραγουδούν μιá 'Αλήθεια που ίσως—δέν είναι βέβαια, ο άγώνας τώρα παλεύεται και τό αύριο δέν προδικάζεται, — που ίσως ούσα πριν από την 'Αλήθεια του κ. Τανάλια αλλά μιá αλήθεια πάντα. 'Η διαφωνία του κ. Τανάλια για να φανερώση όλο της τό νόημα έπρεπε να εκδηλωθί πολύ ριζικότερη. Γιατί ο κ. Τανάλιας όσο κι άν δέν τό θέλη γράφει για τη μερίδα άκριώς της ανθρωπότητας που έπιθυμεί να έξολοθρήφθ. Λαϊκή Τέχνη δέν είναι ή Τέχνη που ήμνει τά δίκαια του Άσού άυτηρά αισθητικά ώστε να την άκούσουν μόνον οι λίγοι που δέ θα άιστανθούν τίποτε άλλο παρά μιá καλλιτεχνική άκόλαυση, λαϊκή Τέχνη είναι ή Τέχνη που με θυσία της άπόλυτης αισθητικής θα μιλήση στους πολλούς, θα δώση σ' αυτούς μιá ήδονή, θα τους ένθουσιάση, θα διαγείρη μέσα τους την έπανάστατικότητα, δ,τι έπιζητεί ο κ. Τανάλιας. 'Ισως μετά από χρόνια ο λαός μορφωμένος, άναπτυγμένος, δημιουργήση μιá άύστηρη αισθητική δική του, άλλοίωτική πάντα από τη σημερινή, όμως τέλεια άπέναντι του έαυτού της, σήμερα άπαιτούνται για τό λαό έργα καλλιτεχνικά κατώτερα, προπαγανδιστικά. 'Ο κ. Τανάλιας δέν τό έννοω. 'Ο Καλλιτέχνης μέσα του όπερνίχθη τόν 'Αγωνιστή. Αυτό βέβαια ελαττώνει την αξία του έργου του μόνο άπέναντι των δομωδωτών του και του έαυτού του, που τόσο άπόλυτα διακήρυξε την αντίληψή του για την Τέχνη χωρίς να της μείνη πιστός, ο κριτικός όμως που δέν ενδιαφέρεται παρά για την Τέχνη, άδιαφορόντας για ποιá θέση υποστηρίζει, άρκεί να είναι συγχρονισμένη και να υποστηρίζεται με μιá έκφραση συγχρονισμένη κι όχι αναγκαστικά κι αυριανή, θα παραδέφθ την άσυμφωνία του κ. Τανάλια άπέναντι των στίχων που παράθεσα στην αρχή όσο κι άν είναι χαρακτηριστική θα καταδικάση μόνο τό άνάρμοστο της έκφρασης του και θα χαρή που ο κ. Τανάλιας έδωσε με τό Φώς που κείει στη Νεοαλληνική Λογοτεχνία ένα έργο έντελώς εξαιρετικό, ένα έργο ζωντανό και σχεδόν άριστουργηματικό, τουλάχιστο στα δύο του άρτια πρώτα μέρη.

Τί είναι τό Φώς που κείει; 'Ενα έργο καθύτατα συγκρατημένα κι άρμονικώτατα, μεγαλόπνευστα λυρικό. Λυρικά μέσα στο πλαίσιο μάς πολύ άρίστης δραματικής μορφής, με στίχους και με μελωδικό πεζό λόγο, αισθητικά σφιχτοπλεγμένα, με γλώσσα πλοσία και τόσο άληθινή, εκδηλώνεται μιá φιλοσοφικοκοινω-

ωλογική ιδεολογία. Ο ποιητής, όπως το λέει στον πολύ αριστοκρατικό του πρόλογο, όπου μας δίνει νοσταλγικά μία πολύ διηρημένη και σύγχρονα πολύ χρωματισμένη, πολύ ζωντανή, εικόνα της Φύσης, λαχταράει τη ρεμβαστική αδράνεια, να μένει μοναχός κι ερημικός απενίζοντας τη Θάλασσα.

για να μας πιάσει πολύ μακριά απ' αυτή τη μαύρη κόλαση,
μακριά πολύ κι από τους μαύρους κολασμένους.

Μά ο ποιητής είναι πρώτα απ' όλα άνθρωπος· δέ μπορεί να φύγει, τον φτάνει ακόμα και στη Μοναξιά του, τον συγκλονίζει δλόκληρο, ή τραγική φωνή των μαύρων Κολασμένων, της Ανθρωπότητας που ανήμερα βασανίζεται και αιώνες παλεύει· κάπου ν' ανακαλύψει επί τέλους τη χαρά που τόσο την έχει ανάγκη. Αυτό φορές ίσαμε σήμερα νόμισε πως τη βρήκε. Μία φορά μέσα στην επικράτηση του Λογικού, της Θέλησης, της σκληρής Δύναμης, ύστερα μέσα στην επικράτηση του Αισθηματος, της Καρδιάς, της Συμπόνιας, της Καλωσύνης. Ούτε στην κυριαρχία του Νοού, ούτε στην κυριαρχία της Καρδιάς, βρήκε τη χαρά. Οι μεγάλες της ελπίδες φανερώθηκαν άπατηλές, πλάνες, ή ανθρωπότητα ίδια βασανίζεται πάντα. Τώρα μία καινούρια υπόσχεση χαράζει γι' αυτήν. Ο κ. Τανάλιας πιστεύει στο καινούριο Φώς ακράδαντα, απόλυτα. Δεν τον διαπερνά ή ελάχιστη αμφιβολία ότι μπορεί μόλις θολωθεί το πρώτο θάμπωμα κάθε άρχης να δούμε πολλά σκοτάδια και μέσα σ' αυτό το Φώς, ότι μπορεί να είναι κι αυτό πλανερό και να σβήσει όπως έσβησαν όλα τα άλλα για ν' ανάψει ύστερα πάλι από αιώνια ένα καινούριο Φώς, κι αυτό πλανερό. Δεν τον διαπερνά ή υποψία πως μπορεί να είναι αδιέξοδος ο Κύκλος της ανθρώπινης Κόλασης. Πιστεύει μ' απόλυτη βεβαιότητα πως ή μόνη πηγή της ανθρώπινης δυστυχίας είναι οι ελικές στερήσεις, πως ο κομμουνισμός θα τις εξαλείψει όλες, πως μέσα στον κομμουνισμό ο άνθρωπος ελικά ικανοποιημένος θα μπορούσε ν' αναπτύξει, ελεύθερος πιά, όλες τις διανοητικές κι αισθηματικές του ικανότητες, να ζήσει επί τέλους ιδεολογικά ευτυχισμένος. Τις τρεις αυτές αντιλήψεις για τη χαρά της Ζωής, τις δύο που έσβησαν αφού αποδείχθηκαν ψεύτικες, και την τρίτη, τις αντιπροσωπεύουν τρεις Ήρωες της Ανθρωπότητας: Ο Προμηθέας, ο Ίησους, κι ο Μώμος. Μέσα στη Μοναξιά του τις δραματίζονται ο κ. Τανάλιας, τους ακούει... Δεν παραθέτονται δυστυχώς ή μάλλον ευτυχώς μόνο μέρη της δμιλίας που αποτελεί την πρώτη πράξη, ως ποίημα, της Τριλογίας που είναι το Φώς που κλαίει, πρέπει να διαβαστεί δλόκληρο. Με λόγια απλά αλλά τόσο εσώφωνα, με φράσεις λιτές και μεγαλοφάνταστες που κλείνουν κόσμους μέσα τους, εκφράζουν ο Προμηθέας, ο Ίησους, κι ο Μώμος όχι μόνο δλη την ιδεολογία τους μά κι δλη την ψυχή που απ' αυτήν πηγάζει ή τέτοια ιδεολογία. Η κοινωνιολογική αντίληψη εκδηλώνεται μ' δλη της τη φιλοσοφία και σύγχρονα αισιανόμαστε τον Άνθρωπο Προμηθέα, τον Άνθρωπο Ίησού, τον Άνθρωπο Μώμο. Κάποιες εκφράσεις πολύ καθημερινές, ρεαλιστικές δεν ήχοσαν δυσαρμονικά μέσα στο λυρικό σύνολο φανερώνουν έντατικώτερα το Άνθρώπινο.

Διακρίνομε δλη την άπορία του κάθε ήρωα ανθρώπου σαν αντιλαμβάνεται πως υπάρχει μία πίστη τόσο ξένη σ' αυτόν, τόσο αντίθετη στη δική του ποίηση ήρεμα την υποστηρίζει, ακλόνητα, αλλά σύγχρονα κίθαι κι ένα σεβασμό για τον άλλο γιατί διαιστώνεται πως κι ως μη τον καταλαβαίνει καθόλου, κι δ άλλος πιστεύει με την ίδια ειλικρίνεια. Άκόμα κι ο Μώμος μ' δλη τη συναίσθηση της υπεροχής του, μ' δλη τη πεποίθησή του, στη βέβαια κι δλοκληρωτική του, γιατί μόνος αυτός θ' απο-

λυτρώνη, κι όταν ακόμα ερωτεύεται πολύ λεπτά, πολύ ευγενικά πάντα, τις ψευτικές πίστες του Προμηθέα και του Ίησού που θέλησαν να χωρίσουν το σώμα από το Νοού και την ψυχή, κι ως πιστεύη πως έβλαψαν βαριά την ανθρωπότητα δέ μπορεί να τους μισήσει, συμπάθει μέσα σ' αυτούς την έσται κι άκουστη θυσία τους την όμορφα ένός θανάτου για κάτι που πιστεύει αλήθεια. Ο Καλλιτέχνης υπερνίκησε μέσα στον κ. Τανάλια τον Άγωνιστή και γι' αυτό είναι το Φώς που κλαίει τόσο εξαιρετικά όραίο. Με απόλυτη και σπάνια άμεροληψία μας παρουσιάζει τον Προμηθέα και τον Ίησού, έλο το μεγαλείο της Σκληρότητας του Ένα, δλη τη γλυκύτητα, τη γοητεία της Αγάπης του άλλου. Η μορφή του Χριστού που εσώφωνα μας ζωγραφίζει είναι ίσως μία από τις γενικώτερες που μας δόθηκαν ποτέ. Ο Προμηθέας, κι ο Ίησους δαν θέλησαν να είναι ελεύθεροι. Ήθελαν το καλό. Μά τώρα πρέπει δριστικά να παθάνουν. Το αντιλαμβάνονται μόνοι τους; Παραδέχονται την Αλήθεια του Μώμου; Πόσο λεπτά δεν έπιμένει ο κ. Τανάλιας. Μία όμολογία τους πως άπατήθηκαν θα ήταν άψυχολόγητη, βασισμένη, αυθαίρετη, αντικαλλιτεχνική. Κάτι διαιστώνεται μόνο. «Γατέλσεται» ψιθυρίζει ο Ίησους και τελειώνει το πρώτο μέρος.

Κι εύλαθητικά πάντα για την ειλικρίνεια της προσπάθειάς τους, χωρίς το φανατισμό, το μίσος του Άγωνιστή, με τη συμπάθεια του Καλλιτέχνη, στο Ίντερ-μέδιο τραγουδεί τον Ύμνο τους και το Μοιρολόγι τους. Τα τραγουδούν παθητικά οι Ώκσανίδες που φέρνουν μ' ένα φυσιολατρικό μεθυσί στον άλυσσοδεμένο στο βράχο Ήρωα, δροσιά τη χάρι του κορμού τους, τόσο πλαστικά και μουσικά ζωγραφισμένο, άλλα τραγουδούν τα Σεραφείμ τη λατρεία τους στο σταυρωμένο Ήρωα, τραγουδεί την Αγάπη της έντατικά στον καρφωμένο άπάνω της Ήρωα ή Μάννα Γής, κλαίει τον άπεραντό της πόνο ή Μάννα του Χριστού σ' ένα τραγούδι που με μία μοναδική λεπτότητα στην ανάκαλυψη της ψυχολογικής λεπτομέρειας, ο τελευταίος στίχος ιδιαίτερα είναι από τα σπάνια εύρηματα, ύπλά και σπαραχτικά κλείνει μέσα του έλο το άπερίοριστο της μητρικής στοργής και της μητρικής δδύνης, τραγουδεί ή Μαγδαληνή την εξαγνισή της μέσ' από την Αγάπη. Τα τραγούδια αυτά ιδιαίτερα τα τραγούδια των Ώκσανιδών, της Μάννας του Χριστού και της Μαγδαληνής μαζί με το τραγούδι του Άηθονίου στο πρώτο μέρος, ένας μουσικός Ύμνος στη Ζωή, τόσο άρμονικά μέσα στο σύνολο είναι κι αυτότελα από τα πιο ουσιαστικά κι από τα πιο συγκρατημένα και γι' αυτό βαθύτερα λυρικά τραγούδια της Νεοελληνικής Ποίησης.

Τα τραγούδια σόβανε. Στον τόπο όπου πέθαναν οι Θεοί μία Πόρνη ύφώνει τη Ρήμνια και το Γέλιο της άπάνω σ' δλη τη Γής. Ο Προμηθέας κι ο Ίησους έσο κι αν ήταν άγνοι γιατί έσφαλαν παραγνωρίζοντας τη δύναμη των αληθινών ήμων της ζωής, των ελικών ήμων, δέ δημιούργησαν τίποτε άλλο παρά μία πόρνη. Μετά το Ίντερμέδιο ξαναρχίζει το δράμα. Η Πόρνη, ή άστική Πολιτεία, ή Πολιτεία των Δυνατών, των Δόγων, των Κηφήνων, της Άδικίας, της Βιάς και της Ψευτιάς, ή πατρίδα που έχει τον πόλεμο θεμέλιο, ή Θρησκεία που εύλογει τους έπίσημους φονιάδες, ή Τέχνη των Δόγων, ή Πόρνη ρίχνει στην ανθρωπότητα το σαρκαστικό της γέλιο εδυσνεϊδής, ή μάλλον συνειδητά, παρήφανη για την ταπεινώση και την άσχημιά της. Το τρίτο δμωο μέρος όπου δρημνικά διακηρύχτει πιά ο κ. Τανάλιας δλοφάνερα την ιδεολογία του—κι είναι ίσως περίεργο—είναι το πιο αδύναμο μέρος της Τριλογίας. Ο Άγωνιστής υπερνίκησε τον Καλλιτέχνη, μά ούτε καν τουλάχισ-

στο δλοκληρωτικά, ο Καλλιτέχνης δὲν παραιτήθηκε δλότεια, ο Ἀγωνιστής, ο Προπαγανδιστής ο τυφλωμένος ἀπὸ τὸ φανατισμὸ πὸ οὔτε διακρινόταν στὴν ἀρχὴ καὶ ἀναφάνηκε, τώρα πὸ προσπαθεὶ ἀκόμα νὰ ἐκφραστῆ μὲ τὴν ἴδια, ὅπως εἴπαμε, ἀριστοκρατικὴ μορφή· ο Ἀγωνιστής κι ο Καλλιτέχνης ἀντιπαλεύουν χωρὶς κανένα δλότεια νὰ ὑπερισχύσῃ, φαίνεται μιὰ δυσαρμονία, τὸ τραγοῦδι γίνεται ρητορικό. Ὁ μονόλογος τῆς Πόρνης πὸ στὸ τέλος πέφτει πιά χαμῶ ἐξαντλημένη, ἡ φωνὴ τοῦ Δαοῦ πὸ ἀκούεται τότε θριαμβεύτικῆ, δὲν ἔχουν πιά σχεδὸν καμιὰ ποιητικὴ, δημιουργικὴ πνοὴ μέσα τους, καμιὰ ἔκφραση, μ' ἓνα ρυθμὸ, μιὰ ἐξωτερικὴ φόρμα πὸ θυμίζει δλότεια Παλαμὰ θυμίζον στὴν οὐσία δημοσιογραφικὰ ἀρθρα. Μὲ στίχους ἐντατικὸς γράφει ο κ. Τανάλιας ἓνα θερμὸ, μὰ ψυχρὸ μέσα στὸ αἰσθητικὸ σύνολο κι ἀτέλειωτα μακρὸ, ἀσκοπα πολὺλογο κύριο ἄρθρο τοῦ Ριζοσπάστη. Ἰδια ρητορικὴ μέσα στὴ συσσώρευση λέξεων ἐξαρτῶνται σιγὰ σιγὰ μέσα στὴν ἀντάρα τῶν φωνῶν καὶ ἡ φωνὴ τοῦ Ὁδηγητῆ. Ὁ κ. Τανάλιας παραδέχεται τὴν ἀνάγκη τοῦ Ὁδηγητῆ μὰ δὲν εἶναι πιά ο Ὁδηγητῆς πὸ ἐξουσιάζει τοὺς Πολλοὺς, ο δειχτάτορας πὸ ἐπιβάλλει τὴ δική του θέληση, εἶναι ο Ὁδηγητῆς πὸ δημιουργιέται ἀδύομητρα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Δαο, πὸ στερεώνει μονάχα εἰς τι θεμέλιωσε ο Δαο.

«τὸ Ἐνὰ βασίλειο τῆς Ἀγάπης
τῆς Παγκόσμιας Ἀγάπης τὸ Βασίλειο.

Γίνεται μιὰ ἀπειλητικὴ σιωπὴ, σὺν ἐκείνες, πὸ προετοιμάζουν τὶς καταγίδες. Στὸν τόπο, πὸ ἐπεσαν ἡ Πόρνη, ἀρχίζει νὰ χαράζῃ ἓνα φῶς, πὸ δλο καὶ δυναμῶνεται.

Τὸ θέλησε ἢ δὲν τὸ θέλησε ο κ. Τανάλιας ἔγραψε ἓνα ἔργο αἰσθητικὸ, πὸ δὲν πείθει, ἓνα ἔργο γιὰ τοὺς Λόγους, πὸ μόνον οἱ Λόγοι μποροῦν νὰ νιώσουν. Ἀκόμα καὶ τὸ Τρίτο Μῆρος μὲ τὴ μορφή πὸ τοῦ ἔδωσε δὲ μπορεῖ οὔτε κἀν νὰ ἀγγίξῃ τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Εἶναι κρέμα μιὰ πὸ ὑπερνίκησε ο Καλλιτέχνης νὰ μὴν ὑπερνίκησε ἴσαμε τὸ τέλος, νὰ μὴ γράφτηκε καὶ τὸ Τρίτο Μῆρος ἐσωτερικὰ, συγκρατημένα, λυρικά, σύμφωνα μὲ τὸ σύνολο. Μὰ κι εἶσαι ἄρκοῦν τὰ δύο ἄρτια πρῶτα μέρη τῆς Τριλογίας γιὰ νὰ θεωρηθῇ τὸ Φῶς πὸ καιεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πολὺ σπάνια, ἐξαιρετικὰ ἔργα τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας.

Π. ΠΙΚΡΟΥ, «Χαμένα κορμιά», Ἀθήνα 1922. Σελ. 159 δρ. 12.

Ὁ κ. Πικρὸς ἔμεινε πολὺ περισσότερο σύμφωνος μὲ τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὸν κ. Τανάλια. Ὁ κ. Πικρὸς μάλιστα δὲ διακηρύχνει καθόλου τὴν πίστῃ του, δὲν ἐκφράζει αἰσθητικὰ θεωρίες, ἀπλὰ διηγίεται ἐντελῶς ἀντικειμενικὰ ἱστορίες πολὺ τραγικὲς στὴ λιτότητά τους, ἱστορίες τῆς ἀνθρώπινης ἀθλιότητος. Μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση πὸς δ, τι διηγίεται συμβαίνει κάθε μέρα, ὅπως καὶ συμβαίνει, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τόσο σπαραχτικὸ. Δὲν εἶναι μικρὸς ἓνας τέτοιος ἔπαινος γιὰ τὸ μεγάλο διηγηματογραφικὸ ταλάντο τοῦ κ. Πικροῦ. Μᾶς δίνει ἐντατικὰ τὴν ἐντύπωση τῆς ζωῆς, τουλάχιστο τῆς μιᾶς τῆς ὄψης, μᾶς δίνει ἔλη τὴν πικρία, τὴν ἀηδιά τῆς ἀοχήνης ζωῆς. Ὁ ἴδιος δὲν ὑποδεχίται καμιὰ λύση, καμιὰ διέξοδο ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα, κι ἴσως γι' αὐτὸ νὰ εἶδαν κάποια κριτικὴ στὰ διηγήματά του μόνον ἓνα πυκνὸ ἀδιαπέραστο σκοτάδι· μὰ ἅμα τὰ ἐξετάσωμε βαθύτερα θὰ διαστανωθῶμε πὸς ο κ. Πικρὸς δὲν πιστεύει τὴν ἀθλιότητα ἀγιάτρευτῃ. Πιστεύει στὸν Ἄνθρωπο, οὐ κατὰ ἀγνὸ, φτωχῶμένο μέσα του. Δὲ μᾶς λέει ποιὸς φταίει ἀν' αὐτὸ δὲν ἐκδηλώνει

τα, δὲ μᾶς λέει ἂν φαντάζεται δυνατό ν' ἀπολυτρωθῇ ἀπὸ τὰ βαρὰ δεσμὰ ο ἀνθρωπισμὸς τοῦ κάθε ἀνθρώπου μέσα στὴ σημερινὴ κοινωνία, ἢ ἂν περιμένῃ τὴ σωτηρία μόνον ἀπὸ μιὰ ἄλλη κοινωνία, ἀπὸ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ, ο κ. Πικρὸς δὲν κάνει προπαγάνδα, διηγίεται γεγονότα. Καὶ μᾶς ἀφήνει νὰ τὰ συλλογιστοῦμε μόνον μᾶς, μόνον μᾶς νὰ ἐπιθυμήσωμε, ν' ἀναζητήσωμε μιὰ διέξοδο, ἀπὸ αἰστανθῶμε τὴν ἀνάγκη τῆς, ἀπὸ νιώσωμε ὀδυνηρὰ ο' δλο τὸ εἶναι, ἀπὸ πονῶσωμε ὅπως πόνεσε κι αὐτὸς γιὰ ἔλη τῆ φρίκη πὸ τόσο ἀπλὰ κι ἐπιβλητικὰ, τόσο ζωντανὰ μᾶς ζωγραφίζει. Ἐντελῶς ἀντικειμενικὰ, πουθενὰ οὐ κανένα διήγημα δὲν τοῦ ξεφεύγει καμιὰ ὑποκειμενικὴ σκέψη ἢ παρατήρηση, ἐντελῶς ἀντικειμενικὰ διαγράφει μέσα μᾶς τὸν παράφορο πόθο μιᾶς τερᾶστιας ἀντίδρασης. Μὲ μοναδικὴ ἐπιδεξιότητά, χωρὶς νὰ διακρίνεται, μᾶς ὑποβάλλει, ἢ μᾶλλον μᾶς ἐπιβάλλει, νὰ αἰστανθῶμε ὅπως αὐτὸς.

Μερικοὶ κριτικοὶ κατηγόρησαν τὸν κ. Πικρὸ γιὰ ὑπερβολικὰ ρεαλιστῆ, κάποιοι μάλιστα κατηγόρησαν τὰ διηγήματά του γιὰ πορνογραφικὰ. Νομίζω πὸς μόνον οὐ μιὰ τέλεια παρεξήγηση τῶν Χαμένων Κορμιῶν, ο' ἓνα ἐντελῶς ἐξωτερικὸ τους μονάχα διάβασμα, ὅπως τὸ ἀντιλήφτηκαν ἄλλωστε οἱ περισσότεροὶ κριτικοὶ, μπορεῖ νὰ στηριχτῇ μιὰ τέτοια κρίση. Ὁ κ. Πικρὸς βέβαια δὲ δειλιάζει νὰ μεταχειριστῇ ἐκφράσεις ὡμῆς πὸς ἄλλοι θὰ τίς ἀποφύγανε, — ἀπὸ ἔλλειψη εὐκρίνειας, — δὲ δειλιάζει νὰ παρουσιάσῃ καὶ τὴν πιὸ χτηνώδη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, μὰ πουθενὰ, οὔτε σιγμῇ δὲ δειχναί πὸς ἀρέσκειται, εὐχαριστιέται στὸ πάρουσιασμα τέτοιων εἰκόνων, πὸς τίς ἐπιζητεῖ γιὰ ἐμπορικὸς λόγους, γιὰ νὰ ἐκμεταλλεσθῇ τὰ ταπεινὰ ἔστικτα τοῦ ἀναγνώστου κοινῶ. Τουναντίον αἰστανόμεστος ἀκατάπαυστα πὸς ο κ. Πικρὸς ὑποφέρει ὅσο πολὺ λίγο ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο ξεπασμό, ἴσως γιὰτὶ εἶχε τὸ θάρρος νὰ τὸν ἀτενίσῃ καὶ νὰ τὸν μελετήσῃ ἀπὸ πῶθ κοντὰ, πὸς μᾶς τὸν παρουσιάζει ἐτοι ἄρὰ μόνον γιὰ νὰ τὸν ἀντιληφθοῦμε καὶ μετὶ μὲ τὴν ἴδια ἐνταση. Τὸ ρεαλισμὸ ο κ. Πικροῦ τὸν διαπερνᾷ μιὰ πολὺ ἀγνὴ ἠθικὴ πνοὴ, μιὰ πνοὴ ἀνώτερης πλατῆς ἠθικῆς, μιὰ πνοὴ ποιητικὴ, πολὺ ἐσωτερικὰ, μιὰ πνοὴ δημιουργικὴ. Εἶναι ὡμῶς, ποτὲ βάνασος. Κατηγορήθηκε πὸς δὲ βλέπει τίποτε ὠραῖο στὴ ζωῇ, μόνον τ' ἀποτρόπαιο· ἐνῶ ἀκριβῶς κατορθώνει νὰ διακρίνει τὸ ὠραῖο μέσα στὶς πιὸ ἀποτρόπαιες σκηνῆς πὸς μοναδικὴ δύναμη ἀνασταίνει μπροστά μας. Ἐρεῖ νὰ ζυγνήσῃ γύρω μᾶς καὶ μέσα μᾶς τὸ αἶσθημα τῆς φρίκης, γιὰ ὄρες ἀπὸ τελειώσωμε τὰ διηγήματά του μᾶς παρακολουθοῦν ἀνατριχαστικοὶ ἐπιβάλλτες, περισσότερο ἀνατριχαστικοὶ ἀκριβῶς γιὰτὶ φωτίζονται θαμπὰ ἀπὸ ἓνα ἐντελῶς δικὸ τους φῶς, πὸς δὲ μπορεῖ ν' ἀναπτύξῃ τὴ λάμψη του, νὰ φαγγολοῖξῃ πὸς ἔξω. Εἶναι πλὴλ χαρὰ χτηριστικὸ πὸς καὶ στὰ πρόσωπα τὰ πιὸ χαμηλὰ περσιμένα πὸς παρουσιάζει ο κ. Πικρὸς δίνει μιὰ ἠθικὴ σπῆθα, τὴ συνείδηση τοῦ ξεπεσμοῦ πὸς, τὸν πῆνο γι' αὐτῇ, κι ἄς τοὺς ἔχη τόσο παράσυρη πὸς δὲ μποροῦν πιά οὔτε νὰ προσπαθήσουν ν' ἀνοφωθοῦν, δίνει εἰσγενικὰ συναισθήματα φιλίας, καλωσύνης. Ἰσως καὶ νὰ τὰ ἐξιδανικεύει τόσο τὰ συμπαθεῖ. Εἶναι ὄλα θῆματα πὸς πονεμένα. Ἡ ἐπιζήτηση ἓνος ἠθικοῦ σκοποῦ μέσ' ἀπὸ τὴν ἡμέτερη περιγραφή τῆς πραγματικότητος εἶναι πῆθανόν ἢ μόνη ὁμοιότητα τοῦ κ. Πικροῦ μὲ τὸ Ζολά. Πολλοὶ τοὺς σύγκριναν. Ὁ κ. Πικρὸς εἶναι, κι ἄς μὴ φανῇ παράδοξο, πολὺ λεπτότερος. Πουθενὰ στὰ Χαμένα Κορμιά δὲ θὰ δοῦμε παλῶριες, πολὺχρωμες τοιχογραφίες, τίς μεγαλόπρεπες ὄρητικὲς ὁμαδικὲς κινήσεις, τὴν προσπάθεια νὰ προκληθῇ ἢ συγκίνηση μέσ' ἀπὸ τὴ συσσώρευση καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ ὑπερβολή. Ὁ κ. Πικρὸς

ζωγραφίζει το σύνολο μέσ' από το άτομο, ζωγραφίζει τη λεπτομέρεια. "Αν τον έχει εμπνεύσει κανένας άλλος έξω από τη ζωή τον επηρεάσανε αουζήτητα οι Ρώσοι συγγραφείς κι ίσως κι ο Bachusse. "Όπως αυτόν, κ' χωρίς να μιμηθεί, προσωπικώς, επιζητεί τη χαρακτηριστική λεπτομέρεια πού διαφωτίζει, χωρίς καμιά υπερβολή ζωγραφίζει σωστά, σχεδόν φωτογραφικά. Σχεδόν...

"Η μεγάλη διηγηματογραφική τέχνη του κ. Πικρού είναι ακριβώς το δ.τι κατώρθωσε δ.τι επιζήτησε, να μάς δώσει την εντύπωση, μιας αντικειμενικής φωτογραφικής απεικόνισης. Δέν είναι τόσο εύκολο όσο μοιάζουν κάποιοι κριτικοί να το νομίζουν. Απαιτείται τεράστια τέχνη για να μη διακρίνεται ή τέχνη και σύγχρονα το διήγημα να μη μακραίνει ανυπόφορα, να μη μοιάζει παραφορτωμένο από περιττά και άσχετα όπως βέβαια θα ήταν αν ο συγγραφέας άρκοδνταν να στενογραφήσει μια σκηνή της ζωής. Είναι πάρα πολύ γνωστή ή ανάγκη της stylisation της ζωής μέσα στο έργο για να δοθή ή αίσθηση της ζωής ώστε να επιμένω περισσότερο. Τα διηγήματα του κ. Πικρού στερούνται βέβαια από κάθε στολίδι, από κάθε εξωτερικό λυρισμό, ακόμα ίσως κι από πλοκή, δέν τ'ά θέλησε περιγράφουν πολύ ζωντανά και πολύ προσωπικά, ακριβώς γιατί δ' φαίνεται. "Η μεγάλη προσωπικότητα του όφους του κ. Πικρού είναι ή φαινομενική μοναχία έλλειψη όφους, ή φαινομενική αντιγραφή, φυσική και πλούσια, της όμιλίας των προσώπων του. Τα διηγήματα του κ. Πικρού αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από μονολόγους και διαλόγους" δ κ. Πικρός αναλύει τ'ά πρόσωπα πού παρουσιάζει μέσ' από τ'ά ίδια τους τ'ά λόγια, αλλά ξέρει πώς πρέπει να τ'ά συντομέψει, να τ'ά συγκεντρώσει, πώς άσκόπια πρέπει να αφαιρέσει, πώς πρέπει να υποδείξει μόνο τις παρεχόμενες τις άπαραίτητες σε κάθε όμιλία χωρίς να επιμένει σ' αυτές, και ξέρει να μεταχειρίζεται άριστοτεχνικά τ'η γλώσσα τους. Τ'ην κατέχει. "Η γλώσσα των φυλακισμένων, των καταγύγιων, των αλητών, των πουλημένων γυναικών, παρασμένη από τ'ην πέννα του κ. Πικρού χάνει κάθε της χυδαιότητα, γίνεται καλλιτεχνική, γιατί άκούεται ζωντανή, γιατί άκράζει δ, τι θέλησε δ κ. Πικρός να περιγράψει.

Βέβαια τ'ά χαμένα Κορμιά δέν είναι έργο αισθητικό μ'ά είναι έργο πολύ έσωτερικά καλλιτεχνικό. "Ο κ. Πικρός μάς δίνει με μορφή δλόγους σύμφωνη με τ'ην ουσία, πολύ έπεξεργασμένη κάτω από τ'η θεληματική, φαινομενική της προχειρότητα, συγκλονιστικά δλη τ'η συγκίνησή του, δλη τ'η συμπάθειά του για τ'ά δυστυχισμένα θύματα της κοινωνίας, χωρίς και να επιρρίπτει άμεσα τίποτε στην κοινωνία. Περισσότερο άπ' όλα τ'ά θύματα τον συγκίνησαν οι γυναίκες, ίσως γιατί αυτές τό περισσότερο βασανίζονται σήμερα, τό περισσότερο τ'ε έκμεταλλεύονται. Φρόντισαν και να μ'η αναπτύξουν τ'η συνειδητή τους, τ'η δύναμή τους της αντίδρασης.

"Ο κ. Πικρός μάς δείχνει τ'η φριχτή φτώχεια πού σπρώχνει τ'ά κορίτσια να πουλήσουν τον έαυτό τους με τ'η αιωπηλή έγκριση και της οικογένειας πού σ' αυτή θυσιάζονται για να φέρουν λίγο φως στο σπίτι. Με πόσο σπαραγμό πού προσπαθεί να τον κρύψει διηγείται μετά χρόνια τό ίδιο τό κορίτσι, άρρωστο τ'ώρα, φθισικό μ'εν από τό βήχα πού διακόπτεται τ'ά λόγια του, μ'ά ζεμένο πάντα στη "δουλειά του", σ' ένα διαβατικό του φίλου, τ'ην άποτρόπαια μέρα πού βγήκε στους δρόμους μαζί με τ'η μητέρα του, — στο σπίτι πεινοδσαν, — άφ'ου πανάλειψε πρώτα με τοίχο τό πρόσωπό της γιατί δέν είχε πούδρα. "Ο κ. Πικρός άνευρίσκει πάντα τ'ην πιο

¹ Ξωμολογημένα.

χαρακτηριστική και ζωντανή λεπτομέρεια. Κάθε φορά πού θυμάται τό κορίτσι κείνη τ'η μέρα γελά δ'θεν άδιάφορη γιατί θα ήθελε ακόμα σήμερα τόσο πολύν'ά κλάφη.

Και μάς παρουσιάζει δ κ. Πικρός άνατριχιαστικά τ'η γυναίκα πού γίνεται Τό Πράμα της γυναίκας και του άντρα πού τ'ην έκμεταλλεύονται γιατί τ'ην άγόρασαν, τό άποτρόπαιο έμπόριο του γυναικίου κορμιού, τ'ην παραπλάνηση ιδιαίτερα τ'ώρα των κοριτσιών πού ήρθαν άντρες προσφυγοπούδες και πού χωρίς να καταλαβαίνουν ακολουθούν τον άγοραστή, ίσως κι εύτυχισμένες γιατί τις ήπόσχεται ένα ταχτικό φαί. Κι δ έκμεταλλευτής τις διαθέτει για τον έαυτό του ή για τους άλλους, τις δέρνει ή τις ταΐζει, όπως θέλει, γιατί τις άγόρασε, γιατί τ'ος άνήκουν δλοκληρωτικά, για πάντα. Ξέρει να μη τις αφήσει ποτέ να έλευθερωθούν. Κι όμως και μέσα σ' αυτά τ'ά δντα πού κατανήσανε πράμα, τ'ά έντελώς άποχτηνωμένα, τ'ά άρρωστα και σωματικά, και πού σχεδόν πιά δέν ήποφέρουν άφομοιωμένα με τ'η χυδαιότητα, δ κ. Πικρός γιατί τόσο πολύ συμπάθει τ'ά θύματα, ξέρει ν' ανακαλύψει τ'ην ίδια και πολύ αδύναμη ανθρώπινη ψυχή. Ξέρει ν' ανακαλύψει τ'ην άτομικότητα της κάθε μιας πού τ'ην ξεχωρίζει από τις άλλες, όσο κι αν μοιάζουν, και μέσα σ' αυτή τ'ην άτομικότητα έναν πολύ άδριστο, ίσως κι άσυνείδητο, δυνατώτερο μόνο σ' όσες ήρθαν τελευταία, μ' άπολυτρωτικό πάντα, πόθο εξήγησε, πού έκδηλώνεται κάποτε με μια παιδική σχεδόν άφέλεια, κάποτε μ' ένα σπαραχτικό μέσα σ' αυτό τ'ό περίγυρο, τό τόσο άδρά ζωγραφισμένο, παιδιαστικό θρήνο. "Ο κ. Πικρός ξυπνά μέσα μάς άσυγκράτητη τ'ην αγανάχτηση για όσους και μόνο άνέχονται ακόμα ένα τέτοιο έμπόριο ν' άτιμάζει έναν πολιτισμό, για τ'ην Πολιτεία πού ήποστηρίζει.

Κ' επιταχτικότερα ακόμα, αν και πάντα αντικειμενικά, μάς δείχνει τ'ην εύθύνη της Πολιτείας στα Κορμιά. Άρπάζει ή Πολιτεία από μέσα από τ'ην τίμια του οικογένεια πού του κάκου ίσταθεί ένα άγόρι 14 χρονών για ένα έντελώς άσήμαντο, άθελο, παιδικό σφάλμα. Παίζοντας μ' άλλα παιδιά έσπασε τυχαία ένα τζάμι ποιάς ξέρει, ίσως και να μ'ην έφταιε αυτό, μ'ά τ' άλλα παιδιά έφυγαν, αυτό έπιασε δ χωροφύλακας. "Η οικογένειά του δέν έχει να πληρώσει τις 25 δραχμές πού άπαιτεί δ ιδιοκτήτης. "Η Δικαιοσύνη ρίχνει τό παιδί στη φυλακή, στην άθλια έλληνική φυλακή, άπ' όπου βγαίνει μετά λίγες μέρες έντελώς διεφθαρμένο. Καταντά να πεθάνη βατσερ από χρόνια στη φυλακή, έγκληματίας, άφ'ου πέρας από Κακούργοδικείο, μ'ά διατηρώντας πάντα μέσα του έναν πόθο να γίνη τίμιος άνθρωπος" με τον ίδιο πόθο μέσα της όρνεται ή άδερφή του από τ'ην "Ανάγκη στο έμπόριο του έαυτού της. Συγκρατημένη κλαίει τόσο βαθιά μια συγκίνηση στα Κορμιά καθώς και στα Παριζιάνικα Γλέντια όπου μάς περιγράφει δ κ. Πικρός μια φριχτή κοινωνική τάξη πού διεφθαρμένη και σύγχρονα κουρασμένη από τ'η μονοτονία της άδιάκοπης διασκέδασης επιζητά πάντα κάτι καινούριο και καταντά να μ'η εύχριστιότητα πιά, να μη γελά παρά πηγαινοντας να βλέπει σ'ά θέαμα τ'ην άποτρόπαιη δυστυχία των αλητών. — δ κ. Πικρός ζωγραφίζει αληθινά επέροχα τ'ην αντίθεση της πολυτέλειας με τ'ην άθλιότητα — κλαίει τόσο βαθιά μια συγκίνηση πού μ' δλη τ'η φριχτή πού προκαλούν τ'ά δυό αυτά διηγήματα άκούονται σχεδόν μουσικά.

Μ'ά ή ήθική του κ. Πικρού είναι πολύ πλατιά. "Όπως αντίλαμβανόμεστε τουλάχιστο μέσ' από τ'ά διηγήματά του δ.τι ζητεί είναι ή έλευθερία του άτόμου, ή έλευθερία του αισθήματος, μια έλευθερία πού τό άτομο αούθόρμητα εύγενικό θα ξέρη να τ'η σεβασθή άρκει να τ'ος δοθή άπεριόριστη. Με τ'ην ίδια μεγάλη συμπάθεια μάς παρουσιάζει και τ'ά θύματα των άστικών προλήψεων, της άστικής αντί-

ληφής για την τιμή. Μι' πόση συκρατημένη ειρωνεία, έντατικώτερη γιατί μόλις διακρίνεται κάτω από την αντικειμενική αφήγηση, με πόσο σεβασμό για την 'Αγάπη, μάς παρουσιάζει τις δόξες και τις τιμές που περιτριγυρίζουν τη νόμιμη ύψη, κείνη που πουλεί νόμιμα τον έαυτό της ή κι αγοράζει νόμιμα τον άντρα, που παντρεύεται μέσα στις εύλογες και τό γλέντι του χωριού αφού τέλειωσαν οι συζητήσεις για τό προικοσύμφωνο, μάς παρουσιάζει την άνημερη κατακραυγή του χωριού ενάντια στην αδερφή της, την έχθρότητα όλων που την αναγκάζει ν' αυτοχτονήσει γιατί κάποτε αγάπησε και νόμιμο υποχρέωσή της απέναντι της 'Αγάπης να παραδώσει δλόκληρο τον έαυτό της ειλικρινή σε κείνον που αγάπησε με δλόκληρο τον έαυτό της¹. Ύστερα από αφάνταστα μαρτύρια για να μη καντέψη κανένας τίποτε, τό μπασταρδάκι γεννιέται τή μέρα του γάμου της αδερφής της. Οι γονείς, τό χωριό, δέ συλλογίζονται παρά τή ύψη που τή μειώνει ένα τέτιο σκάνδαλο. 'Εκείνη τή σπρώχνουν να κρεμαστή και κανένας χριστιανός παππας δέν τή θάδει, κανένα χριστιανικό κοιμητήρι δέν τή δέχεται... Με την ίδια δλόφυχη σπλαχνική συμπόνια καλλιτεχνικά αντιγράφει δ κ. Πικρός και τό μονόλογο μιας γεροντοκόρης που με ζήλεια κακολογεί πρώτα τις κοπέλλες που παντρεύονται και που ύστερα ατενίζοντας τό μαρμαρό της στον καθρέφτη, τό μαρμαρό της τιμότητας, κι' ακούοντας τους γάτους να όργιάζουν στα κεραμίδια, μόνη μέσα στα λευκά της σαντόνια που τή σκεπάζουν σα σάβανο, όπου άνώφελα προσπαθεί να παρηγορηθή μόνη, ξεσπάει νικημένη σ' ένα άτέλειωτο κλάμα.

Στά άλλα του διηγήματα δ κ. Πικρός προσπαθει ν' αναπτύξει θέματα φιλοσοφικώτερα, στις 'Αμαρτίες του Παππού, τήν επιβολή της κληρονομικότητας, τό άνεθύνο πιθανό του κακούργου, ή υπό ξελεπισμένα ψυχολογικά, στο Λόγο Τιμής και στο 'Ανατολίτικο. 'Η πολύ ώριμη του τεχνοτροπία δείχνεται άνεπαρκής γι' αυτά. Με τήν πιστή απεικόνιση μιας σκηνής δέν κατορθώνει ν' αποδώσει στοχασμούς πολύ πλατείς, κι όχι' άπλους, αισθήματα περίπλοκα, πολιτισμένα. 'Η φαινομενική προχειρότητα δέ φτάνει πιά τήν καλλιτεχνική έκφραση, τό διήγημα μένει άκατέργαστο, ψυχρό. Στο 'Ανατολίτικο ιδιαίτερα που ξεχωρίζει και πάρα πολύ από τ' άλλα διηγήματα θά απαιτούνταν πολύ περισσότερο αισθητικότητα κι ήδονισμός για να εμφανισθή ζωντανά ή άρκετά πρωτότυπη σύλληψη μιας απάνθρωπης γυναίκας σκληρότητας. 'Αλλ' δ κ. Πικρός άσυζήτητα πολύ γρήγορα θά εδύνη τα έκφραστικά του μέσα. Τα Χαμένα Κορμιά δέν είναι παρά τα πρώτα διηγήματα ενός 'Ανθρωπιστή που είναι σύγχρονα και συγγραφάς.

Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Πέτρος Κάζας. Έκδοση Γυνάιση Σοφοκλέους 3, σελ. 100 δεμένο δεξ. 10.

'Ο κ. Κόντογλου μάς εξήγει δ ίδιος τήν αντίληψή του για τήν τέχνη στον πρόλογο του διηγήματός του, ακόμα και τήν ιδιοσυγκρασία που απ' αυτήν πηγάζει ή τέτια αντίληψη. Μας διηγείται πως οι άνθρωποι τον θεωρούν παράδοξο γιατί άληθινά είναι ένας άνθρωπος άγριος σκέτος, που δέν του άρέσει παρά ή μοναξιά. 'Η μοναξιά σε νησιά έρημα, άνεμόδαρτα, μέσα στη θάλασσα, μέσα στην άπερίριστή της γαλήνη και τις άνήμερές της τρικυμίες. Πολλοί δέ θά τον καταλάβουν εξ αίτιας της διαφορετικής ζωής που ζούν. Στην πολιτεία αισθάνεται ξένος. «Και ή αγάπη από μέρος των όμοίων μου θά ήταν για μένα μια άυπόφορη άνησυχία».

¹ 'Ο Γολγοθας.

— «'Εδώ στο νησί μου είμαι βασιλιάς. Παρπατώ με μεγάλα βήματα, είμαι στο κέφι και καταλαβαίνω τό έσο και τους προγόνους μου να μου κρατάν σωπηλή συντροφιά.» 'Ο κ. Κόντογλου συγχωνεύθηκε με τή μεγαλόπρεπη Φύση, εκείνος και ή Φύση δέν άποτελούν παρά δυό στοιχεία που μόνο συμπαιώνονται, ή ψυχή της Φύσης πάλι μέσα του με όλη της τήν ένταση. Δέ ζωγραφίζει μόνο ζωντανά τή Φύση, τήν άνασταίνει από μέσα του. Δέν επικοινωνεί πιά παρά με τους φάρδες και τους χωρικούς που είναι οι φίλοι του. Μέσα του νιώθει ένα άδιάκοπο μεθύσι. Τίποτε καθημερινό, περιωρισμένο, δέν τον ενδιαφέρει. 'Εναν πόθο αισθάνεται μόνο κάποτε για πολύ μακρυνά ταξίδια. 'Ενας άνθρωπος τόσο πρωτότυπος δέ μπορεί παρά πρωτότοπα να νιώθει τήν τέχνη: «Τίποτε δέ μου πειράζει τα νεύρα όσο δ σωδινισμός σ' έναν άνθρωπο της τέχνης, ή φανατική και κουτή προσήλωση σε μικρόν κύκλο... 'Αλλοίμονο! Δέν μπορεί κανένας να δείξη πως τον συγκινεί κάτι τι από τα τόσα μεγάλα πράματα που περνούν μακρυνά μας. Τούτοι οι άνθρωποι έχασαν πιά πως ή γής γυρίζει, πως οι πόλοι της είναι σκεπασμένοι από πάγους, πως τα άγρια όλογα πλανούνται με όρθές χαίτες μέσα στους άπεράντους κάμπους του Καναδά, πως αυτή τή στιγμή ένα κύμα σκάζει άπάνου στην Καλή 'Ελπίδα, σκεπάζοντας με άφροδες μια δόξαρη πολιτεία. Για μένα, δ καλλιτέχνης έχει τή ζωνηρή έντύπωση πως ζή μέσα σ' ένα άπειρο. 'Ετσι μονάχα βγαίνει έξω από τα στενά σύνορα της εποχής και της πατρίδας, και υφώνεται στο μοναδικό τόπο, που ζή μέσα τον αϊθέρα της άπόλυτης έλευθερίας. Σφραγίζεται με μάν αιώνια βούλα. Δέν μπορεί να ναι από κείνους που περνούν άπάνου από τή γής, κρατώντας τα μάτια κλεισμένα στην πλούσια διακοσμησηκή ποικιλία του κόσμου, δλόκληρης της γής και τ' οθρανού.» 'Ο κ. Κόντογλου μάς όμολογεί ακόμα πως διαβάει λίγο. 'Ελάχιστα βιβλία τον συγκινούν: τό βιβλίο του Ροβινσώνα Κρουζιά γιατί είναι τόσο άπλο, γιατί στερείται από κάθε φιλοσοφικότητα, και γι' αυτό τό περιφρονούν και οι όλογοι, και κάποιες λιτές κυνηγητιές ιστορίες. 'Ο ίδιος δέν αίστάνθηκε ποτέ φιλοδοξία να τυπώσει βιβλίο' έγραφε από έσώφυχη άνάγκη.

'Ο πρόλογος αυτός του κ. Κόντογλου είναι εξαιρετικά διαφωτιστικός για τήν κατανόηση του βιβλίου του. 'Αποτραδηγμένος στη μοναξιά του, μέσα στη θάλασσα, δ κ. Κόντογλου είδε δλοζώντανο ένα δράμα, τό έζησε με τή φαντασία του, και τό έγραψε. 'Αλλά με όλη τήν άσυζήτητη ειλικρίνεια του κ. Κόντογλου που δίνει και τήν αξία του στο βιβλίο του, τήν αξία μιας μοναδικής δροσερής πνοής ελευθερών, μεγάλων άνέμων, ή ειλικρίνεια αυτή είναι άναγκαστικά μόνο διανοητική. 'Ο κ. Κόντογλου έζησε μέσα στον πολιτισμό φαίνεται από τήν τεράστια έγκυκλοπαιδική μόρφωση που μάλιστα υπερφορτώνει τό διήγημά του, και κάπου στον πρόλογο μάς λέει πως γνώρισε τό Παρίσι. 'Επιστρέφει στο νησί που τον άγκαλιάζει δλόκληρο, μα δ κάποιος άνθρωπος που συνδέθηκε έστω και διαβατικά με κάποιους τόπους και κάποιες εποχές, δέν πήγεται έτσι εύκολα δλοκληρωτικά. Δέν ξανααποκοτύν ποτέ τήν άπόλυτη έλευθερία όσοι μια φορά άγγίχτηκαν από τον πολιτισμό. Δέν πρόκειται να συζητήσουμε έδώ τό πάρα πολύ συζητήσιμο αν είναι δυνατό να μάς ενδιαφέρει μια τέχνη έξω από κάθε χρόνο και τόπο' πιθανό να μη μπορεί και να υπάρξη, μα ίσως αν ήταν δυνατό να φανταστούμε πως μπορεί ν' άναφανή μια ιδιοφυία έντελώς άμόρφωτη να μάς συγκινοόσε τό αθόρμητό της. 'Ο κ. Κόντογλου προσπαθει να γυρίση σ' αθόρμητο, προσπαθει, έστω κι άσυνείδητα, γιατί τά πιστεύει σπασμένα, να σπάση κάποια δεσμά. Είναι αδύνατο να ξαναεβρη τήν άπλότητα του Ροβινσώνα, δ Πέτρος Κάζας δέν έχει άπλότητα. Μέσα στον κ. Κόν-

τογλου παλεύουν δυο άνθρωποι και κανένας δεν υπερνίκησε τόν άλλο. Ο Πέτρος Κάζας θυμίζει πολύ περισσότερο κάποια διηγήματα του Ροέ, μά ο Ροέ εξεστρεφει συνειδητά πώς περιέγραφε τούς εφιάλτες μις υπερπολιτισμένης, σχεδόν άρρωστης ιδιοσυγκρασίας και γι' αυτό μάς μετέδωσε ανατριχιαστικά τήν αγωνία του. Ο κ. Κόντογλου δέν αποκρυστάλλωσε μέσα του τό νόημα του δραματισμού του, σί άπειρες εικόνες του τής Φύσης, τό ξαναλέω, έχουν μιá σπάνια ζωντάνια και δύναμη, μαζί με τήν περιγραφή του Όρσο, του παράδοξου, υπερφυσικού ήρωα του διηγήματος Ξεχωρίζουν άληθινά ανάγλυφα με πλούσια χρώματα και με παλμό άλλωστε ο κ. Κόντογλου όπως τό φανερώνουν τά δυο σκίτσα που στολιζούν τό βιβλίο του, ζωγραφισμένα από τόν ίδιο, είναι ζωγράφος με πολύ παραστατικότητα· κάποιες σελίδες του έχουν τό παντοδύναμα φτερά μις πρωτόγονης όρμηξ, άλλα συνολικά ο Πέτρος Κάζας στερείται από ένότητα, από κάθε άρμονία, μακραίνει, δέν αντιλαμβάνομαστε τόν κεντρικό σκοπό του, μάς αφήνει ψυχρούς. Ο κ. Κόντογλου μάς διηγείται μέσα σ' άπερίοριστο μιá πολύ περιωρισμένη ιστορία με καμιά γενικότερη απήχηση, κανένα φιλοσοφικό βάθος, καμιά ένόραση τής πλατιάς Ζωής. Χωρίς νά περιορίση κανένα καθόλου τό νόημα τής Τέχνης δέν μπορεί ν' άρνηθί πώς δέν είναι δυνατό νά είναι άλλο παρά ή περιγραφή του όσο είναι δυνατό περισσότερο· αιώνα ανθρώπινου. Μά τό αιώνα ανθρώπινο συλλαμβάνεται πάλι ασφαλέστερα μέσ' από τήν περιγραφή ενός ανθρώπου που ζή σέ ώρισμένη εποχή, σέ ώρισμένο περίγυρο. Ο κ. Κόντογλου δέ συλλογιόθηκε πώς ή άπόλυτη έλευθερία οδηγεί πολύ εύκολα στην άναρχία, στο χάος. Άτενίζοντας τό σύμπαντο δέν είδε παρά τήν διακοσμητική του ποικιλία, καμιά έσωτερικότητα, που μόνη ενδιαφέρει. Και δέ μάς διηγείται τουλάχιστο τήν έστω και φανταστική ιστορία ενός ανθρώπου άπλου, πρωτόγονου, μάς διηγείται τήν ιστορία ενός ανθρώπου υπερπολιτισμένου, ενός έκφυλισμένου απόγονου παλαιών κουρσάρων, άρρωστου πιά, νεύρασθενικού, φαντασιόπληχτου· κ' έγώ δέ κάποια μέρη μάς υποδείχνει ο κ. Κόντογλου επιστομηνικά αυτή τήν άρρώστια ύστερα πάλι φαίνεται πώς θέλει νά μάς πείση ότι ο εφιάλτης που είδε ο ήρωάς του και που είναι τό θέμα του διηγήματος, δέν είναι δημιούργημα τής μις υπερδιαστρεμμένης φαντασίας άλλα κάτι πραγματικό, που έγινε. Ένώ μάς παρουσίασε τόν ήρωά του άρρωστο θέλει νά μάς πείση πώς θεληματικά έξορισμένος σ' ένα έρημικό νησί του Όκεανού άληθινά συναντήθηκε με τό φονιά του προπάππου του, με τό φονιά που έζησε 300 χρόνια ή άναστήθηκε από τόν Άδη. Η αγωνία τής άναγνώρισης μέσα στο σκοτάδι τής νύχτας, μέσα στην άγρια σάν μεταμέλεια του φονιά που άφού άνοιξε σπρωγμένος από μυστική δύναμη ένα πηγάδι κι είδε μέσα σ' αυτό τό πτώμα του θύματός του σχεδόν άλλοφρονει, ή αγωνία που σπρώχνει τόν απόγονο του φονευμένου νά έκδικηθή συσταίνοντας τό φονιά και μόνο του σύντροφο στο έρημικό νησί, όλη ή πυκνή άτμόσφαιρα του μυστηρίου και του σκοτεινού εγκλήματος, πολύ δυνατά ζωγραφισμένη, θά μάς συγκλόνιζε μονάχα άν ο κ. Κόντογλου είχε άπλώσει πολύ περισσότερο τό μυστήριο, άν δέν είχε άγγίξει καθόλου, άφού δέν ήθελε νά εισδύση, τά ψυχολογικά και ψυχοπαθολογικά αίτια που προκάλεσαν τόν Έφιάλτη, άν είχε πραγματικά κρατήσει τήν τέχνη του έξω από κάθε χρόνο και τόπο. Έτσι θαυμάζομε μόνο τήν ένταση, τήν παραστατικότητα τής περιγραφής, άλλ' έσωτερικά μένομε έντελώς αδιάφοροι, άσυγκίνητοι. Δέ μάς ένδιαφέρει καθόλου ή άψυχολόγητη, άλλα με κάποια προσπάθεια ψυχολογίας, εξέλιξη ενός παθολογικού δράματος. Δέν ένιωσε ο κ. Κόντογλου πώς μιá που δέν ήθελε νά αναλύση τήν έσωτερική

ψύχωση του ήρωά του δέν έπρεπε καθόλου νά μάς τήν υποδείξη, ή μόνο πάρα πολύ άόριστα, έπρεπε μόνο νά μάς διηγηθί σαν πραγματικότητα τόν εφιάλτη του και νά μάς αφήση έντελώς έλευθερούς νά τό εξηγήσωμε έμεις όπως θέλομε· ο κ. Κόντογλου τουναντίον φαντάστηκε πώς ακριβώς γιά νά μάς πείση, ήταν ανάγκη νά σνθνώσαση τό φανταστικό με τό πραγματικό: «Τά φαινόμενα που άνάφερα, όπως είναι άφύσικα, θά κατανοήσαν όλοτέλα άπίστευτα μέσα σέ μιá εξιστόρηση, από τήν όποια θάλειπαν τά συνεισμεμένα καθέκαστα τής ζωής. Δοκίμασα λοιπόν νά κόψω τή δύναμη του κρασιού τούτου, που δέν είναι γιά τούς θνητούς, άνακατάνωτάς τή επίτηδες με λίγο όροσπό νερό τής γής» σελ. 25. Συσφύρευσε άτέλειωτες λεπτομέρειες γιά τή γενεαλογία του ήρωά του, γιά τή βιογραφία του όλόκληρη, μακριές λεπτολογικές ακριβολογίες ιστορικές, γεωγραφικές, άστρονομικές, χωρίς καμιά έσωτερική συνοχή, χωρίς κανένα ένδιαφέρον. Δέ μάς πείθει και μέσα μας δέ δημιουργείται παρά μιá σύγχυση. Ο Πέτρος Κάζας έχει ύπεροχές σελίδες, μά συνολικά είναι μόνο πληχτικό, χωρίς νόημα.

Έρω πώς διαφωνώ με τούς περισσότερους κριτικούς που γενικά θαύμασαν ύπερβολικά τόν Πέτρο Κάζα. Μού φαίνεται πώς παρασύρθηκαν από τις λεπτομέρειες, από κάποια άσυζητήτα μοναδικά μεγαλόπρεπα μέρη του Πέτρου Κάζα, από τήν πρωτοτυπία και τήν άγνή, άπέραντη, σά θάλασσα, δυνατή κνοή που τά διαπερνά, από τις έπιβλητικά παραστατικές εικόνες, από τήν πλούσια, έκφραστική, όλο διαύγεια, γλώσσα, και δέν είδαν άρκετά τό σύνολο. Ο κ. Κόντογλου έχει άναντίρρητα μέσα του ίσως όχι μόνο ένα σπάνιο ταλέντο, μά και μιá ιδιοφυία έξαιρετική και πολύ πρωτότυπη, άλλ' έχω τήν έντύπωση πώς πρέπει ακόμα πάρα πολύ νά ώριμάσση, νά κατασταλάξη αυτή ή ιδιοφυία, πώς πρέπει ακόμα πολύ νά έργασθί ο κ. Κόντογλου, νά χωρίση τό φανταστικό από τό πραγματικό στοιχείο κι ύστερα άν θέλη νά τά ξανανώσση αισθητικά πιά, καλλιτεχνικά, πώς πρέπει συνειδητά νά αντιληφθί τή θέση του άόριστου και του υπερφυσικού στοιχείου, πώς πρέπει πρώτα απ' όλα νά μνή προσκολληθί στο μεγαλύτερο άλλα πολύ επικίνδυνο γιά ένα νέο που είναι ανάγκη νά εξέλιχθί ρητό του Goethe που παραβάται στο τέλος του προλόγου του «Σά πολλά πράματα δέ μπορώ νά συνεννοήθω παρά μονάχα με τό θεό» γιά νά μάς δώση μιá μέρα, ίσως και πολύ γρήγορα, τό Έργο που σίγουρα ύπόσχεται ο Πέτρος Κάζας.

Αύγουστος 1923

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΑΟΣ

II. Κ. ΒΙΖΟΥΚΙΑΗ, *Η Δίκη του Σωκράτους, Διψία 1918, σχήμα 8ο μεγάλο, σελ. 335, με δύο μεταγενέστερα παρατήματα:*

- 1) Έπιστομηνικά και Πηγαι περί Σωκράτους, Διψία 1921, σ. 31.
- 2) Περί τών Δηλίων, Διψία 1921, σ. 18.

Με τήν έπιγραφή «Η Δίκη του Σωκράτους, συνέγραψε Περικλής Κ. Βιζουκιάης, τά δέ Προλεγόμενα Έωσήφ Kohler, καθηγητής εν τφ έν Βερολίνη Πανεπιστημίω. Έν Αθήναις Έλευθερουδάκης και Μπάρτ, Berlin Carl Heymanns Verlag, τύποις Γ. Δρουγουλίνου έν Διψία, 1918» τυπώθηκε στη Διψία λίγο πριν τελείωση ο πόλεμος ένα βιβλίο αξιοσημείωτο από πολλές άπόψεις, μ' έξαιρετη εμφάνιση και με άριότητα γερμανική (τύπος, εδρετήριο, βιβλιογραφία κτλ.). Άξίζει τόν κόπο

νά γνώρισα στους αναγνώστες του Δελτίου το συγγραφέα του, που ή αλήθινη φυσιογνωμία του απομακρύνεται πολύ από την εικόνα, που μπορούσε να δώσει ή παραπάνω επιγραφή. Ο Περικλής Βιζουκίδης είναι ένας από τους εξυπνότερους ρωμικούς που γνώρισα. Έξυπνος γιατί φρόντισε να γεννηθῆ εδωκατάστατος, έξυπνος γιατί πετάχτηκε πολύ νέος στο μεγάλο ευρωπαϊκό κόσμο, κι ακόμη εξυπνότερος γιατί κατώρθωσε να μείνῃ ἐκεῖ και γὰ κάμῃ δικό του αὐτὸ τὸ μεγάλο κόσμο. Ο Β. ἔζησε μιὰ ζωὴ στὴν καρδιά τῆς Γερμανίας, ἐγκαταστημένος στὸ Βερολίνο, μὲ ἀνεση, μ' ἐλευθερία στὶς κινήσεις του. Χάρηκε τὴ μεγάλη ἀκμὴ τῆς Γερμανίας, στὸ ὕψος τῶν καίτερικῶν χρόνων, τὸν καιρὸ που ἕνας πολιτισμὸς — οδυρμένος δυστυχῶς σήμερα — ἔφτανε στὴν ὑπέρτατη λαμπρότητά του. Θυμᾶται τὴν ἀνατολὴ μας και στὰ θαμπωτικὰ καίσινα τοῦ Βερολίνου ἀγαπᾶ νὰ μιλήῃ γιὰ τὴν ἡλιόλουστη πατρίδα μας, γιὰ τὰ μεγαλεῖα και περισσότερο γιὰ τὶς μικρότητές της, ὁ ἴδιος ὁμως προτιμᾶ νὰ ζῆ μέσα στους ὑπερβόρειους περιφρονώντας τὶς τιμές και τὶς θέσεις που εἶναι πρόθυμοι νὰ τοῦ δώσουν ἐδῶ κάτω.

Μιὰ στιγμὴ στὰ πρῶτα νιάτα του — νέος πιά δὲν εἶναι ὁ Β. — φάνηκε πὼς θὰ τὸν κρατοῦσε ἡ ἐπιστήμη. Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου γιὰ τὸ ἔγκλημα τῆς ἐσχάτης προδοσίας (Hochverratt) ἔκαμε ἐντύπωση και ἀκόμη σήμερα τὴν ἀναφέρουν μερικὰ παλαιότερα ἐγχειρίδια ποινικοῦ δικαίου. Ἄν ἦταν ὁμως ἄνθρωπος νὰ καρφωθῆ στὸ γραφεῖο τοῦ ἔρευνητή. Ἡ ζωὴ τὸν τράδηξε μὲ ἀκαταγώνιστη ἔλξη. Κινήθηκε κι ἔζησε ὅσο λίγοι Ἕλληνες τοῦ καιροῦ του. Μὲ πλατιά γνώριμια, μὲ ταξίδια σ' ὅλες τὶς ἄκρες τῆς Εὐρώπης, μὲ τακτικὸ δρομολόγιο στὴν Ἀνατολή. Κάποτε ἔφανισε τοὺς φίλους του μὲ κάρτες ἀπὸ τὶς πυραμίδες και τὸ Χονολουλού. Ἐκαμε τότε τὸ γύρο τῆς γῆς. . . .

Ὁ μεγάλος πόλεμος τὸν ἔθεσε στὴ Γερμανία και πῆρε τότε ἀπόφαση νὰ πραγματοποιήσῃ ἕνα παλιὸ σχέδιο, νὰ γράψῃ γιὰ τὶς δύο «κοσμοϊστορικὲς δίκες» ὅπως ἔλεγε, δηλαδὴ γιὰ τὴ δίκη τοῦ Σωκράτη και τοῦ Χριστοῦ. Κρίστηκε στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Διφίας και ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ ἦρθε στὸ φῶς ἡ «Δίκη τοῦ Σωκράτους».

Μὲ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο και τὴν ψυχικὴ τοποθέτηση που φανέρωναν οἱ τρομερὲς λέξεις «κοσμοϊστορικὲς δίκες» ἦτο σωστὸ νὰ ἔχη κανεὶς ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις. Τὸ βιβλίον τοῦ Β. ἦρθε νὰ σκορπίσῃ τουλάχιστο ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπ' αὐτές. Σήμερα μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς πὼς ἡ «Δίκη τοῦ Σωκράτους» εἶναι τὸ ἀξιολογώτερο που ἔγινε ἀπὸ ρωμιοὺς στὶς κλασσικὲς σπουδὲς τὰ τελευταῖα χρόνια. Εἶναι μάλιστα σὰν μιὰ ἐξαιρεση μέσα στὴ νέκρα τῶν κλασσικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα. Μόλο που τὸ ἔργο τοῦ Β. καθὲς ἄλλο εἶναι παρὰ γέννημα τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Ὁ Β. μὲ τὸ βιβλίον του μᾶς ἔδειξε πὼς κατέχει καλὰ τὴ γερμανικὴ μέθοδο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας και πὼς ἔφερε νὰ τὴ μεταχειρίζεται μὲ δεξιότητα και ἀσυνήθιστη οβελτοσύνη. Γράφοντας τὴ δίκη τοῦ Σωκράτη θέλει νὰ μᾶς δώσῃ ἕνα πρότυπο ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ὅπως γίνεταί στὴ Γερμανία και νὰ κἀμῃ γνωστὲς στὴν Ἑλλάδα τὶς νεώτερες ἔρευνες που ἔγιναν στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, στὴν ἑρμηνευτικὴ, στὴ φιλολογία και στὴ φιλοσοφία, στὸ ἀττικὸ δίκαιο, που οἱ περισσότερες ἔμειναν ἀγνωστες στὸν τόπο μας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ βιβλίον τοῦ Β. εἶναι μοναδικὸ και ἔπρεπε νὰ εἶναι ἕνα εὐπρόσδεκτο βοήθημα τόσο στὸν καθηγητὴ τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, ὅσο τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας και τοῦ δημοσίου βίου τῶν ἀρχαίων, που νὰ τὸ ἀναλύσουν σὲ φροντιστηριακὰ γυμνάσματα, γιὰ νὰ σχηματίσουν

μιὰν ιδέα οἱ νεαροὶ Ἕλληνες πὼς μελετοῦν τὴν «προγονικὴ σοφία» ἐκεῖνοι που δὲν εἶναι «ἀπόγονοι». Προβλήματα που θὰ ἐμνησκαν τελείως ἀγνωστα στὸ μονόγλωσσο φιλόλογο και σὲ πολλοὺς πολὺγλωσσους, προβλήματα κριτικῆς και ἑρμηνευτικῆς, δημοσίου και διανοητικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων, τὰ θέτα στὴν ἐργασία του ὁ Β. και δημιουργεῖ τὴν εὐεργετικὴ κατάπληξη στὸν ἀναγνώστη — ἂν δὲν ἔχει πληροφορίες ἀπὸ ἄλλη πηγή — γιὰ τὴν κολοσσαία προαγωγή τῶν κλασσικῶν σπουδῶν στὴν Εὐρώπη. Μ' ἐπιμέλεια σπάνια σὲ ρωμιοὺς ἔφαξε τὶς πηγές και προσπάθησε νὰ μάθῃ ὅσα εἶπαν ἄλλοι ἕως τώρα γιὰ τὸ ζήτημά του, γιὰ τὸ πρόσωπο και γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη. Φιλοτιμήθηκε νὰ ἐξετάσῃ κάθε τι που γράφηκε γιὰ τὸν περίφημο Ἀθηναῖο, νὰ συζητήσῃ τὶς γνώμες και πολλὰς φορές νὰ προταίνη δικές του λύσεις, που ἂν δὲν πείθουν πάντοτε, εἶναι ὁμως συζητήσιμες, ὅπως εἶναι π. χ. ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ χρόνου τῶν Ἀλλήλων.

Ἀπὸ τὴν προσπάθεια αὐτὴ βγήκε τὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου «Ἐπιστημονικὰ και Πηγαί περὶ Σωκράτους», ἀληθινὴ Σωκρατικὴ βιβλιογραφία, ὅπου προσπάθησε νὰ μαζέψῃ κάθε τι που γράφηκε ἴσα μὲ τώρα γιὰ τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο. Μόνο ὅσοι ἔκαμαν κάποια ἐπιστημονικὴ προσπάθεια ἢ ὅσοι ἐνδιαφερόθηκαν σοβαρὰ γιὰ τέτιες μαλέτες ἔβρουνε τί ἀξία ἔχουν αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐργασίες και τί κόπο και αὐτοθυσία ἀπαιτοῦν. Γι' αὐτὸ θὰ τοῦ συχωρέσουν τὸν ἀρχαιότερρο λιγάκι πρόλογό του και τὴν ἀναδρομὴ του στὸ Λουκιανὸ γιὰ νὰ φανερώσῃ μιὰ τόσο ἀπλὴ ἀλήθεια. «Ὁ ἐπόμενος πίναξ τῶν περὶ Σωκράτους και τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ ἐπιστημονικῶν πηγῶν, προῖον και κόπου πολλοῦ και χρόνου μακροῦ και δαπάνης οὐ σμικρᾶς. . . .» Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἀληθινὸ ἀπόκτημα και στὸ ἔξῃς κάθε ἕνας που θὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ Σωκράτη θὰ πάρῃ στὸ χέρι μ' ἐδῶνυμωσούνη τὸ πόνημα τοῦ Β., που ἔρχεται σὰν συμπλήρωμα στὴν πολὺτιμη βιβλιογραφία τοῦ Überweg στὸ Grundriss der Geschichte der Philosophie¹.

Μόλο αὐτὰ ὁμως τὸ βιβλίον τοῦ Β. δὲν μᾶς ἱκανοποιεῖ τέλεια. Σοῦ φαίνεται πὼς τοῦ λείπει κάτι, μιὰ ἐσωτερικότητα, που τὸ δειχνεῖ σὰν κάτι ἀγουρο και ἀγέγνωτο, ἂν τὸ συγκρίνῃ κανεὶς μὲ τὰ ὅμοια εὐρωπαϊκὰ. Ὁ Β. δὲν εἶναι γλωτωμένος ἀπὸ πολλὰς ρωμαϊκὲς ἀδυναμίες και τὸ βιβλίον τοῦ εἶναι γεμάτο partis pris που εἶναι ἱκανὰ νὰ χαλάσουν ὅλες τὶς ἀρετές του και νὰ τὶς περιορίσουν μονάχα σὲ μιὰν ἐξωτερικότητα. Τίποτε λιγώτερο τίποτε περισσότερο ὁ Β. θέλει νὰ στήσῃ τὴ νεοελληνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀρχαιότητα και γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἀντίκρου στὴν εὐρωπαϊκὴ. Σκεπαστὰ και δειλὰ τὶς περισσότερες φορές, κάποτε ὁμως πολὺ ἔσκεπα και βαρρετὰ θέλει νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ νεοελληνικὴ παράδοση και τὴ φτώχῃ μας φαντασιοσκοπία γιὰ τοὺς ἀρχαίους και νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι αὐτὴ πιστότερη ἀπὸ τὴ σύλληψη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, που κατώρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν οἱ δυτικοὶ λαοὶ ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη κριτικὴ ἐργασία και βαθύτερο ψυχικὸ φέριμασμα. Ἐτε ἀπὸ δικὴ του ψυχουσύνη εἶτε, τὸ χειρότερο, γιατί ἔχει πὼς ἔτσι μπορεῖ νὰ κολακεύσῃ τὴ ματαιοδοξία τῶν ὁμογενῶν του, προσπαθεῖ νὰ δικαιωνίση τὸ μῦθο πὼς ἐμεῖς σὰν ἀπόγονοι νύθωμε καλύτερα τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Γι' αὐτὸ ἔχει κάποιους τρόπους, παίρνει κάποιες πόξες, που κάθε ἄλλο παρά συμπαθητικὴ μποροῦν νὰ κάμουν τὴν ἀποφή του, και τὰ στριφογυρίζε και μὲ

¹ Μόνο ὁ φίλος μου Σοφ. Κουδαβερδόγλου μπόρεσε νὰ καυχθῆ πὼς κατέχει ἕνα βιβλίον γιὰ τὸ Σωκράτη, που ἔφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ Β. — Sokrates als idiot!

κάποιο ναρκισσισμό συγκρούει τὰ παλαισχολικά φρασίδια καί λεξίδια, τὰ «κατ' ἐμὴν γνώμην», τὰ «ἐκ διαμέτρου ἀντιτιθέμενοι πρὸς τὴν γνώμην ταύτην», «ἀβάσιμοι καὶ ἤμιστα ἐπιστημονικαί», τὰ «τοῦτων οὕτως ἐχόντων», τὰ «αἰσθάνεται τις αὐθόρμητα προβάλλον τὸ ἐρώτημα», «εἶναι δ' ἐν πολλοῖς ἀπορα», «καὶ ταῦτα μὲν δ... ὁ δὲ πολὺς» (ὁ πολὺς αὐτὸς συνήθως συμφωνεῖ μετ' ὁ Β), «οἱ ὑπερμαχοὶ αὐτῆς (τῆς γνώμης) οὐδαμῶς οὐδέποτε ἐφαντάσθησαν» κλπ. γιατί νομίζει πῶς ἀπὸ τῆς σύγκρουσης αὐτῆς θὰ ἀναπηδησοῦν σπινθηροὶ πνεύματος, ἐνῶ δὲν ἀναπηδᾷ παρά ἕνας κούφος θόρυβος καὶ σκορπιέται ἀφθονή σκουριά. Γενικά τὸν στενοχωρεῖ ἡ κριτικὴ ἢ «ὑπερκριτικὴ», ὅπως τὴν ὀνομάζει καὶ θὰ γυροῦσε μ' εὐχαρίστηση στὴν παλιὰ καλὴ ἀντίληψη τὴν κληρονομημένη ἀπὸ τὰ μεσαιωνικά χρόνια, ποὺ εἶχαν παραμορφώσει τοὺς ἀρχαίους κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν τοις. «Κατὰ ταῦτα αἱ ἱστορικαὶ περὶ τῆς δικῆς εἰδήσεις, αἰτινες ἐφθάσαν μέχρις ἡμῶν εἶναι σχετικῶς πενιχραὶ, ἀλλ' ὁ κριτικὸς ζῆλος τῶν φιλολόγων, φιλοδοξούντων πολλάκις τὴν ἀνατροπὴν ἢ τὴν ἐδραίωσιν τῶν ἱστορικῶν θεμελιῶν, αἵτινα ἐπήρξαν οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος, ἐπεχείρησε νὰ καταστήσῃ τὰς πηγὰς ταύτας πενιχροτέρας... Εἶναι δ' ἐν πολλοῖς ἀπορος ἡ μανία τῆς ὑπερκριτικῆς λεγομένης σχολῆς, ὅπως ὁσενῶν τὰ ἀμοδρὰ φῶτα, αἵτινα ἐσθάσθησαν οἱ αἰῶνας καὶ βαδίζῃ κατόπιν φηλαφηταί ἐν ἱστορικῇ σκοτίᾳ» σελ. 28. Ὁ Β. γράφει μιά γλώσσα ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ τὴν κατατάξῃ κανεὶς. Νὰ μὴ νομίση κανεὶς — γιὰ ὄνομα Θεοῦ — πῶς ἔχω τὴν ἀπαίτησιν νὰ γράψῃ μαλλιάρ. Εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ ἐξῆσαν χρόνια στὴν Εὐρώπῃ καὶ κράτησαν τὴ γλωσσικὴν τοὺς ὀρθοδοξία. Θέλει βέβαια νὰ ἀρχαίση. Μὰ δὲν φτάνει τὴν «ἀριότητα» τῶν Ἀθηναίων ἀρχαϊστών. Οἱ βρυκόλακες τοῦ κοντισμοῦ δὲν θὰ τοῦ ποῦνε βέβαια τὸ «εὖ δοῦλε ἀγαθέ!», ἢ τὸ περίφημο τοῦ Μολιέρου «dignus, dignus intrare in nostro docto corpore». Μὰ δὲν εἶναι οὐτε ἡ μέση, οὐτε ἡ ἀστεία, ἢ τῶν αἰθουσῶν, οὐτε τῶν φρονιμωτέρων καθαρολόγων οὐτε ἡ σύγχρονή μας δημοσιογραφικὴ. Ἄν ζήτησωμε τοὺς προγόνους τῆς πρέπει νὰ ἀνατρέξομε στὴν πρὶν ἂπ' τὸ 1900 δημοσιογραφία τῆς Πόλης, στὴ γλώσσα τοῦ Νεολόγου, ποὺ τὴν πήρε μαζὶ τοῦ Ὁ Β. φεύγοντας ἀπὸ τὴν Πόλιν, τὴν ἔκαμε κονσέρβα καὶ τὴ φύλαξε ἰσα μὲ τῶρα, ἐνῶ οἱ πρόγονοί τῆς ἐδοῦσαν πρὸ πολλοῦ. Ὁ Β. δὲν ἔκαμε τὴ γλωσσικὴν καὶ τὴν ἄλλη ἀνάλογη ἐξέλιξιν ποὺ ἔκαμε μιά μικρὴ μερίδα τῆς φυλῆς του—ἐξέλιξιν ποὺ τῆς κόστισε πόνους καὶ καρδιοχτύπια καὶ γι' αὐτὸ πῆγε βαθύτερα μέσα τῆς καὶ ἔγινε κτήμα τῆς. Ἡ ζωὴ ἤρθε πολὺ εὐκολώτερη στὸ Β. Γι' αὐτὸ βλέπομε αὐτὸν τὸν περιεργὸ δίχασμό—ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἕναν ἄνθρωπο εὐκίνητο καὶ πρακτικὸ στὴ ζωὴ, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἕνα συγγραφικὸν τρόπον ριχὰ αἰσθηματικὸ, πολὺ süßlich, μὲ δυνατὴ τάσιν στὴ σχολαστικὴ καὶ ἀκαλαίσθητη φρασεολογία. Ὁ Β. δὲν λησμόνησε μήτε τὸ Ὁρολόγιον τοῦ Ἁγίου Σουλτικίου μήτε τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἡμέρας τοῦ Παγανέλη «Ἦτο ἡ ἕκτη τοῦ μηνὸς Φαργηλιῶνος, γενέθλιος τῆς Παρθένου Ἀρτέμιδος. Τὴν ἡμέραν ἐκεῖνην ἤρξατο ἡ καθαριστὴς τῆς πόλεως καὶ συνεπληροῦντο αἱ προπαρασκευαὶ διὰ τὴν εἰς Ἀθῆλον θεωρίαν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐβρίσκοντο πάλιν εἰς κίνησιν. Πᾶσα ἑορτὴ ἦτο εὐπρόσδεκτος εἰς τὸν ἀφίκορον ἐκεῖνον λαόν, διότι ἐποικίλλεν οὕτως τὰς καθημερινὰς ἐντυπώσεις του... Ἡ ἱερὰ ναῦς, ἡγκυροβολημένη πρὸ τῆς Μουνηχίας, ἐκινεῖτο ἤδη ἐπὶ τῶν κυανῶν ὕδατων τοῦ Σαρωνικοῦ... Ὁ Σωκράτης διέηλθε τὴν ἡμέραν ἐκεῖνην, γενέθλια καὶ αὐτοῦ, ἐν τῇ κύκλῳ τῶν συγγῆθων φίλων του...» σελ. 143-4. Ὅλα αὐτὰ κάνουν ἀδικο στὸ τάλαντό του. Ἐπίσης μποροῦσε νὰ λειψῇ ἢ ἐπιστολῇ

στὸν Κενyon καὶ ὅλα ἐκεῖνα τὰ πεχλεπιδία ποὺ ἔχουν βαθύτερο σκοπὸ νὰ δείξουν στὸν ἀνίθεο ρώμιό ἀναγνώστη, πῶς ὁ ἠπειρώτης Περ. Βιζουκίδης εἶναι ἐξυπνότερος ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊούς. Ἡ ἐργασία θὰ κέρδιζε ὀρισμένως σὲ σοβαρότητα. Ὁ Β. ὁμῶς εἶναι ἀμετάπειστος. Ὅταν τοῦ τὰ λέμε εἰς μᾶς φωνάζει πῶς εἶμασθε μαλλιάροι! Νὰ πῶς ἀπαντᾷει δταν τοῦ τὸ λένα οἱ ξένοι. Ἐνας πολὺφιλήσοχος καθηγητῆς τοῦ Μονάχου, ὁ Rehm, ἔγραψε κάπου, πῶς τὸ βιβλίον τοῦ Β. εἶναι πολὺ συνασθηματικὸ (gefühlsvoll, «πλήρες αἰσθηματικῶς», ὅπως μεταφράζει ὁ Β.). Γεμάτος ἱερῆ ἀγανάκτησιν ὁ Β. τοῦ σφενδονίζει μιά... Παρέκβαση στὴ διατριβὴν τοῦ περὶ Ἀθλίων «ὅτι πᾶν αἰσθηματικὸν ἀπαράσκει εἰς τὴν γερμανικὴν ψυχὴν, δὲν εἶναι ἀξίον ἀπορίας. Δέχομαι ὅπως οὐδέποτε τὸν περὶ τοῦ ὄφους μου τιμητικὸν χαρακτηρισμὸν καί περ παρά Γερμανοῦ προσερχόμενον, καὶ ὁμολογῶ ὅτι δὲν θὰ ἠδονάμην νὰ γράψω μετ' ἀναίσθησίας, καὶ ἂν ἐγνώριζον πρότερον ὅτι θὰ ἦτο μᾶλλον ἀρεστόν εἰς τὸν καθηγητὴν τοῦ Μονάχου... Ἄν ὑπερκριτικαὶ μέθοδοι πολλῶν Γερμανῶν ἐρευνητῶν, ἀπόρροια τῶν ψυχικῶν αὐτῶν διαθέσεων, προξένησαν πολλάκις ἐν τῇ ἐπιστήμῃ κακὰ ὅμοια πρὸς τὰ διαπραχθέντα ὑπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατιῶν ἐν ταῖς ὑπ' αὐτῶν καταληφθεῖσαις χώραις...» σελ. 11. Ποῦ πάει νὰ πῆ πῶς καὶ ὅστερα ἀπὸ 25 χρόνια διαμονὴν στὴν Εὐρώπῃ μένομε οἱ ἴδιοι ἀνατολίτες, μὲ τάσιν νὰ ξαναβροῦμε τὰ παλιὰ μας ἐνστικτα στὸν πρῶτο ἐρεθισμὸ.

Καὶ μιά στερνή σημειωσοῦλα. Δὲν εἶδα βιβλίον ποὺ ὁ πρόλογος νὰ εἶναι σὲ τόσο τέλειαν ἀντίθεσιν μὲ τὸ περιεχόμενό του.

Const. G. Papadopoulos, Docteur en Droit, Les Privilèges du Patriarcat Olcu cecuménique (Communauté Grecque Orthodoxe) dans l'Empire Ottoman, Paris Librairie R. Guillon, 1924 σχῆμα μετ. 8^ο σελ. 386.

Ἐνα ἀξιοσημειώτο ἔργο, ποὺ ἐνδιαφέρει τόσο τὸ νομικὸ ὅσο τὸν κοινωνιολόγον καὶ τὸν ἱστορικόν. Τὸ Δελτίο βέβαια δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ τὴν ἀνάλυσιν καὶ τὴν ἐξῆς ἐκτίμησιν τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Παπαδοπούλου. Ἐκεῖνο ὁμῶς ποὺ κάνει ἐντύπωσιν στὸν κάθε ἀναγνώστη εἶναι τὸ σοβαρὸ καὶ ὄριμον, ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐργασία τόσο στὴ σκέψιν ὅσο καὶ στὴν ἐκθεσιν. Κανένας ρητορισμὸς, τίποτε δημοσκοπικὸ ἀπ' ἐκεῖνα ποὺ δίνει καὶ ἔδωσε χίλιες φορές ἕως τῶρα ἀφορμὴ τὸ θέμα. Ἐνα ὕψος λιτό, ἀσθηρὰ ἐπιστημονικόν, ἕπως εἶναι τῆς τελευταίας γαλλικῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς, μιά σκέψιν ποὺ προχωρεῖ ἀμέσως στὴν οὐσία καὶ φανερώναται μὲ μίαν ἐκλεκτικότητα, ποὺ κάνει ἐντύπωσιν. Ὁ κ. Παπαδοπούλος φαίνεται πῶς κυριαρχεῖ τέλεια τὸ θέμα του. Ἐτσι ἡ ἐργασία του παίρνει μιά γενικώτερη σημασία. Φανερώνει πῶς ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψιν ὀρμάζει στὴ νεώτερη γενεά.

Ἐλισαίου Γιαννίδου, Οἰκοδόμοι καὶ Ἐμπρηστές ἢ Ἐκπαιθευτικὴ Μεταρρυθμίσις καὶ ἡ Ἐκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας, ἀνατύπωσις ἀπ' τὸ περιοδικὸ «Ὁ Λόγος», Πόλη 1921.

Ἦταν μιά παράλειψιν ποὺ δὲν ἔγινε ἰσα μὲ τῶρα λόγος στὸ Δελτίο γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴν μελέτην, ποὺ δημοσίεψε ὁ συγγραφέας τῆς Γλώσσας καὶ Ζωῆς σὲ μιά πολυτάραχην καὶ θλιβερὴν στιγμὴν τῆς διανοητικῆς καὶ πολιτικῆς μας ἱστορίας, τὸν καιρὸ ποὺ μιά Ἐπιτροπεία τὸ ἀποφάσιζε γιὰ καλὰ νὰ κάψῃ τὰ βιβλία τῆς δημοτικῆς. Ἡ μελέτη εἶναι γραμμὴν μὲ τὴν συνηθισμένην δεξυτέταν τοῦ Ἐ. Γ., ποὺ ἔχει τὸ χάρισμα νὰ βλέπῃ λεπτομέρειας καὶ λογικὰς ἀντινομίας, ποὺ ἐσφύγγον τοὺς ἄλλους, καὶ ἀξίζει νὰ διαβασθῇ καὶ σήμερον ἀκόμα. Κάτι ἄλλο ἀκόμα συμβολίζει τὸ

φυλλάδιο. Θυμίζει τις προσπάθειες των δημοτικιστών στην Πόλη, το περιοδικό Λόγος και όλη την κίνηση που ένας από τους κυριώτερους μοχλούς της ήταν ο Γιαννίδης, ώσπου ένα απότομο σταμάτημα και ένα άγριο φύσημα σκόρπισε στα τέσσαρα άκρα τους εργάτες. Αυτή είναι φαίνεται η μοίρα της Βαλκανικής, τίποτε γερό και μόνιμο να μη ριζώσει πάνω της...

Α. Σάρρου, Ευριπίδου δράματα, έμμετρη μετάφραση.

Οι μεταφράσεις του Ευριπίδη (Ιφιγένεια, Έκάδη, Μήδεια, Ίππόλυτος κλπ.), που έκαμε ο καθηγητής Σάρρος της Πόλης, (τόρα γυμνασιάρχης στην Κέρκυρα) αξίζουν να τις προσέξουμε. Δεν έγιναν πολύ γνωστές στην Αθήνα, γιατί τυπώθηκαν στην Πόλη και δεν έγινε ή συνηθισμένη ρεκλάμα, που κάνει αριστουργήματα έργασίας μικρότερης αξίας. Οι μεταφράσεις του κ. Σάρρου είναι σε καλή ηπειρωτική γλώσσα, έχουνε καλό στίχο και διαβάζονται ευχάριστα. Κατά τη γνώμη μου είναι μιά απ' τις λίγες καλές μεταφραστικές εργασίες των αρχαίων που έγιναν στη γλώσσα μας.

ΙΩΣΗΦ ΡΑΦΤΟΠΟΥΛΟΥ, Διαλεχτά, έκδοσ. οίκος «Χαραυγή» 1924.

Ο Ίωσήφ Ραφτόπουλος πέθανε το Νοέμβρη του 1923 χτυπημένος από μιά σκληρή αρρώστια, που έκοψε τη ζωή του πάνω στα τριάντα του χρόνια. Έβουσε και χάθηκε όπως τόσα άλλα παιδιά του κακομοιριασμένου αυτού λαού, που είχαν τη φλογερή του ψυχή και τη ξένοιαστη αισιοδοξία του. Είναι το ριζικό της φυλής και το βλέπομε χρόνια τώρα να επαναλαμβάνεται με κανονικότητα φυσικού φαινομένου. Άνθρωποι του τύπου του Ραφτόπουλου είναι πολυτέλεια ανοικονόμητη για τὰ κλίματά μας. Ο τόπος έχει λίγη πρασιναδα, βγάζει λίγο βούτυρο. Είναι άσημαντη ή απόδοση της ανθρώπινης εργασίας. Κατοικία, ρούχο, έπιπλο είναι πράματα δυσκολοεύρητα και τ' αποχτάει κανείς βίαια από ένα βάρβαρο άγώνα με χιλιάς ταπεινώσεις, με άβαρα του εύγενικώτερου που έχει μέσα του ο άνθρωπος. Η ζωή πάνω στον ξερότοπο αυτό είναι δυνατή μονάχα με τον όρο να κάμη κανείς κύριο σκοπό του το κυνήγι του φωμιού. Άλξιμονο σ' όσους παραστρατούνε, σ' εκείνους που δεν έβαλαν σ' αυτό όλη την ψυχή τους και όλο τον άνδρικό τους εγωισμό.

Ο Ραφτόπουλος ήταν από τους παραστρατημένους. Ήταν ο ξένοιαστος ποιητής, ο τσίτσικας τραγουδιστής. Άρχισε να τραγουδή με το πρώτο ανάσαμα του καλού καιρού, σαν ένωση την ήδη να πυρώνη τις φλέβες του. Ένα τραγούδι απλό σαν τραγούδι δημοτικό και σαν το κελάδημα της σιταρίθρας που μεθυσμένη από τις πρώτες μαγιατικές αμάδες τινάζεται ψηλά και λέγει το μονότονο και πάθητικό της σκοπό.

Ο Ραφτόπουλος ήταν ένα χωριάτοπαιδο μελαφό και γερό, όπως φαινόταν σ' όσους το γνώρισαν τότε, εύθυμο και καλόκαρδο. Έιχε έρθη από το χωριό του Σκεπαστό της Άν. Θράκης για να μάθη γράμματα στη Μ. Γ. Σχολή του Φαναριού. Δημοτικιστής «εκ κοιτίας μηρός» δεν ήταν σε καλές σχέσεις με τους δασκάλους του και με το Δεσπότη διευθυντή της Σχολής. Γι' αυτό πήγε να ταλειώσει ένα έλληνογαλλικό Λύκειο στο Σταυροδρόμι όπου είχε δάσκαλο το Έλισατο Γιαννίδη. Τότε (κάπου στα 1912) είχε δημοσίεψη τα πρώτα του τραγουδάκια σ' ένα περιοδικό της Πόλης, στα «Χρονικά» του περιήμου Άχιλλέα Γαρωργιάδη. Ο φίλος μου Πέτρος Τριαντάφυλλος έκαμε το άδικο να μη περιλάβη στη συλλογή του το ένα απ' αυτά τὰ ποιήματα. Ήταν ένα τραγουδάκι απλό, εμπνευσμένο από τη ζωή.

του χωριού του. Θυμάμαι μιά φράση του, τις «κούρνες τις νεροδουλεμένες». Το άλλο νομίζω ήταν το πρώτο της συλλογής:

*Τὸ Μᾶν ἀνθεῖ τ' ἀγνὸκλημα καὶ τ' ἄλλα τὰ λουλούδια
τὰ κόκκινα τριαντάφυλλα στῆς Χρύσως τὸ περιόδι.*

Η άναμικη νεολαία του Φαναριού, μεγαλωμένη μέσα στη θλιβερή πλήξη του προπολεμικού Βυζάντιου, έβρισκα σαν παράξενο, σαν λιγάκι εκκεντρικό το νεαρό τραγουδιστή. Για τους λίγους όμως οι στίχοι εκείνοι σήμαιναν το φανέρωμα ενός αληθινού ποιητή. Ο Ραφτόπουλος λίγο αργότερα μας έδωσε αθρονώτερα δείγματα της τέχνης του. Ήταν ή ίδια άπλή, σχεδόν πρωτόγονη τεχντροπία, που είχε όμως μέσα της μιάν αληθινή συγκίνηση. Το ίδιο στη μορφή παρουσίαζε μιά σπάνια καθάρτητα, μιάν αξιαγάπητη διαύγεια. Έβδν από τον Κρουτάλλη δεν είχα διαβάση στίχους που να πλησίαζαν τόσο πολύ το δημοτικό τραγούδι. Ο Ραφτόπουλος μάλιστα μού φαινόταν πως στέκεται πιο κοντά στην ψυχή του λαϊκού τραγουδιστή. Τραγουδούσε όπως κι εκείνος τὰ άπλά, τὰ πολύ γνώριμα και χλιοτραγουδημένα συναισθήματα, τη λίγη χαρά που έχει ή ζωή στα μέρη μας και την άφθονη λύπη της, τον καιμό του έρωτά και τους πόθους της νιότης που όσο ταπεινός και μέτριος κι αν είναι σπάνια ικανοποιούνται στον τόπο μας. Το ποιήμα του καθρέφτιζε το φτωχό και θλιμμένο τοπίο της χλιοδυστυχισμένης Βαλκανικής, τὸ έρημο και γλυκό, γιατί δέθηκε με τις πρώτες παιδικές έντυπώσεις μας, την τυραννισμένη ζωή του χωριάτη, που ένα χαμόγελο εγγνωμοσύνης άνθίζει στα χείλη του, όταν κάποια χιμαιρα εὐτυχίας ανακατωθή στην άπειρη δυστυχία του. Γι' αυτό φαίνεται θλιμμένη κι ή χαρά του και το γέλιο του είναι συγκρατημένο μήπως και ξυπνήση το άποκοιμισμένο ριζικό.

*Ποῦστε, ἀηδονάκια μου καλὰ καὶ σεις χελιδονάκια;
Ποῦστε, λουλούδια τ' Ἀπριλιοῦ, τριαντάφυλλα τοῦ Μᾶν;
— Μαῦρος χειμῶνας πλάκωσεν, ἄγριος βοδιάς ἐβγήκεν
καὶ τὰ λουλούδια δούρωσεν καὶ τὰ πουλιὰ ἐπῆρεν!*

*Σαλεύει ὁ μιᾶτης τὰ νερά κιγάγρας τὰ καράβια,
κι' ἕνα καράβι πῶρχεται σαλεύει τὴν καρδιά μου.
Μοιάζει καράβι χωριανό, δὲν εἶναι καράβι ξένο
εἰς τὸ καράβι πόλειπε σὲ μακρονὰ ταξίδια.*

Θαρρής πως στο ξένοιστο αυτό παιδί των 18 χρονών μιλάει ή βαριά κληρονομιά της φυλής του, Γι' αυτό και τὰ πιο εύθυμα τραγούδια του έχουν κάτι θλιμμένο και σ' όλες τις εικόνες του είναι σκορπισμένη μιά σκιά λύπης. Την άπλή αυτή τέχνη του την τελειοποιεί γοργά ο ποιητής και μας δίνει άρτια κομμάτια της πρώτης αυτής τεχντροπίας του.

*Πῆραν τὸ δρόμο οἱ δμορφες καὶ πᾶν πέρα στὶς ράχες
στὰ κλώνια κούνια στήνουνε τὸ κούτσυμα ἀρχίζου.*

Ο Ραφτόπουλος που στο μεταξύ είχε τελειώσει το Γυμνάσιο πήγε δυό χρόνια δάσκαλος κάπου στη Μ. Θάλασσα, «δυό χρόνια που πέθανε μαζί του, αλησμόνητα για κάποιους έρωτες», όπως σημειώνει ο άξιος εκδότης του. Το πρώτο εκείνο έρωτικό επεισόδιο — ο Ραφτόπουλος ήταν πολύ έρωτιάρικη ιδιοσυγκρασία — έγινε αίτια να αφήση τη θέση του πριν τελείωση τη χρονιά. Δυσχερημένος δεν ήταν,

γιατί οι χωριανοί του έδωκαν τό μισθό δλης τής χρονιάς και είχε με τί να ζήση τό καλοκαίρι και να γράφη ποιήματα.

Ἡ μόρα τοῦ μεγάλου πολέμου τὸν ἔριξε στὴν Ἀθήνα. Θυμάμαι τὸ πρῶτο γράμμα του. — Κ' ἐδῶ ἀπέραντη ἀγροματουσίγη. Ἀπὸ ποίηση τίποτς δὲ νιώθουν! Μὲ τὴν κλασσικὴ παρεξήγησὴ ποῦ πάθανε τόσο ἄλλοι γράφηκε στὴ φιλολογία, γιατί νόμιζε πὼς ἐκεῖ θὰ ἰκανοποιῶδες τὴ λογοτεχνικὴ του ὁρμή. Τῆ-ζωὴ και τὶς περιπέτειές του στὴν Ἀθήνα μᾶς τὶς διηγήθηκε μὲ ἀφραστὴ ὑποβλητικότητῃ ὁ ἐκδότῃς του. Ἦταν ἡ ζωὴ τοῦ ἀποροῦ νέου ποῦ ἤθελε ἀφηφώνιας τῆ γύρω πραγματικότητῃ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἐσωτερικὸ ὄνειρό του. Ἀνυπόταχτος και κρατώντας ψηλά τὸ λαμπρὸ τράδηξ τὸ δρόμο του και ἦταν ὁ νικητῃς ὅσο εἶχαν ἀντοχὴ ἡ νιότη του. «Τραγουδοῦσα φίλε μου, ὅσο ἦτο καλὴ ὄρα!» Μ' ἔλες τὶς κακοκαιρίες και μ' ἔλες τὶς ἐναντίες περιστάσεις πλάτυνε ἡ τέχνη του ἐδῶ στὴν Ἀθήνα. Σὲ τραγουδιστῃ τοῦ τύπου τοῦ Ραφτόπουλου ἦταν ὁ κίνδυνος νὰ μὴ μπορέσῃ νὰ περάσῃ τὰ ὄρια τῆς ἀπλῆς και ἀγαπημένης τεχνοτροπίας του. Τὸ βλέπομε ὁμως νὰ ἀφήνῃ τὴ μονότονη ἀπλότῃτα τοῦ δεκαπεντασύλλαβου και τοῦ δημοτικῶυ τραγουδιοῦ και νὰ δοκιμάζῃ συνθετώτερες μορφές.

Κ' ἕνα βράδυ κ' ἕνα βραδάκι
ἡ κόρη τοῦ παραθυριοῦ
ἐκαθότανε μ' ὄψη θλιμμένη
σὰ μαραμένου λουλουδιοῦ

Φθινόπωρο ἡ ζωὴ, χλωμὸ, θλιμμένο
βαρὺ τὸ πέρασμά μου κουρασμένο.

Και ἡ καινούργια αὐτὴ τάση τραβάει σιγανὰ τὸ δρόμο τῃς ἀπ' τὸ Γ' βιβλίο στοῦ Δ' και Ε' γιὰ τὰ φτάση στ' ἀριτώτερα κομμάτια τοῦ Γ' :

Τῆ σάλπιγγά τῃς ἡ ἀνοιξὴ σημαίνει,
λαμπρὸ τὸ φῶς ὀλοῦθε καταβαίνει
σὲ γαλανὰ λουλούδια ὄνειρωμένα
θεῖα εὐωδία ἐμύθουσε τῆ φύση.

Ἡ συγκίνησή του βαθαίνει και παίρνει ἄλλο περιεχόμενο. Ἄν ἡ Ἀθήνα τῶν ἐμφύλιων ἀσχημῶν δὲν εἶχε νὰ τοῦ δῶσῃ πολλὰ, μὲ περιέργεια και καρδιοχτύπι ἀφουκρίτῃ τὸ μακρυνὸ πουμπουόνισμα, ποῦ ἔφερνε ὁ ἀγέρας Ἰσας τὴν ἐρήμη αὐτὴ ἀκρῃ τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὶς μεγάλες μυαλωμένες φυλές, ποῦ τῆς ὄργωνε ἡ παλῶρια τρικυμία τοῦ πολέμου. Ἰδιοσυγκρασία ἀριστερῃ ὁ Ραφτόπουλος ἀγκάλιασε μὲ θάρρη τὶς σοσιαλιστικὲς ιδέες και δοκιμασε νὰ τραγουδήσῃ τὶς καινούργιες ἀγάπες και τοὺς καινούργιους ἐνθουσιασμοὺς του.

Σ' ἕνα ὑπόγειο κάθουμαι ὄγρὸ σκοτεινὸ,
ποῦ ἀπάνωθὲ μου ἠνώνεται πελώριο ἕνα παλάτι,
ὄλο τὸ καλοκαίρι εἶναι κλεισμένο κι ἀδιανό,
τὸ φθινόπωρο ἔρχονται οἱ νυκοκυραῖοι ροδάτοι.

Σὺντροφε Αἰμπικνεχτ, μάστρα, ιδέα,
Θόν, ἡ καρδιά μου πὼς νὰ σὲ ὀνομάσῃ;

Ἐνα σημεῖωμα γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ποίησης ποῦ ἀφῃρος πεθαίνοντας και ποῦ δημοσιεύθηκε στοὺς Νέους Βῆμοὺς φανερώνει τὸ μέστωμα τοῦ παιδιοῦ αὐτοῦ, ποῦ εἶχε ἀρχίσῃ ἀπὸ τὸ ἀπλό και χωριανὸ δημοτικὸ τραγοῦδι και ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀνατολίτικῃ νοοτροπία. Τὸ σημεῖωμα ἐκεῖνο δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ ὀμολογία, φανερώνει τὴ θέση ποῦ Ἰωας ὠνειρεύτηκε νὰ πάρῃ στὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Μὰ ἡ ἄβρα του τὸσάκως πρόωρα. Ἐξάφνα πρόβαλε στὴ ζωὴ του κάτι ἀνέλπαστο και ἀνὰ πάντεχο.

Μιὰ μέρα — ἦταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 21 — τὸν ἀντίκρυσα σ' ἕνα διαδρόμο τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας στὴν πόρτα ἐνὸς γραφείου ὅπου περιμναν κι ἄλλοι.

μου σάν τί νὰ περιμένουν οἱ ἄνθρωποι στὶς πόρτες τῶν ὑπουργείων; Ὁ Ἰωσήφ μου εἶπε μ' ἕνα τόνο σάν νὰ μοῦ ἀνακοίνωνε τὸ πὸ ἀπλό κῆρμα — Ἐμαθες τὴ δυστυχία μου; Εἶμαι φθισικός! Ἀπὸ τότε ἀρχισε τὸ μεγάλο μαρτύριο. Ἀπὸ νοσοκομεῖο σὲ νοσοκομεῖο, ἀπ' τὸ Ἀμαροῦσι στὴ θλίβερῃ Σωτηρία, ἀπὸ καὶ στοὺς Δελφούς και ὄστερα πάλι στὴν Ἀθήνα. Ἦταν τὸ τρίτο, τὸ ἀπροσδόκητο στοιχεῖο ὄστερα ἀπὸ τὴν ἦδη και τὸ κοινωνικὸ ὄνειρο, ποῦ τοῦ τάραξε τὴ ζωὴ και τοῦ ἔμπνευσε μερικὰ ἀπὸ τὰ δυνατότερα τοῦ κομμάτια.

Ὁ ἐρημιά, ὃ μοναξιά, ὃ δίχως προδοκία,
ζωὴ θλιμμένη, συντριμμένοι λογισμοὶ μικροί.

Ἄς τραγουδήσωμ' οἱ νεοροὶ προτοῦ στὸν τάφο μποῦμε

Ἡ φυχὴ του ἔχει χίλιες ἀντάρες, χίλιες μεταπτώσεις.

Ἐλα, ὃ χαρὰ, τρελλὴ χαρὰ, πλημμύρις' ὃ εὐθηνία.

Ἡ ἀπροσδόκητη συμφορὰ σηκώνει μιὰ τέτλια μόρα στὴν φυχὴ του ποῦ γιὰ νὰ τὴν ξεχῶσῃ ξαναπαίνει τὸ γνῶριμὸ τοῦ δεκαπεντασύλλαβο και δίνει μερικὸὺς ἀπὸ τοὺς δυνατότερους και καθαρώτερος στίχους του. Τὰ ποιήματα αὐτὰ ἔχουν κάποτε μιὰν ἄγριαν ὁρμή. Ὁ πόνος του ξεχειλίζει και πάει νὰ τὸν ντῖξῃ και σὲ μιὰ στιγμῃ ὑπέρτατης ἀγωνίας αἰσθανόμαστε πὼς ραγίζει και σπάει ξαφνικὰ ἡ νεανικὴ καρδιά του. Ἀγάπη τῆς ζωῆς, πόθος και ὄνειρα, τὸ καθρέφτισμα μιᾶς ὀμορφότερης γῆς, μιᾶς δικαιοτῃς, ἠθικώτερης κοινωνίας πλέκονται μὲ τοὺς ἀνικανοποίητους πόθους τῆς φλογερῆς του φυχῆς μὲ τὰ λογοτεχνικὰ του ὄνειρα και ὄλα μαζὶ ἐνώνονται και προσωποποιοῦνται στὴ μορφή μιᾶς κόρης, τῆς Ἰσας, ποῦ τὴν εἶχε τραγουδήσῃ σὲ σειρά ποιήματα, ποῦ τῶρα ὁμως παίρνει συμβολικὴ ἔννοια.

Ἰσα! ποῦ νᾶσαι, ἀγάπη μου, ποῦ νᾶσαι ὀμιμένα, ὀμιμένα.
Ἰσα, μονάχα μιὰ σιγμοῦλα γύρισε ἀπ' τὰ ξῆνα,
ἔτσι μονάχα μιὰ σιγμῃ κ' ὄστερα φύγε πάλι
κ' ὄστερα φύγε κι ἄλλη πιά φορὰ μὴν ἔρχεσαι ἄλλη.
Μὰ γλήγορα σάν πουλάκι σχίσε τὸν αἰθέρα
κι ὅπου και νᾶσαι πρόφιασε προτοῦ βραδυνῆς ἡ μέρα
ὅπου και νᾶσαι ὅπου και νᾶσαι ἄχ! ἔλα πρὶν νυχτώσῃ,
γιατί γιὰ μένα, ἀγάπη μου, πιά δὲν θὰ ξεμερῶσῃ.

Μὰ εἶναι πολὺ ἀργά. Ἡ Ἰσα δὲν ἦλθε. Ἐρημος και γεμάτος πίκρα γέρνει ὁ ποιητῃς τὸ ματωμένο του στόμα στὸ μαξιλάρι τοῦ νοσοκομείου, ἐνῶ ἀδιάφορος οἱ νεοελληνικὲς μοτρες τοῦ ἐτοιμάζουν ἔξω τὴν ἀνέσοδῃ κηδεῖα τῶν παραπεταμένων.

Τὴν ἀγωνία του τὴν παρακολούθησαν λίγοστοί, ποὺ ἔδειξαν πὼς στὸν ξερὸ-τοπον αὐτὸν ὑπάρχουν κάποιοι δυνατώτεροι, ποὺ τὸ βάρος τῆς ζωῆς δὲν κατά-φανε νὰ τοὺς ζαρῶξῃ μέσῳ στὸ ξερὸ καυκί τοῦ ἐγῶ τους, παρά ἔχουν κ' ἕναν παλμὸ γιὰ τὸν ξένο πόνο. Σ' ἕνα τέτοιο εὐγενεῖο παλμὸ χρωστᾶμε τὴ συλλογὴ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ποιημάτων του. Ὁ Πέτρος Τριαντάφυλλος, ὁ ἐξαιρετὸς αὐτὸς ἄνθρωπος καὶ ἐξαιρετικὸς φίλος, ἀνάλαβε νὰ τοῦ κἀνῆ αὐτὸ τὸ μνημόσυνο. Κάτι σὺν μύρο ἀναδύονται οἱ σελίδες ποὺ ἔβαλε ἐμπρὸς στὴν ἐκδοσὴν του, τὸ μῆρα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς σιλόβειας ποὺ κλείνει ἡ μυστικώπαθη ψυχὴ του.

X. Θ.

ΑΥΡΑΣ Σ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ. Ἱστορία τῆς Μουσικῆς τ. 1ος ἔκδοσιν Ἑλληνικοῦ Ὁδείου, Ἀθήνα 1924, σελ. 240.

Ὅσο ἀργά εἶναι τὰ βήματα ποὺ κάνομε γενικὰ σὺν ἔθνος γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἑθνωπαϊκῆς γνώσης, κὶ όσο τὸ πλεῦρισμά μας στὸν πολιτισμὸ εἶναι μοιραία καθυστερημένο, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ χαρὰ μας καὶ ἡ ἱκανοποίησις στὸ ἀντί-κρουσμα βιβλίων σὺν αὐτὸ τῆς κ. Αὔρας Θεοδωροπούλου, ποὺ ἔχουν — παρ' ὅλα ποὺ μποροῦν νὰ λένε μερικοὶ σφιχτοὶ σκεπτικιστῆς — ἕνα καθαρὰ ἐκπολιτιστικὸ προο-ρισμὸ. Γιὰ κανένα ἀγαθὸ τοῦ πολιτισμοῦ δὲ μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ριζο-βόλισε στὸν τόπο μας ἂν δὲ φτάσωμε νὰ καλλιεργήσωμε κάθε σχετικὸ κλάδο του καὶ μὲ ὅλα τὰ μέσα ἂν δὲ νιώσωμε τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ προσέξωμε μὲ πολυεδρικό πρῶτο γιὰ νὰ σὺλλάξωμε ὅλες τὶς ἀποχρώσεις του. Ἡ μουσικὴ κίνησις στὴν Ἑλ-λάδα, μὲ πολλοὺς κόπους καὶ μὲ ἀδιάκοπη φυσικὴ ἐπιλογὴ, μόλις στὶς ἡμέρας μας, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὑφώθηκε σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο καὶ ἀπὸ ἄλλη μουσικομαθεῖα ἢ διασκέδασις ἐπῆρε σὺν καλῇ τέχνῃ τὴ θέση τῆς μέσα σὲ ἄλλα κοινωνικὰ δη-μουργήματα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ ἐξέλιξις τῆς αὐτῆς μᾶς δεῖχνει τώρα καὶ τὶς συμ-πληρωματικὰς ἀπαιτήσεις τῆς καλλιέργειάς τῆς.

Ἔτσι τὸ βιβλίο ποὺ μᾶς παρουσιάζει σήμερα ἡ κ. Θεοδωροπούλου ἂν εἶναι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς μουσικῆς ἐξέλιξης τοῦ τόπου εἶναι ὅμως καὶ ἡ καλὴ ἀπαρχὴ μιᾶς μουσικῆς φιλολογίας ποὺ θ' ἀναπτυχθῇ κάποτε ἐξασφαλίζοντας παρά-λληλα μὲ τὴν ψυχικὴ καὶ τὴ γνωστικὴ κατάκτηση τῆς τέχνης. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη συμπληρώνεται μὲ τὴν ἔκδοσιν τῆς «Ἱστορίας τῆς Μουσικῆς» ἕνα κενὸ μεγάλο, ὄχι μόνον γιὰ τοὺς μουσικοὺς σπουδαστῆς, ἀλλὰ καὶ γενικὰ γιὰ ὅσους μελετοῦν τὴν ὀυσιαστικὴ ἱστορικὴ ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰτὶ ὡς σήμερα δὲν εἶχαμε στὴ γλῶσσα μας κανένα σχεδὸν παρόμοιο γενικὸ βοήθημα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μετάφραση τῆς «Ἱστορίας τῆς Μουσικῆς» τοῦ Köstlin στὴ Βιβλιοθήκη Μαρσαλλῆ, ἔργου βαριά ἀκαδημαϊκοῦ καὶ παληοῦ, ὅσο γιὰ σήμερα, καὶ στὴν ἐκτασὴν καὶ πρὸ πάντων στὴν ἀντίληψιν γιὰ τὴ μελέτη τῆς μουσικῆς.

Σὺν ἱστορικὸ σύγγραμμα τὸ βιβλίο τῆς κ. Θεοδωροπούλου ἔχει σπουδαία χαρι-σματα καὶ στὴν κατάταξιν τῆς ὅλης καὶ στὴ μέθοδο καὶ γενικὰ στὴ σύνθεσίν του. Στάκεται τὸ ἴδιο μακρὰ ἀπὸ δύο ἀκρότητες, τὴν ξερὴ ἀκαδημαϊκὴ ἐπεξεργασία ὄλικοῦ παρμένου ἀπὸ δεῦτερο χέρι καθὼς καὶ τὴν ἀπρηπὴ προσαρμογὴν διαφορῶν ἔργων στὶς αἰσθητικὰς ἀπαιτήσεις ἑνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς σχολῆς. Ἡ ἱστορία ποὺ ἔρεται νὰ σέβεται τὴ διαφορετικότητα τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν μορφῶν, καὶ δὲ λημονάει ἐξ ἄλλου ὅτι τὸ ὑποκείμενον τῆς μελέτης τῆς δὲν εἶναι ἕνα τυχαῖο γεγονός ἀλλὰ μία καλλιτεχνικὰ συγκληνιμένη ψυχικὴ ἔκφρασις, στηρίζεται σὲ γερὰ βάση καὶ εἶναι ἡ

μόνη ποὺ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθῇ. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ βιβλίο τῆς κ. Θεοδωρο-πούλου χωρὶς στιγμὴ νὰ χάνη τὴ σταθερὴ ἀντικειμενικότητά του, μᾶς ξαναπαρασταί-νει ζωντανὰς καὶ ὀλοκληρωμένους τὶς μορφὰς διαφορῶν ἐποχῶν, σχολῶν καὶ ἀτόμων. Σπουδαιότερον ἀκόμη χάρισμα τοῦ ἔργου βρισκω, ὅτι τὴ μουσικὴ δημιουργία δὲν τὴν ἐφετάζει «καθ' ἑαυτὴν» κατὰ τρόπο ἀνεδαφικό — νὰ ποῦμε — ὅπως συνειθι-ζόταν ἄλλοτε γιὰ ὅλες τὶς τέχνας. Ἡ τέχνη εἶναι πρὸ πάντων ἡ ψυχικὴ ἐκδήλωσις μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἡ γνώσις τοῦ περιβάλλοντος εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόησίν τῆς. Ἡ κ. Θεοδωροπούλου μᾶς ἔδωσε πραγματικὰ στὸ βιβλίο τῆς ἕνα καλὸ δείγμα τῆς γενετικῆς καὶ ἐξελικτικῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.

Ἄξιο ἰδιαιτέρως προσοχῆς εἶναι τὸ κεφάλαιον τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς ποὺ εἶναι ἕνα ἰδιαιτέρον χαρακτηριστικὸν τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καὶ διαπιστώνει τὴν εἰσυναι-θησια μὲ τὴν ὁποία ἐργάστηκε ἡ κ. Θεοδωροπούλου. Γιὰτὶ τὸ θέμα αὐτὸ, ἐλάχιστα μελετημένο καὶ σχεδὸν ἀνοῦπαρτο στὶς ἱστορίας τῆς μουσικῆς, ἔχει τόσες δυσκο-λίες ποῦθὰ προτιμοῦσε κανεὶς νὰ τὸ παρατρέξῃ. Ἀντίθετα ὅμως ἔχομε μίαν συνο-πτικὴν ἀλλ' ἀρκετὰ διαφωτιστικὴν παρακολούθησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, στὰ κύρια τῆς σημεῖα, στὴ Βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν, χρήσιμὴν ὄχι μόνον γιὰ τὸν εἰδικὸν σπουδαστὴν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ μελετητὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης τῆς ἐποχῆς. Τὸ κεφάλαιον αὐτὸ μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσωμε σὺν ἕνα καινούριον «ἐμβόλιμον» στὴν ἱστορίαν τῆς μουσικῆς.

Ἰπάρχει ὅμως κί ἄλλη μίαν ἀποψη ποὺ ξεχωριστὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐμᾶς καὶ ποὺ ἰδιαιτέρα πρέπει νὰ τὴν τονίσωμε στὶς σελίδες αὐτῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θερμὸ καὶ καθαρὸ ὕφος του, τὸ βιβλίο αὐτὸ, ἴσα καλλιτεχνικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν, εἶναι γραμμμένο σὲ καθαρὴν καὶ ἀξιολόγητὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, χωρὶς κανένα κούρασμα, χωρὶς κανένα φραστικὸν βιασμὸν.

Τὸ κοινὸν ἐπιχείρημα τῶν καθαρευουσιάνων ὅτι ἡ δημοτικὴ, καλὴ γιὰ τὴν ποίησιν, εἶναι ἀκατάλληλη γιὰ τὸν ἐπιστημονικὸν περὶ λόγον, οὐδέποτε, βέβαιον θεωρήθηκε σοβαρὸν. Ἡ «Ἱστορία τῆς Μουσικῆς» δὲν εἶναι τὸ πρῶτον ἐπιστημονικὸν βιβλίο στὴ δημοτικὴν ἀλλὰ καὶ μ' αὐτὸ γίνεται ἀκόμη ἕνα βῆμα ὄχι ἀσήμαντον καὶ περνάει ἡ δημοτικὴ στὸς κύκλους τῶν μουσικῶν καλλιτεχνῶν, δείχνοντας μᾶζὺ καὶ τὴν ἱκανότητά τῆς σὲ ἕνα ἀκόμη θέμα.

Δὲν εἶναι ἄλλωστε, πιστεύω, καιρὸς ὁ δημοτικισμὸς νὰ ἐνδιαφέρεται πιά μόνον γιὰ τοὺς ἐπιστήμονας ποὺ θεωρητικὰ ἔχουν λύσει τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ἀλλὰ κυ-ρίως γιὰ κείνους ποὺ θὰ καταπιαστοῦν νὰ καλλιεργήσωμε σ' ὅλους τοὺς κλάδους τὴν ἐπιστημονικὴν δημοτικὴν. Τότε, εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ πειστοῦν πολλοὶ ὅτι ἐκεῖ ποὺ τοποθετοῦμε τοὺς φρόβους μας δὲν ὑπάρχει παρά ἡ ἀτομία μας.

Γ. Μ.

ΑΓ' ΟΣΑ ΜΑΣ ΓΡΑΦΟΥΝ

Ὁ Δημοτικισμός στην Κεφαλληνία.

Πολλά διδάγματα μπορούσε κανείς νὰ πάρη ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία στὸ ζήτημα τοῦ δημοτικισμοῦ. Ἐδῶ καλλιεργήθηκε ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἡ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ οἱ κατάλληλοι ἐργάτες βρέθηκαν πρόθυμοι νὰ ἐργαστοῦν, μὰ καὶ ὁ λαὸς τρέφει ιδιαίτερη ἀγάπη γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Ὁ Ἴόνιος πολιτισμὸς καὶ ἡ Ἰονικὴ σχολὴ βοήθησαν πάρα πολὺ στὸ ζήτημα αὐτό.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ, ὅτι μέσα στὶς φλέβες τοῦ Κεφαλλονίτικου λαοῦ κυκλοφορεῖ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ μιὰ ιδιαίτερη κλίση γιὰ τὴν εἰρωνεία, τὴν σάτυρα καὶ τὴν ποίηση.

Σὰ ὅλες τὶς ἐποχὲς διακρίθηκαν οἱ αὐτοσχέδιοι ποιητὲς μὲ τὶς ἀλησμόνητες ρίμες τους καὶ μὲ τὴ σπινθηροδόλα σάτυρά τους ὅπως ὁ πηριφημὸς Κάγκας καὶ ἄλλοι.

Καὶ σήμερα ἀκόμη συναντᾷ κανεὶς στὰ χωριά ἀνθρώπους ἀγράμματους ποὺ ἔχουν τὸ χάρισμα ἔτσι πρόχειρα νὰ γράφουν ποιήματα σὲ ὄρατα καὶ ἄπειστη δημοτικὴ γλῶσσα.

Μεγάλῃ ἐπίσης ἐπίδραση στὰ λαϊκὰ στρώματα ἔκαναν καὶ οἱ ἐργασίες τῶν λογίων ποιητῶν καὶ τέτοιους ἔχει πολλοὺς νὰ παρουσιάσῃ ἡ Κεφαλληνία.

Ἄπ' αὐτοὺς οἱ σπουδαιότεροι ἦταν ὁ Δασκαρᾶτος, ὁ Ἀβλιχὸς καὶ ὁ Μολφέτας ὁ ἀλησμόνητος ἐκείνος Διευθυντὴς τοῦ «Ζιζανίου». Ὁ τελευταῖος ἀπὸ ὅλους εἶχε τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση στὰ λαϊκὰ στρώματα. Κάθε χωρικός καταβαίνοντας στὸ Ἄργος τὸ ἐπὶ πρῶτα-πρῶτα ἔπρεχε νὰ ἀγοράσῃ τὸ «Ζιζάνιο». Τὸ διάβαζε στίχο σὲ στίχο, ἔκανε κριτικὴ καὶ σὺν χωριῷ του θὰ ἔκαναν τὰ μεγαλύτερα σχόλια γιὰ τὶς πετυχημένους καὶ ἔξυπνες σάτυρες.

Τοὺς ἐσαγῆνυσε κυριολεκτικῶς τὸ Ζιζάνιο γιὰτὶ γραφόταν στὴ ζωντανὴ γλῶσσα καὶ τὰ λαϊκὰ στρώματα εὗρισκαν τροφὴ πνευματικὴ εὐκολοχώνευτη.

Καὶ σήμερα ἀκόμη ἐκδίδεται ἄλλο σατυρικὸ φύλλο, «τὸ Τελώνιο» ἀπὸ τὸν κ. Α. Σάρλου μὲ ἀρκετὴ καλλιέργεια τῆς δημοτικῆς γλώσσας.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ κάνει ἐντύπωση μεγάλη εἶναι ὅτι ἐδῶ καὶ μερικὸς αἰῶνες βρέθηκε ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς ποὺ δῶναι τὴ σημασίαν τοῦ δημοτικισμοῦ. Μὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἡ Κεφαλληνία μπορεῖ νὰ καυχήθῃ ὅτι κατέχει τὰ πρωτὰ στὴν ἱστορίαν τοῦ δημοτικισμοῦ. Γεννήθηκε στὰ 1679 στὰ Χαυριάτα τῆς Πάλλης. Ἐκαμε στὴν Ἰταλία μεγάλας σπουδὰς καὶ φήρισε ἔπειτα στὴν Κεφαλληνία μεγάλος νομικός καὶ μὲ ἀρκετὰς γνώσεις φιλοσοφίας, φιλολογίας καὶ θεολογίας. Ποδὸ γρήγορα ἀφῆκε τὸ δικηγόρο καὶ ἔνοιξε τὴν πρώτην στὴν Ἑλλάδα σχολὴν, στὰ Χαυριάτα τὴν ιδιαίτερήν του Πατριδα, καὶ ἐκεῖ διδάσκει τὴ δημοτικὴ ἢ Νεοελληνικὴ γλῶσσα.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνην ὁ Δαμωδὸς μὲ τὸ φιλοσοφικὸν του μυαλὸ εἶδε πὺς τὸ ἔθνος μόνον μὲ τὴ ζωντανὴ γλῶσσα μποροῦσε νὰ φωτισθῇ καὶ ὀδηγηθῇ στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτικὴν του ἀναγέννησιν καὶ γι' αὐτὸ ὡς ὄργανον κατάλληλον ἐπὶ τὴν διδασκαλίαν μεταχειρίζετο τὴ γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Στὸ μεγάλο του σύγγραμμα «ἡ Ρητορικὴ» γράφει: «Ἐγὼ ἐπιθυμῶντας νὰ ὠφελήσω κάθε λογῆς ἄνθρωπον ἐβούθησα τὸ βιβλίον

τῆς ρητορικῆς τέχνης στὴν κοινὴ γλῶσσαν». Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Δαμωδοῦ δὲν ἴτε μικρῆς σημασίας. Ὁ Ἱστορικός κἀκι Ι. Φιλήμων στὸ ἱστορικὸν τοῦ βιβλιαρίου γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία (σελ. 61) γράφει: «Τὴν πρώτην ἐπάνοδον τῶν μαθησῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα θεωροῦμεν διὰ τοῦ Δαμωδοῦ τῆς Κεφαλληνίας». Ὁ Δαμωδὸς ἐγραφε λογικὴν, ρητορικὴν καὶ διάφορα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ συγγράμματα στὴν κοινὴ γλῶσσαν. Πέθανε στὸ 1752 στὰ Χαυριάτα, ἔκου καὶ τάφηκε σὲ μέρος περιβλεπτόν. Ἀκόμα καὶ σήμερα σώζονται τὰ εἱρήνια τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Δαμωδοῦ.

Θὰ ἦταν σπουδαία παραλαβὴ ἂν δὲν ἐκάμναμε λόγον καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο κραταῖο μαχητὴ τῆς Δημοτικῆς, τὸν Παναγῆ Βεργωτῆ. Ἦταν σχολάρχης ἐπὶ Ἄργος τὸ ἐπὶ μὲ μεγάλην μόρφωσιν καὶ ἐπὶ 1865 σὲ ἐποχὴν δηλαδὴ ποὺ δὲν τολμοῦσε κανεὶς νὰ συζητήσῃ γιὰ τὴ Δημοτικὴ γλῶσσαν αὐτὸς ὄψωσε μὲ θάρρος καὶ πειστικότητά τὴν σημασίαν τῆς δημοτικῆς γλώσσας καὶ πρωτοστάτησε στοὺς γλωσσικούς ἀγῶνας, ὅπως φαίνεται ἐπὶ τὸν σύγγραμμά του «Τὰ παραδείσια τῆς κολάσεως». Στοὺς παλαιότερους Κεφαλλονίτες εἶναι γνωστοὶ οἱ γλωσσικοὶ δημοσιογραφικοὶ τοῦ ἀγῶνος ἐναντίον τῶν καθαρευουσιάνων Σκίπη καὶ Ραζῆ. Τὴν καθαρῆουσαν τὴν ὠνόμαζε γλῶσσα πλαστὴ ὑποστηρίζοντας «πὺς τὸ πῶς μεγάλο στοιχεῖον τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἐμιλουμένη γλῶσσα».

Ἡ μεγάλη του ἐργασία καὶ ἡ ἀφέλεια ἐπὶ τὸν δημοτικισμὸν φαίνεται ἐπὶ τὴν μεταφρασὴν τῶν πρώτων πέντε βιβλίων τῆς θείας Κωμωδίας τοῦ Δάντε. Εἶχε ἀρχίσει νὰ μεταφράζῃ τὴν καθαρῆουσαν, ὅταν μετέβαλε σκέψῃ νὰ κάμῃ τὴν μετάφρασιν σὲ ὁμοιοκατάληκτους στίχους. Ἀλλὰ καὶ κἀκι ἐνωθε μιὰ ἐσωτερικὴ διαμαρτυρία πὺς τέτοιο θεοῦ ποίημα δὲν μποροῦσε νὰ ἐξωτερικευθῇ μὲ ἄλλαν γλῶσσαν παρὰ μὲ τὴν δημοτικὴν. Καὶ ἐπεχείρησε τὴν μετάφρασιν τῶν 5 πρώτων βιβλίων μὲ τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν καὶ μὲ μιὰ ἐπιτυχία ἀφάνταστον. Ἡ μετάφρασις τοῦ Βεργωτῆ δικαίως χαιρετίστηκε ὄχι μόνον ὡς γλωσσικὸν ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερον καὶ φιλολογικὸν κατόρθωμα. Ἐκαμε μεγάλη ἐντύπωση τὴν ἐποχὴν ἐκείνην στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τῆς Ἑλλάδος.

Γιὰ νὰ ἐκτιμῆσῃ ὅπως πρέπει κανεὶς τὴν ἀφάνταστον ἐπιτυχίαν τοῦ ἐργου πρέπει νὰ συλλογιαθῇ, ὅτι ἡ μετάφρασις αὐτὴ γίνηκε ἐπὶ 1865 δηλαδὴ ἐδῶ καὶ 60 χρόνια.

Ἀμέσως πάρα κάτω δημοσιεύομε δείγματα τῆς μετάφρασις: πρῶτα τὴν καθαρῆουσαν.

Κατὰ τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ τοῦ βίου μας εὐρέθην εἰς δάσος σκοτεινότατον, κ' ἡ τρίβος ἢ εὐθεία εἶχε τελείως ἀφανισθῆ ἀπὸ τὰ ὄμματα μου. Πόσον μοι εἶναι φεῦ! μικρὸν τί ἴτε νὰ ἱστορήσω τὸ σκοτεινὸν καὶ ἀγριὸν καὶ φρικαλέον δάσος. Ὅποταν ἢ ἀνάμνησις τὸ δάσος μοι ἀναπλάτῃ φόβος ψυχρὸς τὰ μέλη μου εὐθὺς μοῦ περιρρέει τοσοῦτον εἶναι ἀπαίσιον, τόσον φρικῶδες εἶναι ὅσον σκληρὰ, ὅσον φρικτὴ θανάτου ἀγωνία.

Κατόπιν εἰς στίχους ὁμοιοκατάληκτους.

Κατὰ τὸ μέσον τῆς ὁδοῦ τοῦ βίου μας φθασμένος, εἰς δάσος σκοτεινότατον εὐρέθην πλανημένος.

Πόσον μοι εἶναι φεῦ! πικρόν, πικρότατον ν' ἄρχισα
ὀδονηράν διήγησιν, δι' ἧς νὰ ζωγραφίσω,
ἄγριον δάσος καὶ τραχὺ καὶ δάσος φρικαλέον
καὶ ῥίπτων εἰς τὸ παρελθὸν τὸ βλέμμα μου δρομαίων
αἰσθάνομαι τὸ φάσμα του στὸν νοῦν νὰ ζωντανεύῃ
καὶ τρόμος τὴν καρδίαν μου καὶ φρίκη κυριεύει
κ' εἶναι ὁ τρόμος μου σφοδρός, ἡ φρίκη μου εἶναι τόση
καθὼς ἂν εἶχε θάνατος τὸ αἷμά μου παγώσει.

Καὶ τέλος στὴ δημοτικῇ.

• Στὸ μονοπάτι τῆς ζωῆς μισοστρατὶς φθασμένος
μέσα σὲ δάσος σκοτεινὸ εὐρέθηκα πάντερος,
κι ὁ ἴσιος δρόμος ἄφανος ἐγένηκε ἀπ' ἐμπρός μου.
Ἄχ τί λαχτάρα εἶναι γιὰ μὲ πικρὴ νὰ περιγράψω
ἐκεῖ τὸ ἔργο κι ἄγριο, ἐκεῖ τὸ φρικτὸ δάσος!
Ὅταν ἐμπρός στὰ μάτια μου ὁ λογισμὸς τὸ φέρει
τρομάζω καὶ τὸ αἷμά μου σταῖς φλέβες μου παγώνει
καὶ κρύος εἶν' ὁ πάγος μου οἶν πάγος τοῦ θανάτου.

Γιὰ νὰ φανῇ δὲ ἀκόμα καλύτερα ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας αὐτῆς τοῦ Παναγῆ Βεργιωτῆ δημοσιεύομε ἕνα κομμάτι τοῦ δευτέρου ἡμιτοῦ καὶ κατόπιν τὸ ἴδιον κομμάτι ἀπὸ τῆ νεώτερη μετάφραση τοῦ Δάντε ἀπὸ τὸν Καλοσογούρου ἂν καὶ ἡ δεύτερη εἶναι σὲ ἄλλο μέτρο μεταφρασμένη.

Μετάφραση Βεργιωτῆ:

Ἦμον μ' ἐκείναις ταῖς ψυχαῖς τῶν τόσων πεθαμένων,
ὅπου ἡ λύπη κ' ἡ χαρὰ εἶν' ἀπ' αὐταῖς φευγάταις.
Καὶ μία κόρη εὐμορφη, χαριτωμένη κόρη
ἐμίλησε καὶ μ' ἔκραξε, κ' ἐγὼ τῆς ἀπαντοῦσα,
πῶς στὴν καρδίᾳ μου εὐχάρισταις θεὸς νᾶν' ἢ προσταγαῖς τῆς.
Ἐκύταξε, κ' ἦταν γλυκὸ γλυκὰ τὰ δυὸ τῆς μάτια
κ' ἐλάμπανε περισσότερο κ' ὄχ' τ' οὐρανοῦ τ' ἀστέρια.
Ἐμίλιε, κ' ἄκουες λάλημα γαλήνης, ἀρμονίας
καὶ μὲ φωνὴν ἀγγελικὴν σ' οὐράνια γλώσσα μουσκε.
Ψυχὴ ἀπὸ τῆ Μάντοβα, ψυχὴ χαριτωμένη
ὅπου στὸν κόσμον ἡ φήμη σου ἀκόμ' εἶν' ἀπλώμενη
κ' ὥστε ὁ ἥλιος χύνει φῶς, κ' ὑπάρχουνε τ' ἀστέρια
ὀλόλαμπρη κι ὀλόφωτη θά ζῆ κ' ἐκεῖνὴ ἀκόμα
τὸ ταῖρι μου τὸ ποθητό, τὸ πολυγατημένο
στὰ ἔργα πλάγια τοῦ βουνοῦ μὲ τὰ θεριὰ μαλώνει
τὸ πέρασμά του ἐφράξανε κι ἐγύρισ' ἀπὸ τρόμο.

Μετάφραση Καλοσογούρου:

Ἦμον μαζί μ' ἐκείνους ποὺ μετέωροι στέκουν
καὶ μακάρια γυναῖκα μ' ἔκραξε κ' ὦραία
τόσο ποὺ ἐθῆς ἐγὼ τῆς εἶπα νὰ προσιάξῃ.
Τῆς ἔλαμπαν τὰ μάτια κάλλιο παρὰ τ' ἀστέρο

κι ἄρχισε κ' ἔλεγε μου μὲ ἡσυχὴ γλυκάδα
καὶ μὲ φωνὴν ἀγγελικὴν στὸ λάλημά της.
ὦ! Ἐὖς τῆς Μάντοβας ψυχὴ καλοθελήτρα
ποῦ μέσ' στὸν κόσμον ἀκόμα ἡ φήμη σου βασιταίει
κι ὅσο κι ὁ κόσμος, τόσο θὰ βασιτάξῃ ἀκόμα
ὁ φίλος ὁ δικός μου ἀλλ' ὄχι καὶ τῆς τύχης
βρίσκεται μέσ' στὸν ἔργο κάμπο ἐμποδισμένος
τόσο στὸ δρόμο του ποὺ ἐγύρισε ἀπὸ φόβο.

Τις λίγες αὐτὲς γραμμὲς νόμισα ὑποχρέωσή μου νὰ χαραῖξω γιὰ φιλολογικὸ μνημόσυνο στὴ μνήμῃ τόσων ἀνθρώπων ποὺ ἐργάστηκαν νὰ ζωντανέψῃ μὴ ἀληθεῖα, πῶς μόνον μὲ τῆ ζωντανῇ του γλώσσα μορφώνεται ἀληθινὰ ἕνας λαός, τῶν ἀνθρώπων ποὺ μόχθησαν ἀληθινὰ γιὰ νὰ ξεσκλαβώσουν τὰ μυαλὰ τῶν νεώτερων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆ μούχλα τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ τῆ σκουριᾶ τοῦ λογικωτατισμοῦ.

Νόμισα δὲ πῶς γιὰ τέτιον μνημόσυνο δὲν μπορούσε ἄλλο καταλληλότερο ἔργον νὰ βρεθῇ ἀπὸ τὸ Δελτίο τοῦ Ἑκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου.

Ἀργυροστόλι 5-3-24

ΒΑΣΙΛ. Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Ἐπιθεωρητὴς Δημοτ. Σχολείων Καφαλληνίας

Δημοτικὴ γλῶσσα.

Λόγος τοῦ Ἐπιθεωρητῆ Δράμας κ. Ἱ. Καλλιγὰ ποὺ εἰπώθηκε στὸ Συνέδριο τῶν δασκάλων Δράμας.

Κύριοι Συνάδελφοι,

Ἔχω τὴ γνώμη, ὅτι ἡ δημοτικὴ γλῶσσα εἶναι ἡ καταλλήλη γλῶσσα γιὰ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖο, γιατί αὐτὴ ἔρχεται σάν μιὰ συνέχεια τῆς μητρικῆς γλώσσας τοῦ παιδιοῦ καὶ σάν μιὰ ἐξασκολούθησι τῆς ἐξασκολικῆς του ζωῆς. Ἡ καρδιά πάλι τοῦ δασκάλου ἀνοίγεται περισσότερο στὸ παιδί μὲ τὴ γλῶσσα αὐτὴ κι ἔτσι γεννιέται ἀγάπη μεταξὺ παιδιοῦ καὶ δασκάλου. Ἡ δημοτικὴ γλῶσσα κάνει τὸ παιδί νὰ προσέχη καὶ νὰ μαθαίνη στὸ σχολεῖο. Ἡ ἔκφρασι τοῦ παιδιοῦ δὲ γλωσσοδένεται, ἡ σκέψι του βαδίζει ἐλεύθερα στὸ σκοπὸ τῆς, ἡ αὐτενέργεια, ἡ πρωτοβουλία, ἡ ἀπόφρασι καὶ ἡ ἐκτέλεσι ἀνεπτύσσονται καταπληκτικὰ, ἔτσι ποὺ νὰ πιστεύη κανεῖς, ὅτι ἐξάπαντος τὸ παιδί αὐτὸ θὰ ἐξελιχθῆ σὲ ἄνδρα μὲ τόλμη, μὲ ἀπόφρασι, μὲ πρωτοβουλία.

Δὲν εἶναι μόνον, κύριοι συνάδελφοι, ὅτι μὲ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα θὰ γίνετα εὐκολώτερη ἡ ἐργασία τοῦ δασκάλου καὶ ἡ μάθησι τοῦ παιδιοῦ, ἀλλὰ θὰ γίνη καὶ κατὶ ἄλλο πολὺ σπουδαίτερο. Ὅταν κοποῦν τὰ σχοιναῖα τοῦ γλωσσοδέματος θὰ γίνη πραγματικὴ ἀναδημιουργία τοῦ Ἑλλήνα σὲ κάθε ἐπιστήμη καὶ τέχνη καὶ σὲ κάθε ἐλεύθερο ἐπάγγελμα. Αὐτὸ πιστεύει ὁ δημοτικισμὸς καὶ αὐτὸ θὰ γίνη, γιατί δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐπικρατήσῃ γιὰ τὸ δημοτικὸν τοῦλάχιστο σχολεῖο ἡ γνώμη τῶν λίγων καθαρευουσινῶν. Ἄλλωστε εἶσι καταλάβομε, ὅτι τὸ δημοτικὸν σχολεῖο πρέπει νὰ ἀποχτήσῃ αὐτοτέλεια, δὲν πρέπει νὰ εἶναι προπαρσκευαστικὸν σχολεῖο τοῦ Γυμνασίου, μὰ καθαρὸ λαϊκὸν σχολεῖο προωρισμένο νὰ προετοιμάσῃ τὸν ἐργάτη,

τὸ γεωργό, τὸν τεχνίτη καὶ γανικά τὰ 1/6 τοῦ λαοῦ ποῦ σήμερὰ κυλιέται σχεδὸν στὸ σκοτάδι καὶ στὴν ἐκμητάλλευση κάθε μισογραμματισμένου δημοκόπου. Τὶ κάμαμε ἱσάμε τώρα μὲ τὴν τεχνολογία, μὲ τὴν ἀπομημημένην λέξων καὶ μὲ τὴν υποδοῦλωση στὸ σχολεῖο τῆς Μέσης ἐκπαίδευσης; Ἀπλοῦστατα καταστρέφουμε τὴ ζωηρότητα καὶ τὴν αὐτενέργεια τοῦ παιδιοῦ, τοῦ κάναμε μισητὸ τὸ σχολεῖο καὶ τὸ δάσκαλο καὶ τὸ βγάζουμε ὕστερα ἀπὸ 6 χρόνια στὴ ζωὴ ἀνίκανο καὶ ἀνεργάτιστο γιὰ τὸ βίο του.

Ἡ φύση περιτριγυρίζει τὸ παιδί, τοῦ φωνάζει ἔλα νὰ δῆς καὶ νὰ θαυμάσης, ἔλα νὰ σπουδάσης στὰ φανερά, ὅ,τι σοῦ χρειάζεται γιὰ τὸ βίο σου.* Ἄφησθε τὴν γραμματικὴ καὶ κύτταξε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μυαλοῦ σου, τοῦ σώματος σου, τῆς καρδίας σου.

Βρῆκα κι ἐγὼ ὡς Ἐπιθεωρητὴς σὲ πολλὰ σχολεῖα νὰ πιστεύεται, ὅτι Φυσικὰ μαθήματα, Γεωγραφία, Ἱστογραφία, Χειροτεχνία, Γυμναστικὴ καὶ Μουσικὴ εἶναι ἀχρηστα καὶ ὅτι εἶναι προσβολὴ γιὰ τὸ δάσκαλο νὰ ἀπασχολῆται μὲ τέτια παιδαριώδη πράγματα πρὸς βλάβη τὰχα τῆς γραμματικῆς τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου καὶ τοῦ συντακτικοῦ τοῦ Κατεδαίνη.

Ἡ τεχνολογία μᾶς σκότισε τὰ παιδιὰ καὶ βλέπετε τὸ θλιβερὸ φαινόμενο νὰ σπανίζουν οἱ ἄνθρωποι ποῦ ἔχουν ζωὴ, δράση καὶ ἀποφασιστικότητα. Βλέπετε παιδί ἀπὸ τὴν ἔκτη τοῦ Δημοτικοῦ νὰ μὴ μπορῆ νὰ σκεφθῆ, νὰ διατυπώσῃ ἓνα νόημα, νὰ ἐξηγήσῃ καὶ τὸ ἀπλοῦστερο φυσικὸ ἀντικείμενο. Νὰ ἀγνοῆ καὶ τὴν ἰδία τὴ χώρα του καὶ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Κράτους του.

Μορφώστε τὸ παιδί μὲ τὴν δημοτικὴ γλῶσσα, δώστε του ἐλευθερία στὴ σκέψη καὶ στὴν αὐτενέργεια καὶ θὰ δῆτε πολὺ γρήγορα τὸν νέο ἄνθρωπο.

Ἄν πρόκειται Κὼι ἀπλῶς νὰ ἀλλάξωμε τὴ φόρμα τῆς γλώσσας, ἀλλὰ πρόκειται νὰ ἀναγεννήσωμε τὴν Ἐκπαίδευση, νὰ τὴν κάναμε πραγματικὰ ὠφέλιμη.

Ἄς μπαίνω σὲ περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴν οἰκονομία χρόνου ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ μαθήματα, γιὰ τὶς ἐκθέσεις, γιὰ τὴν ἀπόχτηση γνώσεων κ.λ.π. γιὰτὶ αὐτὰ τὰ ἀνάπτυξαν καὶ οἱ προηγούμενοι σὺνάδελφοι. Πρόκειται νὰ ἐξημνήσω τὴ γλωσσικὴ μεταρρύθμιση τοῦ λαϊκοῦ σχολεῖο καὶ νὰ εὐχηθῶ μαζὶ μὲ ὅσους πιστεύουν βαθειὰ στὸ δημοτικισμό νὰ εἰσαχθῆ ἡ δημοτικὴ γλῶσσα σ' ὅλο τὸ δημοτικὸ σχολεῖο πέρα ὡς πέρα γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ χρήσιμο ὅπως ἀπαιτοῦν οἱ σημερινὲς κοινωνικὲς συνθήκες.

Ἰ. Καλλιγᾶς

Τὶ γράφει ἓνας δάσκαλος γιὰ τὴ γλῶσσα.

Φουντῶνει ὁλοένα ἡ μεγάλη ἰδεολογία τοῦ δημοτικισμοῦ ποῦ θὰ φέρῃ τὸ ξεσκάδωμα τῆς Ἑλληνικῆς διάνοιας.

Νικητέρα προχωρεῖ ἡ δημοτικὴ μὲ τοὺς πολλοὺς καὶ ἀφώτιστωμένους ἐπαδούς της, ἐνὼ λιπόφυχη ἀποτραβιέται ὁλοένα ἡ καθαρεύουσα ποῦ χρόνια ὡς τώρα ἦταν ὁ ἐφιέλτης στὴν πνευματικὴ χειραφέτηση τοῦ λαοῦ μας.

Κοντὰ στίς ἄλλες ὀπισθοδρομικότητες καὶ κακομοιρίες ποῦ μᾶς ἐκληρονόμησε ἡ καθαρεύουσα, στάθηκε ἀκόμα καὶ ἓνας γερός φραγμὸς στὴν πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὰ συγγράμματα τῶν προγόνων μας. Προσπαθοῦσαμε νὰ φτάσωμε στὴ δημοστικὴ πηγὴ τους μὲ ἓνα μέσο ἄβολο καὶ ἀκατάλληλο καὶ γι'

αὐτὸ κατωρθώναμε μονάχα νὰ σκάψωμε πάνω πάνω τὸ πολῦτιμο καὶ πλούσιο μεταλλεῖο τῆς προγονικῆς σοφίας, χωρὶς ποτὲ νὰ μποροῦμε νὰ ἐγγιζώμε τὸ ἀνεκτίμητο περιεχόμενό του.

Τὸ σχολεῖο δούλευε χρόνια καὶ χρόνια γύρω ἀπὸ τὴ λάμψη μιᾶς ἀσκητικῆς καὶ ἀκατάληπτης ὄρασιολογίας. Ἡ λέξη καὶ ὁ τύπος ἦταν τὸ ἅπαντο. Ἄφησε νὰ τοῦ ξεφεύγῃ ἡ οὐσία, νὰ τοῦ ξεφεύγῃ ἡ ζωὴ, ἀφοῦ τὸ μέσο ποῦ προσπαθοῦσε νὰ πλησιάσῃ στὸ σκοπὸ τοῦ ἦταν μιὰ γλῶσσα ἀντιπαθητικὴ ποῦ δὲν ἀθέρμαινε τὴν ψυχὴ τοῦ παιδιοῦ, μὰ οὕτα καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ δασκάλου.

Σήμερα ποῦ ὁ δάσκαλος λευτερώθηκε ἀπὸ τὰ βαρεὰ θεσμὰ τῆς καθαρεύουσας, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ διαλαλήσῃ τὴν εὐτυχία του γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ λαϊκοῦ σχολεῖο, ποῦ αὐτὴ θὰ φέρῃ λίγο λίγο καὶ τὴν ἀναγέννηση ὁλόκληρης τῆς παιδείας μας.

Ἐμεῖς οἱ δασκάλοι σὺν ἀπόστολοι τῆς μεγάλης ἰδέας τοῦ δημοτικισμοῦ, θὰ ἐργαστοῦμε μ' ὅλη μας τὴ δύναμη γιὰ τὴ γρήγορη ἐπικράτηση, ποῦ θὰ συντελέσῃ στὴν Ἐθνικὴ ἀναγέννηση καὶ τὴ δημιουργία ἓνος ἀνώτερου καὶ ὠραιότερου πολιτισμοῦ.

Ἡ ἰδέα τοῦ Θεανθρώπου νίκησε γιὰτὶ ἦταν ἀληθινή. Καὶ ἡ δημοτικὴ θὰ νικήσῃ τὴν πλάνη τῆς καθαρεύουσας γιὰτὶ στηρίζεται στὴν ἀλήθεια. Εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ ποῦ καμιά δύναμη καὶ κανένα ἐμπόδιο δὲ μπόρεσαν νὰ κόψουν τὸ δρόμο της.

Στέργιος Τριανταφυλλίδης
δάσκαλος στὴ Νεγοβάνη τῆς Φλώρινας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [Παρακαλούμε τους εκδότες και συγγραφείς να μας στέλνουν τα βιβλία τους «Εκπαιδευτικό Όμιλο» δόξ Λέκα 4, για να τα περνάμε στη βιβλιογραφία].
- Ευαγγέλου Π. Παπανούτσου**, 'Ο Πραγματισμός ή Ουμανισμός, 'Αλεξάνδρεια, Στέφ. Πάργας, 1924, σελ. 435 δρ. 20.
- Δημ. Σ. Μπαλάνου**, 'Ερνέστος Ρενάν, 'Αθήνα 1924 σελ. 76.
- Δημ. Σ. Μπαλάνου**, 'Ο 'Αρχιεπίσκοπος Σόρου, Τήνου και Μήλου 'Αλέξανδρος Λυκούργος, 'Αθήνα, Βιβλιοθήκη «Θεολογίας» σελ. 50.
- Δημ. Α. Ζωγράφου**, 'Ιστορία τής 'Ελληνικής Γεωργίας (τόμος δεύτερος 1821-1833) 'Αθήνα 1923 σελ. 397 δρ. 30.
- Φιλαλήθη**, Περί Βαλκανικής 'Ομοσπονδίας, 'Αλεξάνδρεια, Στέφ. Πάργας 1924 σελ. 32.
- Χ. Α. Νομικού**, Τά Κεραμοεργήματα τής Κανδιάνας 'Αλεξάνδρεια Στέφ. Πάργας 1924 σελ. 48 δρ. 6.
- Κώστα Τσαγκαράδα**, Ναμπία, ρωμάντζο, 'Αλεξάνδρεια, Στέφ. Πάργας 1924 σελ. 170 δραχ. 15.
- Δήμον Τανάλια**, 'Ο λαός των Μονούχων, διηγήματα, 'Αλεξάνδρεια, Στέφ. Πάργας, 1923 σελ. 121.
- Γ. Κιτροπούλου**, Μέσα στο Κλουβί, διήγημα, 'Αλεξάνδρεια, Στέφ. Πάργας 1923 σελ. 61.
- Γ. Βρισμιτζάκη**, 'Ο 'Ανάρτης (λόγια ενός απελευθερωμένου) 'Αλεξάνδρεια, 1923, σελ. 50, φρ. 1.
- Γ. Βρισμιτζάκη**, Τό έργο του Κ. Π. Καβάφη ('Εκδοση Δευτέρα) 'Αλεξάνδρεια, 1923, σελ. 62 φρ. 2.
- Κ. Π. Καβάφη**, Ποιήματα, Τεύχη δύο, 'Αλεξάνδρεια, σελ. 1-29 και 1-65.
- Κ. Ν. Κωνσταντινίδη**, Βάλσαμα, ποιήματα, 'Αλεξάνδρεια, 'Εκδοση «Νέας Ζωής» 1923, σελ. 90 δραχ. 10.
- Γιώργου Φιλανθήδη**, Χατζεύω τή θυγατερούλα μου. Δέρνει τον πόλεμο, ποιήματα, Πόλη—Θεσσαλονίκη σελ. 231.
- 'Ηβου Δελφοῦ**, Οι δύο κόσμοι. Γύρω από μία διαθήκη. Δράματα, 'Αθήνα, 1924 σελ. 234.
- Α. Θ. Διπέρτη**, Τζιπριώτικα Τραγούδια, συλλογή Κυπριώτικων τραγουδιών, Κύπρος, 1923 σελ. 113.
- Βασίλη Ράτα**, 'Ανοιξιότικο άγέρι, ποιήματα, Corlitz 1923, σελ. 79.
- Κώστα Α. 'Αθανασσιάδη**, Τραγούδια του Σόθαμπου, 'Αθήνα, Βιβλ. Σιδέρη σ. 176.
- Α. Κ. Τραυλιαντώνη**, Διηγήματα, Τόμος Α', 'Αθήνα, Βιβλιοπωλ. Ζηγκάκη 1921, σελ. 187 δρ. 6.50.
- Α. Κ. Τραυλιαντώνη**, Διετής θητεία, αναμνήσεις 'Εφέδρου 'Αξιωματικού, 'Αθήνα, Βιβλιοπ. Δικαίου 1921 σελ. 96.
- Α. Κ. Τραυλιαντώνη**, 'Ηλιοστάλακτη, διήγημα, 'Αθήνα, Βιβλ. Δικαίου, 1923 σ. 64.
- Α. Τυμφορητοῦ**, Δυό ψυχές, μυθιστόρημα, 'Αθήνα, 1924, Βιβλ. Γαλιάρη, σ. 132 δρ. 12.

- Δημοσθ. Βουτυρά**, 'Ο Νέος Μωῦσης, διηγήματα, 'Αθήνα, Α. Ράλλης Εδριπίδου 6, σελ. 142 δρ. 3.
- Φρονιόρ Μ. Ντιστογιέβσκυ**, 'Αναμνήσεις από τό σπίτι των πεθαμένων, μετάφραση δας Α. Κ. 'Αθήνα, 1921, 'Εκδ. Α. Ράλλης σελ. 248.
- Κώστα Παπαγιάννη**, Πανθώρα, ήμερολόγιο φιλολογικό, 'Αθήνα, 1923 Α. Ράλλης σελ. 264, δρ. 15.
- Λάζο Λαζάρεβιτς**, Σερβικά Διηγήματα, Τόμος Πρώτος, μετάφραση Β. Γ. 'Αθήνα, 1922 Α. Ράλλης σελ. 81.
- 'Ελένης Θεοτ. Παρασκευοπούλου**, Πλανήματα 'Αγέλαστα, διηγήματα, 'Αθήνα 1922, Α. Ράλλης σελ. 132, δρ. 6.
- Jrène Galanou**, Toute Notre Hellade 'Αθήνα, 1924, Περιοδικό «Libre», Σίνα 31, σελ. 55.
- Λεωνίδα Μαροῦλη**, Παρασημοφορία Μποσεβίκου, δράμα, 1923, σελ. 48 δρ. 10.
- Μ. Φιλήντα**, Γλωσσογνωσία και Γλωσσολογία 'Ελληνική, Τόμος Αος, 'Αθήνα 1924, Α. Ράλλης σελ. 244 δρ. 30.
- Κ. Α. Σωτηρίου**, Τά Ψηλά Βουνά, απάντηση στην 'Επιτροπή, 'Αθήνα Α. Ράλλης, 1923 σελ. 153.
- 'Εμμ. Λαμπαδαρίου**, 'Υπαθρία Σχολεία, 'Αθήνα, 1923, Α. Ράλλης σελ. 235.
- 'Ιωσήφ Λαζάρου**, Νομοθεσία Δημοτικής 'Εκπαίδευσης, 'Αθήνα, Α. Ράλλης σελ. 322 δρ. 15.
- Δημοσθ. 'Ανδρεάδη**, Πρακτικός 'Οδηγός τής διδασκαλίας τής πρώτης αναγνώσεως και γραφής, 'Αθήνα, Βιβλ. Δημητράκου σελ. 280 δρ. 20.
- Β. Σταματέλου**, 'Ο 'Εθνικός 'Υμνος και ό Σολωμός, 'Αθήνα, Α. Ράλλης σελ. 126. δραχ. 15.
- 'Αγγελ. Γ. Παναγιωτάτου**, 'Η θραῖσις τής 'Ελληνίδος και ή γυναικεία ψήφος, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 44 δρ. 3.
- Μαρίας Γ. Δεσύρη**, 'Η Γυναίκα και ή Κοινωνική Πρόνοια, 'Αθήνα, 1922 Α. Ράλλης σελ. 36 δρ. 2.
- 'Ρόζας 'Ιμβριώτη**, 'Η 'Αθηναία στον Ε' και Δ' αἰώνα, 'Αθ. Α. Ράλλης σελ. 31 δραχ. 2.
- 'Αννας Παπαδημητρίου**, Κοινωνική και 'Ιστορική μελέτη περί φυσικών τάκνων, 'Αθ. 1922, Α. Ράλλης σελ. 32, δρ. 2.
- Αῦρας Θεοδοροπούλου**, 'Ιστορία τής Μουσικής, τόμος Α' 'Αθήνα 'Εκδ. 'Ελληνικό 'Φδο, 1924 σελ. 238 δρ. 30.
- 'Αλκη Θεόλου**, Κωστής Παλαμάς, 'Ομιλίς που δόθηκαν τήν άνοιξη του 1923 στη σειρά των διαλέξεων του Συνδέσμου 'Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων τής Γυναίκος, 'Αθήνα 1923. Α. Ράλλης σελ. 142. δρ. 15.
- Σπύρου Μ. Καμηλλέρη**, Προς τό φῶς, ποιήματα, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 76 δραχ. 25.
- Γιάννη Περγαλιτή**, Γραμμές στην 'Αμρουδιά θαλασσινά διηγήματα, 'Αθήνα. Α. Ράλλης σελ. 46 δεμένο δρ. 10.
- Γιάννη Περγαλιτή**, Καινούργια Χριστουγεννιάτικα παραμύθια μετάφραση από τό Γαλλικό, 'Αθήνα Α. Ράλλης, σελ. 46 δεμένο δρ. 10.
- Λεων. Αντρίγιεφ**, Οι 'Εφτά κρεμασμένοι, μετάφραση από τό 'Ρωσικό 'Αθήνα 'Εκδ. Α. Ράλλης σελ. 78 δεμένο 7.50.

- A. I. Ράλλη**, Οι νέοι Διηγηματογράφοι, 'Αθήνα 1924, 'Εκδ. Α. Ράλλης σελ. 272 χρυσόδετο δρ. 20.
- Jahn Deway**, Τά σχολεία τῆς 'Εργασίας, μετάφραση Μ. Μιχαηλίδου, 'Αθήνα 'Εκδ. Ράλλης 1924 σελ. 204 δρ. 25.
- Mil. Flanon**, 'Η Μέθοδος Μοντεσόρι εἰς τὴν πράξιν, μετάφραση ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Νικ. 'Αμπάτζόγλου, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 179 δεμένο δρ. 20.
- Δ. Ζαφειρακοπούλου**, Τὸ στοιχειωμένον Σχολεῖον, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 146 δρ. 15.
- B. Βήκου**, Συντριμία, ῥομάντζο, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 112 δρ. 10
- 'Ρόζας 'Ιμβριώτη**, 'Η γυναῖκα στὸ Βοζάντιο, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 109 δρ. 12.50.
- Βέρας Ζελιχοβόγιας**, Στὴ χώρα τοῦ Καυκάσου, ἤθη καὶ ἔθιμα τῶν Τατάρων, μετάφραση ἀπὸ τὸ 'Ρωσικόν, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 123 δεμένο δρ. 10.
- A. I. Ράλλη**, Δίγ' ἀπ' ἔλα γιὰ τὰ παιδιά μας, συλλογὴ ἀπὸ ποιήματα, διαλόγους, μονολόγους, κωμωδίες καὶ δραματάκια γιὰ σχολικὰς γιορτὰς σελ. 159 δεμένο δρ. 10.
- Λεων.** 'Αντρέγιφ, Νυχτερινὴ κουδέντα, 'Αθήνα Α. Ράλλης σελ. 64 δεμένο δρ. 6.
- Παιδικὸ θέατρο**, 'Απὸ τὸ Γαλλικὸν μετάφραση Α. Π. διάλογοι, δραματάκια σελ. 120 δεμένο δρ. 20.
- Τὰ θαύματα τοῦ μικροῦ Μαυριμίου**, Παιδικόν, ἀπὸ τὸ Γαλλικόν σελ. 48 δεμένο δρ. 6.
- Θεοδώρου Κρεῖζή**, Σκέψεις πολιτικά, σκέψεις κοινωνικά Πειραιεὺς 1924, Τυπογραφεῖο «Σφαῖρα» σελ. 51 δρ. 6.
- Περιοδικὰ:**
- ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ**, Μηνιαῖο περιοδικόν, New York, 140 West, 26 Street.
- LIBRE**, Μηνιαῖα 'Εφημερίδα, Διευθυντὴς Louis Roussel, 'Αθήνα Σίνα 31.
- ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ**, Τριμηνιαῖο περιοδικόν, 'Αθήνα Χαρίλ. Τρικοῦπη 22α.
- ΔΑΟΓΡΑΦΙΑ**, Δελτίο τῆς 'Ελληνικῆς Δαογραφικῆς 'Εταιρίας, τριμηνιαῖο, Τόμος Ζ' 'Αθήνα 1923 σελ. 562.
- ΔΕΛΤΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ**, Τόμος Β' Τεύχος Α' Β' 'Αθ. 1924 σελ. 126 δρ. 25.
- ΓΕΩΡΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ**, Τεύχος 2ον καὶ 3ον Βόλος 1924 Συνδρ. ἔτησ. δρ. 40.
- ΑΡΓΩ**, Λογοτεχνικά τεύχη, 'Αλεξάνδρεια Πραχτορεῖο Γραμμάτων, Τεύχος Τέταρτο-Πέμπτο, συνδρ. γιὰ 5 τεύχη δρ. 20.
- ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ**, μηνιαῖο περιοδικόν, Λάρνακας 1924, βιβλ. Χαμνονίδου.
- ΠΑΦΟΣ**, 'Εφημερίδα πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ, Πάφος 1924 Διευθυντὴς Χρ. Ι. Κυριακίδης συνδρ. χρονιάτικη 12 σελ.
- ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ**, μηνιαῖο περιοδικόν, Θεσσαλονικὴ 'Εγκαταστάσις 351, χρονιάτικη συνδρ. δρ. 20.
- ΕΣΠΕΡΣ**, 'Εφημερίδα πληροφοριῶν, ἀγγελιῶν καὶ διαφημίσεων, 'Αθήνα 1924, Διευθυντὴς Σημηριώτης καὶ Γ. Τσουκαλάς, ἔδος Δώρου 10.
- ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ**, 'Όργανον τοῦ 'Αγροτικοῦ Κόμματος, Διευθυντὴς Σπήλιος Εὐγενόπουλος, 'Αθήνα ἔδος 'Ρήγα Φερραίου 17.
- ΤΑ ΝΙΑΤΑ**, Δεκαπενθήμερον λογοτεχνικόν περιοδικόν, βγαίνει ἀπὸ συντροφίαν νέων, Σόρα 1924, συνδρ. χρονιάτικη δρ. 25.

- Η ΔΙΑΠΑΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ**, 'Εβδομαδιαῖο παιδικόν περιοδικόν, 'Αθήνα Ἐδρεπίδου 38, συνδρ. ἔτησίαν δρ. 35.
- ΕΡΓΑΣΙΑ**, Δεκαπενθήμερον παιδαγωγικόν περιοδικόν, Διευθυντὴς Μ. Παπαμαυρός, 'Αθήνα 1923, 'Εκδ. Π. Δημητράκος, Συνδρ. χρονιάτικη δρ. 75.
- Η ΑΓΩΓΗ**, Δεκαπενθήμερον παιδαγωγικόν περιοδικόν, Ἀσκησιῶν 1923, Διευθυντὴς Χαράλαμ. Παπαδόπουλος, συνδρ. ἔτησίαν σελίν. 6.
- ΤΟ ΦΩΣ**, Δεκαπενθήμερον 'Εκπαιδευτικόν καὶ ἔγκυκλοπαιδικόν περιοδικόν, 'Ηράκλειο Κρήτης, Διευθ. Σ. 'Αλοῦζος, Συνδρ. ἔτησίαν δρ. 30.
- ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟ ΒΗΜΑ**, Δεκαπενθήμερον διδασκαλικόν περιοδικόν, ἐπίσημον δρ-γανὸν τῆς Διδακταλικῆς 'Όμοσπονδίας, ἔδος Δελιγσώργη 27.
- ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ**, 'Εβδομαδιαῖα διδασκαλικὴ 'Εφημερίδα, Διευθυντὴς Α. Ράλλης, 'Αθήνα 1924, συνδρ. ἔτησίαν δρ. 80.
- ΑΥΓΗ**, Δεκαπενθήμερον διδασκαλικόν περιοδικόν, Διευθ. Χρ. Ράλλης, 'Εκδ. Α. Ράλλης, 'Αθήνα 1923, συνδρ. ἔτησίαν δρ. 25.
- ΕΛΛΗΝΙΣ**, Μηνιαῖο περιοδικόν τοῦ 'Εθνικοῦ Συμβουλίου τῶν 'Ελληνίδων, 'Αθ. Λεωφόρος 'Αμαλίας 39, συνδρ. ἔτησίαν δρ. 50.
- Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ**, Μηνιαῖο περιοδικόν τοῦ Συνδέσμου τῶν 'Ελληνίδων γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας, 'Αθήνα 1923, Γραφεῖα Συνδέσμου Παλ. 'Ανάκτορον Τρίτο πάτωμα.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ**, Μηνιαῖο περιοδικόν, Διευθ. Εὐγενία Ζωγράφου, 'Αθήνα, Μενάνδρου 83, συνδρ. ἔτησίαν δρ. 35.
- ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ**, Μηνιαῖα φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ 'Επιθεώρησις, 'Εκδ. Α. Ράλλης, 'Αθήνα, Τιμὴ τεύχους δρ. 4.
- ΠΑΙΔΙΚΗ ΧΑΡΑ**, Παιδικόν περιοδικόν εἰκονογραφημένον δεκαπενθήμερον, Διευθ. Α. Ράλλης, 'Αθήνα, Ἐδρεπίδου 6, τιμὴ φύλλου δρ. 2.
- L'EUROPE NOUVELLE**, Paris, rue de chateaudun, Trudaine 38-28, France 80, 6 mois.

ΔΩΡΕΕΣ ΠΟΥ ΔΟΘΗΚΑΝ ΣΤΟΝ ΟΜΙΛΟ

Τῆ χρονιά 1922.

		Δρχ
Α. Διομήδης	200	Γεώργ. Χαριτάκης 500
Ἀλέξ. Λεβίδης	100	Ἐλένη Νεγροπόντη 150
Ἀλεξ. Δέλτα	150	Ἀντών. Μπενάκης 200
Πηνελ. Δέλτα	5000	Θεόδ. Κρεμμύδας 100
Κ. Μαυρίδης	150	Καίτη Κατσογιάννη 100
Γιάννης Ἀλτσιζόγλου	100	

Τῆ χρονιά 1923.

Πηνελόπη Δέλτα	2000	Κωνστ. Τσαλδάρης 500
Τ. Θεοδορίδης	1000	Ἀλεξ. Δέλτα 400
Δημ. Σατουτζής	1000	Κωνστ. Σαλβάγος 250
Ἐλένη Νεγροπόντη	500	Φώτης Φωτιάδης 100
Γεώργ. Χαριτάκης	500	Χρῖστος Μακρυγιάννης 100

Τῆ χρονιά 1924.

Πηνελόπη Δέλτα	3000	Βασίλειος Οικονομίδης 100
Ἐλένη Νεγροπόντη	500	Χρῖστος Μακρυγιάννης 100
Ἀλεξάνδρα Δέλτα	400	

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Α' ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΣΑ, ΕΔΡΑ

Ἄρθρο 1.

Συσταίνεται Σωματείο με τὸν τίτλο «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» καὶ με σκοπὸ νὰ βοηθήσῃ ν' αναμορφωθῇ ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία.

Ἄρθρο 2.

Ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» θὰ προσπαθήσῃ νὰ πετύχῃ τὸ σκοπὸ του με ἑμίλιες, περιοδικὰ, ἑφημερίδες, με πρότυπα σχολεῖα καὶ με κάθε ἄλλο κατάλληλο μέσο.

Ἄρθρο 3.

Ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος» ἔδρεύει στὴν Ἀθήνα.

Β' ΜΕΛΗ

Ἄρθρο 4.

Μέλη τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὅμιλου» γίνονται ὅσοι τὸ ζητήσουν, ἀφοῦ ἐγκριθοῦν ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ. Παύουν νὰ εἶναι μέλη α') ὅσοι δώσουν γραπτὴ παραίτηση, β') ὅσοι δὲν πληρώσουν τὴ συνδρομὴ τους δύο χρόνια, γ') ὅσοι δείξουν διαγωγὴ ἀσυμβίβαστη πρὸς τὸ σκοπὸ τοῦ Ὅμιλου. Γιὰ τοὺς τελευταίους ἀποφασίζει Γενικὴ Συνέλευση.

Ἄρθρο 5.

Τὰ Μέλη πληρώνουν τὸ εὐχρῶτερο 25 δρχ. τὸ χρόνο καὶ οἱ δημοδιδάσκαλοι καὶ φοιτητὲς δραχμὲς 15. Τὰ μέλη ἔχουν ψῆφο στὶς συνελεύσεις τοῦ Σωματείου. Ἡ τιμὴ τοῦ Δελτίου ὀρίζεται κάθε χρόνο ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ πληρώνεται μαζί με τὴ συνδρομὴ.

Ὁ χρόνος ἀρχίζει τὴν 1 Ἰανουαρίου.

Γ' ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ἄρθρο 6.

Τὸν Ὅμιλο διοικεῖ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπὸ 15 μέλη.

Άρθρο 7.

Τὰ μέλη τοῦ Ὀμίλου ἐκλέγουν σὲ ταχτική συνέλευση κάθε τρία χρόνια τῆ Διοικητικῆ Ἐπιτροπῆ καθὼς καὶ 10 ἀναπληρωματικά μέλη.

Άρθρο 8.

Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ἐκλέγει ἀπὸ τὰ μέλη της ἕναν Πρόεδρο καὶ ἕναν Ἀντιπρόεδρο γιὰ κάθε χρόνο καὶ ἕναν Ταμία καὶ ἕνα Γεν. Γραμματέα γιὰ τρία χρόνια. Ἄν στὸ μεταξύ παραιτηθῆ ἢ λείψῃ μέλος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς τὸ ἀντικατασταίνει ἢ τὸ ἀναπληρώνει ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναπληρωτικά μέλη κατὰ σειρά πλειοψηφίας καὶ σὲ ἰσοψηφία κατὰ σειρά ἀλφαθητική. Παραιτημένο θεωρεῖται μέλος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς ἅμα λείψῃ κατὰ συνέχεια ἀπὸ τρεῖς συνεδριάσεις ἀδικαιολόγητα κατὰ τὴν κρίση τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς.

Άρθρο 9.

Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ ἀποφασίζει καὶ ἐφαρμόζει διὰ τὰ μέσα ποῦ βοηθοῦν τὸ σκοπὸ τοῦ Ὀμίλου, ἐγκρίνει τὰ νέα μέλη καὶ καλεῖ ταχτικὴ συνέλευση μιά φορά τὸ χρόνο καὶ ἑκτακτὴ ὅταν εἶναι ἀνάγκη, ἢ ὅταν τὸ ζητήσουν τὰ μέλη σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο 281.

Άρθρο 10.

Τὸν «Ἐκπαιδευτικὸ Ὀμιλο» τὸν ἀντιπροσωπεύει ὁ Πρόεδρος τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς ἢ ὁ ἀντιπρόεδρος ἅμα λείπει ἢ ἐμποδίζεται ὁ Πρόεδρος.

Άρθρο 11.

Ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ συνεδριάζει ὅταν τὴν καλέσῃ ὁ Πρόεδρος ἂν εἶναι παρόντα τοῦλάχιστον 7 μέλη της καὶ ἀποφασίζει μὲ σχετικὴ πλειοψηφία. Κάθε μέλος μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἄλλο, μὰ κανένας δὲ μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύῃ περισσότερο ἀπὸ ἕναν.

Δ' ΤΑΧΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

Άρθρο 12.

Ἡ ταχτικὴ Γενικὴ Συνέλευση γίνεται πρῶτες 10 μέρες τοῦ Φεβρουαρίου ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἄν τὴν ὄρισμένη μέρα δὲν παρουσιαστοῦν τοῦλάχιστον τὸ ἕνα τέταρτο ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Ὀμίλου γίνεται σὲ 8 μέρες ὕστερα ἀπὸ νέα πρόσκληση τῆς ἐπιτροπῆς ἢ συνέλευση μὲ ὄρους ἐρθουν.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο γίνονται οἱ ἑκτακτὲς γενικὲς συνέλευσεις.

Άρθρο 13.

Τὰ μέλη τοῦ Ὀμίλου στὴ ταχτικὴ γενικὴ συνέλευση ἀκοῦν τὴ λογοδοσία τοῦ περασμένου χρόνου καὶ ψηφίζουν τὸν προϋπολογισμό τοῦ νέου, ἐκλέγουν δυὸ ἐλεγκτὲς γιὰ τὴ νέα χρῆση καὶ κάθε τρία χρόνια τῆ Διοικητικῆ Ἐπιτροπῆ.

Στὶς γενικὲς συνέλευσεις ψηφίζουν τὰ παρόντα μέλη καὶ ἀποφασίζουν μὲ σχετικὴ πλειοψηφία.

Ε' ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΥΣΗ

Άρθρο 14.

Τὴν περιουσία τοῦ Σωματείου τὴν διαχειρίζεται ὁ Ταμίας σύμφωνα μὲ ἐντολὴ τῆς ἐπιτροπῆς. Ὁ ταμίας ἔχει δικαίωμα νὰ κρατῆ στὸ ταμεῖο του γιὰ τίς τρεχοῦμενες ἀνάγκες ὡς 500 δραχμὲς ὅσα περισσεύουν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὰ καταθέτῃ σὲ ὅποια τράπεζα θὰ ὀρίσῃ ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ.

Άρθρο 15.

Γιὰ νὰ διαλυθῆ τὸ Σωματεῖο σύμφωνα μὲ τὸ ἀρθρο 4 τοῦ νόμου 281 προσκαλεῖται ἑκτακτὴ γενικὴ συνέλευση καὶ ἂν εἶναι παρόντα σ' αὐτὴ τοῦλάχιστον τὰ μισὰ μέλη ἀποφασίζεται ἢ διάλυση τοῦ Σωματείου, ἂν τὴν ψηφίσουν τοῦλάχιστον τὰ $\frac{3}{4}$ ἀπὸ τὰ παρόντα μέλη.

Ἄμα ἀποφασιστῆ νὰ διαλυθῆ τὸ Σωματεῖο ἢ περιουσία του χαρίζεται σ' ἕνα ἴδρυμα ἐκπαιδευτικὸ ποῦ θὰ ὀρίσῃ ἡ συνέλευση ποῦ ἀποφάσισε τὴ διάλυση.

Άρθρο 16.

Γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ καταστατικοῦ ὅπως καὶ γιὰ κάθε ταχτικὴ καὶ ἑκτακτὴ γενικὴ συνέλευση τὰ μέλη ποῦ δὲν κατοικοῦν στὴν Ἀθήνα μποροῦν νὰ διορίσουν ἀντιπροσώπους ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Ὀμίλου. Κανεὶς δὲ μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύῃ περισσότερα ἀπὸ 5 μέλη,

ΣΤ' ΕΠΙΤΙΜΑ ΜΕΛΗ

Άρθρο 17.

Ἡ γενικὴ συνέλευση ὀνομάζει ἐπίτιμα μέλη τοῦ Ὀμίλου ὄρους ἔχουν προσφέρει ἐξαιρετικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἐκπαιδευτικὴ ἰδέα.

Τὰ ἐπίτιμα μέλη δὲν ἔχουν δικαίωμα ψήφου, οὔτε μποροῦν νὰ ἐκλεχτοῦν μέλη τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΙΙ 1923-1924 ΑΡΙΘ. 1-4

Κυκλοφόρησε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1925.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΙΙ ΤΟΜΟΥ

Α') Μελέτες.

1) Δ. Γληνοῦ, Ἡ κρίσις τοῦ δημοτικισμοῦ	σελ. 3
2) Ἀλκή Θυρόλου, Σολωμός	» 46
3) Κ. Α. Σωτηρίου, Ψυχολογικά μελετήματα	» 94
4) Ὀλγας Οἰκονόμου, Ἀπὸ τὴν ψυχολογία τοῦ φτωχοῦ παιδιοῦ	» 125
5) Δ. Ἀναγνωστοπούλου, Ὁ σκοπὸς καὶ ἡ διδασκαλία τῶν ἐκθέσεων	» 137
6) Γιάννη Ἰμβριώτη, Ψυχανάλυση. Ἐκθεσις τῶν θεωριῶν τοῦ J. Freud	» 154

Β') Μικρὰς μελέτες.

1) Χ. Θεοδορίδη, Πανεπιστήμιον	» 184
2) Χρ. Καρούξου, Ἀπ' ἀφορμὴ ἑνὸς βιβλίου	» 204
3) Μ. Φιλήντα, Ὀρθογραφία	» 215

Γ') Ἐπιθεώρηση.

Βιβλιοκρίσιες : Ζ. Παπαντωνίου, Πιεσοὶ ρυθμοὶ (Α. Θ.), σελ. 231. Δ. Τανάλια, Τὸ φῶς καὶ καίει (Α. Θ.) σελ. 234. Π. Πικροῦ, Τὰ χαμένα κορμιά (Α. Θ.) σελ. 238. Φ. Κόντογλου, Πέτρος Κάζας (Α. Θ.) σελ. 242. Π. Κ. Βιζουκίδη, Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους (Χ. Θ.) σελ. 245. Const. Papadopoulos, Les Privilèges du Patriarcat Constantinien dans l'Empire Ottoman (Χ. Θ.) σελ. 249. Ἐλισσαίου Γιαννίδη, Οἰκοδόμοι καὶ ἐμπρηστῆς (Χ. Θ.) σελ. 249. Δ. Σάρρου, Εὐριπίδου δράματα (Χ. Θ.) σελ. 250. Ἰ. Ραφτοπούλου, Διαλεχτά (Χ. Θ.) σελ. 250. Ἀδρας Θεοδοροπούλου, Ἱστορία τῆς Μουσικῆς (Γ. Μ.) σελ. 254.

Ἀπ' ὅσα μᾶς γράφουν : Ὁ δημοτικισμὸς στὴν Κεφαλληνία σελ. 256. Τὴ γράφει ἕνας δάσκαλος γιὰ τὴ γλῶσσα σελ. 260. Βιβλιογραφία σελ. 262.

Τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ΙΙου τόμου τὴν ἐφρόντισε ὁ κ. Δ. Γληνός.